

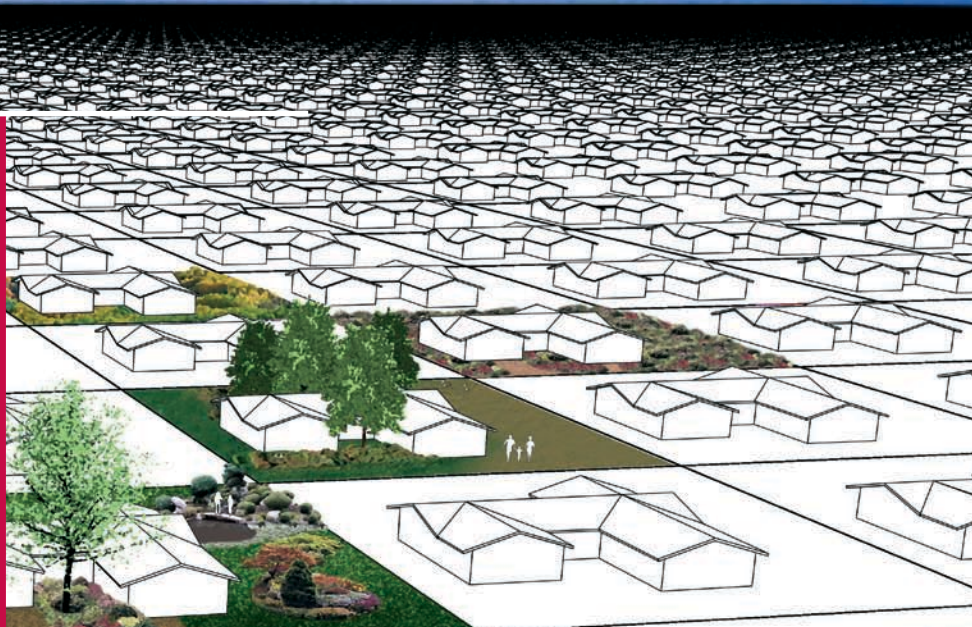
Beter bouwen en bewonen

EEN PRAKTIJKGERICHTE TOEKOMSTVERKENNING

REDACTIE:

DRS. MICHEL D.J. VAN WELL

STT 68

Stichting
Toekomstbeeld
der Techniek

Beter bouwen en bewonen

Stichting
Toekomstbeeld
der Techniek

De Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) is in 1968 opgericht door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI). In 2001 is STT gefuseerd met de Stichting ter Bevordering van Wetenschappelijk Toekomstonderzoek (Beweton). STT/Beweton voert toekomstverkenningen uit voor thema's op het grensvlak van technologie en samenleving. In het werktraject van een verkenning worden deelnemers aangespoord tot toekomstgericht en innovatief denken. Uitwisseling en kruisbestuiving tussen deelnemers, elk met een eigen disciplinaire achtergrond en een verschillende werkkring, is het belangrijkste doel van de verkenningen van STT/Beweton. Dit wordt ook wel aangeduid als 'kennisfusie'. Op deze manier worden visie en toekomstbeelden ontwikkeld. De werkwijze komt voort uit de overtuiging dat mensen de motor zijn tot het in gang zetten van nieuwe ontwikkelingen. Het tastbare resultaat van een verkenning is de publicatie, waarin de bevindingen worden vastgelegd. Een tweede doel van STT/Beweton is het verankeren van de ideeën en resultaten. Nadat een verkenning is afgerond, moet deze een vervolg krijgen in andere activiteiten. De deelnemers aan een werktraject zijn de belangrijkste ambassadeurs van het ideeëngoed. Daarnaast worden de resultaten verspreid via lezingen en via de media.

Het adres van STT/Beweton is Prinsessegracht 23, Den Haag.

Correspondentieadres:

Postbus 30424, 2500 GK Den Haag, Nederland.

Telefoon +31 70 302 98 30

E-mail info@stt.nl

Website www.stt.nl

Beter bouwen en bewonen

EEN PRAKTIJKGERICHTE TOEKOMSTVERKENNING

REDACTIE: DRS. MICHIEL D.J. VAN WELL

2004

STT/BEWETON
DEN HAAG, NEDERLAND

COLOFON

Boekontwerp Salabim, bureau voor vormgeving BNO, Rotterdam

Beeldmateriaal voorafgaand aan ieder deel van het boek Marijn Schenk, NEXT Architects, Amsterdam

Illustratie omslag Marijn Schenk, NEXT Architects, Amsterdam

Drukwerk Drukkerij DeltaHage bv, Den Haag

ISBN 90-804496-9-5

STT/Beweton publicatie nr. 68

NUR 950

Trefwoorden wonen, architectuur, technologie, toekomst, innovatie, bouwen

© 2004 STT/Beweton, Den Haag

Verantwoording van de illustraties. Getracht is de rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Zij die menen alsnog aanspraak te maken op zekere rechten, worden verzocht contact op te nemen met STT/Beweton.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this work may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Voor de reproductie(s) zoals bedoeld in art. 16b en 17 van de Auteurswet 1912 (ten bate van eigen oefening, studie enz. en/of ten bate van organisaties, instellingen enz.) van een of meer pagina's is een vergoeding verschuldigd. Voor inlichtingen betreffende de hoogte en afdracht van de vergoeding kan men zich wenden tot de Stichting Reprorecht Amstelveen.

Inhoud

	VOORAF	
	Voorwoord: Beter bouwen en bewonen	10
	Inleiding	14
	Michiel van Well	
Deel 1	PERSPECTIEVEN OP DE TOEKOMST	22
	Proloog	24
1	Van toekomstbeeld naar agenda	26
	Michiel van Well	
2	De toekomst is van gisteren	36
	Irene Cieraad	
3	De weerbarstige toekomst van het wonen	48
	Louis Neven	

Deel 2		PERSPECTIEVEN OP BEWONEN	58
		Proloog	60
	4	Sociale trends en de gevolgen voor het wonen Vic Veldheer	62
	5	Het poreuze paleis Jan Vorstenbosch	74
	6	Gebruikers en technologie in het bewonen Stance van Leeuwen-Smit	82
	7	Taakcombineren: minder zorgen in het bewonen Lidewij Tummers	90
	8	Van ambachtswoning tot businesspark en terug Hans van Wetering	104
	9	Van top-down naar bottom-up Joop de Vries	114
Deel 3		PRAKTIJKEN VAN BEWONEN	122
		Proloog	124
Multicultureel bewonen	10	Woonateliers: tussen droom en werkelijkheid Rein Sohilait, Chris Veldhuysen	130
	11	Bespiegelingen over architectuur en woonwensen Nahied Koolen	140
	12	Cultureel meervoudig ruimtegebruik Petran Kockelkoren	146
Wonen, zorg en welzijn	13	Kleine schaal biedt kansen voor kwaliteit George de Kam, Erik Dorsman	156
	14	Woonbehoefte in tijden van vergrijzing Piet Driest	170
	15	Het slimme huis Charles Willems, Karel van Dijk	176
	16	Alarmering en zorgcommunicatie als onderdeel van sociale infrastructuur Frank Vlaskamp, Charles Willems	186
	17	De mens centraal Frans Wittenberg	194
	18	Sociale en technologische innovaties Wim Bakker	202
Virtueel bewonen	19	Dansen rond de ruimte Bert Alkemade	210
	20	Ambient intelligence Emile Aarts	220

Deel 4	PRAKTIJKEN VAN BOUWEN	232
	Proloog	234
21	Veelvormige innovatie Liesbeth Bervoets	236
22	Werken aan het gewone N. John Habraken	248
23	Het nieuwe ontwerpen en de dualiteiten van het bewonen Bernard Leupen	268
24	Bouwen voor de markt Eric Willems, Arnoud Scheltema	278
25	Dutch dressing Jan Westra	288
26	Plooibaar plannen Michiel Cohen	298
27	Het dagboek van Anton Dingeman Pieter Geenen	310
Deel 5	ONTWERPEN VAN DE OMGEVING	313
	Proloog	314
Omgeving	28 Beeldessay Ruimte voor de toekomst Nicol van Twillert, Joop Reyngoud	318
	29 Terra incognita Marijn Schenk	332
	30 Aangenaam kennismaken Solange Beekman	342
	31 Nieuwe dorpen Noud te Riele, Lissy Nijhuis, Nico Beun, Hans Hillebrand	354
Ontwerpen	32 Leefstijlen in ruimtelijke planning Marinka van Vliet	366
	33 Kinderen en de openbare ruimte als sociaal oefenterrein Lia Karsten, Marjo Kroese	374
	34 Het brilletje van Van Leeuwen Douwe Jan Joustra, Cees Anton de Vries	382
	35 Kansen voor particulier opdrachtgeverschap Marianne Bronkhorst	392
	36 Herstructureren bouwt op mensen met ambitie! Rob Hagens, Michiel van Well	402

Deel 6	PERSPECTIEVEN OP BETER BOUWEN EN BEWONEN	418
	Slotbeschouwing	420
	Michiel van Well	
	Agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen	446
	Michiel van Well	
	Organisatie van de verkenning	450
	Samenwerkingspartners voor deze verkenning	456
	STT-publicaties	460
	Subsidieverleners STT/Beweton	466

Beter bouwen en bewonen

Door te bouwen wordt een deel van de toekomst bevroren. Zelfs eeuwen geleden vastgelegde structuren, zoals stadsplattegronden, zijn vandaag de dag nog terug te vinden en worden nog steeds gebruikt. Tegelijkertijd is het gebruik en het bewonen van die structuren aan het begin van de 21^e eeuw sterk aan verandering onderhevig. De oude grachten raken overvol met auto's. Bewoners en hun leefstijlen zijn gevarieerder dan ooit en met behulp van technologie is het huis niet langer alleen een plaats voor onderdak en rust, maar ook een plek voor (thuis)werk, (thuis)zorg en (home)entertainment.

Die variëteit in het bewonen vraagt om nieuwe kaders en concepten voor ontwerpen en onderhouden, voor bouwen en beleidsvorming. Niet langer is bouwen en bewonen te sturen en te ontwikkelen binnen de kaders van de grootschalige volkshuisvesting en bouwopgave uit de vorige eeuw. Dat maakt nieuwe kaders en concepten noodzakelijk die zowel recht doen aan de meerwaarde van het bestaande als aan de veranderende praktijken van bewonen. Van de spelers in het veld vraagt dat behalve deskundigheid ook veranderingsbereidheid en veranderingsbekwaamheid.

De Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT/Beweton) heeft het initiatief genomen om een bijdrage te leveren aan de noodzakelijke veranderingsprocessen en aan het ontwikkelen van nieuwe inzichten, kaders en concepten. Met de steun van de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO) en de Commissie Overleg Sectorraden COS werd de toekomstverkenning over ontwikkelingen in wonen, architectuur en technologie opgezet en uitgevoerd. In dat kader vonden onder andere een startbijeenkomst, enkele ontwerpbijschijven en een tweedaagse workshop plaats. Op basis van vrijwilligheid heeft een keur aan deskundigen met verschillende professionele of disciplinaire achtergronden daarin geparticipeerd. We zijn hen allen daarvoor zeer erkentelijk.

Het tastbare resultaat van deze toekomstverkenning is het voorliggende boek. Behalve de essays van verschillende deelnemers is daarin een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen opgenomen. Daarmee wordt een startpunt voor verandering en ontwikkeling gegeven. Het boek kan daarbij worden gezien als een estafettestokje. Om echt effectief te kunnen zijn, moet het boek na lezing als het ware steeds worden doorgegeven aan iemand die ook daarmee zijn voordeel kan doen. Zo kunnen kennis en inzicht worden verspreid en kunnen de noodzakelijke nieuwe netwerken en samenwerkingsverbanden ontstaan. Lezen en doorgeven is uiteraard niet voldoende. Kennis over bouwen en bewonen moet worden toegepast en door samenwerking verder worden ontwikkeld. Pas in de praktijk kunnen bewoners, bouwers, beleidsmakers en bedrijven daadwerkelijk hun voordeel ermee doen.

We wensen u daarbij veel succes!

Den Haag, oktober 2004

A stylized, handwritten signature in red ink, consisting of a large loop followed by a series of diagonal strokes.

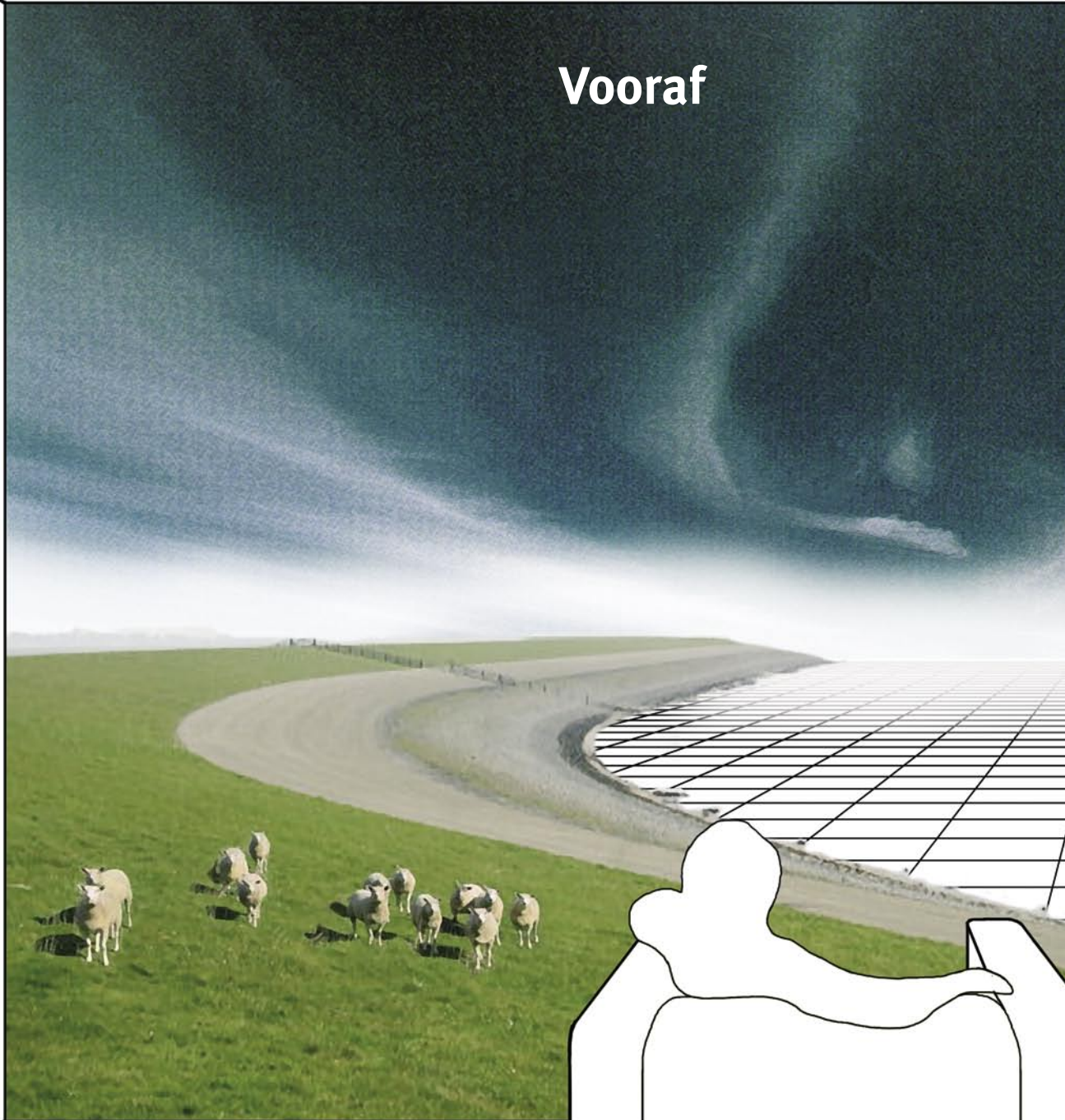
ir. R.M.J. van der Meer
voorzitter STT/Beweton

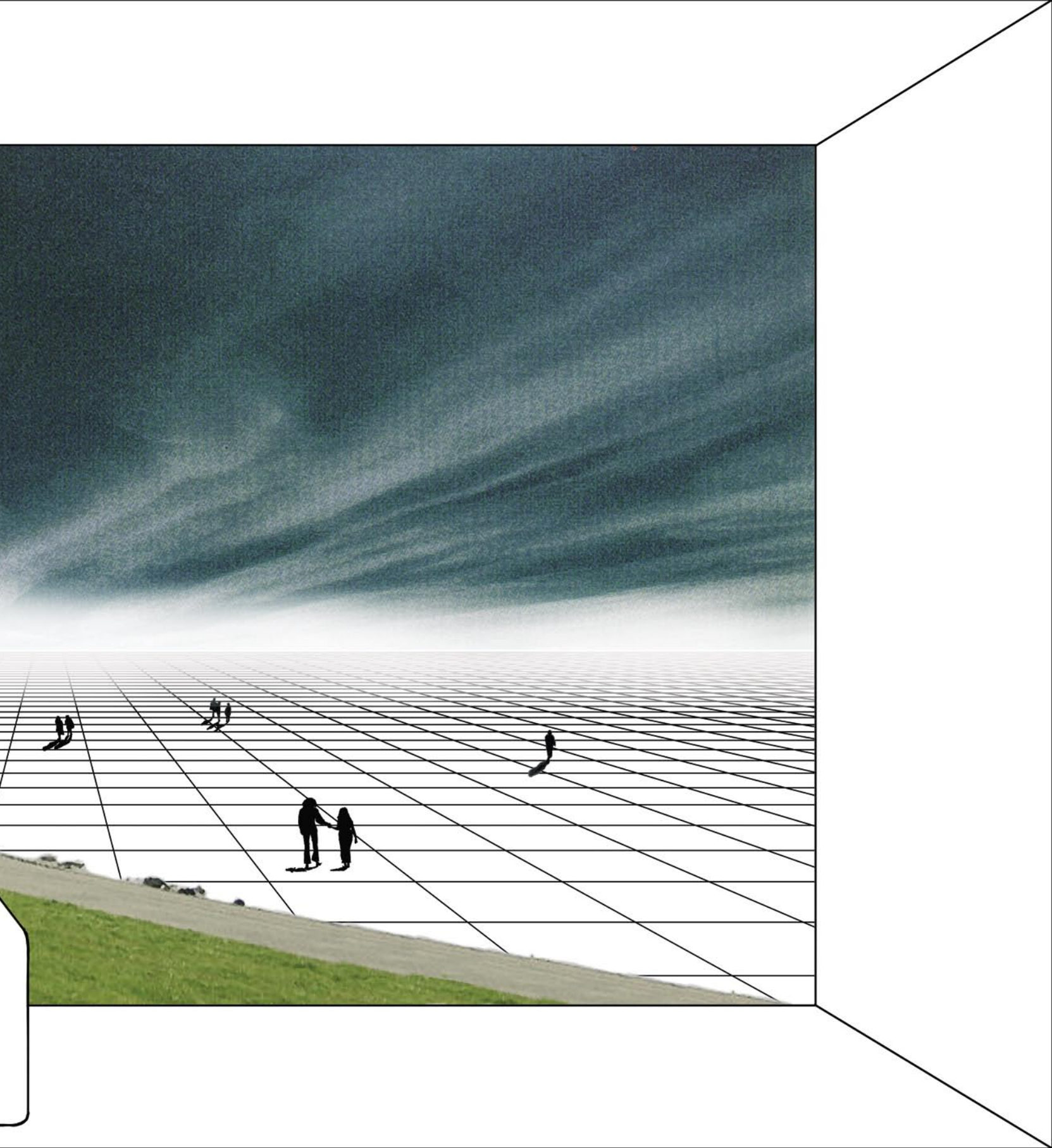

A handwritten signature in red ink, reading 'Beelaerts van Blokland' in a cursive script.

jhr. dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland
voorzitter Stuurgroep STT/Beweton-verkenning Wonen, architectuur en technologie

Vooraf

Inleiding

*Michiel van Well*¹

Wonen is veranderd. De grote kwantitatieve volkshuisvestingsopgave is voorbij, en maatschappij en bewoners stellen steeds hogere en meer specifieke eisen. De oude kaders en fysieke en institutionele structuren zijn niet toegerust om deze nieuwe vragen te verwerken. Ontwerpers, bouwers en beleidsmakers moeten daarom op zoek naar nieuwe kaders.

De uitdaging in de 20e eeuw was om te zorgen voor gezonde én voldoende woningen voor de Nederlandse bevolking. Overheid, architecten en woningbouwcorporaties zijn daarin goed geslaagd. De woningvoorraad in Nederland is kwalitatief en kwantitatief sterk verbeterd. Het volkshuisvestingsprogramma was in de vorige eeuw een succes. De grote huurdebatten, vaak tot ver achter de komma, zijn verdwenen en er is geen minister meer die sneuvelt over de (opnieuw) achterblijvende bouwproductie. Het succes uit de vorige eeuw lijkt vooralsnog een rem te zetten op het bepalen en aanpakken van de vragen, opdrachten en problemen aan het begin van de 21^e eeuw.

¹ STT/Beweton, Den Haag.

Niet alleen de omvang en de kwaliteit van de woningvoorraad zijn in de 20^e eeuw gewijzigd, ook de bewoners, het bewonen en de samenleving zijn gaandeweg veranderd. Overheden en architecten en andere professionals hebben aan gezag ingeboet, Nederland vergrijsd en wordt cultureel meerkleuriger, bewoners emanciperen en individualiseren. Dat is ook terug te zien in het wonen. Veranderingen komen hier van onderop uit de dagelijkse praktijk. De woningen die zijn gebouwd in de vorige eeuw worden nu heel anders gebruikt en bewoond. Wonen is vandaag de dag meer dan een veilig en gezond dak boven je hoofd. Het is verweven geraakt met zorgen, werken, recreëren en daarmee is wonen in de praktijk een belangrijke maatschappelijke en persoonlijke infrastructuur geworden.

Was aan het begin van de vorige eeuw de woningvoorraad niet ideaal, op dit moment staan we voor de vraag hoe we deze infrastructuur zodanig kunnen vormgeven dat deze voor zowel burgers als maatschappij van voldoende kwaliteit is. Op dit moment hapert en weigert de ontstane infrastructuur nog regelmatig. Problemen met de doorstroming op de woningmarkt, met de dagindeling, thuiszorg en de stedelijke vernieuwing, maar ook de vaak moeizame innovatie en beleidsvorming zijn daarvoor illustratief.

Met de nieuwe verwevenheden van wonen en het infrastructurele karakter daarvan is wonen ook meer dan ooit een technologisch gefaciliteerde activiteit geworden. Wonen is altijd verbonden geweest met de fysieke omgeving, vooral met de woning. Tegenwoordig is wonen echter ook niet meer los te denken van de wijk, van wasmachines, verwarmingsinstallaties en computerapparatuur voor werk, ontspanning en communicatie. Die verbondenheid van de sociaal-menselijke aspecten van wonen met de fysiek-technologische omgeving wordt mooi uitgedrukt in het begrip ‘bewonen’. Bewonen vraagt immers naast een bewoner ook om het (fysiek-technische) bewoonde. De sociaal-fysieke verwevenheid van wonen is essentieel en om dat niet uit het oog te verliezen, wordt in deze publicatie vaak gekozen voor de term ‘bewonen’ boven ‘wonen’.

Bouwen en bewonen aan het begin van de huidige eeuw brengen nieuwe vragen en problemen met zich mee, die niet vanzelfsprekend in oude kaders te vangen of op te lossen zijn. Resultaten uit het verleden bieden ook in dit geval zeker geen garanties voor de toekomst. Hoe kunnen we beter bouwen en bewonen in de 21^e eeuw? Die vraag is de aanleiding voor de toekomstverkenning² en voor de voorliggende publicatie die daarvan het resultaat is.

Voorheen lag het primaat bij de fysieke kant van de wooninfrastructuur en werden oplossingen top-down ontwikkeld en geïnitieerd. Deze eeuw vraagt om een benadering van het bewonen waarin ruimte is voor (bottom-up-)initiatieven uit de dagelijkse woonpraktijk en voor zowel de sociale als de fysieke kant van het bewonen.

Deze verplaatsing van de aandacht naar de praktijk van het bewonen stond aan de basis van de ideeën en uitkomsten in deze publicatie. Meer dan 60 deskundigen hebben vanuit verschillende maatschappelijke en disciplinaire achtergronden samen hieraan gewerkt. De belangrijkste conclusies en aanbevelingen die deze samenwerking opleverde, zijn weergegeven in een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen.

.....
² STT/Beweton heeft deze verkenning uitgevoerd in samenwerking met de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO). Deze samenwerking is tot stand gekomen in het kader van de Commissie van Overleg Sectorraden COS.

AANLEIDING

De afgelopen eeuw is Nederland anders gaan bouwen en bewonen. Na de invoering van de Woningwet in 1901 zijn in de eerste helft van de twintigste eeuw de sloppenwijken, plaggenhutten en alkoven verdwenen [Vreeze, 2001]. Hun plaats is in de tweede helft van die eeuw ingenomen door woonerven, eengezinswoningen en vides. De woonomgeving is ook steeds meer een technologische omgeving geworden. Daarmee is ook de praktijk van het bewonen veranderd. De primaire functies en betekenis van het bewonen zijn nog altijd dezelfde, maar deze functies worden in de praktijk absoluut anders ingevuld. De woonomgeving biedt idealiter nog steeds beschutting en veiligheid. Daarnaast creëert ze in het ideale geval een plek die optimaal geschikt is voor de manier van leven van samenleving en bewoners. Het is niet opzienbarend om te stellen dat men zich een eeuw na de Woningwet de ideale woonomgeving anders voorstelt. Technologie en architectuur hebben zich ontwikkeld en leefstijlen zijn veranderd. Werd vroeger gesproken over ‘volkshuisvesting’ en stonden daarbij de gezondheid en het huisvesten van de bevolking centraal, tegenwoordig staan onder de noemer ‘wonen’ duurzaamheid en dagindeling bovenaan de maatschappelijke agenda [VROM, 2000]. Maar er is uiteraard meer veranderd. De Woningwet was verbonden met volkshuisvesting en grootschalige en kwantitatieve doelen om de woningnood te overwinnen. De technologie richtte zich dan ook vooral op snelheid en efficiëntie in het bouwproces [Bervoerts, 2003]. Ideologisch was het volkshuisvestingsbeleid in eerste instantie gebaseerd op de verlichting van de arbeider. Moderniteit en functionaliteit waren daarbij richtinggevend in de architectuur van wat wel werd genoemd ‘Het nieuwe bouwen’ [Witman, 2002]. Le Corbusier noemde de woning in die tijd met recht een woonmachine [Heynen, 2001].

Ook de maatschappelijke context van bouwen en bewonen heeft de afgelopen eeuw een aantal belangrijke wijzigingen doorgemaakt. Niet langer initiëren overheid, architecten en wooncorporaties woonontwikkelingen door middel van wetgeving, ideologie en technologie. De huidige woonontwikkelingen komen vooral van de bewoners. De homogene bevolking, die eenvoudig te categoriseren en begrijpen viel door zuil, inkomen, leeftijd en woonplaats, heeft zich ontwikkeld tot een verzameling burgers met een gevarieerd en veranderlijk pakket aan leefstijlen en leefwijzen. Niet de technologie en de wetgeving veranderen het bewonen, het veranderende bewonen zelf dwingt ons tot bezinning op wetgeving, beleid, bouw en op de sociale en fysieke woonomgeving. Het gebruikersperspectief is daarbij van medebepalend belang. En daarmee zijn ook de kwaliteitscriteria voor de woonomgeving aan verandering onderhevig. Behalve technologische functionaliteit zijn sociaal-culturele factoren van steeds groter belang in de woning. Vernieuwingen in het bewonen en de woonomgeving moeten aansluiten bij tradities, gewoonten en waarden van de gebruikers. De woonomgeving is niet langer een functionele woonmachine, maar wordt steeds meer als sociaal-cultureel kapitaal gezien. Dat betekent niet dat technologie daarbij geen rol speelt. Doordat bewonen sterker verweven is geraakt met werk, zorg en recreatie en hierbij in toenemende mate technologie gebruikt wordt, is de woonomgeving steeds meer een technologische omgeving geworden waarin wasmachine, spelcomputer en beveiligingsapparatuur een belangrijke rol spelen. Innovatie wordt steeds meer afgestemd op de bewonerspraktijk, en niet meer alleen op de bouwpraktijk.

Bewonen is onmiskenbaar van groot belang voor ieder individu en elke samenleving; het geeft leven en samenleven structuur. De samenleving ontleent haar structuur voor een belangrijk deel aan hoe zij de huisvesting van haar bewoners heeft georganiseerd. Behalve identiteitsgegevens en paspoort zijn zorgvuldig geadministreerde adresgegevens essentieel. De woning is het vaste punt in de moderne samenleving waar de burger zijn stembiljetten en belastingaanslagen in de bus vindt, en waar overheid, instanties en desnoods deurwaarders kunnen aankloppen om zaken met de bewoner af te handelen. Verder biedt de woning de burger behalve veiligheid en privacy ook aansluiting op informatie, energie en water. Met bouwen en bewonen geven mensen vorm aan hun leven en aan de samenleving. Mensen grondvesten hun bestaan door te bewonen en te bebouwen. Behalve de functionele en sociaal-culturele waarde hebben bouwen en bewonen daarmee ook een existentiële betekenis [Heynen, 2001].

De ontwikkelingen in de praktijk van het bewonen en de toegenomen verwevenheid van wonen, leven en samenleven hebben ook gevolgen voor de rollen en verantwoordelijkheden in het woonveld. De bewoner verlangt meer zeggenschap en betrokkenheid. En de architect is al lang geen bouwmeester meer, maar steeds meer een ontwerper en vormgever die in opdracht werkt. De overheid probeert een meer regisserende rol in te nemen en marktwerking in de bouw te introduceren. Woningbouwcorporaties verkopen nu ook huizen, nadat ze jaren lang vooral verhuurder waren.

Voor bewoners hebben deze ontwikkelingen zich niet als een revolutie voltrokken. Vaak hadden ze te maken met alledaagse keuzes en beslissingen, zoals een verhuizing, het bezoek aan een inspraakavond, de aankoop van een computer, de aanschaf van een e-mailadres of het negeren van de esthetische adviezen van de architect. Bewoners zijn initiator en medevormgever van de ontwikkelingen. Dat neemt niet weg dat bewoners niet tegen grenzen en problemen kunnen oplopen: de thuiszorg functioneert niet naar behoren, de wijk voelt niet meer vertrouwd en inspraakavonden blijven een wassen neus. Die problemen van grote of kleine aard zijn daardoor niet minder vervelend of ernstig, maar het zijn meestal wel vertrouwde problemen. Ze zijn onderdeel van de praktijk van het bewonen van vandaag de dag.

Dat neemt niet weg dat de ontwikkelingen voor professionals veel moeilijker op te pakken zijn in hun professionele praktijk. De opgave uit de vorige eeuw was een grote, maar relatief eenduidige bouwopgave. De huidige opgave omvat veel kleine praktische, maar tevens complexe en niet minder belangrijke aspecten. Problemen op het gebied van wonen en zorg, duurzaamheid, stedelijke vernieuwing, sociale cohesie en herstructurering zijn niet simpel op te lossen met het stapelen van stenen. Het zijn problemen waarin sociale en fysieke factoren nauw met elkaar verweven zijn en waarin gevoel voor de lokale omstandigheden van groot belang is. Maar hoe maak je daarvoor beleid en wat betekent het voor het bouwen? Vaak is men het wel erover eens dat de oude kaders niet meer functioneren. Maar nieuwe kaders voor woningbouw, beleid en technologie zijn nog niet gevonden.

In dit rapport wordt in meer detail onderzocht welke ontwikkelingen zich voordoen en hoe daarmee kan worden omgegaan. Welke nieuwe kennis en welk onderzoek is nodig? Welke handelingsperspectieven zijn er voor bewoners, bouwers, overheid en andere betrokkenen? Kortom, wat zou de agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen moeten worden?

DOELEN, VRAGEN EN AANDACHTSPUNTEN

In deze publicatie worden de ontwikkelingen in het bewonen verder verkend. Daarbij wordt gezocht naar antwoorden op de vraag hoe gewerkt kan worden aan beter bouwen en bewonen. Wat zijn de nieuwe doelen en welke kaders zijn nodig om die te bereiken? Het doel van de verkenning die tot deze publicatie heeft geleid, was te komen tot een agenda voor de toekomst voor beter bouwen en bewonen. Daarvoor werd gezocht naar antwoorden op de volgende twee vragen.

1. Waar kunnen bouwen en bewonen verbeterd worden?

Aan de hand van deze vraag wordt gezocht naar de doelen en de richting waarin het beleid, de omgeving en de bewoonpraktijk zich zouden moeten ontwikkelen. Waar liggen de kansen, welke problemen en handelingsperspectieven zijn er?

Bij het zoeken naar doelen en richting wordt de aandacht speciaal gericht op de volgende twee aandachtspunten:

De handelingspraktijk van het bewonen. Beleid, inzet en innovatie op het gebied van bouwen en bewonen zijn in principe erop gericht om de praktijk van het bewonen te optimaliseren. Het is daarom juist bij het zoeken naar nieuwe doelen en een nieuwe richting verstandig om vanuit die praktijk naar inspiratie en aanknopingspunten te zoeken. Hoewel het bewonersperspectief daarbij belangrijk is, betekent dit echter niet dat hier slechts een pleidooi gehouden wordt om dit perspectief centraal te stellen. De praktijk van het bewonen is meer dan een praktijk van individuele bewoners. Bewonen is vaak samen wonen en samen leven binnen een gezin of huishouden, maar ook buitenshuis met burens en wijkgenoten in de maatschappij. Hier spreken we dan ook niet van bewonerspraktijk, maar van ‘bewoonpraktijk’. Deze bewoonpraktijk is ook een groeps- en maatschappelijke praktijk, die mensen, groepen en zelfs generaties met elkaar verbindt en die in de moderne samenleving niet zonder de kennis en inzichten van professionals kan.

Wisselwerking tussen de sociale en fysieke factoren van bewonen. Bewonen is een sociale activiteit die onlosmakelijk is verbonden met fysieke factoren, zoals een woning, wegen, wijken en infrastructuur en in toenemende mate met technologie voor huishouden, recreatie, werk en zorg. Aandacht voor die sociaal-fysieke verwevenheid en wisselwerking is essentieel om het bewonen in de moderne samenleving te begrijpen en te verbeteren.

2. Hoe kunnen bouwen en bewonen verbeterd worden?

Was de eerst vraag gericht op de het verkrijgen van nieuwe doelen en richting, met deze tweede vraag wordt gezocht naar de wijze waarop die doelen kunnen worden bereikt en hoe ontwikkelingen gestuurd kunnen worden. De aandacht richt zich daarbij specifiek op veranderingsprocessen.

Veranderingsprocessen in een veld van vastgoed en vertrouwdeheid. Om bouwen en bewonen te veranderen, laat staan te verbeteren, is inzicht in de dynamiek van de praktijken van bouwen en bewonen nodig. Hoe werkt bewonen? Hoe krijgt verandering vorm en vinden innovatieprocessen plaats in een veld waar architecten het liefst ontwerpen voor de eeuwigheid, bouwers op zeker spelen op de

aanbodgestuurde vastgoedmarkt, en bewoners vooral zekerheid zoeken in het bewonen en de kicks vooral buiten de deur vinden? In een dergelijk veld is innovatiedynamiek noch vanzelfsprekend, noch voor de hand liggend. Dat doet aan het belang ervan niet af. Bovendien nuanceren de ontwikkelingen uit de afgelopen eeuw een al te statisch conservatief beeld van bouwen en bewonen.

OPZET EN ORGANISATIE

De auteurs die een bijdrage leveren aan deze publicatie hebben een gedeelde belangstelling voor bewonen en bouwen. Dat was voor hen aanleiding om te participeren in de toekomstverkenning³ en een essay te schrijven voor deze publicatie⁴. In de essays behandelen de auteurs vanuit hun eigen specialisme en ervaring een of meer thema's uit het brede veld van bouwen en bewonen. De voorstellen voor de thema's en het gekozen perspectief komen van de auteurs. De stuurgroep⁵ van de verkenning heeft de essays beoordeeld op kwaliteit en relevantie.

De 36 bijdragen die zijn opgenomen in deze publicatie geven inzicht in de variatie aan factoren die van invloed zijn op bouwen en bewonen. Bij lezing van de hoofdstukken wordt ook duidelijk hoe complex de wisselwerking tussen deze factoren is. Ieder hoofdstuk is afzonderlijk te lezen en geeft een eigenstandige visie en bijdrage. Dat neemt echter niet weg dat er duidelijke verbanden en aanknopingspunten tussen de hoofdstukken aanwezig zijn. Soms wordt de nadruk gelegd op de bouw en de fysieke factoren van het bewonen, in andere bijdragen krijgen de ruimtelijke component, de sociaal-culturele betekenis of de economische dynamiek van het bewonen meer aandacht. Zo geeft ieder essay aanknopingspunten, antwoorden en inzichten die bijdragen aan de vorming van een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen. De grote meerwaarde van de verzameling en combinatie van essays ligt in het inzicht dat daarmee verkregen wordt in de complexiteit en dynamiek van bewonen en bouwen.

Het boek is georganiseerd in vijf delen. In ieder deel zijn essays over een gezamenlijk thema verzameld. Ieder deel wordt voorafgegaan door een korte proloog waarin de thema's worden ingeleid en de essays worden samengevat. Het boek wordt afgesloten met een slotbeschouwing en een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen.

Hoewel er in vrijwel ieder essay zowel aandacht is voor de doelen als voor de dynamiek van bouwen en bewonen is de verdeling van de aandacht daarbij verschillend. In de eerste drie delen van de voorliggende publicatie worden vooral inzichten gepresenteerd die waardevol zijn voor het agenderen van nieuwe doelen en het beantwoorden van de vraag: 'Waar kunnen bouwen en bewonen verbeterd worden?' In deel vier en vijf krijgen veranderingsprocessen en dynamiek sterker de aandacht en is er aandacht voor de vraag 'Hoe kunnen bouwen en bewonen verbeterd worden?'

In het eerste deel wordt ingegaan op de invloed en het nut van toekomstverkenningen over bouwen en bewonen uit het verleden en worden daaruit lessen voor de toekomst getrokken. Tevens worden de praktische en theoretische inzichten gegeven, die als basis dienden voor de toekomstverkenning, waarvan deze publicatie het resultaat is.

.....
³ Zie hoofdstuk 1 voor de richtinggevendende ideeën voor deze toekomstverkenning.

⁴ Zie het hoofdstuk 'Organisatie van de verkenning' voor informatie over het proces van de verkenning en de participanten.

⁵ In het hoofdstuk 'Organisatie van de verkenning' is informatie over de stuurgroep opgenomen.

In deel twee worden verschillende perspectieven op bewonen gegeven. Historische analyses van maatschappelijke verschuivingen en trends en van economische aspecten worden in verband gebracht met de manier waarop bouwen en bewonen vorm krijgen. Daarnaast krijgen ook de praktijk van het bewonen en het gebruikersperspectief aandacht.

Verskillende praktijken van bewonen staan in het derde deel centraal. In detail wordt bekeken hoe bepaalde groepen bewonen en wat technische of fysieke voorzieningen kunnen betekenen voor de kwaliteit van het bewonen. Zowel de binnenruimte, de buurt, de buitenruimte en de virtuele ruimte worden in de beschouwingen meegenomen. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan methoden om bewoners te betrekken bij (de ontwikkeling van) hun omgeving, en aan ontwikkelingen en mogelijkheden op het gebied van wonen en zorg, en multicultureel bewonen.

In deel vier wordt de aandacht verlegd naar praktijken van bouwen. De stelling dat de bouw conservatief is, wordt aan een kritische analyse onderworpen. Verder wordt, gegeven de ontwikkelingen in het bewonen, de rol van de architect onder de loep genomen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan het ontwerp en de technische aspecten van de woning. Kritisch wordt gekeken naar de Nederlandse architectuur van de laatste jaren en het gebrek aan flexibiliteit.

In het vijfde en tevens laatste deel staat het ontwerpen van de omgeving centraal. Er wordt aandacht besteed aan de manier waarop bewoners de omgeving gebruiken, en hoe bewonersperspectieven en leefstijlen hun vertaling kunnen vinden in het ontwerp. Daarbij is zowel aandacht voor nieuwbouw als ook voor herstructurering, stedelijke vernieuwing en de waarde van ongeprogrammeerde ruimte.

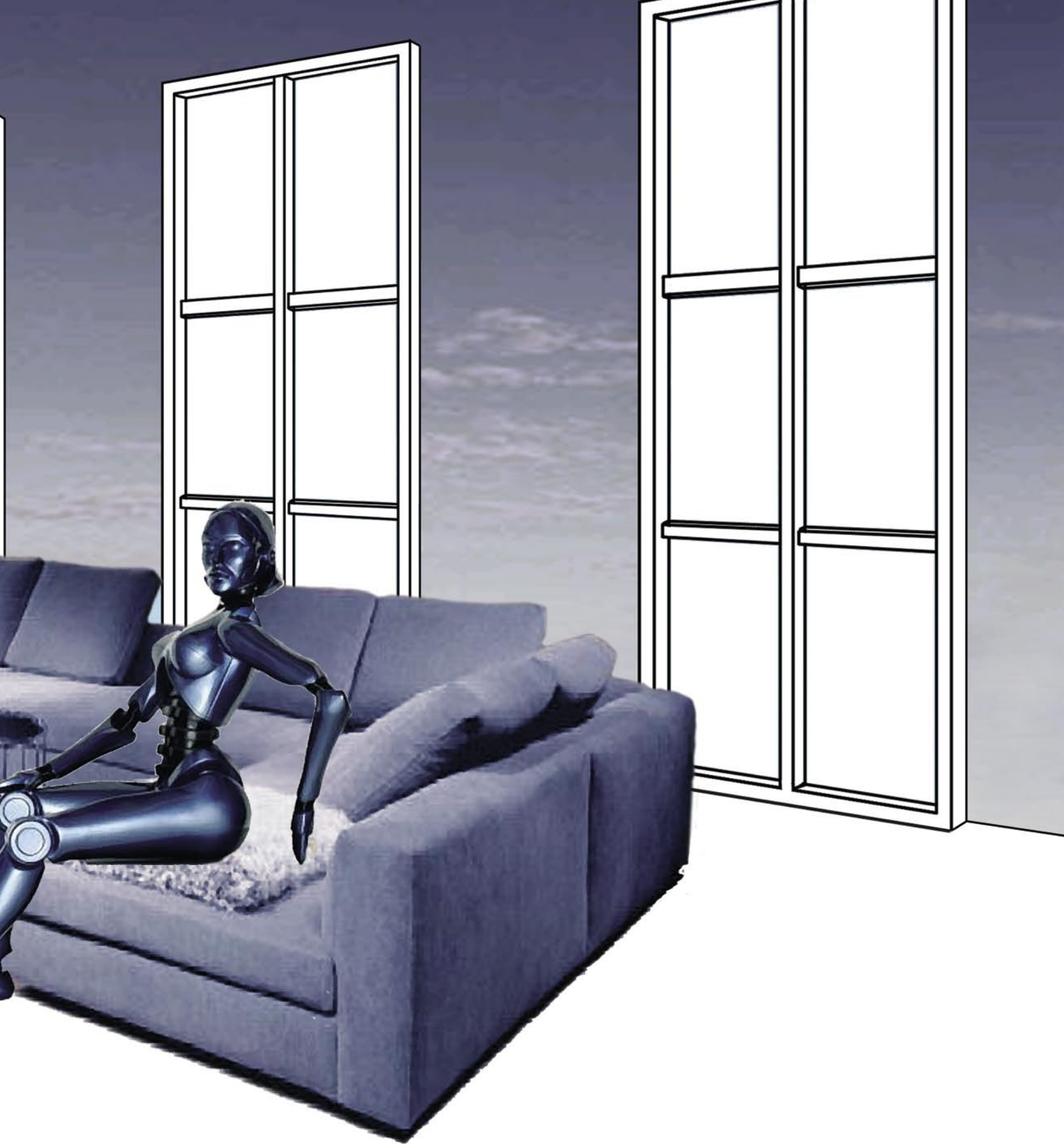
In de slotbeschouwing wordt teruggegrepen naar de doelstelling om bouwen en bewonen te verbeteren. Behalve een visie op de praktijk en de dynamiek van bouwen en bewonen worden hier problemen, kennisvragen en handelingsperspectieven geïnventariseerd. Op basis daarvan worden conclusies voor bouwen en bewonen opgesteld. Die conclusies vinden hun vertaling in een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen.

REFERENTIES

- Bervoets, EML (2003). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VI. Stad, Bouw, Industriële Productie*. Walburg Pers, Zutphen
- Heynen, H, e.a. (2001). *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. 010, Rotterdam
- Vreeze, N de (2001). *6,5 Miljoen woningen. 100 Jaar woningwet en wooncultuur in Nederland*. 010, Rotterdam
- VROM (2000). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21^e eeuw*. Ministerie van VROM, Den Haag
- Witman, B (2002). *Moderner dan modern. Weissenhofsiedlung, toonkamer van het Nieuwe Bouwen*. *Volkskrant*, 29 augustus, Amsterdam

Perspectieven op de toekomst

Deel 1

Proloog

Perspectieven op de toekomst

*Michiel van Well*¹

De toekomstverkenning ‘Beter bouwen en bewonen’ is niet de eerste toekomstverkenning op het gebied van bouwen en bewonen. In het eerste deel van dit boek worden eerdere toekomstverkenningen en de toekomstbeelden uit het verleden besproken om op basis daarvan te komen tot lessen voor de toekomst van het verkennen.

In het openingshoofdstuk worden een aantal uitgangspunten voor het verkennen van de toekomst van bouwen en wonen geformuleerd. Dat gebeurt aan de hand van een analyse van toekomstbeelden over ‘het inspanningsloze huishouden’. De gepresenteerde uitgangspunten hebben voor een belangrijk deel ook ten grondslag gelegen aan de opzet van de STT/Beweton-verkenning², waarvan deze publicatie het resultaat is. In plaats van het schetsen van een toekomstbeeld wordt gepleit voor het opstellen van een agenda voor de toekomst.

In hoofdstuk 2 stelt *Cieraad* de vraag waarom veel toekomstbeelden falen in hun voorspellingen. Ze concludeert dat veel toekomstbeelden over het huishouden en wonen ontstaan als reactie op een verandering in de betekenis en zingeving van arbeid. Daarbij valt een grote wisselwerking tussen de wereld binnenshuis en de wereld buitenshuis waar te nemen. Hoewel we ons kunnen afvragen of de oplossingen die toentertijd eruit voortkwamen niet overdreven waren, lijkt het aannemelijk dat arbeid en de relatie tussen binnen- en buitenwereld ook in de toekomst van belang zullen zijn voor het wonen. De huidige problemen met de dagindeling en het combineren van werk en zorg lijken dat op zijn minst te illustreren.

¹ STT/Beweton, Den Haag.

² Zie het hoofdstuk ‘Organisatie van de verkenning’.

Neven gaat in hoofdstuk 3 op zoek naar de retoriek, politiek en moraliteit van toekomstbeelden. Hij vergelijkt daartoe toekomstbeelden uit de jaren zeventig van de vorige eeuw met die aan het begin van de 21^e eeuw. Uit de geschiedenis van de toekomst van de kunststofwoning en aan de hand van de toekomstbeelden over domotica concludeert hij dat de toekomstbeelden inhoudelijk sterk veranderd zijn; meer dan ooit staat tegenwoordig het individu centraal in toekomstbeelden. De retorische kracht heeft echter een ongewijzigde basis. Beeldtaal, dezelfde ideogrammen en verhaallijnen met wenkende en aanstormende toekomstbeelden zijn nog volop aanwezig.

Deel 1

1

Van toekomstbeeld naar agenda

*Michiel van Well*¹

Het verkennen van de toekomst is niet eenvoudig. De toekomst is immers niet te voorspellen. Dat relativeert de waarde van al te gedetailleerde toekomstbeelden en stelt hoge eisen aan methoden voor toekomstverkenning.

In toekomstverkenningen over bouwen en bewonen is ‘het inspanningsloze huishouden’ een regelmatig terugkerend thema. Met dit thema als uitgangspunt wordt een korte analyse gegeven van toekomstbeelden van het bewonen die in het verleden waarschijnlijk geacht werden. Daarmee ontstaat een scherper beeld van de mogelijkheden en onmogelijkheden van toekomstverkennen. Op basis daarvan worden ambities, aandachtspunten en richtlijnen voor het verkennen van de toekomst van bouwen en bewonen ontwikkeld.

¹ STT/Beweton, Den Haag.

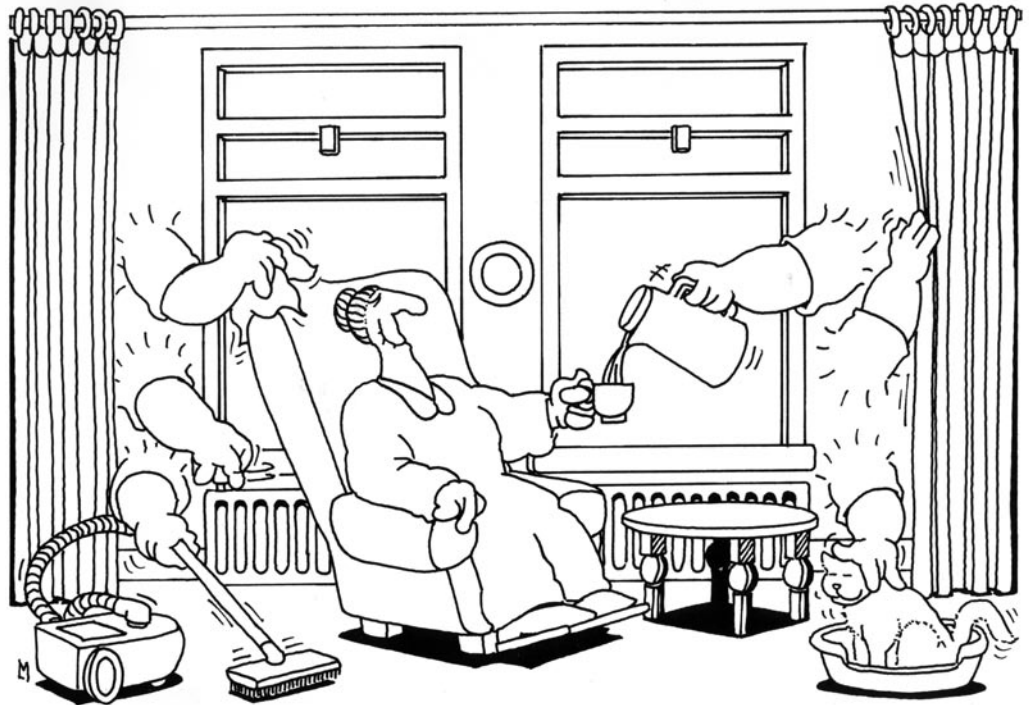
HET INSPANNINGSLOZE HUISHOUDEN

In de toekomst van het bewonen domineert al enkele decennia het beeld van het ‘inspanningsloze huishouden’. In een dergelijk huishouden hoeft de bewoner zich niet langer inspanningen te getroosten om het onderhoud, schoonmaken, het regelen van het binnenklimaat, het beveiligen tegen brand, inbraak of ander gevaar, koken, wassen en strijken voor elkaar te krijgen. De mens wordt op zijn wenken bediend door de techniek. De technologie zorgt ervoor dat de omgeving veilig is en al het huishoudelijk werk goed en snel gebeurt. Ze zorgt ervoor dat iedereen kan wonen als welgestelde dame of heer, en als het ware beschikt over een dienstmeisje en een butler.

Figuur 1.1

Het inspanningsloze huishouden.

Bron: Kittz Nieuws, september 2004, 12^e jaargang nr. 2. Cartoon: Loet van Moll, Arnhem.

Irene Cieraad laat in hoofdstuk 2 zien hoe de welgestelde middenstandsvrouwen hun hoop vestigden op de nieuwe elektrische apparaten, toen in het begin van de vorige eeuw de dienstmeisjes weg liepen en in de fabriek gingen werken. Sindsdien is ‘het inspanningsloze huishouden’ een dominant toekomstbeeld. Bewonen wordt in dergelijke toekomstbeelden beperkt tot het bewonen van één huis en één huishouden. De verbinding met de buitenwereld en de samenleving lijkt niet relevant en komt niet ter sprake². Deze toekomstbeelden werden af en toe toch even realiteit in proefopstellingen, maar drongen vrijwel nooit door tot de dagelijkse praktijk. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd door General Motors op de Schiphol-tentoonstelling met de ‘keuken van de toekomst’ een woondroom gepresenteerd. De keuken maakte grote indruk. De belofte was dat op een koude marmeren plaat gekookt zou kunnen worden, de afwas met ultrasone trilling kon worden gedaan en huisvrouwen via de televisie met kinderen, vriendinnen, en de kruidenier konden communiceren.

² Neven gebruikt daarom het begrip ‘kleine heerschappij’ (hoofdstuk 3).

Begin jaren negentig van de vorige eeuw doet Chriet Titulaer de woondroom nog eens over. In de voorafgaande periode had de informatie- en communicatietechnologie op stormachtige wijze zijn intrede gedaan. Het inspanningsloze huishouden wordt onder de noemer ‘domotica’ steeds sterker en vaker met de ontwikkelingen op het gebied van ICT in verband gebracht.

Titulaer maakte furore met zijn ‘huis van de toekomst’. In diezelfde periode publiceerde de Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA, tegenwoordig Rathenau Instituut) het rapport ‘Op de drempel van de nieuwe woning’ [Baten & Hoogstraten, 1991].

“De komende jaren staat ons de introductie van weer nieuwe elektronische en telecommunicatieve producten te wachten. Met deze nieuwe ontwikkeling in het vooruitzicht wordt het zinvol na te denken over de intelligente woning. In de toekomstige woningen zijn de elektronische en telecommunicatieve toepassingen gekoppeld met behulp van een home-bus, een geïntegreerd communicatiesysteem in de woning...”. [Berlo, 2003]

Nu, in 2004, trekt de Stichting Smart Homes met hun ‘slimste woning van Nederland’³ door Nederland en opende Living Tomorrow de deuren van hun ‘huis van de toekomst’ in Amsterdam. De technologische ontwikkelingen op het gebied van de huisautomatisering worden vaak onder de noemer ‘domotica’ gevat en ook op het publicatievlak staan de ontwikkelingen niet stil. Senter publiceerde ‘Trend@analyse.domotica’⁴ en de Isolectra Holding bracht het boek ‘Realive, welcome home: intelligent wooncomfort met domotica’⁵ uit. Het boek opent als volgt:

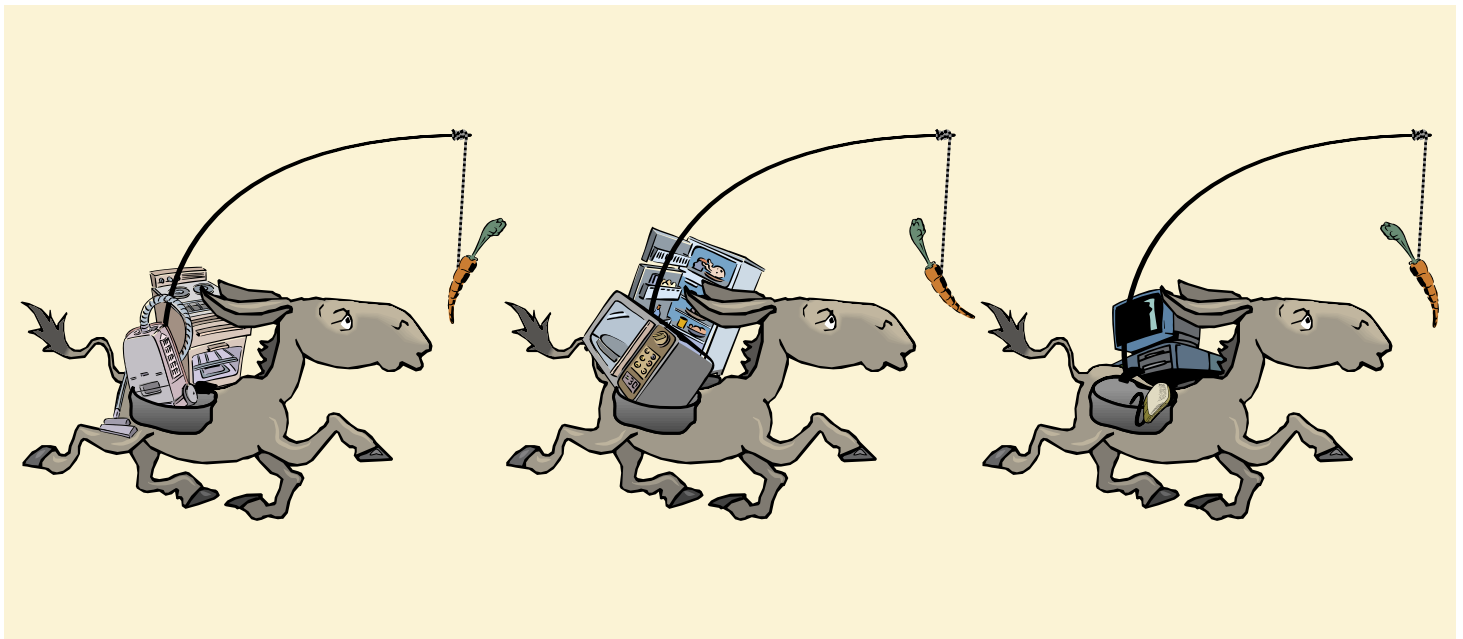
“Het fenomeen domotica gaat de wereld waarin wij wonen veranderen. Domotica verbindt via een centraal netwerk alle intelligente systemen in ons huis met elkaar, zodat ze kunnen samenwerken en kunnen communiceren.”

We kunnen concluderen dat er al enkele decennia druk wordt nagedacht over het huis van de toekomst. Er zijn overheidsrapporten, visionaire projectvoorstellen en futuristische proefopstellingen. Tegelijkertijd lijken we de afgelopen jaren nauwelijks opgeschoten te zijn. De techniek is weliswaar onmiskenbaar verder ontwikkeld, toch zijn we tegelijkertijd nog even druk in huis. Zoals ook Cieraad in hoofdstuk 2 aangeeft, heeft de tijdsbesparing door technologie in het huishouden niet geleid tot minder tijd besteden aan het huishouden. Per persoon bewonen we een groter (woon)oppervlak, interieur en garderobe zijn groter geworden, huishoudelijke normen zijn veranderd, en dat geldt ook voor onze activiteiten: we wassen, boenen en lappen de ramen vaker en zijn daartoe in staat dankzij de hulp van de techniek. Het huishouden is alles bij elkaar genomen een onveranderd grote en tijdrovende opgave gebleven. Het lijkt met de tijd die we besteden aan het huishouden net zo te gaan als met de reistijd voor woon-werkverkeer. De reissnelheid is dankzij technologie en infrastructuur voor auto, trein en luchtverkeer absoluut toegenomen. Dankzij die ontwikkelingen heeft in de afgelopen eeuw echter ook de afstand tussen de plek waar we wonen en de plek waar we werken kunnen toenemen. Per saldo is de reistijd daardoor hetzelfde gebleven [Peters, 2003]. Ook hier biedt de technologie absoluut meerwaarde, maar levert tegelijkertijd geen tijdsbesparing op.

.....
³ [Berlo, 2003].

⁴ [Damen & Wijk, 2000].

⁵ [Geest & Labermont, 2002].

Figuur 1.2
Ondanks technologische innovatie
blijven toekomstbeelden on vervuld met
ons meebewegen.

Het toekomstbeeld van het inspanningsloze huishouden komt niet dichterbij, het beweegt met ons mee. We lopen er achteraan, zoals een ezel achter de wortel aan een stok aan loopt.

DE WENKENDE TOEKOMST

Het ‘huis van de toekomst’ van Living Tomorrow verschilt technologisch en stilistisch absoluut van bijvoorbeeld het ‘huis van de toekomst’ van Chriet Titulaer, maar de ambities om tot het inspanningsloze huishouden te komen zijn onveranderlijk dezelfde. De kloof tussen het huishouden uit de praktijk van alle dag en het inspanningsloze huishouden blijft ook onverminderd groot. Het inspanningsloze huishouden is in de praktijk nog steeds niet meer dan een toekomstbeeld. In ‘Realive, welcome home: intelligent wooncomfort met domotica’ [Geest & Labermont, 2002] ziet dat toekomstbeeld er zo uit:

”Avond:

Met het simpele commando ‘welterusten’ zet ik mijn hele huis in de nachtstand. De lampen doven, de verwarming brandt lager en het alarm gaat aan. De huiscomputer houdt de wacht. Een veilig gevoel. Ongenode gasten wimpelt hij af. Bij brand worden de juiste instanties gewaarschuwd en met een alarm en plotseling flikkerende lampen word ik dan gewekt. Maar deze zorgen leven niet. Met een rustgevend muziekje om goed bij in slaap te vallen, sluit ik mijn ogen. Op weg naar morgen.”

In de toekomst heeft iedereen een eigen huis en een veilig gevoel. Er dreigen geen gevaren, er zijn geen tekorten en er is altijd een weg naar morgen. Domotica vervult wensen en overkomt beperkingen: “Met een simpel commando is alles geregeld”.

De filosoof Rein de Wilde noemt toekomstbeelden met zo'n positieve toonzetting 'wenkende toekomstbeelden' [Wilde, 2000]. Dergelijke toekomstbeelden zijn wijd verspreid. Ze zijn terug te vinden in beleids-, onderzoeks- en marketingteksten. Het zijn verleidelijke toekomstbeelden: het zijn immers toekomstbeelden waarin er geen vuiltje aan de lucht is. Alle inspanningen zijn verdwenen, tegelijkertijd schuilt juist daarin ook het tekort van dergelijke toekomstbeelden. Ze hebben weinig aandacht voor de kwetsbaarheid, de kosten, het tekort, de tegenstrijdigheden of andere schaduwkanten, die elke toekomst zal kennen. Problemen, dilemma's en keuzes worden zorgvuldig geretoucheerd. Daardoor ontstaan verleidelijke beelden die nauwelijks meer aansluiten bij de praktijk van alledag, waarin niet alles met elkaar te combineren valt, en waarin we moeten kiezen waarin we tijd, geld en energie willen steken of waarvoor we ruimte willen gebruiken. Neven laat in zijn essay zien hoe dergelijke toekomstbeelden door subtiel taalgebruik en het aanspreken van politiek correcte ambities worden geconstrueerd (hoofdstuk 3).

Wenkende toekomstbeelden zeggen meer over de problemen en idealen van vandaag de dag dan over de toekomst die we tegemoet gaan. Ze hebben vaak geen oog voor de dynamiek en de praktijk van het bewonen. De problemen van vandaag zullen in de toekomst eerder veranderen dan volledig opgelost worden. Toekomstbeelden gaan echter vaak uit van een radicale breuk met het verleden. Ze beginnen als het ware met een nieuwe hemel en een nieuwe aarde en bouwen daar hun eigen paradijs of Utopia.

Rein de Wilde onderscheidt vier essentiële breuken die vaak impliciet in toekomstbeelden voor het bewonen verondersteld worden. Allereerst wordt vaak een temporele breuk gemaakt; er wordt gebroken met het verleden. Tradities, gewoonten, bestaande verhoudingen of technologische standaarden spelen geen rol. Mensen, volken en culturen laten in deze toekomstbeelden hun geschiedenis en opgebouwde sociaal-cultureel kapitaal eenvoudig achter zich; er wordt een herstart gemaakt.

Behalve een temporele breuk met het verleden is er ook vaak een ruimtelijke breuk waar te nemen. Er is geen sprake van renovatie, herstructurering of aanpassing van de bestaande situatie. Huizen van de toekomst komen nooit voort uit renovatieprojecten, er wordt als vanzelfsprekend uitgegaan van nieuwbouw. In de praktijk kunnen we nu en in de toekomst echter niet om de bestaande woonvoorraad heen. Visionairen willen echter graag de banden met het oude radicaal doorsnijden. De architect Le Corbusier wilde de oude bebouwing en het oude stratenplan van Parijs volledig slopen om er nieuwe en toentertijd moderne hoge flatgebouwen in een strak grid neer te zetten [Wilde, 2000].

De breuk met het verleden krijgt ook zijn beslag in het technologisch optimisme dat uit vrijwel alle toekomstbeelden spreekt. De technologie maakt nieuwe werelden mogelijk. Technologie zorgt voor het inspanningsloze huishouden, dat alle problemen voor eens en voor altijd oplost in plaats van dat problemen van aard veranderen en of worden verplaatst.

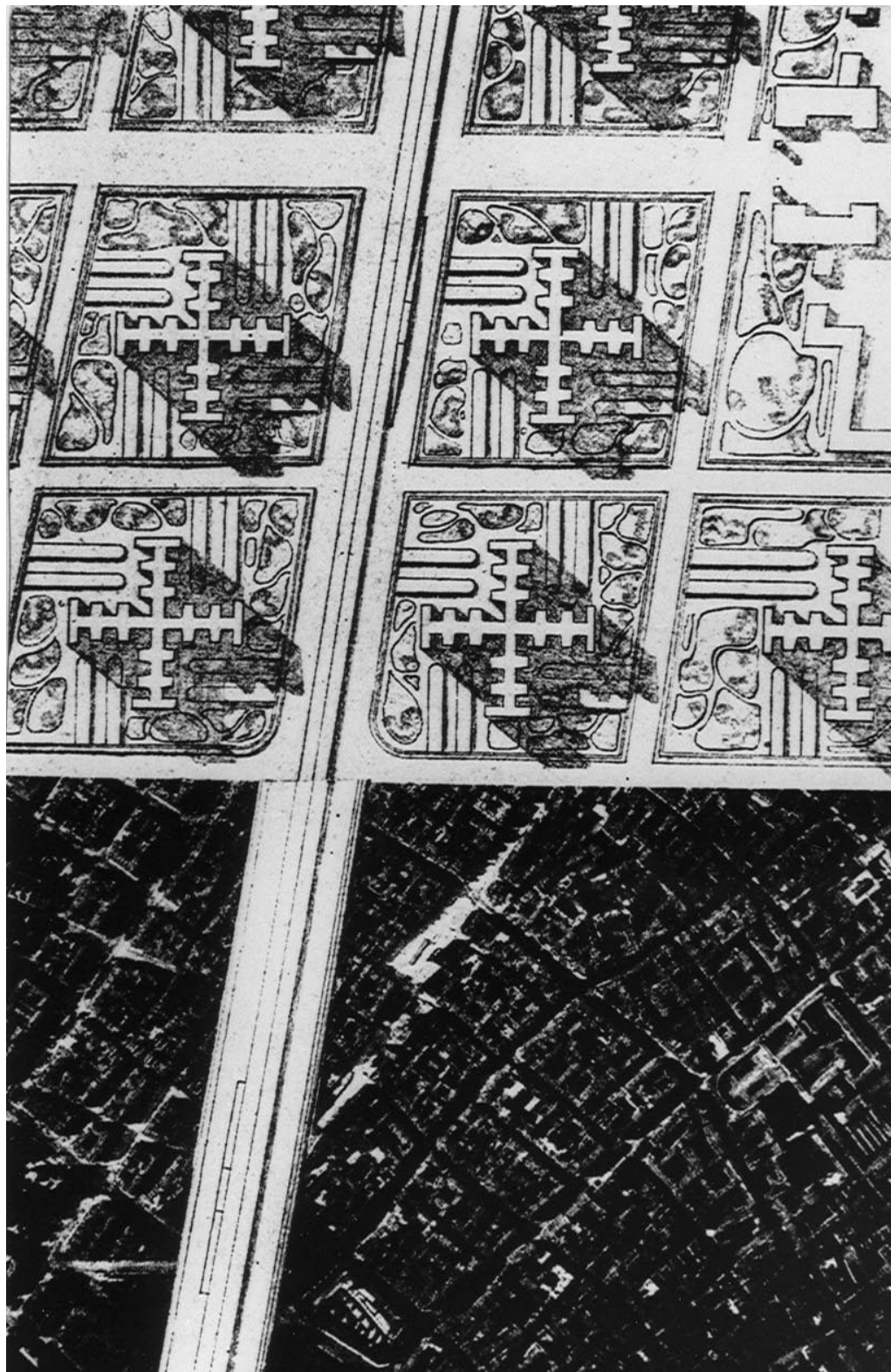
Als laatste worden politieke barrières in toekomstbeelden vaak ontkend. Ze lijken niet te bestaan; bouwen wordt gezien als een technisch-functioneel probleem, waarmee experts goed overweg kun-

Figuur 1.3

Plan de Paris, Le Corbusier (1937).

© Fondation Le Corbusier,

c/o Beeldrecht Amsterdam 2004.

nen. Politieke meningsverschillen over de inrichting en de opbouw van de samenleving lijken niet te bestaan en politieke keuzes zijn er niet. Democratische besluitvorming is onnodig. Bewoners, niet-technische disciplines en politici spelen in de toekomstbeelden van het bewonen een bescheiden en vooral dankbare rol. De oplossingen zijn voor, maar niet door of met hen ontworpen en gebouwd. In toekomstbeelden staat vernieuwing vaak zo centraal dat verandering op basis van het bestaande vergeten wordt. In toekomstbeelden krijgt de toekomst eerder vorm door technische revolutie dan door maatschappelijke evolutie.

NAAR EEN NIEUWE PRAKTIJK VAN TOEKOMSTVERKENNEN

WENDING NAAR DE PRAKTIJK

Toekomstverkenningen en toekomstonderzoek zouden gebaat zijn bij een relativering van de betrouwbaarheid van hun voorspellend karakter en bij meer aandacht voor de evolutionaire dynamiek van de meeste maatschappelijke veranderingen (waaronder ook de technologische veranderingen). Dat vraagt om een andere manier van toekomstverkennen met andere ambities en resultaten. Radicale breuken met het hier en nu zijn net zo weinig vruchtbaar als het produceren van gedetailleerde schetsen van het leven later. Dat resulteert te gemakkelijk in ‘blauwdrukdenken’ [Grin, 2004]. Hierbij wordt voorbijgegaan aan het feit dat de toekomst altijd onzeker is, en bovendien door mensen mede bepaald wordt. Er spelen altijd beperkingen en keuzes op het gebied van tijd, geld, ruimte en mensen. De toekomst als mensenwerk is gebaat bij een evolutionaire in plaats van een revolutionaire benadering. Denken over mogelijke ontwikkelingen in de toekomst van het bewonen moet daarom beginnen bij een goed begrip van de dynamiek in de praktijk van het bewonen.

Bewonen is een complexe maatschappelijke en individuele praktijk, die vorm krijgt in de wisselwerking tussen mens, maatschappij en fysieke omgeving. Om grip te krijgen op de dynamiek van die wisselwerking moet de aandacht op de praktijk gericht worden. Daarbij kan aandacht voor tijdsbestedings- en verplaatsingspatronen waardevol zijn. In die patronen staat immers de praktijk centraal en worden keuzes over afbakening van en verbanden tussen het bewonen niet a priori gemaakt. De keuzes, beperkingen en verbanden worden in de praktijk van het bewonen zichtbaar. Bewonen stopt dan niet bij de voordeur, maar legt bijvoorbeeld in het geval van het bereiden en consumeren van de avondmaaltijd verbindingen tussen supermarkt, auto, koelkast, magnetron, en eettafel. De praktijk en de dynamiek van het bewonen van vandaag de dag zijn het startpunt voor het bewonen van morgen en daarmee essentieel voor het verkennen van de toekomst van het bewonen.

Toekomstverkenningen over bouwen en bewonen zijn inhoudelijk gebaat bij meer aandacht voor verbouwen, veranderen en renoveren. Huizen, wijken en infrastructures zijn geen wegwerpartikelen, het merendeel wordt door verschillende generaties (her)gebruikt. Daarmee zijn ze medebepalend voor de toekomst. Ook aandacht voor bouwen in verschillende tempo's heeft meerwaarde. Met de problemen en de huidige stand van de techniek als uitgangspunt is het niet verstandig om alles bij wijze van spreken in één keer vol te bouwen. Geleidelijkheid, diversiteit en open ruimte kunnen zor-

gen voor een gelaagde omgeving, geven ruimte voor ontwikkeling en aanpassing en daarmee voor een zorgvuldig geweven woonnetwerk. Aanpasbaarheid aan veranderende programma's van eisen is nodig en gewenst.

VAN TOEKOMSTBEELD NAAR AGENDA

Het streven naar een realistisch toekomstbeeld is ambitieus, maar praktisch onmogelijk en daarom onwenselijk. Toekomstbeelden suggereren te snel een mate van zekerheid en objectiviteit die niet waargemaakt kan worden; de toekomst is onzeker. Toekomstbeelden zijn uiteindelijk noch te bepalen, noch te berekenen.

Toekomstbeelden vertellen vaak meer over de ambities van de makers en over de problemen van vandaag de dag dan over de toekomst en de praktijk van morgen. Ze worden daardoor niet als vanzelfsprekend door verschillende betrokkenen en belanghebbenden gedeeld. Eenzijdig opgestelde toekomstbeelden ontwikkelen nauwelijks draagvlak, en frustreren daardoor al snel het verkenningproces. Een verkenning lijkt meer gebaat bij het streven naar een gezamenlijk startpunt dan naar een definitief eindpunt.

Een agenda voor de toekomst lijkt een beter bruikbaar resultaat van een toekomstverkenning dan een toekomstbeeld. Een agenda voor de toekomst is bescheidener in haar ambities dan het streven naar een toekomstbeeld. Slechts het startpunt voor de toekomst ligt vast, en bovendien zijn toekomst en verandering minder eenduidig (lineair) van aard. De toekomst is mensenwerk met alle veranderlijkheid en onzekerheid van dien. Dat stelt behalve eisen aan het product van een toekomstverkenning, ook eisen aan het proces van de verkenning. Een agenda geeft mogelijkheden tot aanpassing aan gewijzigde omstandigheden. Veranderen, bijsturen en aanpassen kan incrementeel en in een iteratief proces plaatsvinden in plaats van langs rechte paden [Grin, 2004]. Er is meer ruimte voor participatie in zowel het opstellen van als in het werken met de agenda.

Toekomstverkenning is gebaat bij een interactief proces waarin actoren met verschillende achtergronden, belangen en ideeën kunnen participeren. Daarbij gaat het niet alleen om professionals en vakinhoudelijke deskundigen, maar ook om andere betrokkenen en belanghebbenden, zoals gebruikers en maatschappelijke vertegenwoordigers. Een transdisciplinaire werkwijze is gewenst [Stuurgroep Toekomstonderzoek, 2001]. Dat draagt zowel bij aan wederzijdse kennisuitwisseling als aan de vorming van begrip en draagvlak voor de agenda.

Daarnaast zijn kennis en inzicht een belangrijke basis waarop idee- en gedachtevorming (in het transdisciplinaire proces) kunnen plaatsvinden. Dit vraagt om open ruimte en creativiteit [Veld, 2001]. Om naïeve of niet werkbare resultaten uit te filteren, is reflexiviteit in het proces van belang. Historisch besef en het vermogen om het probleemveld in relatie tot de maatschappelijke en politieke ambities kritisch te analyseren, zijn daarbij belangrijke voorwaarden. Behalve vakinhoudelijke deskundigen kunnen meer reflexieve disciplines (geschiedenis, filosofie, sociologie) op dit gebied een waardevolle bijdrage leveren. Het vermogen afstand te kunnen nemen van de politieke waan van de dag en van een maatschappelijke of technologische hype is daarbij essentieel. Dat vraagt om inzicht en verbondenheid met de maatschappelijke praktijk. De meerwaarde van een toekomstver-

kenning hangt af van de mate waarin ze bijdraagt aan de ontwikkeling van andere perspectieven van actoren op hun handelen [Grin, 2004].

Toekomstverkenning en agendavorming zijn geen puur technische of wetenschappelijke processen. Maatschappelijke en technologische ontwikkelingen verlopen praktisch nooit volgens lineaire, noch enig andere regelmatige curve. Toekomstverkenningen vragen meer dan het extrapoleren van statistisch materiaal of het programmeren van numerieke modellen. Het opstellen van een agenda vraagt altijd om keuzes, afweging en het leggen van prioriteiten. Agenda's kunnen weliswaar verstandig en goed doordacht zijn, ze zijn geen neutrale instrumenten. Voorkeuren, idealen en ideeën over samenleving, technologie en toekomst verschillen tussen personen, organisaties en beroepsgroepen. In dat opzicht is het opstellen en zeker het vaststellen van een agenda voor de toekomst een proces van politieke oordeelsvorming.

Voor het creatieve proces en voor de vorming van de benodigde open of vrije denkruimte is het goed om het proces van de vorming van een agenda voor de toekomst niet te politiseren. Gezien het politieke karakter van dergelijke agenda's is maatschappelijke legitimering echter wel wenselijk en is het creëren van draagvlak noodzakelijk om de agenda in de praktijk te kunnen uitvoeren.

REFERENTIES

- Baten, I, P van Hoogstraten (1991). *Op de drempel van de intelligente woning*. NOTA, Den Haag
- Berlo, A van (2003). *De slimste woning van Nederland – flexibel, slim, duurzaam en toegankelijk*. Provincie Gelderland, Nijmegen
- Damen, M, F van Wijk (2000). *Trend@nalyse.domotica, woontechnologie in perspectief*. Reeks Technologie & Samenleving. Senter, Den Haag
- Geest, E van der, D Labermont (2002). *Realive, Welcome Home: intelligent wooncomfort met domotica*. Isolectra, Capelle a/d IJssel
- Grin, J (2004). Hoger onderwijs op of voor een hoger plan. *Werkboek duurzame ontwikkeling en toekomstdenken*. RMNO–DHO, Den Haag
- Peters, P (2003). *De haast van Albertine. Reizen in de technologische cultuur: naar een theorie van passages*. De Balie, Amsterdam
- Stuurgroep Toekomstonderzoek en Strategisch Omgevingsbeleid (2001). *Handorakel voor toekomstonderzoek. Kennisvereisten en procesvereisten aan toekomstonderzoek voor het strategisch omgevingsbeleid*. Lemma, Utrecht
- Veld, RJ in 't (red.) (2001). *Eerherstel voor Cassandra, een methodologische beschouwing over toekomstonderzoek voor omgevingsbeleid*. Lemma, Utrecht
- Well, MDJ van (2002). Domotica als coalitiepartner. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, nr 3, pp. 52-56
- Wilde, R de (2000). *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie*. De Balie, Amsterdam

Deel 1

2

De toekomst is van gisteren

*Irene Cieraad*¹

INLEIDING

Tegenwoordig kan een fornuis niet groot genoeg zijn, liefst met vijf pitten en een giga oven die de nodige ruimte biedt voor het bereiden van de gedroomde thuisdineetjes voor scharen vrienden en familie. In het weekend transformeert menig huisvader tot thuis-cuisinier die zijn gasten in zijn royale keuken ontvangt en bedient. Het belang van een semi-professionele keuken aan huis had men honderd jaar geleden niet kunnen bevroeden, laat staan een kokkerellende man [Cieraad, 2002]. Toentertijd spitste de discussie zich juist toe op de vraag of de maaltijdbereiding niet efficiënter buitenshuis kon gebeuren, want dienstboden lieten het massaal afweten.

Honderd jaar geleden zou men evenmin bedacht hebben dat aan de huis-aan-huisbezorging ooit een einde zou komen. Dat ons bestaan sinds de doorbraak van de supermarkt in de jaren zestig ‘groots en meeslepend’ is geworden door al het gesjouw met boodschappen, zou op ongeloof zijn gestoten. Zelfs in de woningbouw van de jaren zestig werd niet of nauwelijks geanticipeerd op de opkomst van de supermarkt en het noodgedwongen inslaan van grotere hoeveelheden. Opslagcapaciteit ontbrak en voor een koelkast waarin de verse producten bewaard moesten worden, bleek menig keukentje te krap. Hoewel het in nieuwbouwwoningen nog steeds aan opslagcapaciteit ontbreekt, leiden allerlei recente initiatieven tot thuisbezorging van boodschappen die via Internet besteld zijn, een kwijnend bestaan. Dit ondanks de geweldige toename van Internet als medium.

.....
¹ Technische Universiteit Delft,
Faculteit Bouwkunde, Afdeling
Interieurarchitectuur.

Nog een voorbeeld van een falende toekomstverwachting: we dachten in de jaren zestig dat we anno nu een overvloed aan vrije tijd zouden hebben, want werk als levensvervulling zou met de automatisering en robotisering geheel achterhaald zijn [Wilde, 2000]. Zinnige vrijetijdsbesteding, creativiteit en individuele ontplooiing werden richtinggevende begrippen die hun weerslag kregen in de verplichte hobbyhoekjes en -kamers in huis. Dat we tegenwoordig geacht worden langer door te werken, dat werk bovendien het panacee voor maatschappelijke emancipatie is geworden — al brengt dat vooral jonge ouders op het randje van een burnout — ook dat zouden we toen gewoonweg niet geloofd hebben [Ester & Vinken, 2001]. Een hobby en een hobbykamer is nu vooral iets voor vuttende senioren die niet meer bij het arbeidsproces betrokken zijn.

Voorspellingen krijgen een steeds kortere adem. Ook de ICT-revolutie beloofde in de jaren negentig niet alleen het woon-werkverkeer overbodig te maken, maar ook het woon-schoolverkeer, en daarnaast een filevrij bestaan te garanderen [Terreehorst, 1994]. Door de opkomst van de mobiele telefonie zou de mobiliteit drastisch afnemen, maar het tegendeel blijkt waar. Toch wordt er meer thuis gewerkt dan ooit en hebben partners vaak ieder een eigen werkkamer met pc, zoals ook kinderen thuis op de computer aan hun opdrachten werken.

De vraag die zich opdringt is: kunnen we iets leren van de falende toekomstvoorspellingen en -beloften van gisteren voor de toekomst van het wonen van morgen? Hebben deze missers misschien iets gemeen? En vooral: waarop moeten we letten, willen we niet steeds weer de plank misslaan? Een nadere analyse van de eerdergenoemde cases kan wellicht aanwijzingen geven in welke richting we moeten zoeken. Uit de toekomstvoorspellingen blijkt steeds een wisselwerking tussen de wereld buitenshuis en de wereld binnenshuis. Verder hebben de cases allemaal met facetten van het fenomeen arbeid te maken: al dan niet betaald, al dan niet efficiënt, al dan niet zinvol, al dan niet door man of vrouw, en al dan niet binnenshuis verricht. In de loop van de 20^e eeuw zijn er interessante verschuivingen te constateren in de aard en de zingeving van arbeid tussen de wereld binnenshuis en buitenshuis. De wisselvalligheden van huishoudelijke arbeid bieden daartoe een goede ingang.

EFFICIËNTIE IN HET HUISHOUDEN

Toen jonge dienstboden in het begin van de 20^e eeuw steeds vaker de brui eraan gaven en hun sloverig bestaan bij mevrouw verruilden voor een fabrieksbaantje met vaste werktijden, creëerden ze onbewust een waar maatschappelijk probleem. Welgestelden gingen het wonen in een groot en bewerkelijk huis als een last ervaren. Volgens de somberste voorspellingen van die tijd zouden huishoudens het in de zeer nabije toekomst zonder huispersoneel moeten doen. Het 'dienstbodevraagstuk' deed zich in de VS al in de tweede helft van de 19^e eeuw voor, en een Amerikaanse feministe kwam toen met het idee om luxueuze appartementhotels te bouwen, waarin een centrale keuken- en huishoudelijke staf het werk van de dienstbode overnam. Door efficiënte collectivisering van huishoudelijk werk trad er een enorme arbeidsbesparing op [Cieraad, 1998].

Ook in Nederland werden met het oog op het nijpende dienstbodetekort allerlei initiatieven ont-plooid, zoals de oprichting van wijkkeukens. Zo werd er al in 1903 een debat gevoerd over de wenselijkheid van het uitbesteden van de maaltijdbereiding en daarmee over de mogelijkheid van het keukenloze huis. Dit debat vond plaats naar aanleiding van de oprichting van de eerste collectieve wijkkeuken in Amsterdam. In deze collectieve keuken werd door een professionele staf gekookt voor de abonnees, die hun warme maaltijd konden ophalen of laten thuisbezorgen. In die tijd vestigde zich het standpunt dat de wijkkeuken een uitstekende oplossing was voor vrijgezellen, zieken en bejaarden, maar dat de maaltijdbereiding in de eigen gezinskeuken het morele fundament van de Nederlandse natie vormde.

Deze scepsis over de collectieve keuken was waarschijnlijk ook de reden dat de eerste poging van twee Haagse architecten om in 1906 een ‘gebouw voor moderne samenwoning’, zoals ze het appartementhotel noemden, mislukte. Tien jaar later wist architect C. Rutten wel voldoende mensen voor het woonexperiment te interesseren met als belangrijkste argument: *“Maak de dienstbode zooveel mogelijk overbodig.”* Woonhotel Boschzicht was in 1919 het eerste in een reeks luxueuze woonhotels die in de jaren twintig vooral in Den Haag gebouwd werden. De bewoners konden gebruik maken van de diensten van de centrale keukenstaf. Een dienliftje verbond ieder appartement met de keuken beneden. Voor het geval het dienstbodetekort van tijdelijke aard zou zijn, had de architect de appartementen maar wel van een keukentje en dienstbodekamer voorzien [Cieraad, 2000a].

Voor minder welgestelden bleek het woonhotel een te dure oplossing. Middenstandshuisvrouwen vreesden de dag dat hun ene dienstbode zou wegllopen en zij er helemaal alleen voor zouden staan. Dit gezamenlijke probleem deed hen in 1912 een eigen vereniging oprichten: de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVvH). Een van hun oplossingen was een uitgekiend, zogeheten efficiënt keukenontwerp, zodat de huisvrouw niet alleen de maaltijdbereiding maar ook de afwas zonder al te veel moeite zelf zou kunnen doen. In het efficiency-denken van die tijd — naar industrieel voorbeeld van de arbeider aan de lopende band — zat de energiebesparing in het terugbrengen van lichamelijke beweging door zaken zoveel mogelijk binnen handbereik te brengen. Efficiënte keukens moesten daarom compact zijn en vooral niet te groot. Het gevolg hiervan was dat het oppervlak van keukens in de woningbouw van de jaren twintig en dertig tot minimale proporties werd teruggebracht.² Ook de maaltijdbereiding werd teruggebracht tot het maken van ‘eenvoudige doch voedzame’ maaltijden.

Middenstandshuisvrouwen hadden meer dan hun welgestelde lotgenoten hun hoop gevestigd op de nieuwe elektrische apparaten die arbeidsbesparing beloofden, zoals de strijkijzer en de stofzuiger. Een wasmachine hoorde daar nog niet bij, want vrouwen uit de betere middenstand deden de was de deur uit. In hun efficiënte keukenontwerpen kwam het wasproces dan ook helemaal niet voor. Doordat de huisvrouwenvereniging zich vooral concentreerde op efficiënte maaltijdbereiding, op een efficiënte organisatie van huishoudelijke taken en op doelmatige huishoudelijke artikelen, verloor zij gaandeweg de interactie tussen huishouden en buitenwereld uit het oog [Oldenziel et al, 2001].

Dat een huisvrouw bijvoorbeeld talloze malen per dag van de keuken door de gang naar de voordeur

.....
² Met de Woningwet kregen arbeiderswoningen ook een aparte keuken, maar die werd vooral klein gehouden om te voorkomen dat er in de keuken gewoond zou worden en de woonkamer alleen als mooie kamer zou dienen.

moest lopen om open te doen voor leveranciers en kwitantielopers, werd tot in de jaren vijftig niet als inefficiënt opgemerkt [Cieraad, 2002]. In de jaren twintig en dertig pleitte de NVvH weliswaar voor boodschappenkastjes en -liftjes bij etagebouw, maar die dienden vooral om het de bezorgers gemakkelijker te maken. In het supermarktconcept dat eind jaren vijftig vanuit Amerika overwaaid, was zelfs helemaal geen sprake meer van efficiëntere bezorging. Huisvrouwen werden gepaaid met een groter aanbod, meer keuzevrijheid, tijdwinst bij de kassa en natuurlijk de kostenbesparing, omdat de huisvrouw zelf haar boodschappen vervoerde [Rutte & Koning, 1998]. In die periode veranderde het begrip efficiëntie van betekenis en had niet meer alleen betrekking op zo min mogelijk inspanning of zo kort mogelijke looplijnen, maar vooral op magische tijdwinst.

De huis-aan-huisbezorging verloor in de jaren zestig en zeventig de concurrentiestrijd met de supermarkt. Niet alleen omdat moderne flatgebouwen voor bezorgers slecht toegankelijk waren, maar ook omdat jonggehuwde vrouwen buitenshuis bleven werken en overdag niet thuis waren om de deur open te doen.³ In het supermarkttijdperk werd boodschappen doen steeds meer een wekelijkse aan gelegenheid en ook steeds meer een gezamenlijk actie van man en vrouw, omdat het transport de nodige lichamelijke inspanning vereiste. Ook het opslaan van de ingeslagen voorraden moest gezien de geringe opslagcapaciteit van menig keuken met overleg gebeuren. Al die inspanningen richtten zich op dat ene doel: de huiselijke maaltijdbereiding en consumptie [Miller, 1998]. ‘Eenvoudig’ en ‘voedzaam’ werden minder vanzelfsprekende kwalificaties. Het nieuwe onderscheid werd ‘gemakkelijk’ of ‘uitgebreid’. Zo werd het klaarmaken van het eten steeds meer een gedeelde verantwoordelijkheid van man en vrouw.

Dat verklaart waarom de ruimte waar de maaltijd bereid wordt, belangrijker werd in het gezamenlijke gezinsleven. In de jaren zeventig en tachtig werden de krappe keukentjes massaal uitgebroken om een woonkamer met open keuken te creëren [Cieraad, 2000b]. De keukenhoek ging fungeren als theater van het gezinsleven. Omdat tegenwoordig in veel gezinnen met opgroeiende kinderen door de week niet gezamenlijk gegeten kan worden vanwege de verschillende agenda's, krijgt de gezamenlijke zaterdagse of zondagse maaltijd het bijzondere karakter van een ritueel [Cieraad, 1998]. Tegenwoordig wordt de uitnodiging om bij iemand te komen eten steeds meer geapprecieerd als een van de exclusievere vormen van gastvrijheid. Met zicht op het fornuis kunnen de gasten de culinaire kunsten van hun gastheer van nabij bekijken. Alleen al om die reden vereist het ideale ‘thuisrestaurant’ meer ruimte dan een krap bemeten keukentje. Daarbij moet wel bedacht worden dat de tegenwoordige afmetingen meer zeggen over de betekenis dan over de gebruiksintensiteit.

Als we de veranderde ideeën over de keuken en de huiselijke maaltijdbereiding in de 20^e eeuw bekijken, dan heeft niemand voorzien dat de keuken het hart van het huis en het gezinsleven zou worden [Bell & Kaye, 2002; Bellanger, 2000]. De sciencefictionachtige toekomstvisies van de jaren zestig voorspelden nog dat maaltijdbereiding in de 21^e eeuw, en daarmee ook de keuken en het restaurant, overbodig zouden worden omdat we aan een ‘astronautenpilletje’ genoeg zouden hebben. Eind jaren vijftig leek zelfs de toekomst van de ‘drukknophuisvrouw’ die over een volautomatisch huishouden de scepter zwaaid, griezelig dichtbij [Cieraad, 1998]. Het lijkt wel of de angst voor deze steriele, al te efficiënte toekomstscenario's massaal een ‘dat nooit’-reactie heeft opgeroepen.

.....
³ In 1919 werd bij de bouw van de eerste Nederlandse galerijflat in de Rotterdamse wijk Spangen speciaal voor de karren van de huis-aan-huisbezorgers een goederenlift geconstrueerd [Cieraad, 2000a].

VAN EFFICIËNTIE NAAR EMOTIE⁴

De emotionele ‘dat-nooit’-reactie op steriele, al te efficiënte toekomstscenario's werd in de jaren zestig mede ingegeven door de veranderde ideeën over arbeid in het algemeen. Door de verwachte robotisering en automatisering zou arbeid geen levensvervulling meer zijn en moest er naar alternatieven gezocht worden, want zonder zinvolle tijdsbesteding zou de mens in lethargie vervallen. Vrije tijd werd zo'n buzz-woord dat het al snel afgekort werd tot 'vt'. Dit breed gedragen doembeeld riep een beweging op die de kunstenaar in ieder mens wakker moest maken, want in het kunstzinnige en creatieve konden we de nieuwe individuele ontplooiing vinden die we in de arbeid zouden moeten missen.

De creativiteit waartoe iedere Nederlander opgeroepen werd, had niets meer te maken met efficiëntie of met tijdsbesparing. Het ging om zingeving aan de tijdsbesteding door het verrichten van creatieve handarbeid zonder economisch gewin. De tijdsinvestering was onbelangrijk en diende geen ander doel dan artistieke zelfontplooiing. In de herwaardering van arbeid en tijd die dat op gang bracht, werd het begrip persoonlijke ontplooiing ook in de waardering van betaalde arbeid een belangrijk thema.

Aangezien de vrijetijdsbesteding zich vooral in en om het huis manifesteerde, werd het verschil tussen de aparte domeinen van het wonen en het werken verder geaccentueerd [Nippert-Eng, 1996]. Kwam voorheen het onderscheid tussen wonen en werken overeen met het onderscheid tussen de vrouwelijke binnenwereld van het huishouden en de mannelijke buitenwereld van de loonarbeid, vanaf de jaren zestig veranderde dat. Vrouwen wierpen zich naar hartelust op het kunstzinnige handwerk van het zelf geweven of geknoopte kleding, en mannen stortten zich met passie in de constructieve handarbeid van het doe-het-zelfen waarin gaandeweg het hele huis op de schop genomen werd [Cieraad, 1996; Wezel, 1998]. Hoewel het huishouden de primaire verantwoordelijkheid van de vrouw bleef, werd de 'woonexpressie' een gezamenlijke vrijetijdsbesteding.⁵

De doe-het-zelfbeweging onder mannen kwam niet voort uit een tekort aan vaklieden, maar uit een behoefte aan zinvolle, expressieve vrijetijdsbesteding. Daarmee kreeg ook de vrouwelijke doe-het-zelfbeweging, die ooit wél ontstaan was als reactie op een personeelstekort, een expressieve, arbeidsintensieve wending. Zelf brood bakken, jam maken, groente kweken en schoenlappen werden nieuwe huishoudelijke wapenfeiten naast boodschappen doen, wassen, schoonhouden en het zelf maken van kleding. Thuisbezorging, wasserijen en huishoudelijke assistentie leken niet meer nodig. Met de hulp van apparaten leek het gekoesterde ideaal van zelfvoorziening aardig in de buurt te komen [Cieraad, 2000a].

Dat veranderde toen getrouwde vrouwen — al dan niet uit economische noodzaak of emancipatoir perspectief — zich op de arbeidsmarkt begaven. De verdeling van huishoudelijke taken tussen partners werd een heet hangijzer in relaties [Grünell, 1997]. Disputen die vaak beslecht werden met het inhuren van huishoudelijke hulp en kinderoppas. De uitbesteding aan de kinderoppas is slechts schoorvoetend ingeburgerd geraakt. De gezinsideologie waarin moeders thuis hoorden te blijven om voor hun kinderen te zorgen, brokkelde in Nederland pas laat af. Als gevolg daarvan was de arbeids-

.....
⁴ Hier is gekozen voor het begrip emotie, omdat emotie niet alleen een mooie alliteratie vormt met efficiëntie, maar ook omdat emotioneel in de opvatting van gevoelsmatig tegenover het rationele in het efficiency-begrip staat.

⁵ De ontstaansgeschiedenis van het tijdschrift VT-wonen is een afspiegeling van deze beweging.

participatie van Nederlandse vrouwen lang de laagste van Europa. Sindsdien is kinderopvang steeds meer een collectieve dienstverlening geworden en een recht van iedere werknemer, hoewel dat recht nog steeds niet onomstreden is. Motieven als de noodzakelijk geachte ontwikkeling van de band tussen moeder en kind, en de emancipatie van de vrouw als werkende moeder strijden daarbij om de voorrang.

Behalve de schaarse, maar zeer gewaardeerde huishoudelijke hulp worden vooral apparaten gezien als de trouwste huishoudassistenten. Al sinds de jaren twintig spelen volautomatische huishoudrobots een belangrijke rol in de sciencefictionfantasieën over het huishouden van de toekomst. De angst dat deze robots al te eigenzinnig zullen gaan optreden, is een steeds terugkerend motief. In de toekomstfilm 'Runaway' (1985) wordt die angst verbeeld en moordt een gemanipuleerde huishoudrobot een heel gezin uit. Toch blijven huishoudrobots in de toekomstfantasieën van kinderen onverminderd populair [Bevern, 1994]. Het kleuterblad Bobo (2002) verblijdt haar doelgroep ter gelegenheid van moederdag dan ook met een illustratie van het gedroomde huishouden van de toekomst waar moeder Bobo door maar liefst tien redderende huishoudrobots van haar zorgtaken verlost wordt (zie Figuur 2.1). Een waar tijdsbeeld want van de Bobo-kinderen wordt niets verwacht: zij spelen gewoon door terwijl de robots moeders taken overnemen.

Figuur 2.1

Het gedroomde huishouden van de toekomst. Bron: [Bobo, nr. 10, 10 mei 1992].

Hoewel het steeds bij fantasie is gebleven, experimenteert het Koreaanse elektronicabedrijf Samsung nu met een oppasrobot die met een beeldschermfunctie verbinding kan leggen met moeder op haar werk. De verwachtingen zijn gezien de traagheid waarmee de robot zich verplaatst en het algehele gebrek aan interveniërend vermogen niet al te hoog gespannen. In Japan daarentegen lijkt de oppasrobot in de bejaardenzorg aan een niet te stuiten opmars begonnen. Bedrijven als Sony en Honda verwachten dan ook dat zorgrobots zoals de medische robot en de blindengeleiderobot in de nabije toekomst hun belangrijkste producten zullen worden [Krikke, 2003].

De toekomstige inzet van zorgrobots zal niet zonder gevolgen blijven en zal ons gedrag veranderen, net zoals ook het decennialange gebruik van apparaten onze normen en eisen veranderd heeft. De beschikbaarheid van reinigingsapparatuur heeft bijvoorbeeld ertoe geleid dat we zowel nonchalanter als veeleisender zijn geworden. Van morsen, kruimelen, binnenkomen met moddervoeten of afwas produceren mag geen pedagogische ophef meer worden gemaakt, want daar zijn de wasmachine, stofzuiger en vaatwasser voor. Huishoudelijke apparaten mogen dan weliswaar de arbeid verlichten, maar op den duur zijn we in het gebruik ervan steeds inefficiënter geworden.

Door de beschikbaarheid en het bedieningsgemak van bijvoorbeeld de wasmachine hebben we onze reinheidseisen voor textiel steeds verder opgeschroefd [Laermans & Meulders, 1999]. In menig huishouden draait de wasmachine dagelijks, is het iedere dag wasdag en ligt er altijd strijkgoed. Aangezien strijken vaak tussendoor gedaan wordt, staat de strijklank in de slaapkamer of op zolder paraat met het stoomstrijkijzer in de aanslag, want ondanks alle ‘raggy and baggy’ modetrends wordt een gekreukt overhemd niet gewaardeerd. Hoewel het was- en strijkproces door de apparaten veel minder vermoeiend is, is het door de opgevoerde frequentie een bron van aanhoudende zorg geworden.

Uitbesteding van de was — ooit het summum van huishoudelijk gemak — lijkt binnen gezinnen niet meer tot de mogelijkheden gerekend te worden. Degenen die aangewezen zijn op de diensten van wasserij, stomerij of wasserette, zoals bejaarden in een tehuis of drukke alleenstaanden, worden niet benijd, maar eerder beklaagd omdat ze buiten de emotionele economie⁶ van het gezins- of duo-huishouden vallen. Een emotionele huishoudeconomie waarin partners voor elkaar, en ouders voor hun kinderen zorgen. Ondanks het feit dat beide ouders tegenwoordig buitenshuis werken, worden kinderen meer dan voorheen door hun ouders ‘gepamperd’. Afwasmachines vrijwaren kinderen van de ouderwetse afwasplicht. Het laden en leegruimen van de machine lijkt veelal een taak van vaders geworden.

Als er nu één elektrisch apparaat is waarvan in de jaren zestig gedacht werd dat het snel op de schroothoop zou belanden, dan is het wel het strijkijzer. Met de ontwikkeling van het no-iron textiel en van de onkreukbare synthetische vezels, die met namen als ‘Trevira 2000’ van mooie toekomstverwachtingen getuigden, scheen het strijkijzerloze tijdperk nabij. Het leek een natuurlijke gang van zaken dat het handstrijkijzer als oudste elektrisch huishoudelijk apparaat ook het eerst overbodig zou worden, op de voet gevolgd door de stofzuiger [Oldenziel et al, 2001]. Niets is minder waar gebleken, want we kregen prompt een voorkeur voor bewerkelijke, natuurlijke textielvezels die niet

.....
⁶ Cheal [Cheal, 1988] spreekt in dit verband van de ‘moral economy’ waarin transacties en relaties de onderlinge persoonlijke en emotionele band onderstrepen. Daar tegenover staat de ‘political economy’ waarin het om instrumentele relaties gaat. Termen die in vertaling eerder verwarring dan verheldering scheppen.

zonder strijkbout kunnen. Zelfs bij de zorg voor het textiel won de emotie het van de efficiëntie. Het wassen en strijken zijn net als het koken en boodschappen doen onderdeel geworden van de emotionele gezinshuishouding en daarmee troeven in de onderhandeling tussen partners [Putnam, 1999].⁷

DE WOONTOEKOMST VAN MORGEN

Wat kunnen we van de toekomst van het wonen van gisteren leren voor de toekomst van morgen? Terugblikkend is de keuken wel het opvallendste, maar zeker niet het enige element in de twintigste-eeuwse woningbouw dat de sporen draagt van de toekomstverwachtingen en doembeelden van gisteren. Het beknopte, efficiënte keukenontwerp dat vanaf de jaren twintig massaal in de woningbouw werd toegepast is daarvan wel het duidelijkste voorbeeld. Toch laat de geschetste geschiedenis van huishoudelijke praktijken als reactie op doemscenario's juist zien dat die sporen veel verder strekken dan de muren van het huis en dat er steeds een wisselwerking is met ontwikkelingen buitenshuis.

De veranderde zingeving van arbeid blijkt daarin een belangrijke factor te zijn. Aanvankelijk werd er immers gereageerd op het dreigende tekort aan huishoudelijk personeel, vervolgens op het dreigende tekort aan zinvolle arbeid en uiteindelijk op een overaanbod aan zinvolle arbeid waarin maar moeilijk keuzes gemaakt kunnen worden. Natuurlijk kunnen we ons afvragen of de paniek over het tekort aan dienstboden of gebrek aan zingevende arbeid — achteraf gezien — terecht was, en of de oplossingen die ervoor bedacht werden geen overtrokken reacties waren. Diezelfde vragen zullen in de nabije toekomst ook opkomen, wanneer op ons huidige geschipper tussen gezin en werk met verbazing zal worden teruggekeken.

In de eerste helft van de 20e eeuw stuurden de doemscenario's ons in de richting van een verzakelijking van huishoudelijke arbeid. Er werd gestreefd naar efficiëntere dienstverlening door het creëren van collectieve huishoudelijke voorzieningen buiten de privé-woning. In de tweede helft van de 20e eeuw daalde het animo voor deze collectivering van huishoudelijke arbeid (woonhotels, collectieve keukens en wasserijen) juist vanwege diezelfde verzakelijking en het onpersoonlijke, efficiënte karakter. Met behulp van apparaten individualiseerde huishoudelijke arbeid weer, en werd in de loop der tijd zelfs onderdeel van de expressieve doe-het-zelbeweging in het wonen. De keuken als ruimte en de maaltijdbereiding als ritueel spelen daarin een cruciale rol [Bell & Kaye, 2002].

Ongemerkt schakelde de managementfilosofie van het gezinshuishouden over van een op efficiëntie gerichte arbeidseconomie naar een emotiegerichte economie, waarin zaken als arbeidsintensiteit en tijdsinvestering vertaald werden in zorg en aandacht. Niet alleen huishoudelijk werk, maar ook het gebruik van apparaten — ooit voortgekomen uit het industriële efficiency-denken — is zo onderdeel geworden van de emotioneel geladen zorg economie. Het is 'not done' om je kinderen iedere dag afhaalvoedsel voor te zetten, want ouders horen nu eenmaal voor hun kinderen te koken. Geen wasmachine hebben en daarom naar de wasserette moeten met de gezinswas wordt al even beklagenswaardig gevonden.

.....
⁷ De wekelijkse rubriek 'wiedoetwat' in het Volkskrant Magazine illustreert dat.

Het denken over de toekomst van huishoudelijke arbeid en de ontwikkeling van huishoudelijke apparatuur wordt nog steeds beheerst door rationele ideeën van efficiëntie. Het in Amsterdam gestarte project van Living Tomorrow is daarvan een illustratie [Steins Bisschop, 2003]. Toch zijn daarin verschillende apparaten voorzien van een ‘persoonlijke’ computerstem. De huisautomatiseringssystemen (beter bekend onder de term domotica) die sinds de jaren tachtig gepropageerd worden, zijn tot nu toe evenmin een succes gebleken. In het ontwerp van deze zelfsturende systemen wordt te weinig rekening gehouden met de rituelen van de huishoudelijke zorg in het gezin als onderdeel van de emotionele economie.⁸ Huisautomatiseringssystemen die computer- of stemgestuurd zijn, volautomatisch werken op geheugenchips en eventueel vanaf de andere kant van de wereld bediend kunnen worden, worden meer gezien als leuke, moderne snufjes dan als nuttige en of noodzakelijke voorzieningen. Snufjes met bovendien een verdacht imago; ze lijken vooral nuttig voor bejaarden, zorgbehoevenden en gehandicapten die zich niet alleen kunnen redden [Beillan, 1994].

Techniek ter bevordering van de zelfredzaamheid en het zelfstandig wonen van ouderen, zorgbehoevenden en gehandicapten zal van hogerhand toegejuicht worden, want het bevordert de tegenwoordig veel geroemde individualisering van de zorg. De vroegere nadruk op collectivisering van de zorg leek weliswaar efficiënter, maar bleek niet goedkoper en ook nu zijn tijd- en kostenbesparing centrale overwegingen en argumenten voor huisautomatisering. De individualisering van de zorg — of dat nu met zorgrobots of huisautomatisering zal gebeuren — benadrukt de uitsluiting van alleenstaande ouderen en gehandicapten uit de emotionele zorg economie.⁹ In het schenken van zorg, tijd, liefde en aandacht onderstrepen we de relatie met dierbaren en onderhouden we ons zelfgekozen netwerk. Efficiëntie op dat vlak wordt steeds meer gezien als een keuze die tijdsbesparing oplevert om meer tijd aan andere, emotioneel belangrijker zaken te besteden.

Uit de ooit onvoorziene ontwikkeling van de collectieve kinderopvang blijkt dat de zingeving van arbeid binnenshuis niet te begrijpen is zonder dat daarin de veranderde zingeving van de arbeid buitenshuis, en met name de emancipatoire betekenis daarvan voor vrouwen, betrokken wordt. De scheiding tussen de leefsfere van wonen en werken slaat dan ook niet meer op de huishoudelijke arbeid van huisvrouwen tegenover de beroepsarbeid van mannen, maar op het onderscheid dat mannen en vrouwen maken tussen zorg en werk. Zo valt of staat de legitimiteit van collectieve kinderopvang bij de persoonlijke aandacht en zorg van het personeel voor de individuele kinderen.

Niet alleen het voorbeeld van de kinderopvang, maar ook het toegenomen aantal full- en parttime thuiswerkers geeft aan dat de scheidslijn tussen zorg en werk niet meer eenduidig bij de voordeur van de woning ligt. Kinderen worden ook naar de crèche gebracht om ongestoord te kunnen thuiswerken. Vooral jonge ouders moeten schipperen tussen de per dagdeel fluctuerende zingeving van hun arbeid in het private en het publieke domein en daarmee van hun tijdsbesteding. Behalve dat dat een psychische belasting met zich meebrengt, betekent het ook een intensivering van de mobiliteit tussen de verschillende domeinen. De mobiele telefoon doet zijn naam eer aan en fungeert als trait d’union tussen de domeinen, noodzakelijk voor de organische tijdsbesteding en dagontwikkeling [Cieraad 2003; Nippert-Eng 1996].

.....
⁸ Een fabrikant in schoonmaakproducten speelde drie jaar geleden al in op de trend tot ritualisering van huishoudelijk werk door schoonmaakmiddelen onder de naam ‘Rituals’ in speciale winkels te verkopen.

⁹ Ook de nieuwste apparaten en systemen die wel op emotie ontworpen zijn, zoals de wekker die anticipeert op het prettig ontwaken van de slaper of de intelligente muziekinstallatie die reageert op de stemming van degene die de kamer betreedt, kunnen maar één individu bedienen en vallen om die reden buiten de emotionele zorg economie [Kasteren, 2002].

Maaltijdbereiding, boodschappen doen, uiterlijke verzorging en het verzorgen van de was zijn de terreinen waarop ouders en partners zich in hun zorg voor hun kinderen en elkaar profileren. Het schoonmaken van het huis wordt daarentegen als een ondankbare klus gezien met weinig emotioneel profijt en om die reden eerder afgekocht. Een hoog emotioneel profijt verklaart waarom tegenwoordig de arbeidsintensieve maaltijdbereiding en het genieten van een gastronomisch diner de uitingen van een nieuwe levenskunst zijn geworden. Daarin staan het onthaasten en het gezamenlijk waarderen van de zorg en aandacht die aan de maaltijd besteed zijn, voorop. Zichtbaarheid speelt daarin een grote rol. Gastronomisch koken voltrekt zich als een waar ritueel dat de kok ten overstaan van zijn gasten opvoert.¹⁰ In deze levenskunst zijn de met Michelin-sterren gelauwerde koks de hogepriesters, de nieuwe culturele helden, waaraan thuis-cuisiniers zich graag spiegelen.¹¹

De oude vormen van huishoudelijke collectivering, zoals het woonhotel en de collectieve keuken, mogen dan voor het gezinshuishouden afgeschreven zijn, dat betekent niet dat ze niet meer bestaan. Ze bestaan nog steeds, maar voor een andere groep en onder een andere naam. Onder namen als het bejaardentehuis, de verzorgingsflat en tafeltje-dek-je zijn het efficiënte, maar onpersoonlijke voorzieningen voor hulpbehoevenden geworden. Zoals ook studentenmensa's, afhaalrestaurants en thuisbezorging gezien worden als de twijfelachtige genoegens van gemakzuchtige jonge stedelingen. De reactie in 1903 op het fenomeen collectieve keuken als een uitstekende voorziening voor bejaarden en alleenstaanden kunnen we honderd jaar na dato dan ook maar al te goed begrijpen.

REFERENTIES

- Beillan, V (1994). Innovation Technologique et Pratiques Domestiques: Analyse d'une Expérience Domotique. *Sociétés Contemporaines*, nr. 17, pp. 91-102
- Bell, G, J Kaye (2002). Designing Technologies for Domestic Spaces: A Kitchen Manifesto. *Gastronomica*, vol. 2 (1), pp. 46-62
- Bellanger, F (2000). *Habitat(s); Questions et Hypothèses sur l'Evolution de l'Habitat*. Éditions de l'Aube, La Tour d'Aigues. p. 129, 201
- Beveren, J van (1994). Heeft de jeugd de toekomst? Over technologie en segregatie naar sekse. In: D Houtman, B Steijn, M Witte (red.). *De vanzelfsprekendheid van vooruitgang. Over technologie, rationaliteit en sociale ongelijkheid*. Boom, Meppel. pp. 176-195
- Cheal, D (1988). *The Gift Economy*. Routledge, London. pp. 14-15
- Cieraad, I (1996). *De eliteaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Tilburg University Press, Tilburg. pp. 130-131
- Cieraad, I (1998). Het huishouden tussen droom en daad. Over de toekomst van de keuken. In: R Oldenziel, C Bouw (red.) *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998*. Nijmegen, SUN. pp. 31-58
- Cieraad, I (2000a). Droomhuizen en luchtkastelen. Visioenen van het wonen. In: J Huisman, I Cieraad, K Gaillard, R van Engelsdorp Gastelaars. *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. 010, Rotterdam. pp. 192-231, 206

.....
10 Gezien de behoefte aan rituelen worden tegenwoordig zelfs restaurants van een open keuken voorzien.

11 Mede dankzij de media-inspanningen van de Britse sterkok Jamie Oliver om randgroepjongeren voor de prestigieuze kookkunst te interesseren, zou de nieuwe levenskunst zich wel eens snel tot bredere lagen van de bevolking kunnen uitbreiden.

- Cieraad, I (2000b). Woonrituelen. In: J Huisman, I Cieraad, K Gaillard, R van Engelsdorp Gastelaars. *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. 010, Rotterdam. pp. 172-191
- Cieraad, I (2002). Out of My Kitchen! Architecture, Gender and Domestic Efficiency. *The Journal of Architecture*, vol. 7 (3), pp. 263-279
- Cieraad, I (2003). Tussen sensatie en restrictie: het ontstaan van de technische consumptiecul-
tuur. In: J Schot et al. (red.). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VII Techniek en
modernisering: balans van de twintigste eeuw*. Walburg Pers, Zutphen. pp. 282-308
- Ester, P, H Vinken (2001). *Een dubbel vooruitzicht. Doembeelden en droombeelden van arbeid,
zorg en vrije tijd in de 21^e eeuw. Het OSA Toekomst van de Arbeid Survey*. Uitgeverij Coutinho,
Bussum. pp. 79-102
- Grünell, M (1997). *Mannen die zorgen, zijn de kerels van morgen. Hoe jongens, dertigers en vijf-
tig-plussers zich laten aanspreken op het onbetaalde werk*. Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht
- Kasteren, J van (2002). No Moore Moody Mornings. Alarm Clock Anticipates Sleepers' Emotions.
Delft Outlook, jaargang 19 (3), pp. 3-7
- Krikke, J (2003). Robottijdperk. *De Automatisering Gids*, vol. 37 (29), p. 13
- Laermans, R, C Meulders (1999). The Domestication of Laundering. In: I Cieraad (ed.) *At Home: An
Anthropology of Domestic Space*. Syracuse University Press, Syracuse NY. pp. 118-129
- Miller, D (1998). *A Theory of Shopping*. Polity Press, London
- Nippert-Eng, C (1996). *Home and Work: Negotiating Boundaries through Everyday Life*. University
of Chicago Press, Chicago
- Oldenziel, R, M Berendsen, CJM van Dorst (2001). De uitbouw van technische systemen en
het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940. In: R Oldenziel (red.). *Techniek
in Nederland in de twintigste eeuw. Deel IV: Huishouden, Medische Techniek*. Walburg Pers,
Zutphen. pp. 37-62
- Putnam, T (1999). Postmodern Home Life. In: I Cieraad (ed.) *At Home: An Anthropology of
Domestic Space*. Syracuse University Press, Syracuse NY. pp. 144-152
- Rutte, G, J Koning (1998). *De supermarkt; 50 jaar geschiedenis*. Uitgeverij De Prom, Baarn. pp. 71-
72
- Steins Bisschop, J (2003). Living Tomorrow blijkt Testing Today. *Het Financieele Dagblad*, 23
december 2003, p. 5
- Terreehorst, P (1994). *Het boerderijmodel. Wenken voor een postmodern gezin*. De Balie,
Amsterdam
- Wezel, R van (1998). Doe-het-zelf: een klus die nooit geklaard is. In: R Oldenziel, C Bouw (red.)
Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998. Nijmegen, SUN.
pp. 231-252
- Wilde, R de (2000). Een onvoltooide revolutie. Het verleden van de toekomst van de arbeid.
In: RM Weehuizen (red.). *Toekomst@werk.nl. Reflecties op economie, technologie en arbeid*.
Stichting Toekomstbeeld der Techniek, nr. 63. Den Haag

De weerbarstige toekomst van het wonen

Louis Neven¹

INLEIDING

Futuristische modulaire gebouwen van kunststof, met ingebouwde vrijheid, solidariteit en sociale interactie. Een visie op de toekomst van het wonen uit de jaren zeventig. Nu, dertig jaar later, ziet dat toekomstideaal er heel anders uit: individualistische, telewerkende woonconsumenten in peperdure retro grachtengordelwoningen met aan het oog onttrokken, slimme woontechnologie die de consument dient en verwent. Op het eerste gezicht lijkt de toekomst van het wonen vrij radicaal veranderd in een betrekkelijk korte periode. In dit artikel wordt aangegeven dat de tijdsgebonden uitvoering van de 'buitenkant' van het toekomstbeeld weliswaar wijzigt, maar belangrijker is dat de daaronder liggende motieven van toekomstbeelden van het wonen niet gekenmerkt worden door een radicale verandering, maar eerder door een hoge mate van continuïteit.

In dit artikel wordt een vergelijking gemaakt tussen toekomstbeelden over het wonen uit het begin van de jaren zeventig en toekomstbeelden tussen 2000 en 2002. Hierbij wordt gekeken naar retoriek, politieke functie en morele inhoud van toekomstbeelden van het wonen uit beide perioden. Met retoriek worden bedoeld de retorische middelen die makers van toekomstbeelden inzetten om hun toekomstbeelden geloofwaardig en prikkelend te maken. Politieke functie verwijst naar de functies die toekomstbeelden (proberen te) vervullen in de maatschappij. Nadat naar de retoriek en politiek van toekomstbeelden gekeken is, wordt er een meer inhoudelijke vraag gesteld naar de moraliteit van toekomstbeelden. Welke morele uitgangspunten en implicaties liggen er in toekomstbeelden van het wonen besloten?

.....

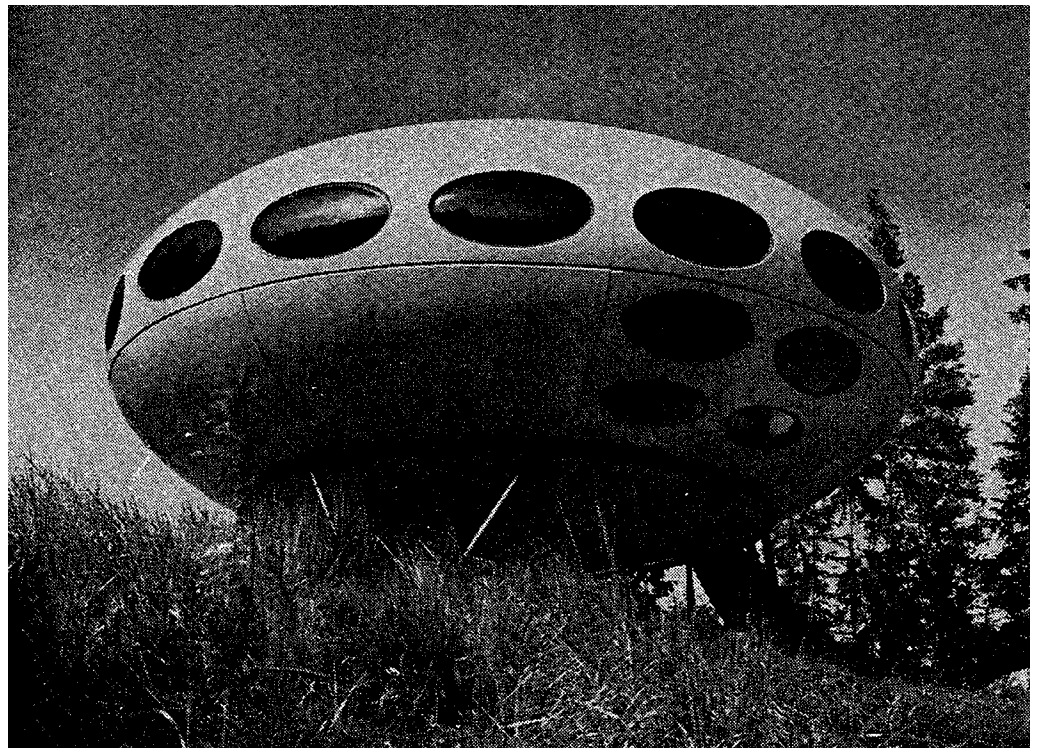
¹ Student Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht.

Het materiaal voor voornoemde vergelijking van woontoekomsten komt uit een onderzoek² dat uit drie casussen bestond; denkbeelden van de overheid over de toekomst van het wonen, toekomstbeelden van het wonen in het tijdschrift *Bouw* (jaargangen 1970-1974, 2000-2002) en toekomstbeelden gerelateerd aan verwachtingsvolle technologie (de kunststofwoning versus domotica³). Er is voor de jaren zeventig gekozen omdat in deze periode veel werd nagedacht over de toekomst. De oliecrises en Het Rapport van de Club van Rome [Meadows, 1972] schiepen de noodzaak anders naar de toekomst te kijken. Ook de opkomende futurologie in deze periode en de wending van kwantiteit naar kwaliteit in het wonen zijn tekenen waaruit blijkt dat men in de jaren zeventig nadacht over de toekomst.

RETORIEK

Wie denkt aan de toekomst van het wonen, denkt al snel aan ‘het huis van de toekomst’ dat eind jaren tachtig in Rosmalen verrees. Toekomstbeelden van het wonen in de vorm van huizen van de toekomst, zoals *Living Tomorrow* of zoals technische proefwoningen als de Fokkerwoning of het Home-lab van Philips, zijn eveneens bekend. De toekomstaspiraties van deze woningen komen vaak sterk naar voren in de geschriften rondom deze projecten. Toekomstbeelden van het wonen in boeken, brochures, tijdschriftartikelen en nota’s komen vaker voor dan demonstratiewoningen en proefwoningen. Al met al bevinden toekomstbeelden van het wonen zich dus vooral op papier. Meer dan met staal en beton wordt met taal en beelden vormgegeven aan de toekomst van het wonen.

Figuur 3.1
Futuristische vormgeving in de jaren zeventig van de 20^e eeuw; het Futurohuis [Plastica, 1968, p. 577].

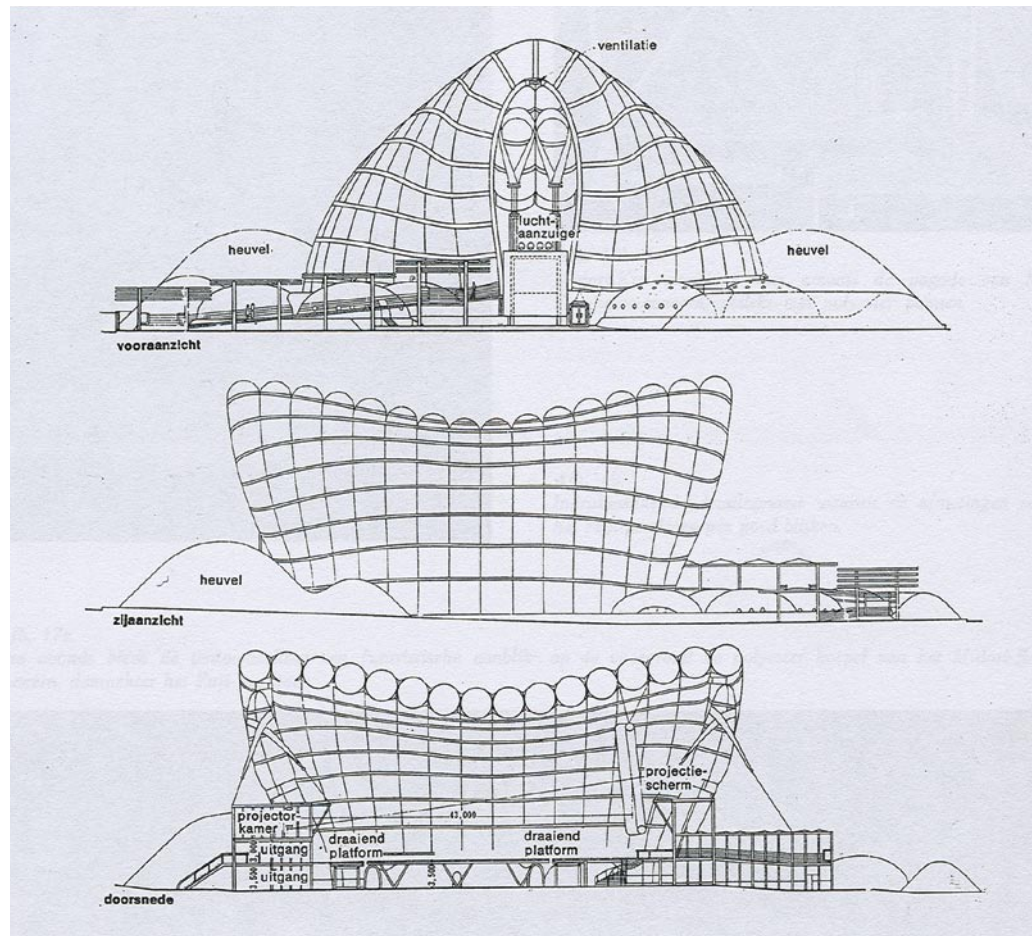

² Het onderzoek ‘Iets nieuws onder de doorzon’ [Neven, 2004] werd gedaan als stage voor STT/Beweton in de periode 2003-2004.

³ Domotica is een samentrekking van domus (huis) en robotica, informatica, telematica [Realive, 2002, p. 7].

Figuur 3.2

Schematische weergave van het opblaasbare paviljoen van Fuji op de wereldtentoonstelling van 1970 in Osaka (Plastica, 1970, p. 570). Vooral van de zijkant is de huijkarvorm goed te zien.

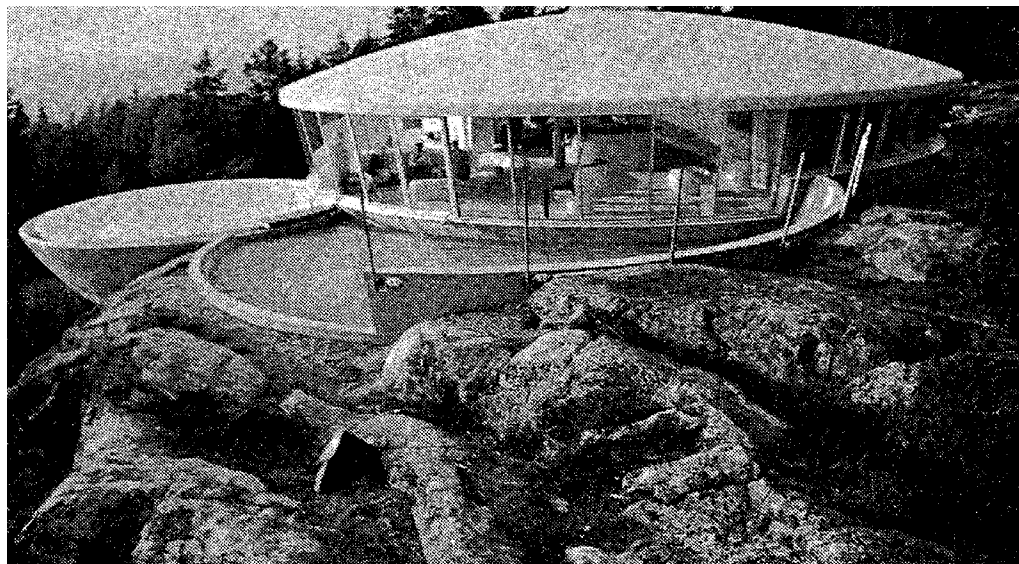
Figuur 3.3

Het Smart-Home te Duiven
(www.smart-homes.nl).

Figuur 3.4

Utopische thematiek in de toekomst van het wonen. Deze luxe kunststofwoning met zwembad staat in een idyllische, bergachtige omgeving.

Vanwege dit papieren gehalte van de toekomstbeelden van het wonen spelen taal en beeldtaal een belangrijke rol bij de retorische opbouw van toekomstbeelden. Er worden verschillende typen beelden gebruikt. In de jaren zeventig wordt er vaak in een futuristische stijl vormgegeven aan woningen (zie Figuur 3.1).

Veel kunststofwoningen, zowel de ontwerpen die niet verder dan de tekentafel zijn gekomen als de uitgevoerde proefwoningen, kennen een vernieuwende, soms bizarre vormgeving. Een andere manier van vormgeven die regelmatig terugkomt is het verwijzen naar oude vormen en bekende waarden. Zo worden er kunststofvakantieboerderijtjes gebouwd en opblaasbare huifkarvormige hallen (Zie Figuur 3.2).

Dit soort verwijzingen zijn ook terug te vinden in de woontoekomsten van de jaren 2000. Er zijn plannen voor hypermoderne kastelen en grachtengordels. De futuristische vormgeving uit de jaren zeventig is vervangen door onder architectuur gebouwde ‘slimme’ woningen (Zie Figuur 3.3).

Opvallend is dat in beide perioden utopische en luilekkerlandthema's in de presentatie van de toekomstige gebouwen te vinden zijn. Luxe kunststofvakantiehuizen voor iedereen (zie Figuur 3.4), breed uitgemeten modulaire bungalows, hightech domoticapaleisjes. Aan de beelden te zien gingen we in de jaren zeventig en gaan we ook in het heden opnieuw een zeer prettige woontoeekomst tegemoet.

Waar de visuele beelden van het wonen in de toekomst appetijtelijke of wenkende toekomstenvor-schotelen zijn de ‘talige’ uitingen over de toekomst van het wonen in beide perioden niet alleen wenkend, maar ook regelmatig dreigend of zelfs aanstormend⁴. *“Als de bouwkosten zo excessief blijven stijgen als tot nog toe dan wordt nieuwbouw èn individueel èn collectief onbetaalbaar (...). Wellicht zullen heel andere bouwmethoden en toepassing van nieuwe bouwmaterialen moeten worden ontwikkeld om aan deze dreigende situatie het hoofd te bieden.”* [Bouw, 1973, p. 1485]. De Wilde

.....
⁴ De Wilde geeft een heldere uitwerking van wenkende en aanstormende toekomstbeelden en de manier waarop deze typen toekomstbeelden oproepen tot handelen [Wilde, 2000].

noemt dit aanstormende toekomst [Wilde, 2000, p. 85]. We worden bedreigd met weinig florissante toestanden (onbetaalbare woningen) in de toekomst. De implicatie is dat we nu moeten handelen (nieuwe bouwmethoden en materialen ontwikkelen), want dan kunnen we het ergste nog voorkomen of onszelf nog enigszins redden.

De taal van de toekomst is de gebiedende wijs; het zal zo worden. Hooguit is er sprake van voorwaardelijk taalgebruik; het zal zo worden, als we op een bepaalde manier (of juist niet) handelen. Of de toekomst nu aanstormend of wenkend is, de toekomst is monocausaal, complexe maatschappelijke krachten hebben duidelijke en onomstreden gevolgen. Een voorbeeld is de snelle ontwikkeling van dé technologie (zowel in de jaren zeventig als 2000 wordt de ontwikkeling van dé technologie als snel en steeds versnellend gezien). Niet beïnvloed door de maatschappij zal de technologie een zeer grote invloed op de toekomst van het wonen hebben. Ruimte voor alternatieve beelden is er in de taal van de toekomst nauwelijks. Of deze toekomst nu goed of slecht is, zij is in elk geval zo klaar als een klontje. De toekomst van de jaren zeventig was dat, de toekomst van de jaren 2000 is dat eveneens.

Een belangrijk element van de structuur van toekomstbeelden is de ideograaf. Een ideograaf, een term van de linguïst McGee, is *“een abstract begrip uit de omgangstaal dat verwijst naar de collectieve verplichting een bepaald, maar dubbelzinnig en slecht gedefinieerd doel te realiseren.”* [Wilde, 2000, p. 128]. Hierbij valt te denken aan woorden als vrijheid en democratie.

“Een ideograaf beoogt bovendien het gedrag van mensen te leiden in een richting die de gemeenschap om hen heen makkelijk herkent als acceptabel en prijzenswaardig.” [Wilde, 2000, p. 128]. Er lijkt dus weinig tegen een ideograaf in te brengen. Toch zijn ideografen niet zonder meer positief. Discutabel gedrag en machtsmisbruik worden nogal eens gelegitimeerd met begrippen als vrijheid en democratie. Zeker in combinatie met wenkende of aanstormende toekomstbeelden zijn ideografen een sterk retorisch middel. Bij de uitgangspunten van de Fokkerwoning [Hartog & Jong, 1973, p. 3-15] worden enkele ‘catastrofale moeilijkheden’ van de bebouwde omgeving genoemd, zoals de toename van verkeer en bevolking, terwijl de bebouwde omgeving zich daaraan niet aanpast. Dat heeft zeer nadelige gevolgen voor het dagelijks leven van de burgers en het zal steeds erger worden. Echter door flexibiliteit in te voeren (op het niveau van de eigendomsrechten, verplaatsbaarheid, uitbreidbaarheid en veranderbaarheid van de woning) kan deze situatie worden afgewend. Het dreigt allemaal mis te gaan, maar er is een oplossing. Flexibiliteit, een begrip dat men snel als lovenswaardig herkent. Een ideograaf kun je ook maar beter niet aanvallen, het is handiger om een ideograaf te verdedigen. In de jaren 2000 wordt wel eens gesteld dat de ‘echte’ vrijheid van de woonconsument in het geding is, doordat catalogusbouwers zeer beperkte keuzes onder de naam van keuzevrijheid verkopen [Bouw, 2001]. De ‘echte’ vrijheid moet verdedigd worden. Weg met de catalogusbouw dus, want vrijheid mag nooit in het geding komen. Er wordt in toekomstbeelden gemakkelijk gebruik gemaakt van ideografen. Ze werken retorisch dan ook heel goed, zowel voor nobele als minder nobele doeleinden.

Als er gesproken wordt over de toekomst van het wonen zijn er zowel in de jaren zeventig als in de jaren 2000 ideografen te vinden. De invloed is soms bijzonder groot. Bij het IFD-bouwen⁵ in de jaren

.....
⁵ IFD-bouwen: Industrieel, Flexibel en Demontabel.

2000, maar ook bij de kunststofwoning van Fokker zijn industrialisatie en vooral flexibiliteit toverwoorden. Zoals net al duidelijk werd, lijkt het inbouwen van meer flexibiliteit een rechtstreekse weg te vormen naar betere woningen in de toekomst [Hartog & Jong, 1973]. De ingenieurs van Fokker proberen met modulariteit, uitbreidbaarheid, verplaatsbaarheid (zowel van de hele woning als de wanden in de woning) zoveel mogelijk flexibiliteit in de woning te realiseren, maar waarom flexibiliteit een panacee zou zijn voor alle problemen van de bewoonde wereld wordt niet of nauwelijks⁶ uitgelegd, al wordt er soms wel verwezen naar de vrijheid van de bewoner. Voor vrijheid geldt echter hetzelfde als voor flexibiliteit: er wordt nergens duidelijk gezegd waarom flexibiliteit van de woning of vrijheid voor de bewoner tot beter wonen leidt. Dat flexibiliteit tot beter wonen leidt is kennelijk zelfevident.

Een andere ideograaf uit de jaren 2000 is duurzaamheid. Duurzaamheid staat voor de zorg voor de leefbaarheid (ook een ideograaf) van onze leefomgeving, ook voor toekomstige generaties. Dat lijkt heel duidelijk. Toch wordt duurzaamheid een ‘containerbegrip bij uitstek’ genoemd [Bouw, 2001, bijlage maart-nummer]. Moet het hele wonen rigoureus hernieuwd worden of is één zonnepaneel op het dak voldoende voor de kwalificatie duurzaam? Er is geen meetlat waaraan duurzaamheid afgemeten kan worden. De kracht van een term als duurzaamheid is echter groot; *“Het is not-done dat bijvoorbeeld politici nog in een niet-duurzame woning wonen.”* [Bouw, 2000, mei-nummer, p. 50]. Met ideografen zoals duurzaamheid kan men dus proberen handelingen van anderen (politici) af te dwingen.

Hiermee is niet gezegd dat ideografische begrippen zoals vrijheid, duurzaamheid, flexibiliteit, maar ook democratie of kwaliteit onzin zijn of het nastreven niet waard zijn. Het is echter van belang om in te zien dat deze woorden een bepaalde kracht bezitten en vrij gemakkelijk inzetbaar zijn voor zeer uiteenlopende doeleinden. Tegelijkertijd is het moeilijk om argumenten tegen een ideograaf in te brengen. Retorische elementen zoals ideografen, maar ook de verleidelijke beeldtaal en aanstormende of wenkende toekomstbeelden worden gebruikt om toekomstbeelden robuust, geloofwaardig en prikkelend te maken. De zo versterkte toekomstbeelden kan men vervolgens voor allerlei doeleinden proberen in te zetten.

POLITIEK

Met politiek wordt in deze context bedoeld de poging van mensen om anderen over te halen om in hun voordeel te handelen. Net zoals bijvoorbeeld macht of de belofte van geld kunnen toekomstbeelden ervoor zorgen dat bepaalde handelingen verricht worden. Er kan dus van toekomstbeelden gezegd worden dat ze politiek geladen zijn, dat ze een functie vervullen voor de maker van het toekomstbeeld. De vraag die gesteld moet worden is dan ook welke functies woontoekomstbeelden in de jaren zeventig hadden en welke ze nu hebben.

In beide perioden worden toekomstbeelden ingezet om steun te mobiliseren. Dit kan financiële steun zijn of de steun van nieuwe allianties. Immers als bedrijven of overheden ervan overtuigd kun-

.....
⁶ Er wordt door Hartog en De Jong wel verwezen (in een reader van de Technische Universiteit Delft over de Fokkerwoning) naar de (schimmige en monocausale) beginselen van adviesbureau GEAM, maar ook uit deze reader wordt niet duidelijk waarom flexibiliteit betere woningen zou opleveren.

nen worden dat jouw bedrijf of woonconcept de toekomst heeft, dan zullen ze jou ook gaan ondersteunen met bijvoorbeeld geld, netwerken, en imago. Een bijzondere oproep tot steun is de roep om ‘meer onderzoek’ die in beide perioden veelvuldig voorkomt, zoals in het tijdschrift [Plastica, 1973, p. 210] of in [Realive, 2002, p. 61].

Een andere functie is legitimering. Zo kan het ministerie van VROM een woontoeekomstbeeld gebruiken om beslissingen over het wonen te rechtvaardigen. De (pijnlijke) beslissing in het heden wordt afgedaan als noodzakelijk voor de toekomst van het wonen en die toekomst is vastgelegd in het toekomstbeeld dat het ministerie van VROM heeft laten produceren. Het creëren van interne afstemming of cohesie kan ook een functie van een toekomstbeeld zijn. Zo treffen we in [Plastica, 1972, december-nummer, p. 545] aan dat de leveranciers van kunststofonderdelen voor woningen een goede toekomst tegemoet gaan, mits ze tot overeenstemming kunnen komen over maatvoering en aansluitingsdetails van hun producten. De kans op een toekomstige doorbraak van domotica wordt in ‘Trend@analyse.domotica, woontechnologie in perspectief’ [Senter, 2000, p. 29] klein geacht zolang men met de sector niet tot standaardisatie komt.

Alles bij elkaar genomen komt de politiek van de woontoeekomstbeelden uit de jaren zeventig en uit de jaren 2000 sterk overeen. In beide perioden probeert men met toekomstbeelden steun te mobiliseren, beslissingen te legitimeren of afstemming en cohesie binnen de branche te bereiken.

DE MORELE VRAAG

De inhoud die in toekomstbeelden verpakt zit is niet neutraal, maar heeft morele implicaties. De filosoof Dublin stelt bijvoorbeeld dat er toekomstbeelden zijn waarin één enkele mens afgescheiden van de wereld leeft. Omringd door allerlei hightech gadgets controleert deze mens zijn omgeving en de omgeving voegt zich naar elke gril van zijn verlangens. Veelal zijn dit appetijtelijke comfortabele beelden, maar de mens leeft in deze situatie wel geïsoleerd van de rest van de wereld. Sociaal contact bestaat nauwelijks meer. De mens is opgesloten in een hyper-gecontroleerde, hyper-comfortabele, maar wel erg kleine wereld. Dublin noemt dit ‘kleine heerschappij’ [Dublin, 1989, p. 78].

In de jaren 2000 is deze kleine heerschappij nadrukkelijk in de woontoeekomst terug te vinden. Met name in de bronnen over domotica [Realive, 2002; Philips Design, 1999] ligt de nadruk sterk op het individu en de verwezenlijking van diens woonwensen. Een illustratie: van de 79 afbeeldingen in het Realive-boek (uitgebracht door een leverancier van domotica) zijn er 58 in de domoticawoning gemaakt. Hierop zijn veelal ‘cocoonende’ mensen, gezellige ouderen, telefonerende dertigers of internettende telewerkers te zien. De mensen, de kinderen en de woning, alles is mooi. Er zijn slechts 15 afbeeldingen⁷ waarop iets buiten het huis wordt weergegeven (daarvan gaan er nog eens 3 over de beveiliging van de woning). Op welgeteld 2 van de 79 afbeeldingen is interactie tussen mensen buiten de woning te zien. Interactie met de woonomgeving speelt nauwelijks een rol in deze toekomst. De eenheid van de woontoeekomst is het geïsoleerde individu, of hooguit het (kleine) gezin. De woonomgeving is een ‘ijle zone’⁸ geworden tussen wonen en werken. Is de toekomst van het wonen in de jaren 2000 in vergelijking met de jaren zeventig dan a-moreel?

.....
⁷ Wie goed telt mist zes afbeeldingen; deze zijn buiten beschouwing gelaten omdat ze niet duidelijk genoeg waren om te beoordelen.

⁸ Ijle zone is een begrip dat reeds in de jaren vijftig door de socioloog Van Doorn gebruikt werd om het gebrekkige contact van bewoners met hun woonomgeving te beschrijven (met dank aan filosoof Willem Koerse).

De kleine heerschappij die opgaat voor toekomstbeelden over domotica is echter gedeeltelijk ook toepasbaar op de toekomst van het wonen in de jaren zeventig. In de jaren zeventig is de individualisering al goed op gang en is er ook veel vraag naar eenpersoonswoningen. Zo kan de Fokkerwoning in een eenpersoonsoniteit geleverd worden. Er zijn weliswaar toekomstbeelden waarin de woongroep centraal staat, maar ook hierin is de afzondering van de 'buitenwereld', die in de kleine heerschappij voorkomt, herkenbaar. De aandacht voor de leefomgeving is in de jaren zeventig sterk, maar in de jaren 2000 is deze in het tijdschrift 'Bouw' en in de VROM-publicatie 'Mensen, wensen, wonen' [VROM, 2000] ook sterk vertegenwoordigd.

Het wonen van de zwakkeren in de samenleving is in de woontoekomstbeelden van beide perioden voornamelijk een taak voor de overheid. In de jaren zeventig worden in 'Bouw' en ook in de literatuur over kunststofwoningen weliswaar expliciete uitspraken gedaan over het verbeteren van het toekomstige wonen van de kansarmen, maar op de Fokkerwoning na kijkt men hiervoor toch voornamelijk naar de overheid. In de jaren 2000 richten de toekomstbeelden voor domotica en wonen in 'Bouw' zich op de bredere beurs; alleen in 'Mensen, wensen, wonen' wordt rekening gehouden met het wonen van de sociaal zwakkeren. Aan het morele gehalte van de toekomst van het wonen is wat dit betreft dus weinig veranderd.

Duurzaamheid is in de jaren 2000 een centraal denkbeeld met een duidelijke morele component. Alle beroepen die met wonen bezig zijn trekken zich collectief de duurzaamheidsboodschap aan. Duurzaam bouwen is rond 2000 een mantra waaraan bijna niemand zich kan onttrekken. Het idee dat er voor de wereld en de leefomgeving gezorgd moet worden, kan moeilijk a-moreel genoemd worden. In de jaren zeventig sloeg duurzaam vooral op het gebruik van productiemiddelen. Illustratief voor het huidige duurzaam zijn de ecologische denkbeelden die na 'Het Rapport van de Club van Rome' sterk in opkomst waren en ook op het gebied van wonen werden opgepakt.

Centraler nog dan duurzaamheid staat vrijheid in het denken over de toekomst van het wonen. In de jaren zeventig speelt de term al een sterke rol. Beslissingen moeten in de toekomst gemaakt worden door de bewoner zelf. De roep om inspraak klinkt alom. In de Fokkerwoning wordt vrijheid ingevuld door middel van flexibiliteit. Woongroepen proberen traditionele maatschappelijke banden die als benauwend of stereotyperend worden ervaren, af te werpen en tot nieuwe, meer vrije verhoudingen te komen binnen collectieve woonvormen.

Ook in de jaren 2000 staat vrijheid hoog op de agenda. Beslissingen moeten zoveel mogelijk door de consument genomen worden. Illustratief voor de opkomst van de behoefte aan vrijheid (en de verandering in ideologie) is de verandering van het noemen van de consument in plaats van de bewoner als belangrijkste persoon in de woontoekomst. In de jaren zeventig doet in principe elke burger, ook de financieel zwakkere, via inspraak mee in het beslisproces. En ondanks de inspraak heeft de overheid nog veel te zeggen. Anno 2000 is wonen een markt geworden. Idealiter maakt de consument geheel vrij zijn eigen keuzes op die markt. Maakbaarheid en paternalisme zijn verketterde termen, alleen de stem van de woonconsument telt nu. De keuze van de consument lijkt per definitie de goede keuze.

De vraag blijft echter of meer keuzevrijheid altijd leidt tot beter wonen. Zo zijn er mensen die geen behoefte hebben aan de geboden parameters waarbinnen gekozen kan worden. Daarnaast hebben mensen veelal niet de juiste capaciteiten of informatie om de goede keuzes te maken. Die capaciteiten lagen in de jaren zeventig en liggen nog steeds bij de bouwdeskundige die daarmee een grote invloed heeft op de keuze van de consument. En als woonconsumenten geen keuzes opgedrongen krijgen maar kiezen voor wat ze willen, bijvoorbeeld retrobouw, dan weten de architecten zich er vaak geen raad mee en verfoeien ze binnensmonds de smaak van de consument (Zie hoofdstuk 27). Terwijl het onduidelijk blijft of het adagium van vrijheid leidt tot beter wonen, worden andere denkbeelden over goed wonen wel naar de achtergrond gedrukt. De vraag is niet zozeer of er meer of minder vrijheid voor de bewoner moet komen, maar of vrijheid de juiste term is om tot beter wonen te komen. Individualisering en de roep om democratisering zijn in beide perioden sterk aanwezig, waardoor vrijheid vrij gemakkelijk op allerlei gebieden, waaronder dus ook dat van het wonen, naar voren komt als richtinggevend idee.

In de woontoekomsten van de jaren zeventig wordt nogal eens gedacht in termen van groepen en van het faciliteren van sociale processen door middel van de gebouwde omgeving. Vrijheid speelt echter ook dan al een belangrijke rol in woontoekomsten. Aan vrijheid wordt steeds meer een individuele invulling gegeven. Waar vrijheid eerst een verworvenheid van een groep, klasse of sekse was, is het nu een verworvenheid van het individu geworden. De consequentie daarvan voor het wonen is dat het individu zelf kiest hoe hij woont. Veel makers van toekomstbeelden spelen daarop in door het individu beelden voor te schotelen waarin kiezen, controleren en verwennen centraal staan. De woontoekomst is geïndividualiseerd. De moraliteit is niet uit de woontoekomst verdwenen, maar heeft veranderingen ondergaan. Tegelijkertijd wordt het wonen van de kansarmen nog steeds aan de overheid overgelaten en is het ecologisch denken te herkennen in het streven naar duurzaamheid. Naast verschuivingen is er dus ook continuïteit.

CONCLUSIE

Wie toekomstbeelden op hun eerste indruk beoordeelt, concludeert dat er grote veranderingen te bespeuren zijn tussen de toekomstbeelden van het wonen in de jaren zeventig en in de jaren 2000. De dieperliggende motieven wijzen echter op meer continuïteit. De retoriek van de toekomst van het wonen is grotendeels hetzelfde gebleven. Verleidende beeldtaal, wenkende en aanstormende toekomst, ideografen (in 2000 veelal nog dezelfde als in 1970) onderstrepen dat. Ook de politieke functies van de toekomstbeelden van het wonen zijn grotendeels hetzelfde. Met toekomstbeelden probeert men steun te mobiliseren, beslissingen te legitimeren en afstemming tussen partijen te bereiken.

De grootste veranderingen lijken zich op het gebied van moraliteit van de toekomstbeelden te hebben voorgedaan. Er is een verandering van moraliteit van de groep naar moraliteit van het individu te zien, echter is ook hier van een zekere continuïteit sprake. Zo is bijvoorbeeld vrijheid in beide perioden een belangrijk moreel principe, liggen ecologie en duurzaamheid niet ver uit elkaar en kan

de kleine heerschappij niet alleen op het individu maar ook op de groep worden toegepast. Alles bij elkaar genomen lijken de toekomstbeelden uit de twee tijdperken dus veel meer op elkaar dan uit de eerste indrukken naar voren komt.

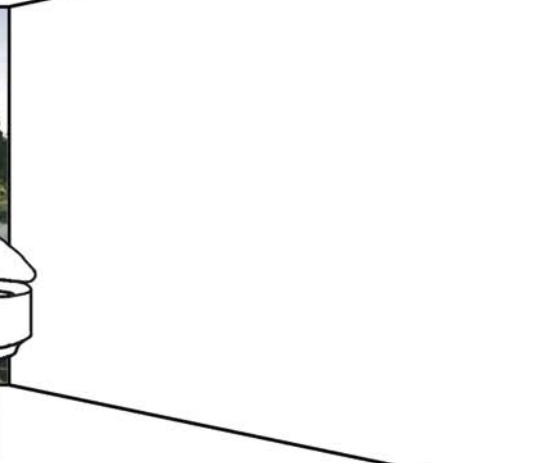
Toekomstbeelden van het wonen, die vaak juist het verleden achter zich willen laten, brengen dus voornamelijk via hun uiterlijke vertoning 'iets nieuws'. De continuïteit van de diepere motieven van dergelijke toekomstbeelden wijst erop dat in toekomstbeelden retorische structuren toegepast worden om geloofwaardig en prikkelend op ons over te komen, dat toekomstbeelden bedoeld zijn ons tot handelen aan te zetten en dat toekomstbeelden en de handelingen waartoe ze proberen aan te zetten, veel minder neutraal zijn dan ze ons willen doen geloven.

REFERENTIES

- Geenen, P (2003). *Het dagboek van Anton Dingeman*, De Harmonie, Amsterdam
- Bouw. *Jaargangen 1970-1974, 2000-2002*, Reed, Doetinchem
- Dublin, M (1989). *Futurehype: the Tyranny of Prophecy*. Viking, Ontario
- Hartog, F, D Jong (1973). *Woningbouwproject 1963/68*. Dokumentatie bouwtechniek. Onderwerp industriële woningbouw; Fokkerwoning. TH Bouwkunde Delft. Drukkerij TH Delft, Delft
- Meadows, D (1972). *Rapport van de Club van Rome, de grenzen aan de groei*. Spectrum, Utrecht/Antwerpen
- Neven, L (2004). Iets nieuws onder de doorzon, een vergelijking van het heden en een verleden van de toekomst van het wonen. Stageverslag STT/Beweton en Universiteit Maastricht
- Philips Design (1999). *La Casa Prossima Futura (The Home of the Near Future)*. Royal Philips Electronics
- Plastica. *Jaargangen 1968-1974*. S.n., Den Haag
- Realive (2002). Realive, Welcome Home: *intelligent wooncomfort met domotica*. Isolectra, Capelle a/d IJssel
- Senter (2000). *Trend@nalyse.domotica, woontechnologie in perspectief*. Reeks Technologie & Samenleving, Senter, Den Haag
- VROM (2000). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21e eeuw*. Sdu, Den Haag
- Wilde, R de (2000). *De voorspellers, een kritiek op de toekomstindustrie*. de Balie, Amsterdam

Perspectieven op bewonen

Deel 2

Proloog

Perspectieven op bewonen

*Michiel van Well*¹

De manier waarop mensen wonen is onlosmakelijk verbonden met de manier waarop mensen leven en samenleven. Veranderingen in een mensenleven of in de maatschappij hebben dan ook bijna altijd gevolgen voor het wonen en de woonwensen. In dit tweede boekdeel ontwikkelen diverse auteurs perspectieven op bewonen door op zoek te gaan naar de oorzaken en gevolgen van ontwikkelingen in het bewonen.

De huidige samenleving is volop in beweging. In toenemende mate betogen sociologen zelfs dat de samenleving zich in een overgangsfase bevindt, waarvan de uitkomst nog niet vast staat. *Veldheer* bespreekt in zijn essay vijf sociale en culturele trends in de samenleving, namelijk individualisering, intensivering, informalisering, informatisering en interculturalisering. Hij verkent daarbij de gevolgen van deze trends voor het bewonen.

De eerdergenoemde sociale en culturele trends zouden niet kunnen bestaan zonder de ontwikkelingen van de afgelopen jaren op technologisch gebied. Informatisering is onvoorstelbaar zonder de moderne informatie- en communicatietechnologieën, zoals Internet en mobiele telefonie. Wonen is op dezelfde manier onvoorstelbaar zonder fysiek-technologische woonomgeving. Wonen is altijd bewonen. De wijk, het huis, de technologieën en installaties bieden de bewoner de ruimte en structuur om te bewonen.

¹ STT/ Beweton, Den Haag.

Vorstenbosch richt zich in zijn essay vooral op de toenemende invloed van de informatietechnologie op het bewonen. In navolging van de filosoof Levinas bekijkt hij wonen als een vorm van inkeer en bezinning; de woning is in die zin een plek om je terug te trekken uit het drukke maatschappelijke leven. De centrale vraag in dit essay is wat het betekent dat het huis een poreus paleis geworden is waar we door telefoon en Internet continu verbonden zijn met de buitenwereld.

Ook in het essay van *Van Wetering* speelt de relatie tussen (informatie)technologie en bewonen een belangrijke rol. De nadruk wordt hier echter gelegd op de invloed die sociale en culturele patronen op de toepassing van technologie in het wonen hebben. De gewoonte en de behoefte van veel mensen om wonen en werk te scheiden nuanceert de toekomstverwachting dat een door technologie gedreven opmars van het thuiswerken onvermijdelijk is. Technologie kan pas succesvol zijn, als ze aansluiting vindt bij de wensen en gewoonten van de gebruiker.

Van Leeuwen geeft aan dat het daarom van meerwaarde is om gebruikers te betrekken bij het ontwerpproces en bij de implementatie van technologische systemen in de woonomgeving. Het uitwerken van comfortprofielen per gebruikersgroep kan daarbij een nuttig instrument zijn om de behoeften vast te stellen en op basis daarvan tot een technologisch voorzieningenpakket te komen.

Bewonen is meer dan een individuele aangelegenheid die alleen binnenshuis plaats vindt. Ook de inrichting van de publieke ruimte en voorzieningen buitenshuis bepalen de kwaliteit van het bewonen. In de drukke intensiverende samenleving waarin veel mensen taakcombineerders zijn, zijn behalve ruimtelijke structuren ook tijdstructuren (winkeltijden, kantoor- en schoolritmes, spoorboekjes) een belangrijk onderdeel van de manier waarop we de samenleving en het wonen inrichten. *Tummers* beargumenteert dat voor een goed bewoonbare samenleving aandacht voor de factor tijd van essentieel belang is bij het ontwerp en de inrichting van de publieke ruimte.

De technologische, sociale en culturele trends in het bewonen veranderen ook de rollen van de spelers in het veld van bewonen. De bewoners zijn mondiger, zelfstandiger en veeleisender geworden, ook op het gebied van wonen. Om daaraan recht te doen, bepleit *De Vries* meer aandacht en ruimte voor de consument-bewoner op de woningmarkt.

Deel 2

4

Sociale trends en de gevolgen voor het wonen

Vic Veldheer ^{1, 2}

INLEIDING

Een van de continue ontwikkelingen in Nederland in de afgelopen 25 jaar is het stijgende opleidingsniveau van de bevolking. Daarnaast hebben processen van ontzuiling, emancipatie en democratisering van sociale verhoudingen geleid tot een burger die mondiger en meer assertief is dan 50 jaar geleden. Een van de consequenties is dat de burger meer vrijheid krijgt om zijn leven te leven zoals hij zelf wil, of zoals de Vlaamse socioloog Elchardus het formuleert: *“De mens kan nu plaatsnemen in de stuurcabine van het eigen leven.”* [Elchardus & Glorieux, 2002]. Steeds meer mensen zijn in staat op steeds meer terreinen in steeds kortere tijd keuzes te maken die hen bevrediging schenken.

¹ Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

² Met dank aan Jeanet Kullberg en Lucas Harms voor hun commentaar op een eerdere versie.

De betekenis van deze toegenomen keuzevrijheid van het individu voor het functioneren van de samenleving is door Elchardus aangeduid met de term ‘symbolische samenleving’: als gevolg van fundamentele culturele veranderingen zijn volgens hem de sociale mechanismen van de disciplinerende van sociaal gedrag veel minder vanzelfsprekend geworden. De aard van sociale controle is wezenlijk veranderd, waardoor individuen zelf keuzes moeten maken en daarvoor ook verantwoordelijkheid nemen. Dat plaatst hen voor een deels bevrijdende en deels belastende keuze. Individuele komen in toenemende mate in contact met verschillende levensstijlen waaruit zij de elementen kunnen kiezen die bij hen passen. Het SCP heeft dit eerder — zij het in een iets ander verband — bricolage genoemd; tegenwoordig is het een kenmerk van de postmoderne mens. Elchardus wijst op het feit dat samenlevingen altijd proberen keuzes van individuen te beïnvloeden, te sturen en in gewenste banen te leiden via uiteenlopende mechanismen van sociale controle. En juist in die sociale controlemechanismen is de afgelopen decennia veel veranderd: niet zozeer via gedragsvoorschriften en wet- en regelgeving, maar veel subtieler via allerlei factoren die het keuzeproces van binnenuit sturen, zoals smaken, opvattingen, emoties, motivaties, informatie, kennis en vaardigheden. Deze factoren worden vooral via het onderwijs en via de massamedia gevormd.

“De spectaculaire onderwijsexpansie, de tendens naar levenslang leren, de uitbreiding van het curriculum met aandacht voor waarden- en burgerschapsvorming, de opkomst en razendsnelle verspreiding van de media van massacommunicatie en de alomtegenwoordigheid van reclame en of propaganda maken een diepgaande, haast constante beïnvloeding mogelijk.” (Elchardus & Glorieux, 2002, p. 26).

Behalve de mogelijkheid en wenselijkheid van een grotere individuele keuzevrijheid komen ook de fysieke en sociale grenzen van die grotere keuzevrijheid in zicht. Niet ieder mens blijkt behoefte te hebben aan een grotere keuzevrijheid of wil die — na geconfronteerd te zijn met de nadelen ervan — niet meer hebben. “Het kost vaak veel tijd, veel regel en getob” [Swierstra & Tonkens, 2002]. Bovendien is niet iedereen voldoende toegerust om die keuzevrijheid aan te kunnen. Een ander gevolg van die gegroeide keuzevrijheid van het individu is dat diens gedrag minder voorspelbaar is. Het verband tussen bijvoorbeeld geslacht, opleiding, arbeid en inkomen aan de ene kant en sociaal en cultureel gedrag aan de andere kant lijkt diffuser geworden. Datzelfde geldt voor de onderlinge relaties: een lage opleiding staat bijvoorbeeld niet altijd meer automatisch gelijk aan een laag inkomen. Het is steeds minder vanzelfsprekend dat het bezit en gebruik van maatschappelijke hulpbronnen tot — globaal gesproken — hetzelfde gedrag leidt. Opleiding en geld bijvoorbeeld worden in toenemende mate verschillend ingezet, waardoor een verschil in leefstijl manifest wordt. Volgens een aantal sociologen bevindt de samenleving zich in een overgangsfase waarvan de uitkomst nog lang niet vaststaat. Sommigen leggen sterk de nadruk op het kennisintensieve karakter en het belang van opleiding in plaats van afkomst voor iemands maatschappelijke positie. Anderen wijzen op de opkomst van netwerken, vooral mogelijk geworden door ICT. Weer anderen benadrukken de onevenredig grote invloed van de media en nog anderen spreken van een risicomaatschappij, een vrijetijdsmaatschappij, een spektakelmaatschappij of een meerkeuzemaatschappij. Al die typeringen benoemen maar een deel van de sociale en culturele veranderingen die zich momenteel voordoen. Deze zijn ook niet gemakkelijk te duiden, vooral niet omdat we er middenin zitten. Wel is

het mogelijk om aan de hand van enkele sociale en culturele trends, zoals individualisering, intensivering, informalisering, informatisering en interculturalisering [Schnabel, 2000; Steenbekkers, 2004], die veranderingsprocessen nader te verkennen en te proberen de gevolgen ervan voor het wonen aan te geven.

INDIVIDUALISERING

Met individualisering wordt een proces bedoeld van verminderde en verminderende afhankelijkheid van het individu van de directe omgeving, zonder dat dat leidt tot een solistische leefstijl. De mens blijft een sociaal wezen, alleen de moderne mens geeft daaraan een andere invulling dan hij in het verleden deed. Het element van individualisering impliceert ook de hiervoor gememoreerde groeiende keuzevrijheid om het eigen leven naar eigen inzicht in te richten. Men wil meer verantwoordelijkheid voor het eigen levenslot (geïndividualiseerde keuzebiografie in plaats van standaardlevensloop). In hoeverre die grotere keuzevrijheid ook tot andere keuzes leidt is een ander verhaal.

Aan individualisering is een kwantitatieve en een kwalitatieve component te onderkennen: de kwantitatieve component stamt uit de begintijd van de verzorgingsstaat en is een uitdrukking van het streven iedereen gelijke kansen te geven en de zwakkeren te beschermen. Ieder individu had recht op dezelfde bejegening, gelijkheid was richtsnoer voor het overheidshandelen. Dat is nog steeds zo, maar in het licht van wat de afgelopen decennia op dit gebied is bereikt, lijkt het accent nu veel meer te liggen op verzorgingsarrangementen die zijn toegesneden op de wensen en behoeften van iedere burger afzonderlijk. De kwaliteit van het bestaan zit niet meer alleen in gelijkheid en rechtvaardigheid, maar evenzeer in bijzonderheid en uniciteit. Dat laatste betekent dat allerlei verzorgingsarrangementen veel meer dan tot nu toe moeten worden toegesneden op individuele behoeften, zoals bijvoorbeeld de auto-industrie auto's als collectief product aanbiedt en tegelijk de koper in staat stelt te kiezen uit een waaier aan toeters en bellen. Telde het aanbod van Nederlands best verkochte automerk twintig jaar geleden 44 typen, tegenwoordig heeft men bij Opel de keuze uit 338 verschillende typen. Door dit gigantisch gediversificeerde aanbod is de aankoop van iedere auto een sterk individuele beslissing geworden en een uiting van een sterk individueel gekleurde smaak [Harms, 2004]. Dit stelt ook hoge eisen aan de koper: hoefde iemand zich vroeger alleen maar te bekommeren om de prijs en de kleur, nu moet je over bijna elk accessoire een mening hebben.

In dit verband is nog een andere ontwikkeling interessant: auto's worden steeds groter en kleine auto's relatief schaarser. Dat laatste is wat vreemd, omdat in het licht van de toenemende verdunning van het huishouden en de intensivering van de mobiliteit [Harms, 2003] verwacht zou mogen worden dat daarnaar vraag is. Kennelijk willen de meeste consumenten geen kleine auto en spelen autofabrikanten daarop in.³

De auto wordt steeds meer als een verlengstuk van het huis gezien, wat betekent dat de auto vooral van binnen groter moet zijn. Autofabrikanten spelen hierop in; de zogenaamde 'spacewagons' geven hieraan uitdrukking en onlangs heeft Renault de Vel Satis op de markt gebracht die veel kenmerken vertoont van een huiskamer (bijv. een beeldscherm, audiosysteem, opberglaatsjes). Ook het aantal auto's per huishouden neemt toe; drie auto's per huishouden begint al tamelijk gewoon te worden [Harms, 2003]. De vraag naar meer parkeerruimte vlak bij huis zal naar verwachting dan ook toenemen.

.....
³ Alleen de Smart en de Mini van BMW zijn relatief populair; Fiat komt in 2004 met een moderne versie van de 500 op de markt. Misschien dat mensen door de toenemende verkeersdrukke vooral in de grote steden toch steeds meer in de verleiding komen een kleine auto aan te schaffen. Die moet dan wel een hoog 'design'-gehalte hebben om aantrekkelijk te zijn.

Behalve een grotere auto en meer dan één auto willen ook steeds meer mensen een grotere woning: niet alleen in oppervlak, ook het aantal gewenste kamers neemt toe (iedereen een eigen kamer) en ook de woonomgeving wenst men ruimer van opzet. Hadden de woningen in Nederland rond 1900 gemiddeld $2 \frac{3}{4}$ kamers voor gemiddeld $4 \frac{1}{2}$ personen, in 2000 ligt het gemiddeld aantal kamers op 5 voor gemiddeld $2 \frac{1}{4}$ personen [Galle et al, 2004]. Per persoon is er dus veel meer ruimte in huis aanwezig en aan de vraag naar meer ruimte lijkt nog geen einde te zijn gekomen. Begrippen als ‘de compacte stad’ passen niet meer bij de moderne consument. Individualisering vergt andere bebouwingsdichtheden; de term ‘dun bouwen’ past daar meer bij.

Hier past wel de kanttekening dat de begrippen groot en klein zeer betrekkelijk zijn: uit onderzoek van de afgelopen honderd jaar *“zagen we dat groot telkens klein werd. Klein werd nooit groot”* [Kullberg & Priemus, 1993, p. 139]. Daarmee wordt bedoeld dat het niet alleen gaat om letterlijk grotere woningen (die zijn er ook gekomen), maar ook om de beleving van grootte. Objectief kleine woningen kunnen zo charmant zijn (knus, gezellig) of op een zo gunstige plek liggen dat de bewoner het huis niet als klein beleeft.

Bij de individualiseringstendens hoort ook het verschijnsel dat bij het bouwen en inrichten van woningen steeds meer rekening wordt gehouden met de wensen van de toekomstige bewoners. Dat idee stamt overigens al uit het begin van de jaren zestig [Kullberg & Priemus, 1993] toen Habraken het onderscheid tussen de zogenaamde ‘drager’ en ‘inbouw’ introduceerde. Met de introductie van dat onderscheid bepleitte hij eigenlijk meer zeggenschap voor toekomstige bewoners over hun huis: het casco wordt neergezet, de inrichting wordt voor een groot deel bepaald door de bewoner. Ook uit het vele onderzoek dat daarna is verricht naar de wensen van toekomstige bewoners blijkt een groeiende behoefte aan meer zeggenschap over de inrichting van de woning, vooral bij nieuwbouw. Ook in de huursector is hiervan sprake. Zo hebben verhuurders de afgelopen decennia steeds meer gehoor gegeven aan de wensen van huurders met betrekking tot het interieur. Zoals vroeger de ledikanten en kasten van onroerende zaken roerend werden, mogen huurders nu ook vaak zelf keukens en sanitair uitzoeken. Ook de ontwikkeling van meer dienstverlening bij het huis (bijv. een klussenabonnement) past hierin. In die zin zijn ‘gewone’ huizen ook diverser geworden.

Wat wel opvalt is dat men tijdens de bewoning van het huis weinig behoefte meer heeft aan veranderingen in de woning⁴ [Kullberg & Priemus, 1993, p. 29]. Wanneer een huis niet meer aan de oorspronkelijke wensen en verwachtingen voldoet, kan men verbouwen of verhuizen. Nu de woningmarkt nagenoeg ‘op slot’ zit, zal de neiging tot verbouwen groter worden.

In dit kader kan ook gewezen worden op het aantal Nederlanders dat een tweede huis of stacaravan heeft. Volgens de laatste gegevens zijn dat ruim 300.000 huishoudens waarvan de meeste (135.000) een caravan op een vaste standplaats hebben. Ruim 40% van het aantal tweede woningen (geschat op 82.000) staat in het buitenland [VROM, 2003].

De waardering van een tweede woning lijkt ook te veranderen; niet meer uitsluitend als recreatiewoning naast de hoofd woning, maar veeleer twee woningen die gelijkelijk worden gewaardeerd en waarover de ‘woontijd’ zo evenredig mogelijk wordt verdeeld. Het tweede huis is dan niet meer ondergeschikt maar nevensgeschikt aan het hoofdverblijf. De groei van de vrije tijd, de flexibilisering van de tijdsbesteding en de gewinning aan mobiliteit maken het steeds gemakkelijker een tweede huis of caravan/boot vaker te gebruiken dan alleen in de grote vakantie. Men woont dan steeds vaker op verschillende tijdstippen op verschillende plekken. De verwachting is dat het bezit van

⁴ Nu zijn deze bevindingen van zo’n tien jaar geleden en de vraag is of dat nu nog zo is.

tweede woningen de komende decennia zal groeien. Die groei zal gepaard gaan met de nodige mobiliteitstoename. Op grond van alleen demografische ontwikkelingen is de verwachting dat het aantal tweede woningen tot 2030 met ruim een kwart zal toenemen [RPB/RIGO, 2003]. De ontwikkeling van het inkomen is hierop uiteraard ook van invloed en in het licht van de verwachte verslechtering van de pensioenen zal die ontwikkeling waarschijnlijk wat gaan afvlakken.

Aan individualisering kan een grote maatschappelijke betekenis worden toegekend en het kent vele verschijningsvormen. Zo bestaan van de huidige 7 miljoen huishoudens momenteel 2,5 miljoen uit 1 persoon. Die 7 miljoen huishoudens rijden in bijna 7 miljoen auto's rond en deze individualiserings-tendens heeft dan ook grote gevolgen voor de organisatie van de samenleving. De druk op politici en bestuurders zal toenemen om bij het ontwikkelen van beleid en het ontwerpen van maatregelen steeds meer het individuele belang als uitgangspunt te nemen. Kwalitatief individualisme vormt steeds meer de richtlijn. Waren gelijkheid en uniformiteit belangrijke waarden van de 20^e eeuw, verscheidenheid en pluriformiteit lijken de waarden van de 21^e eeuw te worden [Schnabel, 2004].

INTENSIVERING

Intensivering heeft twee aspecten: de emotionele belevingscomponent en de tijdsbestedingcomponent. Met de emotionele belevingscomponent bedoel ik het verlangen van de moderne mens naar intense en intensieve beleving en ervaring; uitdrukkingsvormen van hedonisme (zoals de hoge waardering van het eigen lichaam, tot uiting komend in sport en seksualiteit) en voor de hang naar 'thrills', naar risicovol gedrag (zoals bungy jumpen, parachute springen) en illegaal gedrag (straatracen, treinsurfen, maar ook drugsgebruik en gewelddadigheid). Ook het ervaren en uiten van emotionaliteit in het openbaar zoals bij collectieve bijeenkomsten (variërend van stille tochten tot Oranjefeesten en massale dance party's) kan gezien worden als een uiting van intensivering. De televisie speelt hierin een essentiële rol, omdat veel programma's inspelen op die behoefte aan emotie en avontuur.

Vertaald naar de woonbehoefte en het woongedrag van mensen is het de vraag in hoeverre zij met hun woning ook een 'statement' willen afgeven; wil men in de keuze van locatie en aankleding van de woning laten zien dat hier niet 'een brave burger' woont, maar iemand die 'alles uit het leven wil halen' of dat het gaat om een 'gearriveerde kasteelheer', zoals de Haverleij bij Den Bosch lijkt te suggereren?

Uit onderzoek naar de huisvestingskeuze van de economische en de culturele elite — mensen die materieel een grote keuzevrijheid hebben — is naar voren gekomen dat er tussen die verschillende elites grote verschillen in smaak bestaan die ook tot uiting komen in de woonstijl. Niet alleen de status van de woning speelt mee, ook het imago van de wijk is van belang. Grosso modo woont de economische elite in de dorpen en de culturele elite in steden en stadjes [Wijs-Mulken, 1999, pp. 69-74].

Uit onderzoek onder minder rijke mensen blijkt onder andere *“dat de woning een centrale rol speelt in de uiting en de vorming van identiteit”* [Horst et al, 2001, p. 148], maar dat die niet in alle gevallen een accentuering van de individualiteit is. De woning wordt ook gebruikt om te laten zien 'dat je erbij

hoort', dat je deel wilt uitmaken van de gemeenschap, de buurt. Met andere woorden: de woning kan zowel een expressie zijn van de eigen identiteit als van de collectieve identiteit. In elk geval bevat het bewonen een sterke belevingscomponent.

De woonkazernes, de blokkendozen en de rijtjeshuizen lijken hun langste tijd te hebben gehad: mensen willen variëteit en schoonheid. De saaiheid moet worden doorbroken door gevarieerd bouwen, spannender, mooier en kleuriger ook. *"Ik vind het belangrijk dat mijn huis er van buiten mooi uitziet. Niet vanwege de statusgevel hoor, maar het geeft gewoon een kick om voor mijn woning te staan en te denken: wauw."*, aldus een inwoner van Almere over zijn gele torenhuis in de Woonkrant van 28 januari 2004.

Maar niet alleen de buitenkant van het huis is belangrijk, ook de binnenkant. Er wordt steeds meer geld uitgegeven aan de inrichting van de woning. Ruim een kwart van het winkelloppervlak in Nederland wordt ingenomen door woninginrichtingwinkels. Die belangstelling voor het interieur wordt met diverse tv-programma's over woninginrichting ondersteund. Wie kent Jan des Bouvrie eigenlijk niet?

Dit moderne levensgevoel zien we ook in het land, vooral in de geslaagde nieuwbouw in de grote steden zoals het Oostelijk Havengebied in Amsterdam [Rooy, 2004] en de Kop van Zuid in Rotterdam. Dat geldt hoewel in mindere mate ook voor Vinex-wijken (zoals Ypenburg) waar gevarieerd is gebouwd en het geldt evenzeer voor de nieuwe buitenwijken van de middelgrote steden. Deze variatie in woningtypen en woonmilieus zou wel eens een verklaring kunnen vormen voor de tevredenheid van de huidige bewoners, omdat hun woning aansluit op hun emotionele behoeften. Het huis krijgt in de statusstructuur van iemands leven bijna dezelfde plek als de auto of misschien wel meer. Niet alleen vertelt het type auto iets over de eigenaar, de woning en woonomgeving doen dat in toenemende mate ook. Toon mij uw woning en ik zal zeggen wie u bent; de leefstijl van mensen wordt zo een steeds belangrijker kenmerk van de moderne mens.

Het tweede aspect van intensivering ligt in het verlengde van die belevingscomponent en heeft betrekking op het druk-druk-drukke leefpatroon. De hectiek van het bestaan, de zapcultuur of de 'staccatocultuur' bepalen niet alleen op het werk, maar ook en vooral in de vrije tijd in toenemende mate het gedrag van de moderne mens. Het najagen van verschillende doelen, vaak tegelijkertijd, het voortdurend willen en daardoor moeten kiezen tussen vele aantrekkelijke opties van het leven komen tot uiting in een hoge mobiliteit [Harms, 2003]. Daarbij is de auto een belangrijke voorwaarde om een dergelijke leefstijl erop na te kunnen houden. De moderne mens en zijn levensloop kent een 'spitsuur van het leven', grofweg de jaren tussen het 30e en 50e jaar, waarin men werkt aan relatie- en gezinsvorming, aan een woon- en arbeidscarrière en veel vrijetijdsactiviteiten ontplooit. Vooral van dit moderne leefpatroon is de vraag welk woongedrag hierbij het beste past en welke woonlocatie daarbij hoort. Is men bereid een hoge mobiliteit te accepteren omdat men het juist leuk vindt gezien te worden in een Sports-Utility-Vehicle? Of prefereert men vanuit mobiliteitsoogmerk een strategische locatie met de meest gebruikte voorzieningen en goede openbaarvervoersverbindingen binnen handbereik, zoals we dat vooral bij anderhalf- en tweeverdieners zien? Past hierbij toch vooral een stedelijk leefpatroon, waardoor nieuwbouw in het centrum van de vooral grotere steden wenselijk wordt, of is het een kenmerk van de nieuwe bewoners van de Vinex-wijken? Of vraagt dit om landelijk wonen, teneinde toch ergens een rustpunt in het drukke bestaan te creëren?

Variëteit in woonplek en in huis lijkt het beste aan te sluiten bij wat moderne mensen willen. Het risico van files wordt daarbij ingecalculeerd.

INFORMALISERING

Vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zien we twee ontwikkelingen die tot gevolg hebben (gehad) dat bestaande hiërarchische verbanden steeds minder als vanzelfsprekend werden geaccepteerd. Het steeds hogere opleidingsniveau van de bevolking en de democratisering van de samenleving bevorderden de mondigheid van de burger; en dat leidde vervolgens tot het informeler worden van menselijke betrekkingen. Omgangsvormen tussen mensen worden vrijer, beleefdheids-codes zijn uit de tijd en respect is niet langer vanzelfsprekend. Kleding, taalgebruik en omgangsvormen reflecteren het nieuwe gelijkheidsideaal: een lid van de Tweede Kamer — zonder stropdas — die tijdens een parlementair debat tegen de kamervoorzitter zegt dat hij *‘nu even moet dimmen’* is daarvan een voorbeeld. Een ander voorbeeld is het e-mailverkeer dat qua omgangsvormen vaak gekenmerkt wordt door een aan impertinentie grenzende vrijpostigheid.

Van het informeler worden van de verhoudingen tussen mensen hebben gezagsdragers het meeste last: politie en burgemeesters, ouders en leerkrachten, rechters en officieren van justitie, politici. Hun uitstraling als gezagsdrager is niet meer van dezelfde glans en gloed als vroeger en beslissingen worden niet meer als vanzelf geaccepteerd. Een moderne bestuurder moet draagvlak creëren voor zijn beleid en mag pas dan hopen op bijval en een beetje respect.

Ook de televisie draagt haar steentje bij, niet alleen via spelletjes waaraan ‘gewone mensen’ deelnemen zodat de kijker zich ermee kan identificeren, maar ook door het aanbod van informatie te verpakken in een amusementsformule. Hoewel het medium hiermee dichterbij de mensen staat dan vroeger, blijft eigenaardig genoeg de status van de televisie nog steeds ongekend hoog. Voor veel mensen lijkt het ultieme levensdoel bereikt, wanneer *“je met je kop op de ‘verreijkijk’ ”* verschijnt, zoals Reve het uitdrukte.

De gevolgen van deze trend van informalisering voor het wonen en het woongedrag zijn niet direct aan te wijzen. Het vroegere huisbezoek van vertegenwoordigers van woningcorporaties om te controleren of er ‘netjes werd gewoond’ is reeds lang verleden tijd. Maar het tij lijkt wel te keren. We zien bijvoorbeeld bij woningcorporaties dat waar er de laatste decennia sprake is geweest van afnemende formele controle op de naleving van geldende regels, die controle weer langzaam terugkomt. Zo zien we de terugkeer van huismeesters als zichtbare gezagsdragers. Huurders worden steeds meer aangesproken op hun woongedrag en — in lijn met de heersende nieuwe politieke moraal — op hun eigen verantwoordelijkheid voor de woning en de woonomgeving. Veiligheid van wijken is niet alleen meer een taak van de politie, maar een gezamenlijke verantwoordelijkheid van beheerders, bewoners en bewakers.

Enigszins strijdig hiermee is de tendens onder woningcorporaties om bij het toewijzen van een woning minder strak vast te houden aan eisen waaraan toekomstige bewoners moeten voldoen, zoals inkomen en omvang van het huishouden. Een alleenstaande kan nu best een vierkamerwoning huren. Waarop de toewijzing van een woning dan wel wordt gestoeld is niet geheel duidelijk, maar het is

waarschijnlijk dat aspecten zoals sociale vaardigheden, omgangsvormen en etiquette een rol spelen. Tot slot zij gewezen op een ander fenomeen dat in dit verband van invloed is op het wonen, namelijk het streven van het ministerie van VROM om de bestaande wet- en regelgeving te herijken. In dat kader is een groot aantal wetten en regelingen gesaneerd, waarmee wordt beoogd de bureaucratie in de woningsector te beperken, belemmeringen in de woningproductie weg te nemen en de handelingsvrijheid van betrokkenen te vergroten.

INFORMATISERING

Informatie- en communicatietechnologie (ICT) heeft zich de afgelopen decennia in snel tempo ontwikkeld en is in toenemende mate van invloed op het dagelijks leven. Het aantal elektronische apparaten (tv, dvd, pc, webcam, mobiele telefoon) in huishoudens is de afgelopen decennia in rap tempo verveelvoudigd. Bijna alle woningen zijn aangesloten op netwerken om deze apparatuur te kunnen gebruiken, zoals kabel-, satelliet- of mobiele telefoonnetwerken. Mobiele communicatie en Internet zijn kenmerken geworden van de moderne mens.

De opkomst van de pc (door een enkele toekomstvoorspeller voorzien⁵) is razendsnel gegaan: had in 1985 slechts 18% van de huishoudens een computer, in 2002 is dat opgelopen naar 70% [Haan et al, 2002, p. 45]. Gemiddeld zit men 1,8 uur per week achter de pc. De aansluiting van woningen op Internet verloopt ook razendsnel: had in 1998 nog 16% van de huishoudens toegang tot Internet, drie jaar later is dat 57% en in 2002 is dat 65%. Bovendien kiezen steeds meer mensen voor het snellere internet; thans (april 2004) gebruikt eenderde van de internetters ADSL.

De verspreiding van de mobiele telefoon is eveneens snel gegaan (en ook door geen enkele toekomstvoorspeller gezien). Maar wie had vijf jaar geleden kunnen denken dat de vaste telefoon zijn langste tijd zou hebben gehad? De telefoon is in steeds mindere mate aan huis gebonden en is steeds meer persoonsgebonden. De jongste cijfers van KPN wijzen voor het eerst op een daling van het aantal vaste telefoonaansluitingen. Overigens zal die daling niet zo'n vaart lopen, omdat veel huishoudens hun internetverbinding via de vaste telefoonlijn hebben lopen.

Het gebruik van de pc thuis betekent dat mensen meer thuis kunnen werken en in toenemende mate via Internet contact onderhouden met de werkplek en gebruikmaken van de faciliteiten die de werkgever biedt. Recent onderzoek laat zien dat zo'n 11% van de werkende mensen als telewerker is te typeren. Van alle thuiswerkers beschikt 61% thuis over vijf of meer kamers. Het zijn vooral de hoger opgeleiden die thuis werken en dat ligt ook voor de hand, omdat hun banen zich daarvoor goed lenen [VROM, 2003]. Het betekent ook dat mensen in toenemende mate een werkruimte in hun woning willen hebben. Uit datzelfde WoningBehoeft Onderzoek van VROM blijkt dat 77% van de huishoudens waarvan tenminste één lid werkt, minstens één kamer in de woning geheel heeft bestemd voor werk. Van de mensen die regelmatig thuiswerken doet 51% dat in deze ruimte. De behoefte aan zo'n aparte werkruimte is groter naarmate beide partners werken en de verwachting is dat het aantal tweeverdieners in de toekomst nog wel zal groeien. Dat betekent dat de grens tussen werk en thuis vervaagt. Naarmate die tendens doorzet, is de locatie van de werkplek, zeker voor tweeverdieners, wat minder van belang en kan men de keuze van de woonlocatie meer laten bepalen door factoren die met de ligging van het huis en de woonomgeving te maken hebben. En wanneer er

.....
⁵ Zoals Toffler, die in 'The Third Wave' uit 1980 een hoofdstuk wijdt aan 'the electronic cottage'.

meer thuis wordt gewerkt, wordt er minder naar het werk gereisd.

Internet thuis wordt ook steeds meer gebruikt voor vrijetijdsactiviteiten, zoals winkelen, en reizen boeken. Hoewel het aantal mensen dat elektronisch winkelt nog bescheiden is, is het wel een snelgroeiende markt. En: goederen kopen via Internet genereert mobiliteit omdat die thuis moeten worden afgeleverd. In de afgelopen jaren is het aandeel van de bevolking dat via Internet goederen bestelt, gegroeid van 2% in 1998 naar 17% nu (Galle et al, 2004). Bedroegen de aankopen via Internet in 2001 ongeveer een half miljard euro, een jaar later is dit gestegen tot 937 miljoen euro. Het aantal mensen dat in het afgelopen halfjaar iets online heeft gekocht, is met 24% gestegen naar 2,8 miljoen. Gemiddeld heeft men in de eerste helft van dit jaar 205 euro uitgegeven aan internetaankopen, in 2003 was dat 188 euro per internetkoper. Overigens vlakt de groei wel iets af (www.thuiswinkel.org).

We hebben al gezien dat mensen behoefte hebben aan meer ruimte in de woning, grotere kamers, meer kamers. Door het thuisgebruik van Internet zal die behoefte in de toekomst alleen maar groter worden. Het standaard aantal kamers voor een gemiddeld huishouden (twee volwassenen, twee kinderen) zal wel eens tot vijf à zes kunnen stijgen.

INTERCULTURALISERING

Sinds Nederland in de jaren zestig het tekort aan arbeidskrachten aanvulde met buitenlanders, heeft de samenleving een multi-etnisch karakter gekregen. Kwamen er eerst mensen uit landen als Griekenland, Italië en Spanje naar ons land, later kwamen ook Turken en Marokkanen hier werken. De zelfstandigheid van Suriname in 1975 was voor veel Surinamers aanleiding om naar Nederland te komen. Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen vormen thans de grootste groepen buitenlanders.

Nadat de overheid tot het inzicht was gekomen dat velen van hen niet zouden terugkeren naar het land waar ze vandaan kwamen, is het streven erop gericht hen te integreren in de Nederlandse samenleving. De meeste van hen wonen in de oudere wijken van de grote steden, die in de tweede helft van de vorige eeuw in het kader van de stadsvernieuwing zijn opgeknapt. We zien dat er op een vrij klein gebied mensen met zeer verschillende culturele achtergronden wonen. De hierdoor veranderde bevolkingssamenstelling van vooral de oude wijken heeft de afgelopen decennia voor de nodige commotie en politieke onrust gezorgd. De relevantie hiervan voor het wonen is het feit dat autochtonen en allochtonen verschillen in hun woongedrag. Die culturele verschillen hebben invloed op het leven in de buurt en wijk, vooral door de tijd die zij buiten, op straat en plein, en in het park doorbrengen. Autochtonen en allochtonen verschillen daarin en dan gaat de rekbaarheid van wederzijdse tolerantie een rol spelen (zie onder andere [Horst et al, 2001]). Hoewel over de woonwensen van allochtonen nog niet veel informatie beschikbaar is, mag verondersteld worden dat die niet identiek zijn aan die van autochtonen. De wens om dicht bij elkaar te wonen, zodat zonodig voor elkaar gezorgd kan worden, is voor de hand liggend. Recreatie dicht bij huis in 'schone' parken is een andere wens. Het mobiliteitspatroon verschilt vanwege het bestaan van intercontinentale dan wel Europese netwerken. Ruimte om eventuele overkomende familieleden onderdak te kunnen verlenen vraagt om een groter huis.

Uit het eerdergenoemde WoningBehoeft Onderzoek komt naar voren dat de bewoners van de grote steden het meest ontevreden zijn over de buurt waarin ze wonen. Tussen 1998 en 2002 is het aantal Nederlanders dat ontevreden is over de bevolkingssamenstelling van de buurt waar ze wonen, gestegen van 8 naar 9%; in de vier grote steden was die ontevredenheid 15% en die ligt in 2002 op 18%. De wens tot verhuizen is het grootst onder bewoners in en rond het centrum van de grote steden. Redenen die hiervoor genoemd worden hebben betrekking op het gevoel van onveiligheid in de buurt en de veranderende bevolkingssamenstelling [VROM, 2003]. De waardering voor de buurt is vooral sociaal gekleurd: overlast, vervuiling, vandalisme en dergelijke leiden tot een negatieve waardering; straatfeesten, gezelligheid, zich thuis voelen leiden tot een positieve waardering. Naarmate de bevolkingssamenstelling heterogener is, zijn bewoners minder tevreden met de woonomgeving.

WONEN IN DE 21^E EEUW

Hoewel uit de voorgaande schets gemakkelijk de indruk kan ontstaan dat het woongedrag van mensen erg is veranderd, is het goed om te wijzen op de constanten in het wonen. In de eerste plaats hebben woningen een lange levensduur waardoor het lastig is aan veranderingen in de woonvoorkeur tegemoet te komen. In de tweede plaats is de woningmarkt vrij star: het grootste deel van de woningen is bezet, slechts een klein deel komt vrij en dat zijn meestal niet de meest gewilde huizen. In de derde plaats zien we in het gedrag van woonconsumenten al jaren eenzelfde patroon, een patroon dat sterk demografisch wordt bepaald. Zo bepaalt de levensloop het verhuisgedrag. Jongeren verhuizen vaak, na de 35-jarige leeftijd neemt dat af. En uit het WoningBehoeft Onderzoek weten we dat de meeste mensen binnen hun gemeente verhuizen en dat is ook al heel lang zo. Ook weten we dat de meeste mensen een eengezinshuis prefereren boven een flat. Ook dat is al heel lang bekend en verandert niet (zie o.a. [Buys & Van der Schaar, 2004]).

Behalve deze constanten in het wonen zijn er ook veranderingen te signaleren die verband houden met de hier besproken trends. Individualisering is van die trends het meest robuust van karakter en kent vele verschijningsvormen. Demografisch blijkt dat bijvoorbeeld uit de voortgaande verdunning van het huishouden. Daarnaast zien we een groeiende behoefte aan vrijheid en autonomie, aan zelfontplooiing en onafhankelijkheid. Men wil meer zelf beslissen hoe het eigen leven in te richten, is daartoe door het groeiend opleidingsniveau ook steeds beter in staat en streeft daarbij naar een zo min mogelijke afhankelijkheid van anderen.

Vertaald naar het 'nieuwe bewonen' betekent dat onder andere dat mensen steeds hogere eisen stellen aan steeds weer een andere woning, afhankelijk van de fase waarin hun leven zich bevindt. Zowel het interieur als het uiterlijk van de woning moeten aan alle wensen voldoen en het huis moet – gezien het nog steeds toenemende aantal tweeverdieners – strategisch op een goeie plek liggen met de meest noodzakelijke voorzieningen goed bereikbaar. Van buiten moet het huis uitstraling hebben, bijzonder zijn, opvallen in maatvoering, schoonheid en kleur. Van binnen moet het ruim zijn, zowel in oppervlak als in aantal kamers. Het huis moet ruim bekabeld zijn en geschikt voor toepassing van de modernste ICT. In toenemende mate zal het gemiddelde huis een groter aantal kamers hebben dan nu; een werkkamer is steeds vaker standaard aanwezig. Wanneer men het ideale huis heeft gevonden, is men minder geneigd om te verhuizen.

Veel variëteit in woonmilieus lijkt het beste aan te sluiten bij de wensen van de moderne mens, waarbij de auto als het belangrijkste verplaatsingsmiddel wordt gezien en files niet lijken af te schrikken.

REFERENTIES

- Beck, U (1997). *De wereld als risicomaatschappij*. Amsterdam, de Balie
- Buys, A, J van der Schaar (2004). Het individu en zijn woondomein. In: JW Duyvendak, M Hurenkamp (red.). *Kiezen voor de kudde*. Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam
- Elchardus, M, I Glorieux (red.). (2002). *De symbolische samenleving*. Uitgeverij Lannoo, Tielt
- Galle, M, e.a. (2004). *Duizend dingen op een dag*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Haan, J de (2002). *E-cultuur; een empirische verkenning*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Harms, L (2003). *Mobiel in de tijd; op weg naar een autoafhankelijke maatschappij*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Harms, L (2004). Individualisering en automobilisering. In: JW Duyvendak, M Hurenkamp (red.). *Kiezen voor de kudde*, Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam
- Horst, H van der, J Kullberg, L Deben (2001). *Wat wijken maakt; de wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord*. DGVH/NETHUR, Delft
- Kullberg, J, H Priemus (1993). *Ruimte voor woonwensen, flexibel ontwerpen, bouwen en beheren*. Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, Rotterdam
- Rooy, M van (2004). Geslaagde stedenbouw; het oostelijk havengebied van Amsterdam. *Ons erfdeel*, jaargang nr. 47, nr. 2, pp. 193-202
- RPB/RIGO (2003). *De ongekende ruimte verkend*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Schnabel, P (2000). *Een sociale en culturele verkenning voor de langere termijn. Trends, dilemma's en beleid*. Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Schnabel, P (2004). *Een eeuw van verschil*. Oratie. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Steenbekkers, A (2004). *Sociale en culturele trends (werktitel)*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (te verschijnen)
- Swierstra, T, E Tonkens (2002). Klakkeloze keuzevrijheid. *Christen-democratische Verkenningen. Themanummer Ontketening door vraagsturing?* nrs. 7/8/9, pp. 23-33
- VROM (2003). *Beter thuis in wonen*. Kernpublicatie WoningBehoeftOnderzoek 2002. Ministerie van VROM, Den Haag
- Wijs-Mulkens, E de (1999). *Wonen op stand; lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Het Spinhuis, Amsterdam

Deel 2

5

Het poreuze paleis

*Jan Vorstenbosch*¹

Onlangs gaven wij onze 17-jarige zoon voor zijn verjaardag een koptelefoon cadeau waarmee hij de muziek die hij op zijn kamer heeft aanstaan door het hele huis heen kan horen zonder dat anderen last ervan hebben. De natuurlijke scheiding, ook van geluiden die de binnenmuren in een huis aanbrengen, speelt dankzij dit apparaat geen rol meer. Trouwens ook de scheiding tussen huizen niet; het ding heeft een bereik van 50 meter, dus een bezoekje ‘met de muziek mee’ aan de burens is geen probleem. Zelf had hij die scheiding trouwens al ettelijke malen op minder prettige wijze proberen te doorbreken door de muziek zo hard te zetten dat muren ook geen enkele beschermende betekenis meer hadden, niet voor onze kwetsbare oren, niet voor onze kwetsbare plafondlamp en niet voor onze kwetsbare opvoedingsrelatie. Die bedreigingen waren evenzovele aanleidingen voor dit cadeau. Wonen, en vooral samenwonen, gaat niet vanzelf.

.....
¹ Universiteit van Utrecht, Ethiek Instituut.

Ik wil het in deze bijdrage over de toekomst van het wonen over drie thema's hebben die zich vanuit deze persoonlijke anekdote laten samenbrengen: technologie, de betekenis van 'thuis', en veiligheid. Ik richt me daarbij, in tegenstelling tot veel andere medewerkers in dit project, niet in eerste instantie op de woonomgeving en op de woonwensen van mensen, maar op het wonen als activiteit en of als ervaring. Ik vat wonen niet zozeer op als een toestand waarin allerlei mogelijkheden besloten liggen. In die benadering wordt het wonen namelijk vooral in termen van vraag en aanbod, van woonwensen, van comfort en 'locatie', van bereikbaarheid van voorzieningen en dergelijke gezien. Wonen, met alles erop en eraan (het huis, het doe-het-zelfen, de inrichting, de meubels) behoort evenals eten en reizen tot de meest 'vermarkte', op persoonlijke voorkeuren en smaak gebaseerde kanten van ons bestaan. Deze benadering staat uiteindelijk in het teken van persoonlijk geluk, comfort, leefstijl en vooral ook persoonlijk budget en mogelijkheden. Veel algemeen in inhoudelijke zin valt daarover niet te zeggen. Wonen in Wassenaar is nu eenmaal anders dan wonen in Winschoten of Wijk C.

Ik richt me op het wonen als een in een cultuur gewortelde betekenisvolle activiteit of beter nog als een ervaring, en wel een ervaring van een 'mentale' ruimte naast die van een materiële ruimte. Ik denk dat de analyse vanuit dit gezichtspunt ook allerlei implicaties heeft voor andere, meer beleidsmatige kwesties: hoe te bouwen, waar te bouwen, voor wie te bouwen? Maar daarop kan ik, deels door gebrek aan kennis, deels doordat ik maar een of twee aspecten van deze mentale ruimte en de ervaring van het wonen hier kan behandelen, niet ingaan.

TECHNOLOGIE, THUIS EN VEILIGHEID

De groeiende functie en betekenis van technologie voor het wonen is onmiskenbaar. Deze betekenis beperkt zich niet tot op zichzelf staande apparaten zoals tv's, computers en magnetrons, maar strekt zich in toenemende mate ook uit tot de 'infrastructuur' van de woning, vooral in de vorm van de zogenaamde domotica. Allerlei elektronische snuffes worden daarbij in muren, vloeren en plafonds ingebouwd. De muren, eerst alleen een afscheiding van de buitenwereld, gaan een soort gevoelige 'huid' vormen die de bewoner omhult. Vloer- en wandverwarming is het duidelijkste voorbeeld van onze veranderende verhouding tot het onroerend goed dat het huis in principe is. Beide vormen van technologie — apparatentechnologie en 'achtergrond'technologie — brengen allerlei veranderingen teweeg, niet alleen in de relaties tussen bewoners onderling en de relaties tussen verschillende delen van het huis, maar ook in de relatie tussen binnen- en buitenwereld, tussen thuis en 'uit'. Blijven we bij het voorbeeld van de vloerverwarming. In vroeger tijden moest de bewoner thuiskomend uit de winterkou eerst de kachel opstoken en als het ware telkens weer het huis tot een 'thuis' maken. Die warmte radieerde bovendien vanuit een centraal middelpunt en bereikte zeker niet alle uithoeken van het huis. Als anderen — 'moeder de vrouw' — bij thuiskomst al voor warmte hadden gezorgd, dan bevestigde dat meteen de onderlinge afhankelijkheid, het op elkaar aangewezen zijn. Technologie verandert deze situaties van afhankelijkheid, omdat zij het mogelijk maakt apparaten vóór te programmeren. De verwarming slaat een uur voor aankomst aan. Zelfs de koffie kan door een apparaat op de gewenste ingestelde tijd vers gezet worden. We arriveren vanuit de cocon van onze verwarmde auto in het paleis van onze woning waar technologische lakeien ons bedje gespreid heb-

ben: de bewoner is koning. Als we de voorspellers mogen geloven, dan zal dit ‘domotische’ bestaan werkelijkheid worden in de toekomst van het bewonen, waarop de ‘huizen van de toekomst’ ons voorbereiden. Overigens zou het een teken aan de wand kunnen zijn dat die huizen periodiek en tamelijk radicaal heringericht moeten worden.

DE BETEKENIS VAN HET WONEN

Zitten er geen keerzijden aan dit domotische toekomstideaal? Is het alleen de nostalgie die sommigen naar het ganzenborden rond de kachel doet terugverlangen? Paradoxaal genoeg is een van de keerzijden die zich lijkt op te dringen, de toegenomen kwetsbaarheid en de problemen met veiligheid die samenhangen met dit ideale wonen. Paradoxaal omdat er alles voor te zeggen valt dat juist veiligheid de fundamentele waarde is waarop en waarvoor de woning is gebouwd en waarop de postmoderne mens niet alleen nog steeds, maar het naar zich laat aanzien steeds meer gesteld is. Alvorens in te gaan op de verschillende aspecten van die kwetsbaarheid, geef ik eerst de visie op de betekenis van het wonen die we bij de Franse filosoof Emmanuel Levinas aantreffen. Levinas’ filosofie is sterk geworteld in de traditie van het joodse denken, waar de woning een bijzondere betekenis heeft. Levinas vat de woning op als de plek die constitutief, dat wil zeggen bepalend en doorslaggevend is voor de mogelijkheid van het individu om een leven te leiden. Dit geldt niet alleen vanwege het feit dat de opvoeding in een woning het kind maakt tot een volwassen individu dat in de publieke wereld kan treden. Het geldt daarna ook door het hele leven heen in zoverre dat de terugkeer naar het eigen huis, het herstel, de intimiteit, de rust en de vertrouwdeheid die daar te vinden zijn, het onmisbare ritme bepaalt van publiek en intiem bestaan. Een centraal begrip is ‘inkeer’, een beweging die volgens Levinas wezenlijk is voor het individu. Deze wordt praktisch gerealiseerd in de toevlucht die het huis biedt uit de elementen van de natuur en de anonimiteit van het publiek. *“Het gebouw krijgt pas de betekenis van woning vanuit de inkeer.”* [Levinas, 1987]. In de inkeer worden de onmiddellijke reacties waarom de wereld vraagt, opgeschort ten dienste van een grotere aandacht voor zichzelf, voor de eigen mogelijkheden en voor de eigen situatie. Levinas’ denken laat het menselijke — en dus denkende — bestaan wortelen in deze materiële basis, waarbij het huis overigens een symbolische plek is en geen ‘bodem’ waarin we wortelen. Hij reageert daarmee op een moderne traditie die het niet-materiële, autonome, kennende en zichzelf kennende subject als oorsprong en grondslag van het kennen en bestaan van het individu opvat. Voor deze traditie geldt dat de banden die iemand heeft vanwege het feit dat hij geboren wordt uit ouders en pas na een proces van zorg en opvoeding een eigen bestaan kan opbouwen, pas werkelijk waardevol worden als ze uit vrije wil bekrachtigd worden door het autonome subject. Voor Levinas is het niet het kennende subject dat zijn woning (en eigenlijk zijn hele bestaan) constitueert, maar is het de woning die het individu in staat stelt de wereld te kennen. In de woning trekt het individu zich terug uit de elementen en zoekt de beschutting, de vertrouwdeheid en het inzicht die hem voeden en in staat stellen zich opnieuw in de buitenwereld te begeven.

Men hoeft het niet met de filosofische onderbouwing en strekking van Levinas’ zienswijze eens te zijn om te erkennen dat Levinas een belangrijke ervaring aanwijst. Voor het vervolg heb ik dan ook niet meer nodig dan deze vragen: Wat gebeurt er als deze betekenissen van de woning — die van

inkeer, bezinning, herstel, opschorting — onder druk komen te staan door de vervaging van de scheiding tussen binnen en buiten die de technologie, en vooral de technologie van communicatie, teweegbrengt? Wat gebeurt er onder condities van overvloed waarin de economie van het huis (oikonomie betekent letterlijk: de norm van het huis) wordt verdreven door de economie van de markt? Ik zal deze vraag proberen uit te werken voor de kwestie van ‘veiligheid’ als een van de centrale waarden van het wonen.

DIMENSIES VAN VEILIGHEID

De verwijzing naar muren en wanden, scheidingen die worden overschreden door technologie, levert een belangrijk aanknopingspunt op voor zo’n benadering. Sinds de uitvinding en verbreiding van telefoon, tv, mobiele telefoon en Internet overstijgen we moeiteloos ruimtelijke scheidingen — en dus ook tijdelijke — want we hoeven geen tijd meer te nemen om op gehoors- en gezichtsafstand te komen van de persoon die we willen spreken of zien. Deze uitbreiding, vertakking en intensivering van communicatiemogelijkheden heeft grote gevolgen voor allerlei verhoudingen binnenshuis en buitenshuis die in het verleden relatief stabiel en overzichtelijk waren (hetgeen natuurlijk niet betekent: ideaal). We halen op allerlei manieren de wereld in huis.² En we verplaatsen in de vorm van de mobiele telefoon en de laptop delen van wat ‘thuis’ is naar de openbare ruimte van straat, trein of café. Met de gevolgen van deze verplaatsingen zijn we echter allerminst vertrouwd. De snelheid van de gewenning maakt het extra moeilijk tot een oordeel te komen over wat het allemaal betekent en wat de waarde is van de toegenomen mogelijkheden. Het idee van een woning — en daarmee verbonden noties als thuis, gezin, privacy — kan heel goed centraal worden gesteld in een poging dichterbij zo’n oordeel te komen. Daarvoor moeten we echter preciezer beschrijven en analyseren waarop die vervagingen tussen binnen en buiten neerkomen. Ik neem de twee — letterlijk — meest voor de hand liggende voorbeelden. De mobiele telefoon en de muis van de computer waarmee we het Internet kunnen opgaan. De mobiele telefoon is onderwerp van een zich al langer voltrekkende discussie over normen en waarden in de publieke ruimte, vooral in treinen, bussen, concertzalen en vergaderingen. Menigeen ergert zich aan de confrontatie met andermans privé-leven via intieme mobiele telefoongesprekken die iedereen in de trein kan horen. Maar ook in huis herschikt de beschikbaarheid van de mobiele telefoon de mentale ruimten tussen de gezinsleden. Terwijl vroeger de ene telefoon voor alle gezinsleden de toegang tot de buitenwereld en de toegang van de buitenwereld tot het gezin centraliseerde, alleen al door de plaats waar hij hing of stond, en door die ‘publieke’ zichtbaarheid een voortdurende controle van elkaar mogelijk maakte, verspreidt de persoonlijke mobiele telefoon in huis de toegang tot de buitenwereld en omgekeerd over evenzovele ‘poorten’ als er gezinsleden zijn. Hetzelfde geldt voor het Internet, waarmee kinderen vaak vertrouwd zijn dan hun ouders. Hoeveel ouders weten wie er in de MSN-lijst van hun kinderen staan? (Hoeveel ouders weten wat MSN is?)

Een klein verslag in een Journaal over een congres over ‘Veiligheid en kinderen op het Internet’ verbindt de drie thema’s die ik eerder noemde op een wel heel directe manier. Het verslag begint met de opmerking dat ouders vroeger hun kinderen waarschuwden om niet met ‘vreemde mannen’ mee te gaan op straat. Vreemde mannen boden meestal snoepjes aan. Dat was een belangrijke aanwijzing.

.....
² In het blad Libelle vertelt een vrouw dat ze haar hele kennissenkring op Internet heeft opgebouwd. Lekker makkelijk. “Ik hoef nu het huis niet meer uit voor mijn sociale contacten.”

Die vreemde mannen bewegen zich thans in de digitale straten waar kinderen vanaf 7, 8 jaar ook massaal te vinden zijn. En ze bieden geen snoepjes aan, maar cartoons, ringtones, en downloadmogelijkheden voor spelletjes. En kinderen moeten zich goeddeels zelf opvoeden in dit opzicht, want ouders hebben vaak geen benul hoe ze dit in de gaten moeten houden. Het verslag eindigt met het uitreiken van een nieuw model computer aan een 12-jarig manneke dat een veiligheidsprogrammaatje heeft ontworpen.

Het is vooral deze vorm van veiligheid en vertrouwdheid tussen de gezinsleden onderling die de in huis geïntroduceerde communicatiemediën in het geding brengt.³ Maar er zijn ook andere vormen en dimensies van veiligheid te onderscheiden. Grofweg gaat het om de volgende vier dimensies. De eerste is die van de fysieke en materiële veiligheid: het gevaar van de stopcontacten voor jonge kinderen bijvoorbeeld, maar vooral ook de kwetsbaarheid van informatie- en communicatiesystemen zelf, die een afhankelijkheid van netwerken, monteurs, experts en dergelijke creëert. De tweede vorm is die van de psychologische of mentale veiligheid. Ik verwijs naar het internetvoorbeeld van daarnet, maar ook naar de afhankelijkheid van de elektronische infrastructuur en soms de verslaving aan de ‘beschikbaarheid’ van allerlei zaken op Internet, die vaak naadloos overgaat in de derde vorm: de sociale of intersubjectieve veiligheid ofwel zekerheid van elkaar (onderling vertrouwen). De vierde noem ik de ‘ontologische’ veiligheid of zekerheid: de zekerheid dat iets is wat het is en niet iets anders. Dit heeft onder andere te maken met het vervagen van het onderscheid tussen werkelijk en niet-werkelijk en tussen verschillende ‘typen’ van dingen als gevolg van het steeds realistischer worden van bijvoorbeeld simulatiespelen en robotachtige ontwerpen. Dichter bij huis: de betrouwbaarheid van informatie op Internet is vaak een ambigue zaak, de identiteit van mensen die zich melden in chatrooms en op websites is een bekend probleem. Kortom, het leggen van een relatie tussen de virtuele ruimte van Internet en de ‘werkelijkheid’ vergt constant interpretatie.

KWETSBAARHEDEN

In oplopende mate zijn de veranderingen en verschuivingen in deze vier vormen van veiligheid moeilijker te beschrijven en te evalueren. Met de fysieke of materiële veiligheid lijkt dit nog vrij eenvoudig. Enig nadenken daarover maakt om te beginnen meteen duidelijk dat er geen reden is voor een gegeneraliseerd cultuurhistorisch pessimisme over technologie, voor de gedachte dat mettertijd ‘alles’ onveiliger wordt. Het is duidelijk dat er in vroeger tijden ook — en zeker geen kleinere of minder — bedreigingen waren voor de fysieke en materiële veiligheid van bewoners. Het waren wel andere bedreigingen. Huizen konden ook toen in vlammen opgaan, bewoners konden het slachtoffer van diefstal worden of overvallen worden. Om over de bedreigingen van binnenuit (huiselijk geweld) nog maar te zwijgen. Dat was in vroeger tijden zeker niet minder. Thans zijn er rookmelders, alarminstallaties, de telefoon om anderen te waarschuwen (incl. de Kindertelefoon). En vooral — ook al is dat geen direct technologische zaak — zijn er verzekeringen die ervoor zorgen dat de materiële kwetsbaarheid en het verlies relatief blijven. Maar toch, op vrijdag 19 maart 2004 meldt een persbericht van het Eindhovense nutsbedrijf NRE dat driekwart (75%) van de woningen die het bedrijf heeft onderzocht, niet voldoet aan de veiligheidseisen die gesteld worden aan installaties. Vooral als gevolg van de zelfaangelegde onveilige uitbreiding van de stroomvoorziening. De verantwoordelijk-

.....
³ Het is overigens interessant om de ‘huiselijke’ metaforen te analyseren waarmee de ruimte van het Internet wordt benoemd. Velen hebben een ‘homepage’. Er wordt eindeloos ‘gechat’, letterlijk gekletst, een activiteit die vroeger vaak in huis plaatsvond (en nu natuurlijk nog steeds, maar er is zeker een verschuiving en een verdringingseffect). Maar ook de ‘inhoud’ van veel websites waar iemands huiselijke leven tot in details wordt beschreven en soms getoond via webcams, geeft te denken over de veranderende (verdwijnende?) betekenis van ‘thuis’, inkeer en intimiteit.

heid van de gebruiker is de zwakke schakel. Weliswaar is veiligheid in allerlei betekenissen zoals betrouwbaarheid en fysieke veiligheid een aan techniek- en innovatieontwikkeling inherente en primaire eis aan producten (KEMA-keur). Het gevolg is een grotere complexiteit en de aanwezigheid van voor niet-experts ontoegankelijke controlemechanismen in apparaten. Dat leidt tot kwetsbaarheden en afhankelijkheden van een hogere orde, waarin zowel oorzaak als oplossing van problemen niet meer in handen zijn van gebruikers. De computer, die in allerlei opzichten de gang van zaken in huis is gaan beïnvloeden, is van dit alles het duidelijkste voorbeeld: in gezinnen waarin maar één computer beschikbaar is, moeten afspraken over het gebruik worden gemaakt. Er moeten in geval van problemen (virussen!) allerlei verantwoordelijkheden worden toebedeeld (“Wie is er het laatst op geweest?”) en noodoplossingen worden gevonden voor allerlei zaken waarvoor men aangewezen is geraakt op de computer. De paradox is dat naarmate het systeem robuuster en minder kwetsbaar wordt, de afhankelijkheid alleen maar groeit. Hoe incidenteler de crashes en breakdowns, hoe rampzaliger de gevolgen wanneer het toch gebeurt, zeker wanneer individuen niet de bij technologische vernieuwingen gewenste attitudeveranderingen en aanpassingen hebben doorgemaakt. Dit is een logisch gevolg van het feit dat individuen geen ervaring meer opdoen met probleemsituaties en ook geen behoefte (hoeven te) hebben aan het opbouwen van praktische en psychologische capaciteiten om daarmee om te gaan.

Deze vorm van kwetsbaarheid is echter nog relatief goed te begrijpen en een overkomelijk probleem. Een ander probleem is dat van de toedeling van verantwoordelijkheden in geval van problemen. Dit probleem neemt een veel intrigerender vorm aan in de tweede dimensie van kwetsbaarheid van het samenwonen, de psychologische of mentale dimensie. Het Internet stelt immers permanent aan iedere bewoner een ongebreidelde hoeveelheid informatie, entertainment, contacten, en communicatiemogelijkheden ter beschikking. Iedere bewoner, ieder gezin, bouwt zo vanaf een zekere leeftijd een scala van referentiekaders op voor het begrijpen en interpreteren van de wereld. Een scala dat concurreert met dat van andere bewoners. Terwijl technologie veelal erop gericht is het huis tot een paleis ten dienste van de wensen en voorkeuren van elk individu te maken, is dit paleis als gevolg van de vele toegevoegde ogen en oren die de computer en de mobiele telefoon ons verschaffen, vooral ook een poreus paleis, zeker tegen de achtergrond van de Levinassiaanse gedachte dat de woning de wezenlijke betekenissen van vertrouwde, gehechtheid, inkeer en opschorting heeft. De woning heeft in veel opzichten de condities verloren waaronder deze betekenissen vanzelfsprekend en onbewust worden gerealiseerd. Het huis is zelf een permanent laboratorium geworden van — vaak rusteloze — verandering, experimenteerdrang, interpretatie en onderhandeling, vooral op de mentale, sociale en ontologische dimensies van veiligheid en vertrouwen.

CONCLUSIE

Dit essay heeft maar een tipje van de sluier kunnen oplichten van een aantal problemen die onder de oppervlakte van het vooruitgangsoptimisme over het ideale wonen sluimeren. Recente ervaringen in het publieke domein hebben geleerd dat ondanks alle welvaart en technologie de samenleving niet meer in staat is aan elementaire behoeften aan veiligheid en bescherming tegemoet te komen. Mijn stelling is dat in het private domein soortgelijke terugslagmechanismen aan het werk zijn⁴ op

.....
⁴ Voor een reeks analyses van deze mechanismen op allerlei terreinen [Tenner, 1996].

alle vier de dimensies van veiligheid en kwetsbaarheid die ik heb benoemd. Voortgaande gedachtevorming en discussie over deze terugslageffecten zijn wezenlijk voor een evenwichtige ontwikkeling van bewonen in de toekomst.

REFERENTIES

- Levinas, E (1987). *De totaliteit en het oneindige. Essay over de exterioriteit*. Ambo, Baarn, pp. 178–183. Vertaling van ‘Totalité et Infini’, Parijs, 1961
- Tenner, E (1996). *Why Things Bite Back. Technology and the Revenge of Unintended Consequences*. Knopf, New York

Deel 2

6

Gebruikers en technologie in het bewonen

Stance van Leeuwen-Smits¹

COMFORT, VEILIGHEID EN GEMAK

Voor bewoners is technologie in de woning heel gewoon. De afgelopen vijftig jaar zijn veel handelingen geheel of ten dele door apparaten overgenomen. Ouderen onder ons herinneren zich vader die 's morgens vroeg in de kou de kolenkachel opschudde en een kit of twee vol kolen erin gooide na in de vrieskou kolen geschept te hebben. Vandaag de dag staan we op in een verwarmd huis en we hoeven ons niet bezig te houden met het functioneren van de verwarming.

Technologie in de woning geeft comfort, veiligheid en gemak. Comfort, veiligheid en gemak zijn subjectieve begrippen die voor diverse doelgroepen nader gedefinieerd kunnen worden. Zo kan men de eigen behoefte aan technologische voorzieningen bepalen en de mogelijke toekomstige verandering daarin. Eventuele fysieke en intellectuele beperkingen van gebruikers verdienen daarbij alle aandacht.

¹ VACPunt Wonen, Amersfoort.

Wanneer activiteiten in de woning worden overgenomen of ondersteund door apparaten, kan men zich afvragen of dit de kwaliteit van het wonen verbetert en op welke wijze dit gebeurt. Levert het besparing van tijd en energie op, krijgt men er een groter gevoel van veiligheid en welbehagen door? Wat verstaat men onder veiligheid en welbehagen? Verstaat iedereen hetzelfde onder comfortabel wonen? Welk niveau van comfortabel wonen wil men bereiken? Hoe ziet wonen in de toekomst eruit?

Deze vragen zijn niet eenduidig te beantwoorden omdat er veel typen bewoners bestaan. Senioren, gehandicapten en gezinnen met opgroeiende kinderen hebben ieder hun eigen behoeften en prioriteiten. Dat zijn weer andere dan die van vijftigers, werkende jongeren en starters. Daarbij speelt naast gezondheid en omgevingsfactoren ook het niveau van opleiding en inkomen een rol. Wat voor de één een eerste levensbehoefte lijkt, kan voor de ander een overbodige aanschaf zijn. Men zou zich tevens moeten realiseren wat het risico bij uitval van de apparaten is; voor de één is dat een bedreigende situatie, voor de ander alleen maar ergernis. Wanneer bijvoorbeeld de vaste telefoonverbinding uitvalt, is dat voor een zieke, alleenstaande senior bedreigend; voor een werkende jongere is dat anders, die heeft zijn mobiele telefoon.

Comfort, veiligheid en gemak zijn wellicht ook op andere, structurele wijze te bereiken door op een andere manier te bouwen, door sociale oplossingen te kiezen. Door een alarminstallatie wordt een gevoel van veiligheid wel binnenshuis gegeven, maar zodra men naar buiten stapt komt men in een onbewaakte omgeving. Door de woonomgeving zo in te richten dat er goed zicht ontstaat op wegen en paden en op de ingang van woongebouwen en woningen, kan een algemeen gevoel van sociale veiligheid worden versterkt.

Er wordt veel gesproken over wonen, zorg en welzijn. Men ziet in gedachten ouderen en gehandicapten, die zichzelf beter kunnen redden door toepassing van technologie en daardoor veel langer zelfstandig kunnen blijven wonen. De technologie is hier een waardevol hulpmiddel bij zorg en dienstverlening. Er is bijvoorbeeld onlangs een apparaat ontwikkeld, waarmee men steunkousen kan aan- en uittrekken. Er hoeft niemand meer langs te komen om hierbij te assisteren. Er vindt zo een verschuiving plaats van menselijke naar technologische hulp. Belangrijk voordeel hierbij is kostenbesparing. Wel wordt daarbij voorbijgegaan aan het sociale aspect van hulp. Een voorbeeld is de medewerker van de thuiszorg die samen met de cliënt koffie drinkt, boodschappen doet of een andere dienst verricht waarvoor hij of zij niet is ingehuurd. Daarmee blijken ook andere – kleine – hulpvragen van de cliënt opgelost te worden.

Technologie kan daarom nooit de hulpverlener vervangen, hoogstens processen efficiënter laten verlopen. Daarbij is een belangrijk positief effect dat de privacy van de bewoner blijft gehandhaafd. De aanwezigheid van derden is, indien men dat niet wenst, niet meer noodzakelijk. Technologie lost echter maar één aspect van het probleem op, namelijk het mechanische aspect. De vraag is daarom hoe ver zelfredzaamheid door middel van technologie kan gaan zonder de vereenzaming en het sociaal isolement te versterken. In dat geval zou door de toepassing van technologie het gevoel van welbehagen immers juist zelfs minder worden.

Door de toegenomen complexiteit van de technologie in de woning zijn de bewoners bij de aanschaf

en het onderhoud van apparatuur steeds meer afhankelijk geworden van een team van deskundige adviseurs. De centrale verwarmingsapparatuur is bijvoorbeeld zo ingewikkeld geworden dat per merk een speciale monteur van het onderhoudsbedrijf komt. Dat betekent voor de bewoners een nieuwe afhankelijkheid die niet altijd wenselijk is.

Bij de ontwikkeling van technologie voor de woning zal men moeten streven naar een zo groot mogelijke gebruikersvriendelijkheid en flexibiliteit. De bediening van en gebruiksaanwijzing bij de apparatuur zal veel meer afgestemd moeten kunnen worden op de gedachtewereld van de gebruiker dan op die van de ontwikkelaar. Gebruiksaanwijzingen zijn geschreven op het niveau van de doorsnee bewoner. Door standaardisatie zal het eenvoudiger worden apparatuur uit te breiden, dan wel te koppelen. Technologie zal dan een goed hulpmiddel zijn om voor diverse typen bewoners het wonen in de toekomst comfortabeler en veiliger te maken.

COMFORTPROFIEL VOOR DE BEWONERS

Technologie dringt ons leven en onze huizen soms ongemerkt en ongevraagd binnen. Maar willen de bewoners deze technologie wel hebben? Er zijn geavanceerde verwarmingsinstallaties. Er is een mechanische ventilatie die dag en nacht werkt, ook als men de ramen open heeft. Men hoeft maar een kartonnetje in de luchtaanvoer te steken om hem uit te schakelen. Senioren hebben een persoonlijk alarm dat ze om hun hals kunnen dragen, maar dat ligt in veel gevallen op het nachtkastje. In de huizen van de toekomst wordt men geconfronteerd met domoticoepassingen waarvan men zich afvraagt of ze wel echt handig zijn. Soms wekken ze de lachlust op, bijvoorbeeld wanneer de douchekraan gaat lopen als men erbij in de buurt komt.

Ontwerpers en projectontwikkelaars benaderen een behoefte of probleem vaak vanuit hun technische achtergrond zonder zich te realiseren of deze benadering aansluit bij de belevingswereld en het referentiekader van de gebruikers. Samenwerking met de toekomstige gebruikers bij de ontwikkeling en toepassing van technologische hulpmiddelen kan resulteren in een vraag en aanbod die beter op elkaar zijn afgestemd.

Om dit te realiseren verdient het aanbeveling ontwerpers en projectontwikkelaars een aantal instrumenten hiervoor te geven. Dit kan gebeuren aan de hand van het idee van het zogenaamde comfortprofiel, dat hierna nader wordt uitgewerkt.

Een comfortprofiel is de concrete beschrijving en integrale uitwerking van de begrippen comfort, veiligheid en gemak en de daaruit voortvloeiende behoeften aan technologische voorzieningen voor een vooraf gedefinieerde gebruikersgroep.

Per gebruikersgroep wordt gedefinieerd wat men verstaat onder veilig en comfortabel wonen, waarbij rekening wordt gehouden met de specifieke huiselijke activiteiten. Voor elke groep kan dit verschillen. Starters zullen andere wensen hebben dan vijftigers. Zij zullen niet snel kiezen voor elektrisch bediende gordijnen en geavanceerde kookapparatuur, maar prefereren één of twee aansluitingen voor een werkplek, compleet met internetverbinding. Ook een babyfoon kan tot hun toe-

komstige wensenpakket behoren. Veel mensen zijn overdag niet thuis, maar willen 's avonds wel in een verwarmde woning thuiskomen.

Hoewel we er vanuit gaan dat niet iedereen ziek, dement of invalide wordt, houden we wel rekening met de mogelijke fysieke beperkingen van ouderen. Sommigen zien slecht, begrijpen nieuwigheden niet zo goed of zijn bang of niet bereid om uitgebreide technische handleidingen te bestuderen. Een bijna blinde durft niet vanzelfsprekend alleen op de traplift, een dementerende senior kan geen waterkoker bedienen, laat staan de videocamera bij de entree. Ook is de bereidheid om het allemaal te begrijpen niet altijd aanwezig. Veel mensen willen liever eenvoudig een helpende hand en aandacht.

Wanneer het comfortprofiel voor het bewonertype is vastgesteld, kan een keuze gemaakt worden voor de technologische voorzieningen in de woning van de doelgroep. Vervolgens kunnen ontwikkelaars hiervan gebruik maken in de uitwerking van hun bouwplannen.

Het voordeel van deze systematische aanpak is dat kostenefficiëntie en integratie van technologische voorzieningen in het bouwontwerp bevordert worden. Daarbij kan eventueel in een vroeg stadium van het ontwerpproces naar oplossingen buiten de technologie gezocht worden. Soms kan bijvoorbeeld volstaan worden met een eenvoudige wijziging in de opzet van de woonomgeving of bij de bouw van woningen om zo bijvoorbeeld het gevoel van veiligheid te vergroten.

Het comfortprofiel moet dus worden vastgesteld per gebruikersgroep. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan starters, senioren, en gehandicapten. Voor een betere uitwerking van het comfortprofiel in relatie met een gebruikersgroep verdient het aanbeveling aan te sluiten bij reeds bestaande definities van bewonerstypologieën.

Het spreekt vanzelf dat bij de ontwikkeling van comfortprofielen vertegenwoordigers van bewoners(groepen) een actieve rol spelen. Zij zijn degenen die inzicht hebben in de activiteiten van de doelgroep. Hun achterban zal gebruik maken van de technologie. In veel gevallen zal deze groep ook de kosten van aanschaf dragen of een hogere huurprijs betalen.

Zo'n organisatie van vertegenwoordigers van bewoners is bijvoorbeeld VAC-punt Wonen. Deze organisatie brengt al ruim vijftig jaar advies uit aan ontwikkelaars in de woningbouw over de gebruikskwaliteit van woningen.

Op deze plaats willen wij pleiten voor de oprichting van een platform waarin organisaties van woonconsumenten, projectontwikkelaars, ontwerpers en overheid samen gebruikersgroepen met hun comfortprofiel definiëren.

EEN TECHNOLOGIEBASISPAKKET VOOR IEDEREEN

Technologie kan een belangrijke bijdrage leveren aan comfort, veiligheid en gemak. De vraag is hoe deze bijdrage zo eenvoudig en goedkoop mogelijk kan worden gerealiseerd, rekening houdend met al die verschillende gebruikerswensen. Een modulaire aanpak lijkt het meest voor de hand te liggen. Aan de bewoners kan bij de bouw van de woning een pakket basisvoorzieningen worden aange-

boden, dat flexibel en uitbreidbaar is. Dit is in de lijn van de toekomstgerichte manier van bouwen waarbij flexibiliteit en uitbreidbaarheid van de woning voorop staan. De bewoners bepalen zelf hoe zij de woning indelen en gebruiken.

Ondanks de ontwikkelingen in de technologie verandert de mens als zodanig niet; men past wel zijn leefstijl aan en wordt behendiger in de bediening van apparatuur. Voor de gemiddelde gebruiker blijken bediening of afstelling van allerlei apparatuur soms moeilijk te zijn, vooral wanneer men het niet dagelijks doet. Ook heeft elk type apparaat zijn eigen gebruiksaanwijzing; dat betekent dat derden, zoals de kinderoppas of de hulpverlener, problemen kunnen hebben met de bediening ervan. Men zal bijvoorbeeld voor korte tijd genoeg nemen met een te lage temperatuur in de woning, wanneer het ongemak van de kou niet opweegt tegen de moeite om uit te vinden hoe de verwarming bediend kan worden. Een bekende vraag van de babysitter is: *“Hoe werkt de televisie en hoe kan de verwarming hoger?”*

Natuurlijk zijn deze voorbeelden slechts van ondergeschikt belang. De maatschappelijke baten en voordelen die het gebruik van de technologie opleveren, zijn belangrijker voor de bewoners dan de kosten en nadelen; anders zouden de technologische voorzieningen immers geen bestaansrecht hebben.

Het basispakket in de sociale woningbouw zou de installatie van een aantal goed uitgeteste standaardvoorzieningen kunnen omvatten. De meeste daarvan worden momenteel over het algemeen al standaard aangebracht in nieuwbouwwoningen. Op dit moment wordt een groot deel van de behoefte aan technologie gedekt door algemeen aanvaarde installaties. Denk daarbij vooral aan verwarming, elektrische verlichting, wandcontactdozen, een aansluitpunt voor een kooktoestel, warm water, telefoon en tv. Aan dit soort installaties zullen door het bewonerstype nadere eisen gesteld kunnen worden die kenmerkend zijn voor de bewonersgroep waartoe zij gerekend kunnen worden. Bij verwarming kan dat de mogelijkheid zijn om per ruimte de temperatuur te regelen. Het is raadzaam onderzoek te doen naar de tevredenheid van de woonconsumenten over de kwaliteit van deze bestaande voorzieningen, zoals over de plaats van wandcontactdozen, tv, telefoon en Internet, en de mogelijkheid om de mechanische ventilatie uit te schakelen. Gebruiksvriendelijkheid, flexibiliteit en uitbreidbaarheid zijn daarbij aandachtspunten. Ook zullen er goede handleidingen aanwezig moeten zijn. Bij wisseling van bewoner moeten deze overgedragen worden. Desgewenst kunnen de bewoners zo'n basispakket uitbreiden met modules die tegen meerprijs geleverd worden. Dit is te vergelijken met het beleid van de woningcorporaties, die de huurders een keuzepakket aanbieden voor keuken en badkamer: er is een functioneel basispakket dat in aanleg voldoende is; extra's worden door de toekomstige bewoners betaald.

In de praktijk blijkt dat er in het ontwerp- en bouwproces in het algemeen onvoldoende ruimte is voor inspraak. Ook komen er regelmatig ontwerpfouten voor. Zo worden gangen met een voldoende grote draairuimte voor gehandicapten toch nog te smal door een verkeerde plaatsing van een radiator, zitten wandcontactdozen op plaatsen waar men liever een kast zou zetten, en is een opstelplaats voor de wasmachine en een afvoerkanaal voor de wasdroger niet aanwezig of bevindt zich op een ongewenste plaats. Handleidingen ontbreken vaak.

Om de bewoners meer inspraak te geven in de aanleg van technische voorzieningen in de woning zullen zij bij het ontwerp daarvan betrokken moeten worden. Net als bij de huidige bouwprojecten wordt een ontwerp opgesteld, waarin de voorzieningen staan geprojecteerd. De bewoners kiezen voor dit pakket, maar kunnen desgewenst tegen meerprijs uitbreidingen erbij kiezen. Hierbij zullen zij zonodig op deskundige voorlichting kunnen terugvallen, net zoals dit nu al gebeurt bij keuken en badkamer.

FINANCIËLE CONSEQUENTIES

De installatie van een technologiepakket op basis van het comfortprofiel zal in eerste aanleg leiden tot extra kosten. Om deze kosten te minimaliseren, verdient het de voorkeur de ontwikkelingskosten van het pakket zo laag mogelijk te houden door zo veel mogelijk aan te sluiten bij de wensen van de doorsnee gebruiker op basis van de comfortprofielen.

Het is belangrijk dat dergelijke voorzieningen niet slechts voor een beperkte, financieel draagkrachtige groep bereikbaar zijn. Een probleem daarbij is dat sociale woningbouw nu al nauwelijks te financieren is binnen de vastgestelde maximumprijs. Ontwerpen van woningen vertonen veelal een 'uitgekleed' beeld. Voorzieningen die vanzelfsprekend zouden moeten zijn, zoals een fonteintje in het toilet of een raampje dat open kan in de keuken, worden tegen meerprijs als optie aangeboden. Men kan zich afvragen of een basispakket technologie haalbaar is in de sociale woningbouw en of er überhaupt financiële ruimte is voor het aanbrengen van technologische voorzieningen. Mocht dit niet het geval zijn, dan zouden subsidies van de overheid een rol kunnen spelen om dit financiële gat te dichten, dan wel te verkleinen. Omdat het hierbij gaat om de introductie van nieuwe innovatieve technologie, lijkt dit ook maatschappelijk meerwaarde te hebben. Bovendien kunnen de extra kosten soms ook worden teruggewonnen in de vorm van maatschappelijke baten.

Een voorbeeld hiervan kunnen we lezen in het artikel 'Experiment met ouderenzorg in Friesland' in NRC Handelsblad van 17 juli 2003. Er wordt beschreven hoe men erin geslaagd is om tegen aanzienlijk lagere kosten dan gebruikelijk ouderen zorg op maat te bieden. Het oude verzorgingshuis is vervangen door een servicecentrum. Mensen wonen zelfstandig en krijgen zorg aan huis. Elk appartement is voorzien van een uitgebreid technologisch systeem met daarin zaken als alarmering, bewegingsmelder, en een telefoonverbinding met de meldkamer voor hulpverlening. Mensen krijgen zelfs, indien nodig, tot 8 à 10 keer per dag zorg aan huis, maar kunnen zelfstandig blijven wonen. Wachtlijsten zijn weggewerkt en de kosten zijn drastisch omlaaggegaan. Er wordt in de streek een besparing van 500.000 euro genoemd door het concept van ouderenzorg aan huis. Opname in een verpleeghuis komt nauwelijks voor. Wachtlijsten zijn er niet. Landelijk zou het concept mogelijk een besparing kunnen opleveren van tussen de 600 en 750 miljoen euro.

Een voorwaarde voor deze vorm van wonen is wel dat de sociale zorg centraal staat en dat deze ondersteund wordt door technologie. Men dient zich een beeld te vormen van het verwachte rendement van de technologische voorzieningen en van het moment en het tijdstip waarop men andere, niet

technische oplossingen zal kiezen. Technologie ondersteunt het menselijk handelen, maar kan dit niet vervangen.

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit artikel is het idee van het comfortprofiel geïntroduceerd. Bij het aanbod van een basispakket technologie in de woning zal meer inzicht verkregen moeten worden in de specifieke wensen van bepaalde gebruikersgroepen.

Een comfortprofiel is de concrete beschrijving en integrale uitwerking van de begrippen comfort, veiligheid en gemak en de daaruit voortvloeiende behoeften aan technologische voorzieningen van een vooraf gedefinieerde gebruikersgroep.

Er wordt gepleit voor de oprichting van een platform, waarin organisaties van woonconsumenten, projectontwikkelaars, ontwerpers en overheid samen de te onderscheiden gebruikersgroepen met hun comfortprofiel definiëren. Per gebruikersgroep moet worden geanalyseerd wat men verstaat onder comfortabel en veilig wonen, waarbij rekening gehouden wordt met de specifieke activiteiten in huis. Wanneer het comfortprofiel is vastgesteld, kan een keuze worden gemaakt voor de benodigde technologische voorzieningen in de woning. Ontwikkelaars kunnen hiervan vervolgens gebruikmaken door hun plannen hierop te baseren en uit te werken. Het voordeel van deze systematische aanpak is dat kostenefficiëntie en integratie van technologische voorzieningen in het woningbouwontwerp bevorderd worden. Daarbij kan (eventueel) in een vroeg stadium van het ontwerpproces naar oplossingen anders dan door technologie gezocht worden.

De installatie van technologiepakketten zal in eerste aanleg leiden tot extra kosten. Het is echter denkbaar dat door grotere efficiëntie door het gebruik van comfortprofielen de kosten lager worden en dat zelfs in een aantal gevallen uiteindelijk de maatschappelijke baten groter zijn dan de kosten van de installatie.

Taakcombineren: minder zorgen in het bewonen

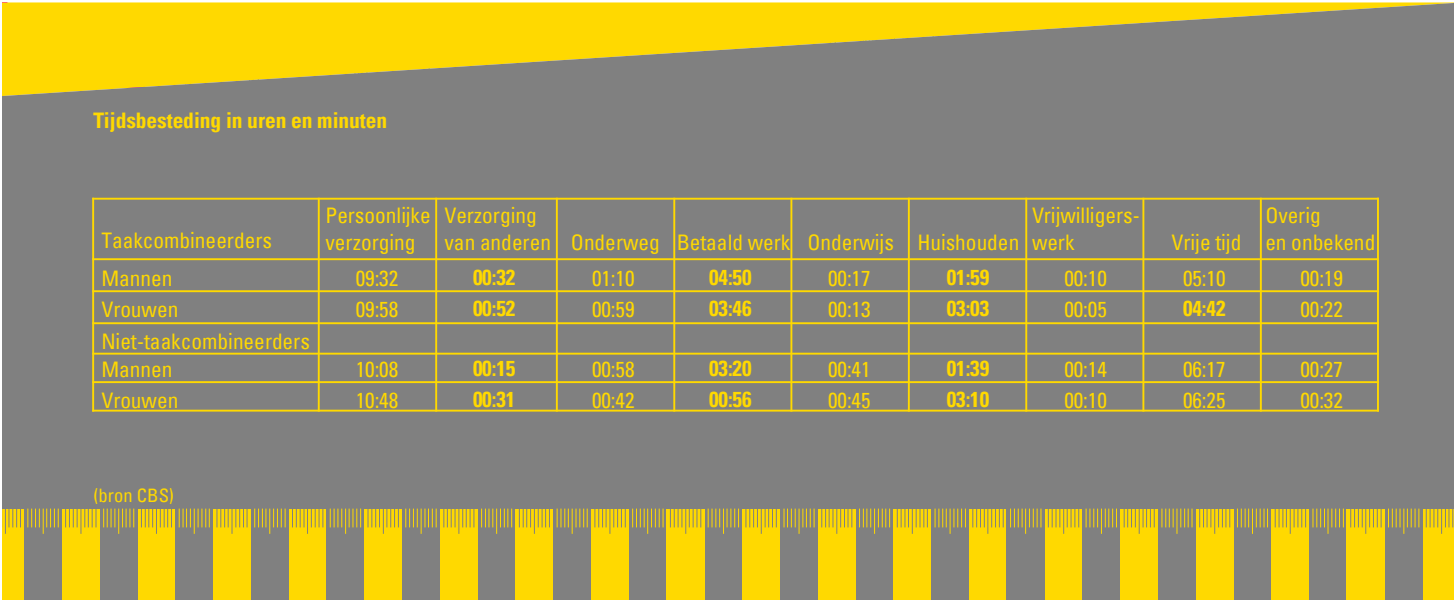
Lidewij Tummers¹

TAAKCOMBINEREN

Tijdens de pauze van een bouwvergadering praten twee heren over hun drukke bestaan. Lange werkdagen maken dat zij hun kinderen te weinig zien. Dat mag tegenwoordig gezegd worden, ook al biedt de bouwwereld nog weinig mogelijkheden om dit te veranderen. De één vertelt hoe hij op maandagochtend vóór de files de deur uitgaat om voor de teamvergadering begint de post te kunnen doornemen. De ander meldt trots dat hij zijn dochter op zaterdag altijd naar zwembles begeleidt. Op het terras van het zwembad maakt hij dan de weekplanning in zijn meest productieve halfuurtje: leve de laptop! Wat zijn partner op zaterdagochtend doet vermeldt het verhaal niet, statistisch het meest waarschijnlijk is ‘huishoudelijk werk’, maar het zou ook een deeltijdbaan in de bibliotheek of supermarkt kunnen zijn.

¹ Tussen-Ruimte, Rotterdam.

Activiteitenpatronen worden in versneld tempo steeds ingewikkelder. In de westerse wereld zijn wij allen ‘taakcombineerders’ geworden. We nemen deel aan het maatschappelijk verkeer, verdienen op enigerlei wijze de kost, zorgen voor onszelf en anderen — of zijn afhankelijk van die zorg — terwijl we onszelf (bij)scholen, een hobby uitoefenen of een vereniging helpen voortbestaan. Onze drukke agenda’s zijn zelfs het onderwerp van een Postbus 51-campagne geweest: het baart de overheid zorgen dat het combineren van arbeid en zorgtaken dermate intensief is geworden dat het vaak ergens spaak loopt: op het werk (stress en ziekteverzuim), in de zorg (opvoedproblemen en verwaarlozing) of in het vrijwilligerswerk (geen tijd meer). Toch is ‘taakcombineren’ ook wenselijk: het beleid is al decennialang gericht op herverdeling van arbeid en zorg, ofwel individualisering van inkomen en gedeelde verantwoordelijkheid voor het ‘thuisfront’. Uit een studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau ‘De kunst van het combineren’ [SCP, 2000] blijkt dat dit nog lang niet overal lukt. Zelfs jonge, goed opgeleide en goed verdienende ‘tweeverdieners’ zouden de zorg beter willen verdelen dan feitelijk gebeurt; onder ‘anderhalfverdieners’ of huishoudens met één inkomen bestaat deze wens ook, maar ligt het ideaal nog verder weg.

Figuur 7.1
De verdeling van loonarbeid en zorg.
Bron: Over(al)tijd, een reizende expositie over taakcombineren en ruimtelijke ordening², Sociaal Cultureel Planbureau.

Dagelijks combineren we een groeiende veelheid aan ‘verplichtingen’ (taken) die tot verschillende sferen behoren: de economie, de sociale samenhang, de individuele zelfverwerkelijking. Bovendien vullen we al die activiteiten in op eigen wijze, voortbordurend op de mix van culturele achtergrond, levensovertuiging, financiële mogelijkheden of beperkingen, en de fysieke en intellectuele capaciteiten waarmee we op een specifieke plaats op de aardbol zijn beland. De optelsom is een hoogst individueel profiel van dagindeling en bewegingen.

“In de cultuurhistorische literatuur wordt deze stijl van leven beschouwd als de resultante van elkaar versterkende stromingen in de westerse beschaving: het westerse lineaire tijdsbesef, secularisering en individualisering, en de voortgaande ‘vermarkting’ van de samenleving.” [RPB, 2004a].

² Zie www.tijd-en-ruimte.nu.

Figuur 7.2

Stedelijk straatbeeld. Bron: Tussen-Ruimte, Rotterdam.

R. van Engelsdorp-Gastelaars noemt dit *“een groeiende geneigdheid om het eigen leven steeds meer in overeenstemming met zelfgekozen prioriteiten in te richten.”* [Engelsdorp-Gastelaars, 2000]. Het is echter nog maar de vraag over hoeveel keuzevrijheid we daarbij beschikken. Zeker is dat de marges kleiner zijn, naarmate we over minder geld en middelen beschikken.

TIJDSBESTEDING ALS INVALSHOEK

De invulling van bewonen in de toekomst zal in belangrijke mate afhangen van de manier waarop we met onze tijdsbesteding zullen omgaan: gedifferentieerd zoals in het combinatiescenario of gespecialiseerd en dus terug naar een taakverdeling in het huishouden (al dan niet gekoppeld aan sekse). Onthaasten en (mentaal) uit de auto stappen of de 24-uurs economie met etmaalarrangementen voor kinderopvang? Zelf doen of uitbesteden, mantelzorg of institutionalisering? Dat zijn geen vrijblijvende vragen, maar ontwikkelingen met mogelijk grote gevolgen zoals een nog grotere tweedeling tussen arm en rijk. Zoals een strategie van ‘de bijstand uit en het huishouden in’, niet naar het eigen aanrecht maar om de kussens van dubbele carrières op te schudden.

De filosoof E. Grosz betoogt dat de tijdfactor te weinig aandacht heeft gekregen in architectuur en stedenbouw. Er wordt vooral op basis van statische, eenduidige modellen gebouwd; neem bijvoorbeeld de standaardbiografie (zie hierna) of een beperkte definitie van ‘doelgroepen’. Het gevolg is dat groepen, activiteiten of ontwikkelingen die buiten het dominante ritme omgaan onvoldoende randvoorwaarden in de gebouwde omgeving meekrijgen (er is bijv. wel geld voor winkelcentra, maar niet voor groen in achterstandwijken). In ‘Architecture from the Outside’ [Grosz, 2001] stelt zij: *“It is*

central to the future of architecture that the question of time, change and emergence become more integral to the processes of design and construction.” Zij geeft daarmee een richting voor de probleemstelling, maar wat betekent dit voor de actuele Nederlandse planpraktijk?

In dit essay wil ik verkennen hoe de vakgebieden volkshuisvesting en ruimtelijke ordening zich proberen te verhouden tot de groeiende complexiteit, diversiteit en dynamiek van onze samenleving. ‘Tijdbesteding’ krijgt daarbij steeds meer aandacht en gaat vooral uit naar mobiele, draagkrachtige inwoners en hun vrijetijdsbesteding in het belang van de economie. Ik wil daarentegen de zorgkant van het takenpakket centraal stellen en aan de hand van een aantal voorbeelden laten zien hoe de praktijk van de ruimtelijke ordening antwoorden zoekt op deze dynamiek. Ik zal daarbij ook beknopt ingaan op de historische relatie tussen maatschappelijke ontwikkeling en ruimtelijke ordening. Die brengt mij ertoe te beargumenteren dat de ontwikkeling van het bewonen niet alleen ligt in het uitvinden van nieuwe modellen, maar juist ook in het herzien van de randvoorwaarden waaronder deze kunnen worden gerealiseerd. De invalshoek van tijdbesteding is daarbij niet alleen relevant voor bewoners, die de dagelijkse agendaproblemen moeten oplossen, maar ook voor professionals en beleidsmakers, die op ruimtelijk gebied zoeken naar een meer structurele benadering.

BEWEGINGSVRIJHEID?

Terwijl we volgens ‘zelfgekozen prioriteiten’ proberen te leven, gehaast of onthaast, worden we geconfronteerd met lokale en landelijke structuren die het ‘wanneer’ en ‘waar’ beperken. Sommige van deze structuren zijn direct zichtbaar: bijvoorbeeld kantoor- en schoolritmes, productie-, zorg- of schoonmaakdiensten, winkel- en lokettijden en vervoersaanbod. Zowel de pieken als de dalen in deze ritmes leiden tot knelpunten: files of juist een gebrek aan busdiensten bijvoorbeeld. De NS-kortingkaart of de nachttarieven zijn ingeburgerde voorbeelden van piekspreidingsinstrumenten voor stroom. Inmiddels is er steeds meer technologie die piekspreiding mogelijk maakt zoals pinautomaten, mobiel dataverkeer voor telewerken of het bewaken of consulteren op afstand. Of het vervoersmanagement van routeplanner en reistijdmelder tot abonneeauto. De ontwikkelingen op dit gebied gaan zo snel dat nog niemand een overzicht heeft van de effecten van bijvoorbeeld de mobiele telefoon op onze bewegingen en dagindeling.

Voor Nederland zijn onlangs door het Ruimtelijk Plan Bureau (RPB) vele ruimtelijke aspecten van onze dagelijkse bewegingen in beeld gebracht.³ Die bewegingen blijken op veel punten minder gespreid dan de individualisering doet vermoeden. Het RPB stelt: *“In zijn individuele en collectieve strevingen en gedrag komt de mens de ruimte voortdurend tegen. Wanneer de inrichting van de ruimte niet voldoet aan deze strevingen en aan de eisen van de moderne tijd kan dit leiden tot aanpassingen, hetzij van de ruimte, hetzij van het gedrag. Er bestaat zo een continue wisselwerking tussen behoeften, gedrag en ruimte, tussen maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen. Nieuwe leefstijlen, gedragingen, behoeften en mogelijkheden om die behoeften te realiseren leiden tot nieuwe ruimtelijke configuraties, hetzij geleidelijk, hetzij abrupt. Op hun beurt accommoderen, bevorderen, bemoeilijken of verhinderen nieuwe ruimtelijke configuraties bepaalde andere behoeften, strevingen, leefstijlen en ruimtelijke gedragingen.”* [RPB, 2004].

.....
³ zie www.ruimtemonitor.nl.

De ruimtelijke inrichting van werk- en woonplekken en voorzieningen en hun situering ten opzichte van elkaar stellen grenzen aan onze keuzemogelijkheden. Ze zijn ontstaan in een tijd waarin het dagelijks leven anders verliep. Niet alleen de ontwerpen en gebouwen zijn daarop gebaseerd, maar ook een deel van de wet- en regelgeving.

Vaak zijn we ons niet bewust van het complex van wetten en regels dat dit keurslijf vormt. Toch zijn ze in het algemeen belang opgesteld: eisen aan kinderopvang of arbeidsomstandigheden bijvoorbeeld, maar ook de Hinderwet en de wet op de Ruimtelijke Ordening. Het zijn wetten en regels uit de tijd van het '9-5'-tijdperk, terwijl inmiddels de productie (als gevolg van milieueisen) veel schoner is en de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt vragen om flexibel inzetbare (deeltijd)werknemers voor de nieuwe diensten- en kenniseconomie en de groeiende zorgsector.

PLANNINGINSTRUMENTEN AANPASSEN

Er wordt in de ruimtelijke vakgebieden permanent gewerkt aan het aanpassen van regelgeving aan de wensen van de tijd, en aan het wijzigen van verouderde planninginstrumenten en bouwmodellen. We kunnen ons inmiddels bijvoorbeeld actiever bewegen op de woningmarkt door op aanbod in te schrijven voor huurwoningen in plaats van op een wachtlijst te staan. Vestiging los van economische gebondenheid is heel wenselijk voor huishoudens waarin iedereen dagelijks uitzwermt naar verschillende plaatsen om te leren of te werken. Maar de wachttijden zijn lang, en het is voor een gescheiden vader in een Vinex-wijk nog steeds niet makkelijk om een betaalbaar flatje in de buurt te vinden, zodat hij in de dagelijkse zorg voor zijn kinderen kan blijven delen.

We kunnen ook onze huurwoning met subsidie verbouwen als we in een andere leeftijdscategorie terechtkomen, of zelfs opdracht geven tot het bouwen van een huis op maat. Maar als ons huishouden krimpt of uitbreidt of onze familie uit het buitenland komt logeren, is tijdelijke extra ruimte moeilijk te vinden.

We kunnen onszelf herkennen in een doelgroep of leefstijl waardoor ons 'woonmilieu' niet meer alleen aansluit op inkomen of leeftijd, maar op een combinatie van factoren en kenmerken. Het is gemakkelijker als de wensen (leefstijlen) van alle leden van het huishouden overeenkomen en liefst ook langdurig standhouden.

We kunnen ons gaan bewegen door de 'netwerkstad' met 'dienstenknooppunten', zodat de dagelijkse ketens van verplaatsingen (crèche-baan-winkel-crèche-huis) gefaciliteerd worden. Maar voor een fietskarretje waarin boodschappen, versgestoomd pak, kinderen en dossierkoffer passen, is in de stalling helaas geen plek. We stappen daarom maar in de auto, waardoor de verkeersonveiligheid toeneemt en kinderen nog langer aan de achterbank gekluisterd zitten (zie hoofdstuk 33).

Er komen multifunctionele gebouwen van de grond, waar kinderen na school aan vervolgvacaties deelnemen, dorpsbewoners op uiteenlopende tijden voor verschillende diensten terechtkunnen en doelgroepen elkaar opvolgen om te sporten. Niet iedereen ervaart echter ook 's avonds een locatie als veilig te bereiken.

Kortom: tijdsbesteding staat op de agenda, maar de praktijk is weerbarstig. Hoeveel optimistisch geplande voorzieningen of flexibiliteitsambities sneuvelen er niet in de bezuinigingsronden? En de

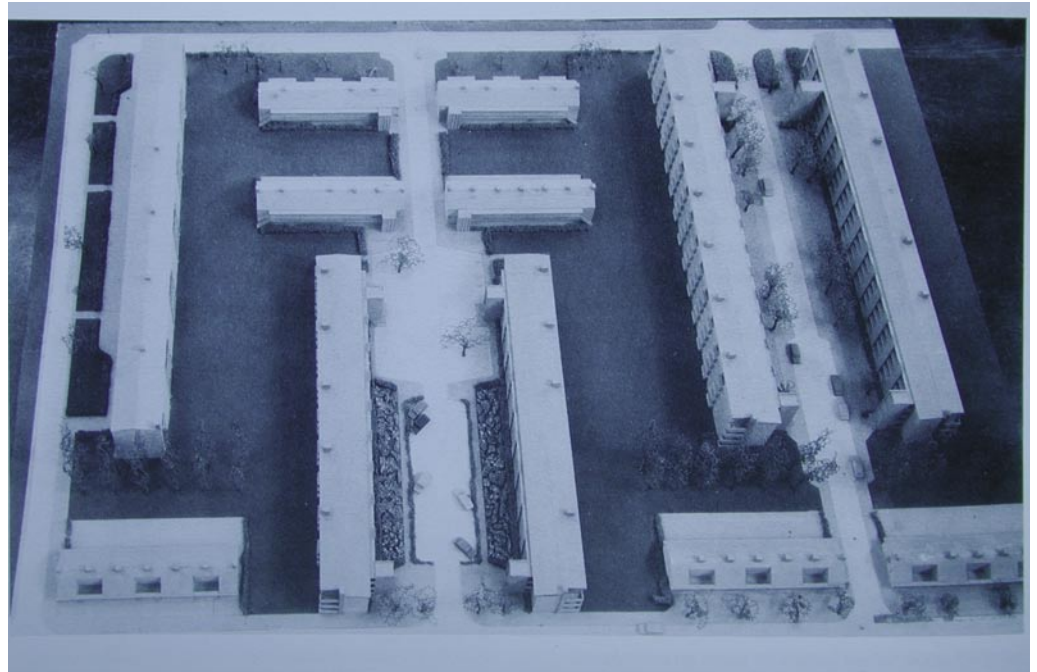
voorraad is groot: de opgave voor de komende decennia ligt nog meer in bestaand verstedelijkt gebied dan in nieuwe uitbreidingen.

STANDAARDBIOGRAFIE

Juist bij de plannen voor naoorlogse wijken is uitgebreid nagedacht over dagindeling en levenscyclus, al gebruikte men daarvoor andere woorden. Het beroemde ‘stempeltje’ in Pendrecht⁴ bood verschillende woningtypen om een wooncarrière of meegroeien met het gezin mogelijk te maken.

Figuur 7.3

Woningen voor verschillende gezinsfasen en gescheiden verkeers- en verblijfsbuitenruimten in het ontwerp voor Pendrecht (ca. 1952).

In de stedenbouw werd in die periode een scheiding tussen wonen en werken, tussen arbeid en zorg doorgevoerd met als inzet een beter leefmilieu, meer plek voor kinderen in de stad en voorzieningen binnen handbereik. De in Pendrecht gebouwde woningdifferentiatie is omwille van bouwkosten en -snelheid op veel andere plekken niet gerealiseerd. En wie had bovendien kunnen voorzien dat we op zo korte termijn met onze consumptiegoederen uit deze (vroeg-)naoorlogse woningen zouden barsten, ook al loopt de gemiddelde woningbezetting terug?

De wijken van latere generaties zoals die van de jaren zeventig van de vorige eeuw, borduren voort op hetzelfde gedachtegoed wat betreft levensloop. Met grotere woningen en privé-tuinen aangepast aan een grotere welvaart, en met een streven naar een kleinschaligere, intiemere opzet als tegenwicht voor de grootschalige (woning-)productie en groeiende mobiliteit van kort na de oorlog. Ook in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw is echter te zien hoe geplande voorzieningen en de inrichting van de buitenruimte versralen ten gevolge van de groeiende afhankelijkheid van de (tweede) auto, en bezuinigingen tijdens het beheer of al tijdens de realisatie.

⁴ www.baasopzuid.nl/meer_weten5.html.

Het stedenbouwkundig bureau H+N+S verwoordt het als volgt: *“De standaardbiografie uit de 50er jaren is vervangen door complexe en individuele levenslopen.”* [Bureau H+N+S, 2001]. Niet alleen de woningen, maar ook de buitenruimte, buurtwinkelcentra en schoolgebouwen in de naoorlogse gebieden voldoen hieraan niet meer.

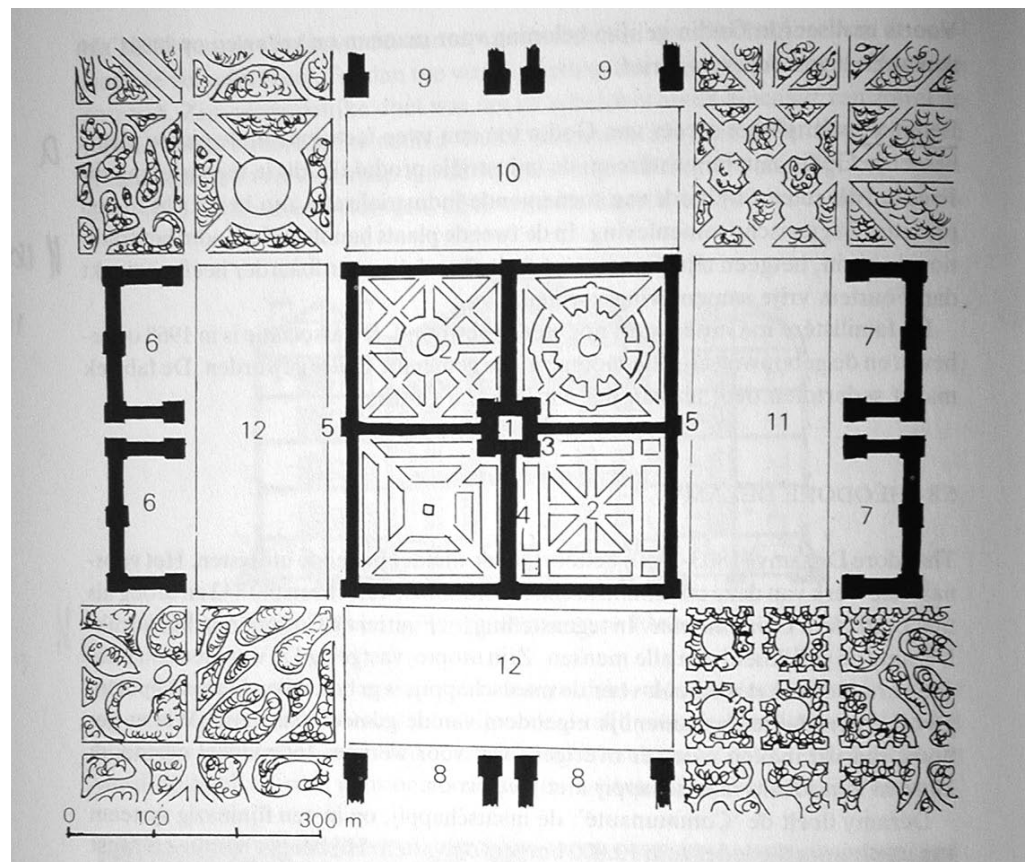
In hoeverre de standaardbiografie werkelijk bestaan heeft, blijft overigens de vraag: al sinds de vroege jaren tachtig bekritiseert de vrouwenbeweging deze stellingname in het bouwbeleid. Socioloog M.C. van Schendelen onderzocht bijvoorbeeld hoe de afstand tussen woon- en werkgebieden de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt bemoeilijkte en zo tegen de wens van veel vrouwen in het kostwinnersmodel in stand hielp houden [Schendelen, 1982]. Vele opvolgende studies in en buiten Nederland beargumenteren dat het kostwinnersmodel eerder een vraagstuk is van mogelijkheden, middelen en traditionele opvattingen dan van algemene wensen. Toch is de moderne versie van dit model, het mobiele ICT-georiënteerde anderhalfverdienersgezin, nog steeds maatgevend in de woningbouw. De bouwborden bij de nieuwbouwlocaties tonen dat keer op keer naast eengezinswoningen met plattegronden die in de grond weinig afwijken van het standaardmodel.

Fundamenteel andere oplossingen, bijvoorbeeld betaalbare en koppelbare individuele wooncellen of (semi-) collectieve vormen van (zelf-)beheer, zijn in de minderheid en komen met veel moeite van de grond. Nog voordat ruimtelijke ordening als beleidsterrein en vakgebied bestond, laat de

Figuur 7.4

Projectie van een ideaalstad door Dézamy (1842) met gebouwen en tuinen voor elke levensfase zoals een ‘bejaardenhuis met siertuin’.

- 1 Bloemperk
- 2 Siertuinen
- 3 Binnencarré: keuken, eetzaal, speelzaal, opera, bibliotheek, grote concertzaal
- 4 Verbindingsgalerijen tussen de carrés
- 5 Buitencarré: winkels, scholen, werkplaatsen, woningen
- 6 Werkplaatsen
- 7 Bejaardenhuis, badhuis
- 8 Smederij, paardenstallen
- 9 Museum, kassen
- 10 Botanische tuin
- 11 Bloembedden
- 12 Boomgaarden

geschiedenis dergelijke alternatieve modellen al zien. Leden van de Franse communebeweging uit de 19e eeuw zoals Fourier en D  zamy projecteerden hun opvattingen over de (ideale) samenleving in een ruimtelijk ontwerp. Daarin zijn wonen en werken geïntegreerd en is er plaats voor elke levensfase. Daarnaast werd ook gestreefd naar keuzevrijheid, bijvoorbeeld op het gebied van relaties [Poldervaart, 1993].

Tot op de dag van vandaag worden dergelijke modellen steeds opnieuw bedacht en getekend, maar ook gebouwd en beleefd. Ze bieden ruimte aan flexibele werkvormen, het delen van zorgtaken of het realiseren van voorzieningen die voor een individueel huishouden niet betaalbaar zijn.

De taaie realisatieprocessen van die projecten wijzen op de gesloten denkwereld van ruimtelijke ordening als vakgebied dat op de eerste plaats een afspiegeling is van opvattingen van beleidsmakers, ontwerpers en bouwers: opvattingen over het dagelijks leven, en over de rol van de overheid, respectievelijk de markt bij het inrichten van steden, dorpen en regio's. Opvattingen die zich vertalen in bestemmingsplannen, financieringsmodellen en grondprijzen; en ook in het standaardiseren van bouwproducten en bouwprocessen.

DYNAMISCHE INSTRUMENTEN

Nu we in grote mate over de technische en economische mogelijkheden en middelen voor individualisering en diversiteit lijken te beschikken, wordt een belangrijke vraag voor het bewonen in de toekomst hoe ruimtelijke ordening ruimte kan bieden aan die keuzevrijheid. Niet alleen voor (economisch) draagkrachtigen op een vrije kavel, maar juist ook als ontwikkelingsvoorwaarde voor de economie, voor de flexibilisering van de arbeidsmarkt, voor maatwerk in het dienstenaanbod, en voor voldoende aanbod in de groeiende zorgsector. Om bijvoorbeeld een opleiding of de zorg voor kinderen te kunnen combineren met een (deeltijd)baan in gezondheidszorg, onderwijs, schoonmaak of supermarkt, kan de woon-werkafstand niet te groot zijn. Dat kan botsen met schaalvergroting omwille van efficiënte bedrijfsvoering. Om onze schaarse ruimte intensiever te kunnen gebruiken voor al die nieuwe mogelijkheden is aandacht nodig voor piekspreiding en piekcombinatie (denk aan het verschillend gebruik van parkeerterreinen en sportfaciliteiten gespreid over de dag). Daarbij staat opnieuw de dagelijkse hoedanigheid van de bewoner centraal; niet alleen als veeleisende en grillige consument, maar ook als participerende burger die vaak wel bereid is op ziekenbezoek te gaan of een jeugdactiviteit draaiende te houden, maar daartoe ook in staat gesteld moet worden. Om hieraan tegemoet te komen is niet alleen een wijziging van het denken van 'gezin' naar 'individu' nodig. Een wijziging van 'statisch model' naar 'dynamische ontwikkeling' zou uitgangspunt voor planning moeten zijn. Dat impliceert dat een wet- en regelsysteem dat gebaseerd is op eindoplossingen getransformeerd wordt naar een onderhandelingskader dat recht doet aan diversiteit. De Hinderwet bijvoorbeeld, in het leven geroepen onder meer vervuilende productieomstandigheden, vormt inmiddels een niet altijd even terechte belemmering meer voor nieuwe vormen van functiemenging, zoals kinderopvang op een bedrijventerrein, zorgboerderijen, of wonen aan de haven. Op verschillende plaatsen wordt daarmee nu geëxperimenteerd om zo een evenwicht te zoeken tussen gezondheidsrisico's en aanvaardbare of zelfs identiteitsbepalende overlast.

De pogingen om nieuwe tekortkomingen in de woonomgeving aan te pakken en vorm te geven aan nieuw beleid leiden in eerste instantie tot een stapeling van wensenpakketten, verplichtingen en checklists op de tafel (of in de computer) van de ontwerper. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het ‘Seniorenlabel’, het ‘Politiekeurmerk’, het ‘Nationaal pakket duurzaam bouwen’, het ‘Handboek toegankelijkheid’, de ‘Checklist sociale veiligheid, of de Energieprestatienorm. Ook deze instrumenten veranderen van karakter: steeds meer instrumenten streven naar een dynamische benadering zodat maatwerk geleverd kan worden. Ze bevatten impliciet al tijdsaspecten zoals ‘ecosystemen’ of ‘levensduur’. Er zijn experimentenprogramma’s waarin ‘tijd’ en ‘veranderbaarheid’ expliciet een plaats hebben, zoals levensloopbestendige woningen, intensief ruimtegebruik, Industrieel Flexibel en Demontabel bouwen. Al lijkt de geschiedenis zich soms te herhalen: naast de eerdergenoemde historische voorbeelden zijn er nog vele anderen die de industrialisering van het bouwproces na de oorlog aangrepen om juist met standaardcomponenten gevarieerde en flexibele woningen te kunnen maken [Habraken, 1961]. Zoals de subsidiegever verzucht, lijkt historisch bewustzijn te ontbreken waardoor wielen opnieuw worden uitgevonden [SEV-krant, 2004]. Maar we kunnen de stelling ook omdraaien: kennelijk is het verzinnen van nieuwe modellen voor het wonen niet zo moeilijk, maar vinden die hun weg naar de reguliere praktijk niet, zolang het sturingskader daarop niet is ingericht en deze modellen blijft beschouwen als experimenten en incidenten.

VAN RUIMTELIJKE ORDENING NAAR ONTWIKKELINGSPLANOLOGIE

Een opeenvolgende stapeling van nieuwe voorschriften is net als een herhaling van experimenten en incidenten op termijn niet houdbaar, en in een tijd van maatwerk en deregulering ook niet wenselijk. Een dynamisch stelsel van regelgeving en calculatiemodellen is er nog niet. Voor de makers van de nieuwe wet op de Ruimtelijke Ordening ligt hier een schone uitdaging. Maar hoe kunnen dynamische gegevens als tijd en verandering worden vertaald naar statische materie als beton en baksteen? Aanzetten voor een nieuw systeem zijn onder andere te vinden in de met het kabinet gesneuvelde ‘Vijfde nota ruimtelijke ordening’ [VROM, 2001]. Daarin is onder andere een analyse gemaakt van het emancipatieproces en is er meer dan in vorige nota’s aandacht voor de diversiteit van bewoners en komen begrippen naar voren als ‘dienstenknooppunten’ en ‘netwerksamenleving’. In de nieuwe ‘Nota ruimte’ [VROM, 2004] is veel minder zichtbaar van de alledaagse ‘zorgtaken’ die misschien niet de motor, maar toch wel de smeerolie van de economie genoemd mogen worden. Ook de ‘Verkenningen levensloop’ [SZW, 2001] begeven zich op het terrein van wijk en woning en pleiten voor meer flexibiliteit en aanpasbaarheid. In de stedelijke herstructurering wordt gezocht naar nieuwe werkvormen, zoals de prestatievelden gekoppeld aan het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing. In zijn advies over de aanpak van de stedelijke herstructurering pleit de VROM-raad onder andere voor *“een sturingskader dat bestand is tegen tempowisselingen, ruimte voor marginaliteit en een breed repertoire in de woningvoorraad en de woonomgeving.”* [VROM-raad, 2003]. De verschuivingen zijn ook zichtbaar in het programma van de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting of in de kerntaken van de woningcorporaties: van oudsher met een oriëntatie op de woning richt men zich nu op de leefomgeving in bredere zin. Ook is een tendens zichtbaar van oplossingsgericht naar procesgericht denken met een groeiend aantal bijbehorende instrumenten. Het

gaat er dan meer om het lokale potentieel te mobiliseren en hoe dit in overeenstemming te brengen met een brede of lange termijnafweging dan om voor de (beoogde) betrokkenen in te vullen waaraan zij wel of geen behoefte hebben.

Tijd als leidraad

Wanneer het dagindelvraagstuk, de combinatie van arbeid en zorgtaken, niet duidelijk doorwerkt in de planvorming, komen de arbeidsmarkt en de zorg in toenemende mate zelf onder druk te staan. In de huidige situatie blijkt al duidelijk dat de toetreding van (vooral) vrouwen op de arbeidsmarkt, maar ook vrijwilligerswerk of bestuur op de eerste plaats wordt belemmerd, doordat de combinatie van arbeid en zorgtaken te zwaar is.⁵ Natuurlijk betekent dit dat mannen meer zorgverantwoordelijkheid op zich zouden moeten nemen (iets dat volgens de eerdergenoemde SCP-studie [SCP, 2000] nog niet van de grond komt ondanks de wens van veel mannen in het onderzoek), en dat de werkvloer daaraan moet worden aangepast. De vraag is welke rol de woningmarkt en de ruimtelijke ordening spelen, wanneer de inrichting van de ruimte en de woningdistributie wordt afgestemd op het optimaal combineren van werken en wonen, ofwel het minimaliseren van de inspanningen die nodig zijn bij verzorgingsactiviteiten en de combinatie tussen werken en wonen.

Uit Nederlandse experimenten ‘Dagindeling’ zijn suggesties en methodieken voortgekomen waarmee de ruimtelijke voorwaarden voor taakcombineerders verbeterd kunnen worden.⁶

Ook elders in Europa houdt men zich daarmee bezig. Zo bestaat in Frankrijk een intensief project over veiligheid op straat tijdens nachtelijke uren. In Italië zijn grote gemeenten verplicht om een ‘tijdbureau’ in te stellen. Dat houdt zich bezig met het op elkaar afstemmen van tijden in de stad en heeft op sommige plaatsen ook doorwerking gekregen in de fysieke inrichting [Project Daily Routine Arrangements, 2004]. Zo heeft men in Bolzano de ligging van voetgangersgebieden niet alleen afgestemd op winkels, maar ook op schoolroutes. In de catalogus van de Triënnale van Milaan wordt een groot aantal wereldwijde scenario’s geschetst voor een duurzame stad, waarbij de combinatie van zorg en baan opvallend aanwezig is: van moestuinen op daken tot bedrijfskantines en e-learning-gebouwen, gebaseerd op een bewonersinitiatief met een nieuwe collectiviteit [Manzini et al, 2004]. En waarom zouden we geen kinderwoning kunnen maken, waarbij de kinderen na een scheiding in huis en netwerk blijven, en de ouders bij toerbeurt komen logeren? Geïnspireerd door het thema tijd ontwierp ons eigen bureau de meegroeiwoning, waarin de bebouwingsenveloppe wordt neergezet als een ‘regenjas’ en de stedelijke infrastructuur en de onder het Bouwbesluit verplichte uitrusting in een ‘transformator’-unit is ondergebracht. Het interieur kan vergunningvrij worden aangepast door de bewoners, waarbij ook de installaties meebewegen met het gebruik. Wanneer bijvoorbeeld de regenjas een maat te groot wordt, krijgt de ongebruikte ruimte eenvoudig het karakter van een achtererf.

Zo kan ook het draagvlak voor een buurt met een 24-uurs zorgloket worden vergroot, als dit wordt gecombineerd met een dienstenpost. Het appartementencomplex is bovendien vormgegeven als toegankelijkheidszone, zodat zo veel mogelijk bewoners zich zelfstandig kunnen bewegen. In de

.....
⁵ zie dossiers op www.emancipatie.net.

⁶ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1999-2003. Zie verder www.dagindeling.nl.

Figuur 7.5

24-Uurs zorg- en dienstenpost in wooncomplex 'De Leilinden'. Ontwerp Tussen-Ruimte.

paviljoens zijn verschillende en fluctuerende vormen van zorgrelaties en privacy mogelijk. Het is voorstelbaar dat ouders dagelijks mantelzorg verlenen aan een rolstoelgebonden kind, terwijl beiden ook over een eigen woning in het complex beschikken.

KADERS VOOR HET BEWONEN IN DE TOEKOMST

Ook in deze voorbeelden is een historische continuïteit zichtbaar. De verschillen komen vooral voort uit de omstandigheden van regelgeving en technologie waarin ze zijn bedacht. De charme van het bewonen in de toekomst is dat het zo onvoorspelbaar is: de grootste waarschijnlijkheid is dat het divers en veranderlijk zal zijn. Om daarbij duizend bloemen te laten bloeien, is op dit moment een ander ruimtelijk ordeningskader nodig en niet zozeer nieuwe woonmodellen.

Op de eerste plaats is er behoefte aan een nieuw (bestuurs-)kader, waarin dynamische instrumenten plaats en samenhang krijgen, en statische instrumenten worden afgeschaft of omgevormd. In de ruimtelijke ordening betekent dat bijvoorbeeld een spanningsveld tussen de juridische zekerheid en de flexibiliteit die bijvoorbeeld een bestemmingsplan moet bieden. Door onder andere het Ruimtelijk Planbureau is op deze procesinnovatie gestudeerd [RPB, 2004b]. Verschillende provinciale overheden proberen hun nieuwe rol in de ontwikkelingsplanologie in te vullen met instrumenten als de 'Sociale checklist' (Gelderland) of het programma 'Ruimte voor elke dag' (Zuid-Holland).

Op de tweede plaats is een open proces nodig dat diffuus mag zijn, en waarvan de effecten niet altijd in cijfers meetbaar zijn. Het sleutelwoord is communicatie en de kunst is vast te stellen 'wanneer, waarover, met wie'.

Figuur 7.6

Het programma 'Ruimte voor elke dag' van de Provincie Zuid-Holland richt zich vooral op interdisciplinaire plancommunicatie. Cartoon van Sandra de Haan, 2002.

Een discussie over alledaagse activiteitenpatronen slaat bruggen tussen welzijn, educatie en gezondheidszorg enerzijds en stedenbouw, planjuristen, groen en milieu anderzijds. 'Tijdsbesteding' is concreet en haalt, zo blijkt uit ervaring, deelnemers uit het vakmatige jargon en denkpatroon. Een andere, veel kleurrijkere samenstelling van de deelnemers aan het planproces is daarbij een essentiële voorwaarde. De samenwerking tussen sociale en technische sectoren komt langzaam op gang, maar aan beide zijden zijn de beslissende posities nog in ruimte mate bezet door een homogene groep. Zodra er andere levensfasen of levenswijzen aan het woord komen (zie hoofdstuk 10) verbreedt het spectrum aan ideeën en oplossingen. Managementwetenschappen hebben al lang aangetoond dat gemengde teams communicatiever, productiever en innovatiever zijn: waarom zou dat voor de bouw en ruimtelijke ordening niet opgaan?

Op de derde plaats is een andere prioriteitstelling nodig. De zorgkant van taakcombineren kan niet langer gezien worden als de onrendabele factor. Er wordt in geïnvesteerd, zowel in vastgoed als in dagelijkse menselijke inspanning. Uitgangspunt is de zelfredzaamheid van kwetsbare personen. Dat is niet alleen uit respect of sociale bewogenheid maar ook uit harde noodzaak, want in enige fase van ons leven zijn wij dat allemaal. Op die momenten is het voor de zorgvrager en de zorgverlener, voor individu en collectief van belang om zo min mogelijk afhankelijk van zorg te zijn, mobiliteit geen last maar een lust te laten zijn, ruimtegebruik te intensiveren, flexibele arbeidskracht beschikbaar te houden en maatschappelijke participatie mogelijk te maken. Zo kan Fatima na de herstructureringsoperatie in haar wijk niet alleen een wooncarrière doorlopen, maar ook veilig op de fiets naar ouderavond, nachtdienst of avondcursus. In het bewonen voor de toekomst bestaat dé taakcombineerder niet, maar is taakcombineren ingeburgerd als werkwoord.

REFERENTIES

- Bureau H+N+S (2001). *De hoed en de rand*. Habiforum en RPD
- Engelsdorp-Gastelaars, R (2000). *Honderd jaar wonen in Nederland*. 010, Rotterdam
- Grosz, E (2001). *Architecture from the Outside*. MIT
- Habraken, J (1961). *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*. Heruitgave door Stichting Architecten Research van origineel uit 1961. Stichting Architecten Research, Eindhoven
- Manzini, E, F Jegou (2004). *Sustainable Everyday. Scenarios of Urban Life*. Edizione Ambiente, Milaan
- Poldervaart, S (1993). *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialisten*. Sara/Van Gennep, Amsterdam
- Project Daily Routine Arrangements (2004). *Reconciliation of Work and Private Life*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Coördinatie Emancipatiebeleid, Den Haag
- RPB (2004a). *Duizend dingen op een dag*. Ruimtelijk Planbureau/NAi uitgevers, mei. p. 14
- RPB (2004b). *Ontwikkelingsplanologie, lessen voor en uit de praktijk*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Schendelen, MC van (1982). *Vrouwendomicilie, mannendominantie*. SUA, Amsterdam
- SCP (2000). *De kunst van het combineren*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag
- SEV-krant (2004). Zie www.sev.nl
- SZW (2001). *Verkenningen levensloop*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag
- VROM (2001). *Vijfde nota ruimtelijke ordening*. Ministerie van VROM, Den Haag
- VROM (2004). *Nota ruimte. Ruimte voor ontwikkeling*. Ministerie van VROM, Den Haag
- VROM-raad (2003). *Haasten en onthaasten*. Ministerie van VROM, Den Haag

Deel 2

8

Van ambachtswoning tot businesspark en terug

Hans van Wetering^{1, 2}

INLEIDING

Was gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw de woon-werkwoning nog een heel gebruikelijke woonvorm — in de vorm van kleinschalige ambacht, het boerenbedrijf — in de loop van de 20^e eeuw verdween deze gestaag uit beeld om plaats te maken voor slaapsteden en bedrijventerreinen. Niet dat er in die slaapsteden helemaal niet gewerkt werd. Als gevolg van arbeidstijdverkorting en het ontstaan van een diensteneconomie werd er meer overgewerkt dan in de twintigste-eeuwse industriële maatschappij lange tijd gangbaar was. Pas recentelijk echter lijkt er, mede veroorzaakt door de internetrevolutie, sprake te zijn van een krachtige omgekeerde beweging. De thuiswerker komt eraan, zo wordt gezegd. Maar komt hij wel zo snel en onvermijdelijk als we moeten geloven? En mocht blijken dat de thuiswerker vooralsnog minder terrein wint dan wel gedacht wordt, waaraan zou dat kunnen liggen? In dit essay proberen we de vanzelfsprekend geachte opmars van de thuiswerker van enige relativerende kanttekeningen te voorzien. Dit doen we door ondergang en wederopstanding van de thuiswerker te verbinden met de relatie tussen binnen- en buitenwereld, tussen privé en openbaar, en met drie beschavingsoffensieven waarin het gezin als bron van gemeenschapsleven werd ingezet.

.....
¹ Architecten Cie,
Amsterdam. STAWON (Stichting
Architectenonderzoek Wonen en
Woonomgeving), Amsterdam

² Met dank aan Pieter van Wesemael
en Matthijs Uyterlinde, Architecten Cie,
Amsterdam.

DE THUISWERKER

De woon-werkwoning is de laatste jaren aan een opmerkelijke opmars bezig, zo wordt ons door trendvolgers en marktdeskundigen van verschillend plimage voorgespiegeld. Was de woning lange tijd een plek waar vooral werd geslapen en gegeten, en waar mensen bijkwamen van de overweldigende indrukken die de rusteloze buitenwereld produceerde, sinds enige tijd overspoelt de geautomatiseerde en geïnternetiseerde buitenwereld van het werk het domein van de individuele woning. De thuiswerker, zo wordt telkens geroepen, heeft de toekomst. De technologie valt niet te stoppen en het is bovendien goed voor de files.³

In deze visie wordt meestal geschetst hoe rond 1900 de woon-werkwoning nog een heel gebruikelijke woonvorm was die vroeg in de 20^e eeuw plaatsmaakte voor een dominante slaapwoningcultuur om vervolgens recentelijk weer terrein te winnen. Moet voor deze voorbij periode van woon-werkwoningen de oorzaak in ruimteschaarste gezocht worden, tegenwoordig daarentegen in ons jachtige bestaan is het de tijd die ontbreekt en die maakt dat we — geholpen door technologische vernieuwing — in ongebreidelde zucht naar efficiëntie de grenzen tussen wonen en werken doelbewust slechten. Een armoedeprobleem versus een welvaartsprobleem om het in andere woorden te zeggen. Maar is dat allemaal wel zo? Is de woon-werkwoning wel aan zo'n onvermijdelijke snelle zegetocht bezig als de visionairs ons willen doen geloven? Betreft die thuiswerker deels niet ook een nabeeld uit de tijd van de nooit meer krimpemde 'new economy' en internethype?

In recente statistieken lijkt de woon-werkwoning vooralsnog niet dominant. Zo is in het Jaarboek Wonen 2002 van het CBS, 'Feiten en cijfers over het wonen in Nederland', over die functiemenging niets terug te vinden [Mares, 2002]. Statistieken genoeg, maar over de woon-werkwoning wordt gezwegen. Iets soortgelijks is er aan de hand in een recent trendrapport van het SCP. Hierin valt te lezen dat tussen 1995 en 2000 de hoeveelheid betaald werk buiten kantooruren verricht, nauwelijks is toegenomen en dat *"Het zogenaamde thuiswerken (...) geen rol van betekenis (speelde). Noch het percentage mensen dat in de onderzoeksweek thuis had gewerkt noch het aantal thuis gewerkte uren van thuiswerkers lag in 2000 op een hoger niveau dan in 1995."* [Breedveld, 2001, p. 57]. In een paragraaf gewijd aan ICT in het huis wordt het thuiswerken als weinig belangrijk gezien. Slechts de impact van ICT op de vrijetijdsbesteding wordt geschetst (denk bijv. aan videospelletjes). Ook in de demografische studie 'Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen' [Garssen, 2001] ten slotte komen we niets tegen over woon-werkgezinnen of de invloed van het werk op de woning en het samenleven. Niet alleen kan zo de toename van het aantal 'bedrijven aan huis' van vraagtekens worden voorzien, zelfs lijkt niet duidelijk in hoeverre door de recente internetrevolutie het thuiswerken naast of als onderdeel van een reguliere baan buitenshuis toeneemt.

Maar misschien zetten die statistieken en onderzoeken ons wel op het verkeerde been, stellen ze de verkeerde vragen, meten ze de verkeerde dingen. Is dat denkbaar? Feit is dat steeds meer huishoudens computers hebben, toegang tot Internet, breedbandverbinding, en dat bijvoorbeeld beeldconferenties in de nabije toekomst ongetwijfeld binnen veler bereik zullen liggen. Technologische verandering maakt de thuiswerker mogelijk, maar maakt het hem ook maatschappelijk noodzakelijk? Is hij er al?

.....
³ Het taalgebruik spreekt hier vaak boekdelen: zo gaat het worden, zo zal het zijn, dit is de onbetwifelbare weg die we gaan. In deze onvermijdelijkheidsthese is de visie op technologie die van een barmhartige, zegenrijke technologie, ook wel bekend als het 'Chriet Titulaer-syndroom': *"Snelle ontwikkelingen in de technologie leiden automatisch tot fundamentele en vergaande veranderingen in de samenleving."* Het is in dit verband aardig om de publicatie 'Wonen en techniek' van STT uit 1981 te lezen. Van een positief technologiebeeld was twintig jaar geleden niets te bespeuren. De techniek is de mens voorbijgelopen, zo werd geschreven, en is een eigen leven gaan leiden. Het woord vervreemding duidt herhaaldelijk op en geen auteur is te beroerd om zijn toekomstvisie in te bedden in kritiek op de kapitalistische maatschappij waarin deze techniek zo'n dubieuze rol speelde (de wegwerpmaat-schappij): *"De vooruitgang blijkt een avontuur dat steeds hachelijker wordt. Kernenergie, automatisering, informatie- en communicatietechnieken, genetische manipulatie zijn de ingrediënten die kunnen leiden tot de anti-utopieën van Orwell en Huxley."* Leuk is het allemaal niet, zo wordt verzucht, maar laten we niet bij de pakken neerzitten: *"Hoewel er geen weg terug is, is het uit-zicht op een toekomst waarin de techniek beter in de maatschappij zal zijn geïntegreerd niet hopeloos."* [Overeem, 1981, p. 3].

De mate waarin het werk in onze diensteneconomie — sommigen zeggen graag kenniseconomie — doordringt in de privé-sfeer van de woning is vooralsnog in ieder geval statistisch onduidelijk.

Voor de gelovigen in de zegetocht van het thuiswerken waren er de afgelopen jaren bovendien nog andere signalen te zien. In de economische hausse van de late jaren negentig van de afgelopen eeuw groeide het aantal beoefenaars van vrije beroepen. Keurige werknemers werden zelfstandig ondernemer: uitbaters van eenmanszaakjes. Opmerkelijk genoeg bleken deze kleine zelfstandigen in toenemende mate elkaars gezelschap op te zoeken. In de steden betrok men gezamenlijk een kantoor, zodat ze eens koffie met elkaar konden drinken en een praatje konden maken. Alleen thuis was blijkbaar ook niet alles; efficiëntie en kostenrationalisatie bleken niet zaligmakend.

Kan het tempo waarin de thuiswerker (en daarmee wordt hier zowel de houder van een bedrijf aan huis als degene met een aanvullende reguliere baan bedoeld) oprukt vooralsnog dus op z'n minst van enige vraagtekens worden voorzien, deze relatieve 'onzichtbaarheid' van de thuiswerker heeft misschien ook wel te maken met de rol van de woonwoning als veilige burcht in de snelstromende tijd. Maar ook als de plaats waar het kerngezin zich schrap zet tegen de 'boze' buitenwereld. De voordeur als absolute scheiding tussen de binnen- en de buitenwereld heeft natuurlijk nooit bestaan. En in de loop der tijd heeft vooral de technologie (telefoon, televisie, Internet) daarin gaten geslagen. Maar toch, de grens tussen binnen- en buitenwereld is er een die zich laat koesteren. De woonwoning en het gezin als beoogd gebruiker zijn in de loop der geschiedenis herhaaldelijk ingezet om in woelige tijden de binnenwereld veilig te stellen en zo de buitenwereld van binnenuit te heroveren.

HET GEZIN ALS BEDRIJFSEENHEID

Op grote delen van het platteland was rond 1850 de boerderij familiedomein en bedrijfseenheid tegelijk. De boeren sliepen in de warmte van het vee op de deel en thuisarbeid was er nog heel gewoon. In de stad was het al niet veel anders. De ambachtslieden woonden boven de werkplaatsen en de kooplieden boven hun winkels. De kinderen werkten mee en groeiden hier op. Deze historisch gegroeide situatie had deels met veiligheid te maken en deels met de praktische voordelen die de nabijheid van de nering nu eenmaal bood. De buitenwereld was nog overzichtelijk en de grens met de binnenwereld op z'n minst diffuus. Bovendien was de organisatie van het huis diepgaand vervlochten met historisch gegroeide opvattingen over wonen en werken en met opvattingen over de betekenis van familie. Zo was lange tijd het meergeneratiegezin de gebruikelijke vorm. In de stad kwam daar het ruimtegebrek bij.

In deze situatie komt na 1875 snel verandering. De industriële revolutie verandert de structuur van de economie. Productie geschiedt vanaf nu in fabrieken. Mede als gevolg van de verbeterde infrastructuur — het ontstaan van een spoornet — ontstaat een nationale economie waarin de confectiefabriek de kleermaker vervangt en de schoenenfabriek de schoenmaker. De thuisnering als economisch organisatieprincipe is daarmee een aflopende zaak. Familiedomein en bedrijfseenheid raken

Figuur 8.1

Straatbeeld rond 1850.

gescheiden. De woon-werkwoning verdwijnt in hoog tempo uit het straatbeeld. Het meergeneratiegezin komt steeds verder onder druk te staan. Zoals Mart Stam het ter gelegenheid van een prijsvraag voor arbeiderswoningen in 1936 formuleerde:

“Een eeuw geleden waren er geen uitgesproken fabrieksarbeiders, maar wel een groot leger van handwerkers. En deze eenvoudige handwerkers hadden hun werkplaats bij hun woning, evenals de landarbeider zijn land bij zijn huis had. Van deze categorie van arbeiders, die hun werkkring direct in de nabijheid van hun woning hebben, vinden we tegenwoordig ook nog enkelen; het zijn de schoenmakers en de kleermakers en in het algemeen de winkeliers. Maar ook dit gedeelte van de bevolking wordt steeds kleiner; de kleine winkelier wordt verdreven door de grote confectiebedrijven en de kleine winkelier kan niet meer concurreren tegen de warenhuizen en de grote winkelbedrijven, die door hun grotere omzet veel goedkoper kunnen inkopen. De arbeidsverhoudingen uit vroeger dagen, waarbij de arbeid vaak ten nauwste met de woning en het gezin verbonden was, zijn totaal veranderd....” [Stam, 1936, p. 23].

HET KERNGEZIN ALS INSTRUMENT

De industriële revolutie bracht ook met zich mee dat in Nederland mede als gevolg van de crisis in de landbouw een migratie van arbeidskrachten van het platteland naar de stad op gang kwam. Tussen 1870 en 1920 vond er — mede door een stijgend geboorteoverschot — bijna een verdubbeling van de bevolking plaats, waarvan het grootste deel in de grote steden. De arbeiders vestigden zich in de stad nabij de industriële centra. De snelheid van deze ontwikkeling zorgde ervoor dat er in de steden een aanzienlijk arbeidersproletariaat ontstond dat onder erbarmelijke omstandigheden leefde,

vaak in vochtige kelders, in onbewoonbare bouwvallen, waar een emmer onder de eettafel als toilet dienst deed. Voor deze groepen was de 'woning' nog slechts een plaats om te slapen en te eten. Vader en moeder werkten lange dagen in de fabriek.

De middenklasse en gegoede burgerij zag dit alles angstig aan. Een revolutiedreiging spoelde aan het einde van de 19^e eeuw over het continent. De ergste armoede moest daarom bestreden worden en vanuit de middengroepen geïnstigeerde initiatieven zoals de 'Maatschappij ter nut van het algemeen' hadden mede tot doel de arbeiders een burgerlijk gedragspatroon op te leggen. Het kerngezin en de woonwoning speelden in deze 'beschavende' visie een belangrijke rol. De arbeidster moest huisvrouw worden (zoals het burgerlijke ideaal decreeteerde) en het huis de plaats waar het kerngezin zich beschut wist tegen de kwalijke invloeden van de snel veranderende (industriële) en steeds grotere buitenwereld. Het kerngezin was de ideale hoeksteen van de samenleving. Het moest het vervagen van normen en waarden tegengaan, de zedelijkheid bevorderen en tot grotere huiselijkheid aanzetten (en zo de dreigende revolutie, die immer op straat plaatsvindt, in de kiem smoren).

De kwaliteit van de meeste arbeiderswoningen was echter belabberd. De Jordaan in Amsterdam was nog een krottenzee. De Woningwet van 1901 zou daarin verandering brengen. De staat stelde regels op en ging toezien op de kwaliteit van de woningen. Er kwam subsidie voor verenigingen die zich met de verbetering van de volkshuisvesting bezighielden en er werden corporaties opgericht.

VOORTSCHRIJDENE FUNCTIESCHEIDING

In de loop van de 20^e eeuw raken wonen en werken steeds verder van elkaar gescheiden. Dat de nieuwe productiewijze en de invloed daarvan op het gezinsleven nog wel eens voor weemoedige overpeinzingen zorgden, mag het volgende citaat duidelijk maken:

“Vroeger was de woning de huisvesting voor een in zich gesloten bedrijf. De vrouw weefde voor eigen gebruik; zij bakte brood voor eigen gebruik. Men had een eigen stal, een eigen koe en varken, eigen aardappelen en groenten. Kort gezegd: een groot deel van de bezigheden, welke oorspronkelijk individueel gedaan werden, worden tegenwoordig georganiseerd, gemeenschappelijk en voor een groot deel mechanisch verricht. We hebben een systeem van bediening met levensmiddelen gekregen, we krijgen gas, water en electriciteit door een leiding toegevoerd. Dit is een zeer groote vooruitgang, die een ieder ten goede komt. We kunnen het dus aan de ene kant wel jammer vinden, dat de arbeider met het verleggen van zijn werkkring naar de grote gemechaniseerde bedrijven de samenhang met het gezinsleven verloren heeft, aan de andere kant is het duidelijk, dat het niet mogelijk is op dezelfde weg terug te keren. Het is niet mogelijk het gemechaniseerde bedrijf op te heffen en weer tot een handwerkelijk produceeren terug te brengen, om daardoor den vader van het arbeidersgezin weer meer, en opnieuw het verband met zijn gezin terug te geven.” [Stam, 1936, p. 24].

Vlak na de oorlog was er weliswaar sprake van een nieuw beschavingsoffensiefje, maar in de euforie van de bevrijding raakt het zedelijk besef op drift. Zo was daar het gerommel van Trees met

Figuur 8.2

Voorbeeld van een monofunctioneel bedrijventerrein.

haar Canadees, de sneloplopende hoeveelheid echtscheidingen en de toename van het ongehuwd moederschap. Daarbij kwam het verschijnsel ‘ontspoorde jeugd’ en het gegeven dat de communistische beweging sterk uit de oorlog was gekomen. De overheid kwam met een nieuw offensief: *“Gezinsherstel is volksherstel”*, maar het gezin als economische eenheid kwam daarmee niet weerom. De schaalvergroting en het daarmee samenhangende proces van specialisatie zetten na de oorlog door. Het milieu begon ook een rol te spelen. Veel activiteiten die in het begin van het industriële tijdperk nog in (stedelijke) woongebieden werden getolereerd, moesten zich als gevolg van een toenemende bewustwording van hygiëne en veiligheid en van de kwalijke bijproducten van industriële productie steeds verder van die woongebieden vestigen.

De fysieke afstand tussen woning en werk groeide op die manier gelijk op met het proces van schaalvergroting en specialisatie, mogelijk gemaakt door technologische vernieuwingen op het gebied van vervoer en communicatie. Er ontstonden monofunctionele bedrijventerreinen en zo goed als compleet nieuwe slaapwijken. Eerst door bevolkingsgroei en later door een combinatie van toenemende welvaart, met meer krachtig optredende individualisering (ieder lid van het huishouden zijn eigen kamer) en veranderingen in de huishoudensamenstelling (afnemende bezettingsgraad) bleef de druk op de huizenmarkt groot. De woningnood was volksvijand nummer één.

In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw leek het flatgebouw uitkomst te bieden. Het paste mooi in de modernistische visie van de CIAM⁴-ideologen, waarin functiescheiding een elementair beginsel was. Maar al snel kwam er kritiek: *“De mens woont er duurder en slechter en vindt er nimmer de bevrediging die hij in deze jagende tijd zozeer behoeft.”* [Bax, 1992, p. 179]. Het eengezinshuis daarentegen vertegenwoordigde de ware Nederlandse volksaard, was de bron van stabiliteit en gezinssamenhang: *“In het massale huis wonen nummers, die elkander als nummers behandelen. Alleen het eengezinshuis bevordert de ware gemeenschap.”* [Bax, 1992, p. 179]. De ‘hunkerbunker’ werd een twijfelachtige toekomst toebedeeld.

.....
⁴ Congrès Internationaux
d’Architecture Moderne.

In de jaren zeventig verzezen de groeikernen: monofunctionele ‘slaapsteden’ waar de straten overdag leeg bleven om alle avonden even na zessen vol te lopen met een schier eindeloze stoet middenklasseauto's. Het begrip forens raakte ingeburgerd en de dominantie van de eengezinswoning bereikte een voorlopig hoogtepunt, niet in de laatste plaats ook door *“de grootschalige toepassing van huishoudelijke apparatuur (die) van begin af aan positief (heeft) gewerkt ten aanzien van de voorkeur voor de eengezinswoning, die meer dan de bestaande meergezinswoningen de mogelijkheid bood om deze apparatuur te installeren.”* [Bax, 1992, p. 182]. Tegelijkertijd ontstond er kortstondig een tegenbeweging waarin juist twijfel werd geuit over de zegeningen van al die eengezinswoningen in buitenwijken. In het gezin werd de vrouw onderdrukt, zo ging de gedachte, en bovendien zorgden al die afzonderlijke gebieden voor wonen, bejaardenhuizen, studentenflats, koopcentra, weilandwinkels, ziekenhuiscentra en uitgebreide industriezones, kantorencomplexen en recreatiegebieden voor desintegratie: *“De mens raakt verloren in het grootschalige decor dat gekenmerkt wordt door functiescheiding.”* [Planologische Dienst, 1976]. De woongemeenschap raakt even ‘in’ en zelfs wordt gesproken over het met elkaar verweven van wonen en werken, al kwam daarvan in de praktijk niet veel terecht. De suburbanisering van Nederland was in volle gang. De welvaart groeide en steeds meer mensen hadden een auto, hetgeen grotere afstanden tussen woning en werk mogelijk maakte.

EEN NIEUW ETHISCH REVEIL

Dat het thuiswerken — en zeker het bedrijf aan huis — misschien minder snel toeneemt dan wel wordt gedacht, kan te maken hebben met de specifieke functie van het gezin en het woonhuis in het publieke discours; het gegeven dat de woonwoning sinds het einde van de 19^e eeuw als gezinsburcht bij uitstek is gepropageerd. Het gezin staat daarin voor de binnenwereld, zoals het werk de buitenwereld representeert. Op verschillende momenten in de recente geschiedenis is het gezin in stelling gebracht als veilig baken in tijden van grote maatschappelijke onrust. De woning wordt tegenover de straat geplaatst, waar de zedeloosheid is en de anarchie (de individualiteit). In de woning daarentegen heerst het gezin als kerneenheid van de gemeenschap, als bron van gemeenschapsleven. De woonwoning is de burcht van de anti-revolutie.

Ook momenteel lijkt er sprake van zo'n ‘beschavingsoffensief’, van een ethisch reveil waarin het gezin de gemeenschap moet stutten, en de binnenwereld de buitenwereld moet keren. *“Steeds meer wordt duidelijk dat de rol van het gezin als plaats waar doorgaans de eerste overdracht van normen en waarden plaatsvindt en waar ook allerlei sociale vaardigheden worden aangeleerd, vaak is onderschat. Waar ouders minder tijd overhouden voor hun opvoedende taken, krijgen televisie en straat meer (niet zelden negatieve) invloed dan valt goed te maken met het inlassen van ‘kwaliteitsuurtjes’.”* [Garssen, 2001, p. 13]. Het offensief hangt deels samen met de problematische (allochtone) jeugd die de kranten beheerst, met een groep sociaal zwakkeren (allochtonen) in de steden, die snel groter wordt en het straatbeeld bepaalt. In het ethisch reveil staat de straat tegenover het huis, anarchie tegenover ordening, zedeloosheid tegenover (bijbelse) moraal, individu tegenover gemeenschap. Het is verleidelijk deze angsten te begrijpen als symptomen van een en hetzelfde ziektebeeld: als bijproducten van een vaak door technologische vooruitgang gedreven proces van schaalvergro-

ting waarin mensen en culturen verknoopt raken, of ze willen of niet. Het is de angst voor verandering en ontworteling van het lokale, die maakt dat het gezin en de woonwoning op een voetstuk worden geplaatst.

De beschavingsoffensieven — het ideologische discours — oefenen zo direct invloed uit op de maatschappelijke werkelijkheid en dragen daardoor bij aan het ontstaan van een (zelf)beeld van het kerngezin als vanzelfsprekende, veilige binnenwereld, en de woonwoning als de fysieke, natuurlijke habitat van dat gezin. Tegelijkertijd is in diezelfde maatschappelijke werkelijkheid het gezin zelf van gezicht veranderd. Niet alleen is het gezin niet meer de dominante huishoudenvorm van 50 jaar geleden. Mede als gevolg van een proces van individualisering, en gefaciliteerd door welvaartsgroei zijn ook de onderlinge relaties tussen gezinsleden gewijzigd, en werd bijvoorbeeld het recht op privacy in toenemende mate gedefinieerd als iets dat tussen gezinsleden gold (en dat het recht op een eigen kamer impliceerde).

Dat als gevolg hiervan de relatie tussen binnenwereld en buitenwereld anders is komen te liggen, is echter niet vanzelfsprekend. De psychologische behoefte aan een duidelijke grens kan, gevoed door ideologische tradities als hiervoor beschreven, akelig hardnekkig zijn. De vraag komt daarmee wel op of deze beschavingsoffensieven nog veel effect zullen sorteren, zolang ze nadrukkelijk toegespitst zijn op het kerngezin als belangrijkste waarde. Immers, er zijn steeds minder gezinnen, en bovendien is het concept 'gezin' in werkelijkheid al lang geen eenduidige (en statische) entiteit meer. Zolang echter de woonwoning en de afscheiding tussen binnen- en buitenwereld worden benadrukt, en zolang het 'gezin' vervangen wordt door (of geïnterpreteerd wordt als) 'huishouden', past de ideologie nog opmerkelijk goed bij een maatschappelijke werkelijkheid waarin de grens tussen binnen- en buitenwereld in belangrijke mate nog langs traditionele lijnen lijkt te worden getrokken. De veronderstelde volkomen vanzelfsprekende en door autonome technologische verandering gestuurde omwenteling in het thuiswerken gaat aan deze tegenwerkende, vertragende processen voorbij.

SLOT

Zoals de industriële revolutie een einde maakte aan de woon-werkwoning, zo zou de internetrevolutie de dominantie van de thuiswerker te zien geven. Maar die conclusie lijkt te snel getrokken. De thuiswerker is in de statistieken vooralsnog niet dominant. Dit kan erop wijzen dat de statistiek faalt omdat zij de thuiswerker niet kan vinden, bijvoorbeeld omdat bepaalde technologische hulpmiddelen (Internet, breedband) van zo recente datum zijn dat de invloed op de maatschappelijke organisatie nog niet zichtbaar is en hun effect de statistieken nog niet heeft bereikt. Het kan ook een aanwijzing zijn dat het thuiswerken minder snel ingeburgerd raakt dan wel wordt aangenomen. In dit essay worden twee mogelijke oorzaken aangegeven. In de eerste plaats de sociale functie van fysiek samen werken. De opvatting dat thuiswerken te allen tijde efficiënter is, miskent de dynamische kracht van groepsprocessen, de psychologische behoefte en de meerwaarde van groepscreativiteit. Dat thuiswerken — zeker in de vorm van het 'bedrijf aan huis' — het samen werken in een bedrijfsruimte op korte termijn grotendeels zal vervangen, lijkt daarom niet vanzelfsprekend. Een tweede

oorzaak ligt mogelijk in het antirevolutionaire discours over het kerngezin en de woonwoning als haar natuurlijke habitat. Processen als individualisering hebben dat gezin veranderd. Als huishoudenvorm is het kerngezin statistisch niet meer zo dominant als 50 jaar geleden. De retorische kracht van het kerngezin als veilige haven is als instrument in het publieke discours daarmee wellicht iets aangetast. Dit betekent echter nog niet dat met de komst van voorwaardenscheppende technologie de psychologische behoefte om wonen en werk, binnen- en buitenwereld te scheiden vanzelf ophoudt te bestaan. Het gaat hier om meer dan een eigenschap van slechts deze ene huishoudenvorm — het kerngezin.

De relatie tussen wonen en werk zal onder invloed van technologische verandering ongetwijfeld diffuser worden, en daarmee zal ook de verhouding tussen de binnen- en de buitenwereld van vorm veranderen. Maar dit geldt niet voor iedereen, niet overal, en zeker niet in het tempo en zo radicaal als wel wordt beweerd. Omdat met zo'n mutatie in de sociale structuur van de samenleving tegelijk een maatschappelijk en ideologisch domein wordt betreden, is er geen vanzelfsprekende 'loop der dingen', geen onstuitbare gang des tijds. Sociale structuren (tradities) en psychologische behoeften (gevoed door ideologisch discours) zijn vaak hardnekkig, juist in tijden van grote (technologische) verandering. Ze kunnen het tempo en de richting van de ontwikkelingen beslissend beïnvloeden. De thuiswerker heeft misschien de toekomst, maar daarheen is nog een lange weg te gaan.

REFERENTIES

- Bax, MFTh (red.) (1992). *Concepten van bouwkunde*. Technische Universiteit Eindhoven
- Breedveld, K, A van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag
- Garssen, J (red.) (2001). *Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Voorburg/Heerlen
- Mares, A (red.) (2002). *Jaarboek wonen 2002. Feiten en cijfers over het wonen in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Voorburg/ Heerlen
- Overeem, J, GH Jansen (red.) (1981). *Wonen en techniek. Ervaringen van gisteren, ideeën voor morgen*. Serie Toekomstbeeld der Techniek, nr. 29, Stichting Toekomstbeeld der Techniek, Den Haag
- Planologische Dienst (1976). *Naar meer gemeenschappelijkheid in het wonen*. Provinciale Planologische Dienst Zuid-Holland
- Stam, M (1936). Het vraagstuk der arbeiderswoning in verband met de steeds veranderende grootte der gezinnen. II. De dagindeeling der gezinsleden. In: F Ottenhof (red.). *Goedkope arbeiderswoningen*. Afbeeldingen van 28 projecten, ingezonden op de door de gemeente Amsterdam uitgeschreven prijsvraag

Deel 2

9

Van top-down naar bottom-up

Joop de Vries¹

INLEIDING

Hoe het bewonen eruit zal zien, wordt op dit moment primair door de overheid bepaald. De overheid neemt de strategische beslissingen die het bewonen in Nederland structureel en voor de lange termijn vastleggen. Uiteindelijk is via het parlement de burger verantwoordelijk voor het bewonen, maar in de praktijk speelt deze een bescheiden rol, die grotendeels beperkt is tot het optimaliseren van de eigen woonsituatie. Het proces van strategische beslissingen is in hoge mate top-down. De samenleving ondersteunt deze benadering, maar de beperkingen ervan worden nu zichtbaar. Het anticiperen op toekomstige woonbehoeften wordt moeilijker en de consument gaat hogere eisen stellen. Er is een latente vraag naar hoogwaardige woningen die op de huidige woningmarkt niet aanwezig zijn en ook niet ontwikkeld worden. Het is onvermijdelijk dat de balans zal verschuiven in de richting van een bottom-upbenadering.

¹ Sinus Sociovision, Heidelberg.

De geblokkeerde markt

Het meest nijpende probleem is momenteel dat er te weinig gebouwd wordt. Minister Dekker sprak zelfs van een ‘nieuwe woningnood’. De productie van nieuwbouw blijft ver achter bij de vraag en de gevolgen daarvan zijn in de gehele markt voelbaar. Wachttijden voor huurwoningen zijn onaanvaardbaar lang en lopen in de grote steden op tot acht jaar. De herstructurering van verouderde stadswijken raakt achterop. Bijna de helft van de goedkope corporatiewoningen wordt bewoond door huurders met middeninkomens. De doorstroming is vastgelopen. De regering ziet de gebrekkige marktwerking als een van de voornaamste oorzaken van de stagnatie in de woningproductie. De huur- en koopmarkt zijn, aldus minister Dekker, volstrekt uit elkaar gegroeid. Zij stelt dat de woningmarkt in beweging moet komen en zich moet ontwikkelen tot een echte markt. Om het gat tussen koop- en huurmarkt te dichten, zou een extra huurverhoging een eerste stap zijn. Een bijkomend probleem is dat *“het bouwen van woningen gevangen zit in een woud van regels”*, aldus de minister.

De tweedeling

De woningmarkt valt in een aantal segmenten uiteen. Aan de bovenzijde is de woningmarkt een echte markt, waar de consument zijn eigen voorkeur kan volgen. In dit segment, waar kooprijzen en huren geheel door vraag en aanbod bepaald worden, is er veel keus en variatie. De randvoorwaarden worden ook hier door de overheid bepaald, onder andere via fiscale maatregelen, maar de koper en verkoper of de huurder en eigenaar nemen zelf de beslissingen. Aan de andere zijde van het spectrum kan men voorzover het de bewoners betreft nauwelijks van een markt spreken. Hier overheersen sociale woningbouw en huursubsidies. Uitgangspunt is dat iedereen recht heeft op een passende en betaalbare woning. In dit segment leidt schaarste niet tot hogere prijzen, maar tot langere wachttijden. Wachttijsten worden als een eerlijker vorm van toewijzing gezien dan de combinatie van prijs en koopkracht. Bovendien stellen ze gemeenten in staat een sturende rol te spelen en specifieke sociale doelstellingen na te streven. Dit ingrijpen in de ‘markt’ heeft evenwel neveneffecten. Het kan bijvoorbeeld tot frictie leiden, omdat mensen na verloop van tijd goedkoop op toplocaties wonen of omdat naargelang de omstandigheden uitzonderingen gemaakt worden op de regel. Problemen ontstaan omdat mutaties niet doorgegeven worden en woningen worden onderverhuurd, zeker in de grote steden waar vaak niet duidelijk is wie waar woont, zoals de nasleep van de Bijlmerramp aantoonde.

De anticiperende overheid

Een overheid die verantwoordelijk is voor de volkshuisvesting, moet vooruitzien. Ze wordt geconfronteerd met toekomstige demografische en sociaal-culturele veranderingen die hun schaduw vooruit werpen. In 2020 telt Nederland vier miljoen eerste en tweede generatie allochtonen, waarvan 60% uit niet-westerse landen. Er komen bijna een miljoen bejaarden bij (65+), en er zullen wellicht een miljoen nieuwe woningen nodig zijn. Steeds meer woningen zullen geschikt moeten zijn voor eenpersoonshuishoudens, zelfstandig wonende bejaarden en immigranten met ‘extended’ families. Daarnaast zijn er veel andere trends die de vraag naar woningen zullen beïnvloeden. Mensen zullen

minder tijd op kantoor doorbrengen en vaker thuis of onderweg werken. Het bedrijfsleven zal hogere eisen stellen aan de mobiliteit van werknemers. Gezinnen worden kleiner. Alleenstaanden die een relatie aangaan, houden vaker beide woningen aan. Bereikbaarheid heeft een hoge prioriteit en zal de bouw van weilandwinkels en kantoorlinten langs autowegen op de agenda houden. Bejaarden hebben behoefte aan woningen die desgewenst aangesloten kunnen worden op een zorgsysteem. Op al deze gebieden ziet de overheid het als haar taak de ontwikkelingen in wereld en samenleving goed in te schatten en erop in te spelen.

De bewoner wikt, de overheid beschikt

Impliciet wordt geaccepteerd dat de overheid primair verantwoordelijk is voor beleid dat bepalend is voor het bewonen in de toekomst. Overheid en deskundigen zijn degenen die de complexe materie beheersen, vooruit kunnen kijken en ervoor moeten zorgen dat het systeem eerlijk blijft. Beleidsstukken benadrukken dat de overheid proactief wil zijn, kaders wil schetsen en oplossingen aanreiken. De minister verklaart: *“ik geef het kader voor de ontwikkeling van regionale en lokale plannen”*, en *“wij bemoeien ons actief met de woningproductie in de stedelijke regio’s.”* Als de woningcorporaties hun maatschappelijk ondernemerschap niet waarmaken, zal de minister in het uiterste geval investeringen afdwingen. De overheid is als *“de eigentijdse architect die een robuuste structuur neerzet en daarmee de bewoners alle ruimte laat voor een eigen indeling.”* Het ultieme voorbeeld van deze top-downbenadering was de Vinex-wetgeving, die beoogde de Nederlandse woningvoorraad in één klap uit te breiden met bijna 10%. De overheid bepaalde dat Vinex-wijken ‘compact’ moesten worden en dicht bij bestaande steden zouden liggen. Ze stelde regels op die ertoe leidden dat de wijken snel gebouwd werden, relatief uniform en weinig flexibel en vaak zonder winkels en bomen. De bewoner kwam pas later aan bod.

Speelruimte van bewoner en overheid

Het Nederlandse beleid op het gebied van bewonen wordt gekenmerkt door een zorgvuldige planning en een overwegend collectieve aanpak. Extremen worden vermeden, we kiezen de gulden middenweg en blijven voor alles pragmatisch en realistisch. Consistent en eerlijk beleid wordt meer op prijs gesteld dan de chaotische dynamiek van een vrije markt. Deze benadering is legitiem en past bij de Nederlandse samenleving. Maar de onvermijdelijke consequentie is dat de individuele burger een bescheiden rol speelt. Het bewonen heeft immers twee dimensies: de woning en de woonomgeving. Vooral de toekomstige woonomgeving wordt namens en voor alle Nederlanders bepaald door de overheid. De woonomgeving (ruimte, sfeer, veiligheid, natuur, bereikbaarheid) is de dimensie die het bewonen van de samenleving als geheel vormgeeft. De woonomgeving is in elk marktsegment zonder uitzondering verbonden met de kwaliteit van het bewonen. Toch is de burger slechts in geringe mate bij de planning betrokken of kan hierop weinig invloed uitoefenen.

Latente vraag

Hoe men woont is voor de meeste mensen belangrijk, omdat het de kwaliteit van hun leven bepaalt. Vooral als ze in een huis wonen waarop ze trots zijn, dat iets eigens heeft en hun identiteit uitdrukt. Een huis vertelt een verhaal over wie we zijn. Dat zien we ook duidelijk in de wijze waarop mensen hun woning inrichten. In hun interieur hebben ze de kans hun eigen smaak en stijl te volgen. Over het type en ontwerp van de woning hebben de meeste consumenten weinig inspraak. In het topsegment valt er wel te kiezen en dan vertelt de toekomstige bewoner aan architect en aannemer hoe hij het hebben wil. We zien de opkomst van de 'sovereine consument', die zijn eigen normen opstelt en niet inziet waarom hij moet accepteren wat anderen voor hem beslissen. Deze consument heeft de neiging zijn eigen intuïtie en gezond verstand te volgen, regels en beperkingen aan te vechten, en het oordeel van experts te relativiseren. In de woningsector is de speelruimte beperkt, omdat woonruimte die aan specifieke individuele verlangens voldoet beperkt beschikbaar is. Het gevolg van deze soevereiniteit is dat een reeds bestaande latente vraag in de markt verder toeneemt.

Diversiteit en segmentering

In elk prijssegment hebben individuele consumenten zeer uiteenlopende opvattingen over hun 'droomhuis'. Deze opvattingen worden versterkt door individualisering en dat is wellicht de belangrijkste sociale trend van de afgelopen decennia. Naarmate meer mensen meer zeggenschap hebben, zal de diversiteit in de woningbouw toenemen. Als de consument centraal staat en kan kiezen, is er weinig sprake van 'de' bewoner of 'de' consument. Planners en aanbieders ontkomen er niet aan de markt in segmenten op te delen. Leeftijd, inkomen, opleiding en sociale klasse spelen een rol, maar empirisch onderzoek toont aan dat persoonlijke waarden en aspiraties veel belangrijkere criteria zijn. Hiervan hangt af welke identiteit een woning moet uitstralen. Voor sommige segmenten is dat status en aanzien, voor andere traditie en gezelligheid. Er zijn segmenten die zich aangetrokken voelen tot moderne, stijlvolle huizen. Andere persoonlijke voorkeuren liggen op het gebied van bereikbaarheid per auto, een locatie midden in de stad of in de vrije natuur, in een goede of gegoeide buurt, in een wijk geschikt voor kinderen, dichtbij scholen en winkels, en bereikbaar per openbaar vervoer. Op elk terrein hebben individuele consumenten uitgesproken aspiraties. Als hen de kans daartoe gegeven wordt, maken groepen consumenten en bewoners hun eigen, zeer uiteenlopende afwegingen.

De onzichtbare consument

De soevereine consument is op dit moment geen factor van belang in de besluitvorming voor de lange termijn. Consumenten hebben wensen, bewoners willen zeggenschap, burgers eisen inspraak, maar de invloed hiervan op de toekomst van het wonen is beperkt. De consument speelt een rol in marktprognoses, zoals in de nota 'Mensen, wensen, wonen' [VROM, 2000], maar hier is sprake van analyses van consumentengedrag voor die instanties die de beslissingen nemen. In beleidsstukken wordt de consument niet opgevoerd als een partij die beslissingen neemt (zie bijv. de 'Stellingnamebrief Nationaal ruimtelijk beleid' [Ministerraad, 2002] waarin wordt gesteld dat *"de overheid bereid moet zijn verantwoordelijkheid bij mensen te leggen"*). De vraag is of dit van harte

gaat en niet vanwege de erkenning dat *“we niet achter elk bedrijf en achter elke burger een hand-havingsambtenaar kunnen plaatsen.”* Bovendien heeft de verantwoordelijkheid waarnaar hier gerefereerd wordt, betrekking op individuele beslissingen van bewoners en niet op de verantwoordelijkheid voor hoe de Nederlandse bevolking over dertig jaar Nederland zal bewonen.

De woningmarkt en andere markten

In veel sectoren van de economie heeft de soevereine consument zijn intrede gedaan. Marketingdeskundigen accepteren dat het gedrag van de soevereine consument verrassend, intuïtief, irrationeel en emotioneel kan zijn. Om op deze veranderende markt in te spelen, is het essentieel dat zij de perspectieven en prioriteiten van hun klanten kennen. Vaak wordt de klant ‘co-product’: de klant mag meebepalen hoe de toekomstige productportfolio eruit moet zien. Zijn expliciete en impliciete wensen worden meegenomen naar de concept- en ontwikkelingsfase van producten. Het is te verwachten dat ook de woningmarkt deze richting zal uitgaan, maar dit proces verkeert nog in de beginfase. De aanbieders in de woningmarkt (planners, ontwikkelaars, bouwers, financiers) zullen zich steeds meer afvragen hoe consumenten beslissingen nemen en welke aspiraties daarbij de doorslag geven. De markt zal zich steeds meer richten op onvoorspelbare ontwikkelingen die elkaar beïnvloeden en in mindere mate op duidelijk collectieve doelstellingen.

SYNERGIE EN DILEMMA’S

Drijvende krachten

De latente verlangens van een mondiger consument en de toenemende eisen van een meer welvarende samenleving zijn momenteel drijvende krachten. Hierdoor is er meer vraag naar verscheidenheid en marktwerking. Dit proces wordt door de overheid onderschreven. De politiek vraagt om een gevarieerder en kwalitatief beter woningaanbod en het terugdringen van regelgeving. De Tweede Kamer nam een motie aan die beoogt een derde van de woningen binnenkort in opdracht van de consument te laten bouwen. Naarmate deze krachten gemobiliseerd worden, versterken ze elkaar. Nieuwe synergie ontstaat als consumenten meer keuzemogelijkheden krijgen, kunnen nadenken over wat ze echt zouden willen en bereid zijn daartoe middelen ter beschikking te stellen die ze nu elders besteden. Uitgangspunt zal zijn dat alles is toegestaan tenzij het verboden is, en niet omgekeerd. Dit proces gaat verder dan consumenten meer inspraak geven. Het vereist verschuivingen van structuren en bevoegdheden. De volgende vijf thema’s illustreren welke dilemma’s daarbij zullen optreden.

De niet-meer-zo-maakbare samenleving

Naarmate consumenten (lees hier ook bewoners) meer keuzemogelijkheden hebben en hun persoonlijke doelstellingen nastreven, wordt plannen moeilijker. De consument is gevoelig voor modetrends en onderhevig aan stemmingen, maakt fouten en gedraagt zich vaak emotioneel en irrationeel. Naarmate de consument minder voorspelbaar is, wordt langetermijnplanning moeilijker. De behoefte aan macroplanning zal in het bottom-upmodel afnemen. De consument zal aangeven hoe het bewonen in de toekomst dient te worden ingevuld. Bejaarden die volgens plan naar een

tehuis zouden moeten gaan, blijven in hun te grote huis wonen, omdat verhuizen te omslachtig is. Medische innovaties veranderen de inzichten over zieken- en bejaardenzorg. Welvarende 50-plussers experimenteren met nieuwe woonvormen, waarvan sommige levensvatbaar zullen blijken. De samenleving wordt geconfronteerd met meer thuiswerkers, ad hoc kantoorverhuur, appartementhotels, virtuele organisaties, immigrantengemeenschappen, huizen uit erfenis, ‘time-shares’, semi-‘gated communities’, tweede woningen in binnen- en buitenland, nieuwe typen woningfinanciering, en vele andere trends. De woningmarkt wordt erdoor beïnvloed, maar op een wijze die niet echt te voorspellen is. Een bottom-upsysteem wordt gestuurd door de talloze overwegingen en beslissingen van individuele bewoners. De overheid stelt de randvoorwaarden vast, maar geeft daarbinnen marktpartijen de kans zowel goede als slechte beslissingen te nemen.

Gedwongen aandacht voor opwaardering

Geleidelijk vervaagt het idee dat bebouwing een vorm van vervuiling is, die per definitie het landschap bedreigt en de waarde ervan vermindert. De mensen willen ruim wonen, of in ieder geval kunnen kiezen of ze ruim willen wonen. De samenleving wordt steeds welvarender, vooral gemeten naar nationaal bezit (een meer relevante maatstaf dan het bruto nationaal product). Dit vindt zijn weerslag in het bouwen. Zoals Martin de Jong in Elsevier [Jong, 2002] stelde: *“als de burger het voor het zeggen heeft, komen er ‘meer Wassenaars’.*” De samenleving acht het bewonen geslaagd als we woningen bouwen met klasse en kwaliteit, die hun waarde behouden en duurzaam zijn. De grote Vinex-wijken, door Adri Duivesteijn ooit de ‘achterstandswijken van de toekomst’ genoemd, voldoen niet aan deze criteria. Ook de steden zullen dus locaties van hoge kwaliteit moeten aanbieden. Ze komen onder druk te staan om ook in de duurdere marktsegmenten uit te breiden om zo hun diversiteit en vitaliteit te behouden. Ook financiële redenen spelen daarbij een rol. Mensen willen meer zeggenschap in hun rol als consument. Als burger willen ze een woningbestand met meer uitstraling.

De schaarste inhalen

Demografische prognoses geven aan dat Nederland een groot aantal locaties voor nieuwbouwwoningen zal moeten ontsluiten, zowel in steden als op het platteland. De vraag is in welk tempo dit gaat gebeuren en of het beleid reactief of proactief zal zijn. In principe is het aantrekkelijk het aanbod van beschikbare bouwlocaties zo snel mogelijk drastisch uit te breiden en waar mogelijk op de vraag vooruit te lopen. In plaats van de permanente schaarste die ontstaat wanneer het aanbod van bouwlocaties naijlt, ontstaat aldus een minder overspannen woningmarkt. Daarmee worden onnodige krapte en grondspeculatie bestreden, en wordt de afstand tussen huur- en koopmarkt op termijn verkleind. In politieke termen is dat een grote uitdaging. Het betekent dat grondeigenaars onder druk gezet worden hun terreinen te bebouwen. Omwonenden wordt het moeilijker gemaakt nieuwbouwprojecten tegen te houden. Het beschikbaar stellen van landbouwgrond voor woningbouw wordt in principe niet afgevozen. Minister Dekker heeft reeds aanzetten gegeven voor nieuwe concepten “van ruimtelijke ordening naar ruimtelijke ontwikkeling”. Ze houdt de deur open voor meer vloeiende overgangen tussen stad en land, voor wonen in het landschap, en na grondige afweging voor verspreide bebouwing waar het de kwaliteit van het landschap zou kunnen verbeteren. *“Het platteland kan niet op slot.”* Tegelijkertijd wil de regering voorkomen dat nieuwbouw op het platteland de midden- en hogere inkomens uit de steden aantrekt, terwijl juist deze segmenten belangrijk zijn voor de vitaliteit van de steden.

De negatieve spiraal vermijden

Waar prijzen bepaald worden door vraag en aanbod, kan een klein tekort of overschot disproportionele gevolgen hebben. In buurten, steden en regio's waar het goed gaat, is de kans groot dat het nog beter zal gaan. Consumenten worden sterk aangetrokken door locaties die zich onmiskenbaar in een opwaartse spiraal bewegen. Vooral de steden zullen er alles aan moeten doen een neerwaartse spiraal te voorkomen. Een stad die ervaren wordt als vies, agressief, onveilig en onaangenaam zal met steeds meer problemen geconfronteerd worden. Werkgevers vinden het steeds belangrijker dat de woonomgeving aantrekkelijk is voor degenen die ze in dienst hebben of willen nemen. Steden zullen steeds duidelijker met elkaar concurreren in nationaal en Europees verband. De aantrekkelijkheid van onze grote en middelgrote steden is een zaak van nationaal belang.

Sturen en accepteren van de markt

De minder draagkrachtigen hebben recht op ondersteuning, maar deze zal steeds vaker de vorm aannemen van een aanvulling op het inkomen dan van controle op prijzen en huren. In het verleden werd een passende woning primair beschouwd als een recht met de overheid als de verantwoordelijke partij. Naarmate het sociaal beleid losgekoppeld wordt van de markt, zal de woningmarkt in toenemende mate als een normale markt en de woning als een normaal 'product' gezien worden. De waarde van een woning hangt af van de balans tussen vraag en aanbod volgens criteria die de consument bepaalt. De waarde van een woning stijgt als de wijk of de stad het goed doet of wanneer de infrastructuur verbeterd wordt. Prijzen en huren kunnen drastisch dalen of stijgen als gevolg van een wijziging in rente, huurbescherming of belastingaftrek. De overheid stelt de randvoorwaarden vast; binnen die randvoorwaarden draait het om vraag en aanbod met in elk segment en in elke regio een eigen uitkomst.

EEN KWESTIE VAN KIEZEN?

Een nationale zaak

De toekomst van het bewonen hangt af van nationale besluitvorming. De woningmarkt wordt vrijwel niet beïnvloed door globalisering of internationale concurrentie. Dit wordt geïllustreerd door een vergelijking met ons omringende landen. Nederland en Engeland hebben vrijwel dezelfde bevolkingsdichtheid, maar een geheel ander idee van bewonen. In Engeland worden mobiliteit en doorstromen bevorderd door de kosten van kopen en verkopen laag te houden (4% van de koopprijs, vergeleken met 11% in Nederland en 18% in België [Economist, 2003]). In Nederland en Groot-Brittannië wordt de woningmarkt gekenmerkt door schaarste en hoge prijzen, terwijl Duitsland kampt met leegstand (900.000 woningen) en stagnerende prijzen. Het vloeroppervlak van de gemiddelde nieuwbouwwoning in Nederland bedraagt 112 m², in België 135 m². Nederland volgt een geheel eigen koers met maatregelen, zoals de volledige aftrekbaarheid van de hypotheekrente en de uitbreidingen van middelgrote steden in Vinex-stijl. Als een land de wissels omzet, leidt dit op termijn tot andere varianten van bewonen.

Kiezen kan

Of andere landen meer of minder succes hebben bij het invullen van het bewonen, is een kwestie van smaak. Groot-Brittannië bewijst hoe een landschap met de juiste huizen aan kwaliteit kan winnen. Duitsland laat zien dat een al te krachtig nationaal beleid (na de hereniging) niet zonder risico's is en dat ook een te groot woningaanbod tot pijnlijke problemen leidt. In België blijkt hoe mensen bouwen als ze de kans krijgen hun ideaal te verwerkelijken. De regionale en nationale verscheidenheid bewijst dat er keuzemogelijkheden zijn. De belangrijkste vraag is welk 'klimaat' geschapen wordt en welke spelregels en randvoorwaarden van toepassing zijn. De vraag is tevens wie in deze discussie de boventoon voert. Daarbij staan grote belangen en gevestigde tradities op het spel met zowel winnaars als verliezers. Het beschikbaar maken van meer bouwterreinen betekent dalende prijzen en voor sommige partijen lagere inkomsten of grotere risico's. Snellere procedures en het benutten van landbouwgrond voor bebouwing zullen op allerlei tegenstand stuiten. Wie bepaalt hoe een buurt eruit moet zien, of integratie een verplichte doelstelling is, en of de overheid moet toezien op het functioneren van de markt? In feite is de vraag op welke wijze wij als samenleving besluiten hoe het bewonen in de toekomst eruit zal moeten zien.

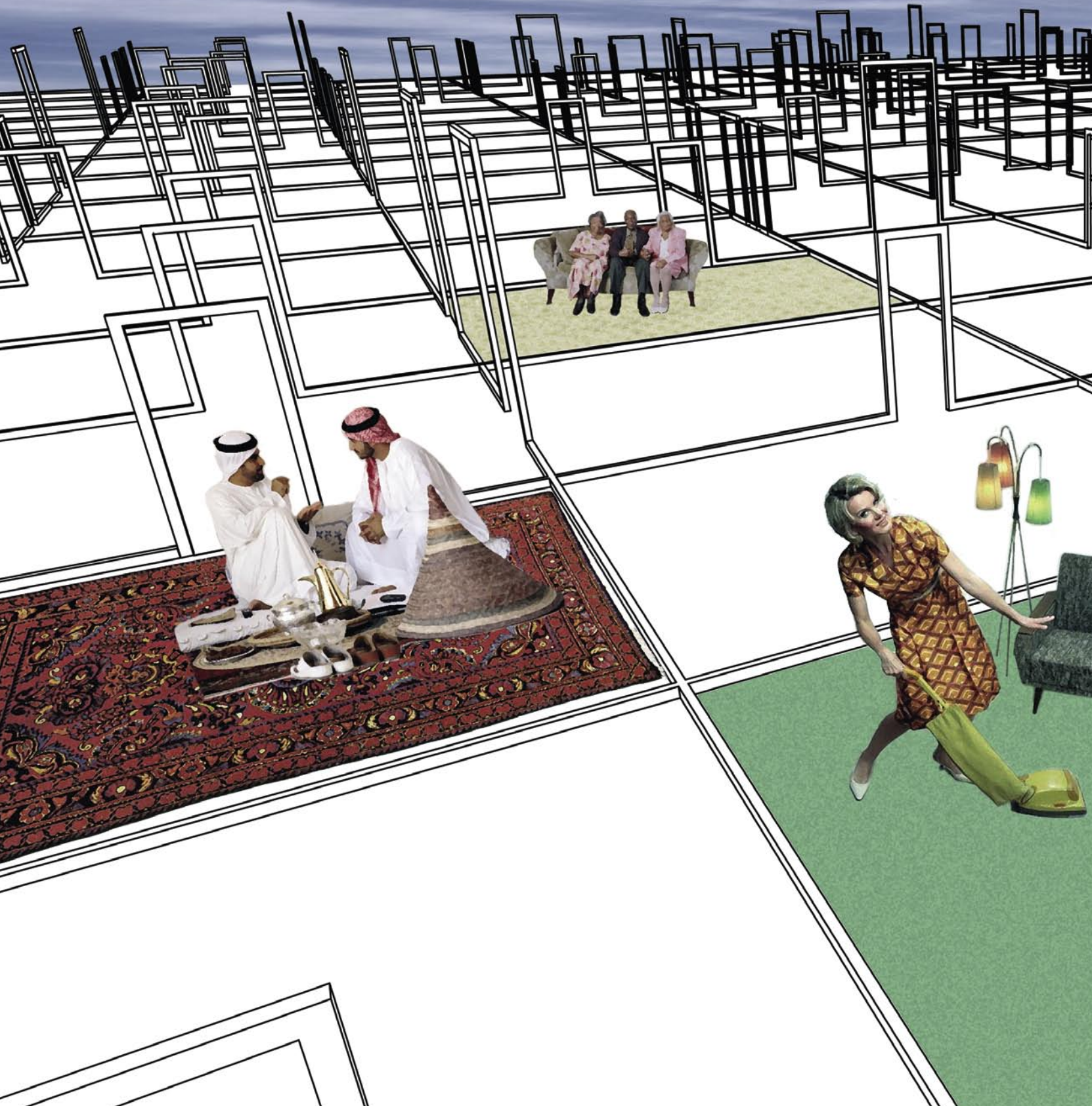
Conclusie

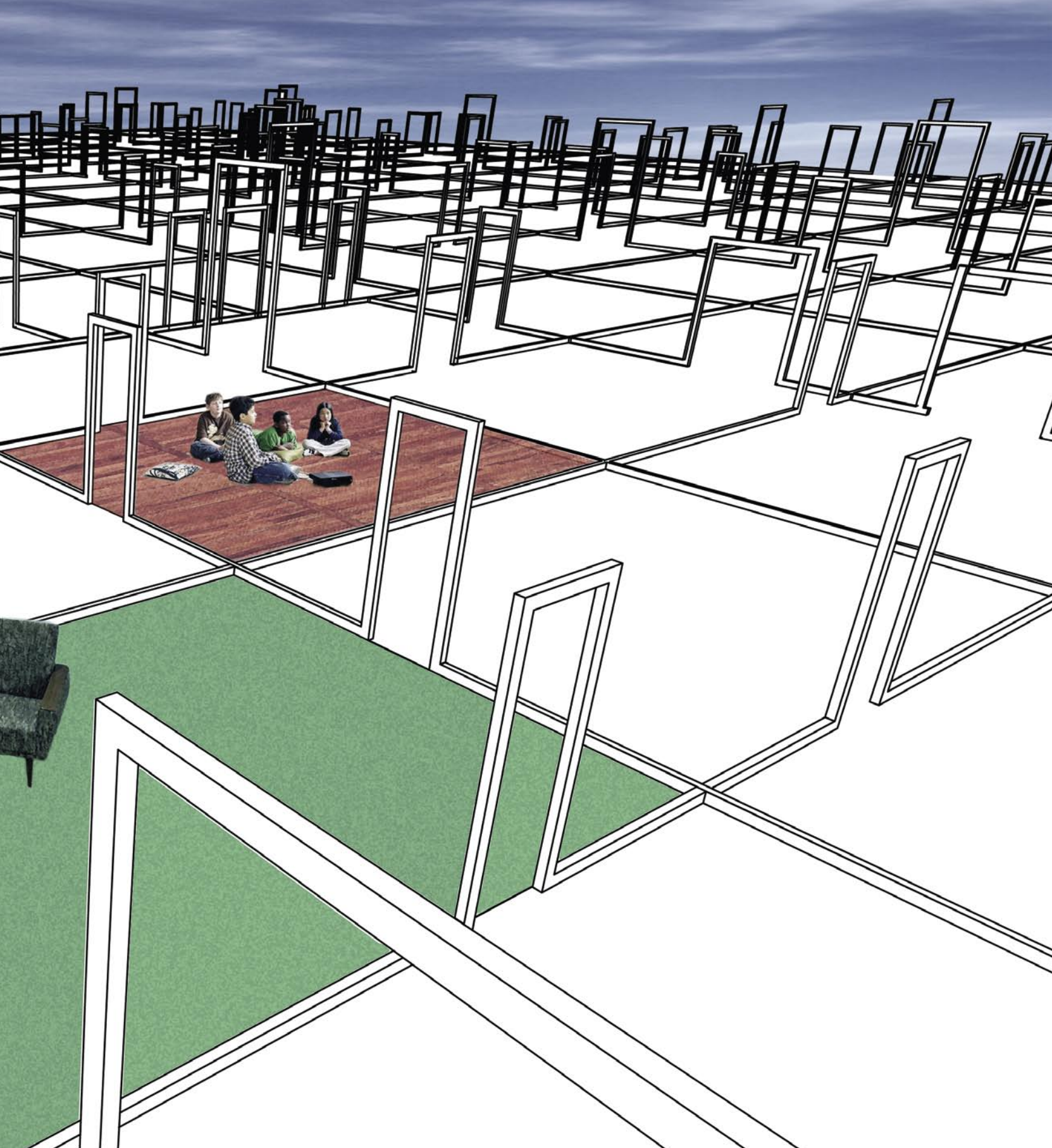
Naarmate de welvaart en de nationale woningvoorraad toenemen, worden hogere esthetische en kwalitatieve eisen gesteld. De complexiteit van de vraag neemt toe, evenals de diversiteit van individuele wensen. De consument zal een grotere rol gaan spelen. Met of zonder koersverandering zullen deze krachten zich laten gelden. In de huidige top-downbenadering bepaalt de overheid welke nationale en regionale woonomgeving gecreëerd wordt. Vervolgens optimaliseren de bewoners binnen deze grenzen hun individuele situatie. Om vooral de kwalitatieve woningschaarste op te lossen, is de bottom-upbenadering onontbeerlijk. Van consumenten die hun persoonlijke wensen kunnen verwezenlijken, gaan positieve impulsen uit. Dit wordt bereikt door als overheid een grotere rol te reserveren voor de aspiraties en meningen van burgers, niet zozeer bij toewijzing of verbetering van hun woning, maar als integraal onderdeel van het ontwikkelen van beleid en visie. De burger krijgt vanzelf meer zeggenschap over de woning naarmate marktwerking en inspraak verder ontwikkeld worden. Bij het bewonen in de toekomst speelt de woonomgeving net zo'n grote rol als de woning als zodanig. Hier ontbreken echter vooralsnog de structuren die de burger in staat stellen zich over alternatieve opties uit te spreken.

REFERENTIES

- Economist (2003). *House of Cards*. Special over waardeontwikkeling van woningen in de VS en in Europa. *The Economist*, 31 mei
- Jong, M. de (2002). Meer Wassenaars. *Elsevier*, 18 mei
- Ministerraad (2000). *Stellingnamebrief Nationaal ruimtelijk beleid*. Ministerraad, 1 november
- VROM (2000). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21e eeuw*. Sdu, Den Haag

Praktijken van bewonen

Deel 3

Proloog

Praktijken van bewonen

*Michiel van Well*¹

In de demografie van de Nederlandse bevolking vinden twee belangrijke verschuivingen plaats: de bevolking vergrijsst en wordt tegelijkertijd meerkleuriger. De vergrijzing ontstaat doordat de grote generatie babyboomers op leeftijd raakt en de jonge aanwas relatief klein is. De bevolking wordt gemiddeld ouder. Met het stijgen der jaren neemt vaak ook de zorgvraag toe en daarmee veranderen ook de woonbehoeften.

Nederland wordt meerkleuriger, doordat in de afgelopen decennia mensen uit andere delen van de wereld met andere culturele achtergronden naar Nederland geëmigreerd zijn, vooral om te werken. Veel van deze gastarbeiders zijn ondertussen medelanders geworden, hebben kinderen gekregen en hier hun bestaan vormgegeven. Het wonen in Nederland heeft daarmee multicultureel kleur gekregen.

In dit boekdeel worden deze veranderingen in de praktijken van het bewonen verder geanalyseerd en worden lijnen uitgezet om op een goede manier met deze ontwikkelingen om te gaan. De fysieke woonomgeving en technologische mogelijkheden spelen daarin vaak een prominente rol. Diverse auteurs benadrukken daarbij het belang van de afstemming tussen fysieke en sociale factoren. Enkele auteurs verwachten zelfs dat de technologische ontwikkelingen als zodanig ook aanleiding zullen geven voor fundamentele veranderingen in de praktijk van het bewonen. Vooral de verwachtingen op het gebied van ICT zijn hooggespannen. Afsluitend wordt in dit deel daarom aandacht besteed aan wat het 'virtuele bewonen' genoemd wordt.

¹ STT/ Beweton, Den Haag.

MULTICULTUREEL BEWONEN

Woningen, steden en dorpen uit andere culturen maken snel zichtbaar hoe sterk de sociale en culturele aspecten in de praktijk van het bewonen samenhangen met de vormgeving en structuur van de fysieke woonomgeving. Dat geldt zowel op functioneel als op symbolisch niveau. De verhoudingen, gewoonten en gebruiken zijn als het ware in het beton, leem of leisteen vastgelegd. De scheiding en ontsluiting van formele en informele ruimte, de structurerende principes (Feng Shue of gerichtheid op Mekka), maar ook de expressieve uitingsvormen (klokgevels of arabesken en mozaïeken) verwijzen zichtbaar naar gebruik, geloof en geschiedenis.

Die materiële structuren en uitingsvormen zijn vaak niet eenvoudig te verplaatsen. Omgekeerd is het voor mensen vrijwel onmogelijk hun achtergronden en gewoonten achter te laten. Wat betekent dat voor de bewoners van Nederland die niet opgegroeid zijn in de Nederlandse cultuur? Passen ze probleemloos in een Nederlands dorp en in een Nederlandse eengezinswoning? Hoe werkt de multiculturele mix van bewoners? Welke woonwensen zijn er over en weer? Wat betekent dat voor de ontwerpopgave en voor het bewonen in Nederland?

Sohilait en *Veldhuysen* beschrijven hoe allochtone bewoners betrokken kunnen worden bij de herstructurering en stedelijke vernieuwing van naoorlogse wijken, die voor een belangrijk deel bewoond worden door allochtonen. Ze introduceren daartoe de methode van het woonatelier en beschrijven hun ervaringen daarmee.

In aansluiting daarop bespreekt architecte *Koolen* wat de opbrengsten zijn van de woonateliers waaraan zij heeft meegewerkt. Ze introduceert daarbij tevens de ontwerpen die voortkomen uit de resultaten van de woonateliers, zoals een mediterrane woning in Arnhem en een salonhalwoning.

Kockelkoren beschrijft het cultureel meervoudig ruimtegebruik van dezelfde (openbare) ruimte door verschillende groepen. Hoewel er een structurerende werking van de vormgeving en inrichting van de ruimte uitgaat, blijkt het moeilijk een werkend programma voor interculturele ontmoeting op te stellen. Zijn stelling is dat architecten en aannemers wel kunnen werken aan een vormgeving die de gebruikers daartoe uitnodigt.

WONEN, ZORG EN WELZIJN

Gegeven de vergrijzing van de samenleving in de komende jaren mag verwacht worden dat de zorgvraag vanwege ouderdomskwalen zal toenemen. Tegelijkertijd zal door het al enige decennia dalende geboortecijfer ook het aanbod op de arbeidsmarkt van zorgverleners onder druk komen te staan. Daarbij is het echter goed om in ogenschouw te nemen dat zorgverlenende arbeidskracht ook van buiten de Nederlandse grenzen kan komen. Gegeven het toenemend aantal landen dat onderdeel is van de Europese eenwording is dat geen onwaarschijnlijk perspectief.

Behalve de kwalitatieve demografische verschuivingen zijn er echter nog andere factoren die van invloed zijn op vraag en aanbod van zorg en welzijn. De emancipatie van de patiënt, de individualisering van de burger en de daarmee toegenomen behoefte aan zelfstandigheid hebben de woon-, zorg- en welzijnswensen veranderd. Zorg en dienstverlening worden zeer gewaardeerd, maar de ontvanger houdt graag zelf de regie in handen en in het verlengde daarvan blijft men graag in de eigen vertrouwde omgeving wonen. Dat vraagt om een ander soort zorg. Overigens mede om financiële redenen wordt daarom bijvoorbeeld al enige jaren gewerkt aan de omvorming van grote delen van de intramurale zorg naar extra en transmurale zorg [Kammen, 2003].

Hoewel mensen graag zelfstandig willen zijn, worden mensen door gezondheidsproblemen vaak niet alleen kwetsbaar en afhankelijk van zorg, maar ook kwetsbaar en afhankelijk in hun wonen en welzijn. In al die gevallen zijn bewoner, patiënt en burger dezelfde persoon. En omgekeerd zijn wonen, zorg en welzijn voor (zorgbehoevende) mensen onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De afgelopen jaren zijn er onmiskenbaar veel waardevolle ontwikkelingen geweest in de huisvesting voor mensen met beperkingen. *De Kam* en *Dorsman* geven een kleine geschiedenis van de ontwikkelingen op het gebied van woonvormen voor mensen met beperkingen. Ze constateren een trend naar kleinschalige woonvormen, waarin mensen zoveel mogelijk hun zelfstandigheid behouden.

Voor mensen die niet dusdanig zorgbehoevend zijn dat ze gedwongen zijn te verhuizen, is het een groot probleem dat de dienstverlening sterk verkaveld is. *Driest* beschrijft in zijn bijdrage hoe dienstverlening op het gebied van wonen, (transmurale) zorg en welzijn vaak los van elkaar plaats vindt. Het blijkt in de praktijk moeilijk om de verschillende diensten, aanpassingen en zorgactiviteiten op elkaar af te stemmen. Cultuurverschillen en verschillende institutionele structuren en financieringsvormen tussen de fysieke pijler van het wonen en de sociale pijler van zorg en welzijn zijn daaraan debet.

Behalve de professionele hulpverlening wordt het ook steeds lastiger om te zorgen voor mantelzorg en burenhulp. Dat ligt niet zozeer aan de onwil van mensen, maar meer aan veranderingen in de organisatie van de samenleving en de sociale cohesie. Burenhulp is minder eenvoudig te vinden nu de meeste gezinnen uit tweeverdieners bestaan en veel woonwijken als gevolg daarvan overdag min of meer verlaten zijn. We moeten op zoek naar nieuwe vormen van mantelzorg en burenhulp. *Vlaskamp* geeft aan dat nieuwe technologische mogelijkheden daarbij behulpzaam kunnen zijn.

Willems en *Van Dijk* richten zich op het private domein van de zorgbehoevende en kijken hoe automatiseringstechnologie binnenshuis een rol kan spelen in het leven van mensen. Daarnaast besteden ze aandacht aan het gebruik van domotica in beheer en dienstverlening en aan de rol van verschillende partijen bij de ontwikkeling en introductie van dergelijke technologie.

De ontwikkelingen op het gebied van automatisering binnenshuis moeten om goed te kunnen functioneren nauw verweven zijn met zowel de sociale als de fysieke infrastructuur. De indeling en mogelijkheden van het huis zelf maar zeker ook de opzet en voorzieningen die de wijk biedt, zijn

hierbij essentieel. Nieuwe concepten als de ‘levensloopbestendige woning’ en wijken die worden aangeduid als ‘woonzorgzones’ doen in dat kader opgeld. *Wittenberg* geeft in zijn essay aan waarom bij de opbouw van dergelijke woonzorgzones de samenwerking tussen sociale (dienstverlenende) en fysieke (bouwende) partijen essentieel is. Tegelijkertijd constateert hij dat die samenwerking op dit moment niet voldoende is en doet hij suggesties voor verbetering.

Bakker besteedt ook aandacht aan de wisselwerking tussen sociale en fysieke factoren, maar begint daarbij bij de oudere zelf. Hij constateert dat in de wisselwerking tussen wonen, zorg en welzijn de zorg niet eenvoudigweg als zwakste schakel voor de senior te benoemen is. Eenzaamheid wordt door veel ouderen zelf als eerste en belangrijkste punt genoemd als het gaat om hun welbevinden. De rol die ouderen in de samenleving hebben is daarop van grote invloed. Als de kinderen het huis uit zijn en de senior gepensioneerd is, verwachten we feitelijk niets meer van senioren. Ze hebben echter nog veel te bieden en kunnen een waardevolle rol in de samenleving spelen. Daarmee blijven ze zelf actief en raken niet in een maatschappelijk of sociaal isolement.

Veel ouderdomskwalen en beperkingen vallen buiten het bereik van de curatieve geneeskunde. Volledig herstel valt niet te verwachten. Tegelijkertijd moet het met behulp van een aangepaste woonomgeving en ondersteunende zorg en dienstverlening mogelijk zijn het welzijn aanzienlijk te verhogen. Dat vraagt om maatwerk. Het is daarbij goed om te beseffen dat de groep mensen met specifieke woon-, zorg- en welzijnsbehoeften wellicht groot en groeiend is zonder daarbij uit het oog te verliezen dat er een grote verscheidenheid aan zorgbehoevenden is. Na lezing van de essays zal eens te meer duidelijk zijn dat zorgbehoevenden een centrale rol moeten krijgen als kwaliteit van wonen, zorg en welzijn ons doel is. Deze drie gebieden vormen de essentiële infrastructuur van een mensenleven. Ze raken aan de intieme kanten van een mensenleven en dringen ver door in het privé-domein. Dat betekent niet dat er geen standaard- of zelfs collectieve oplossingen mogelijk zijn. Wel vraagt het ongeacht de oplossing om een zorgvuldige afstemming tussen de verschillende diensten onderling in samenhang met fysieke ingrepen in de woonomgeving. Maar bovenal vraagt het om een zorgvuldige behandeling van de bewoner, patiënt, burger en consument, die zich vanzelfsprekend in een en dezelfde persoon manifesteren. Die persoon zouden we zelf kunnen zijn.

VIRTUEEL BEWONEN

Het aantal e-mailberichten, websites, games en sms-jes lijkt onstuitbaar te groeien. We worden overspoeld door digitale informatie en bijna iedereen maakt vandaag de dag gebruik van digitale communicatie. Behalve de fysieke ruimte waarin we handelen, zouden we kunnen zeggen dat er ook een digitale of virtuele ruimte is ontstaan waarin we handelen en leven. Veel van de handelingen waren een decennium geleden nog onmogelijk of ongelofelijk, terwijl ze vandaag de dag al niet meer weg te denken zijn.

Alkemade verwacht dat de virtuele ontwikkelingen verder zullen doordringen in het dagelijks leven; ze zullen het wonen grondig veranderen. De fysieke en virtuele beleving zullen als het ware met

elkaar concurreren. De apparatuur die nodig is voor een realistische virtuele beleving vraagt echter wel om een investering. Er zal daadwerkelijk fysieke ruimte voor die apparatuur moeten worden vrijgemaakt om die ervaring te kunnen verwezenlijken.

Aarts verwacht daarentegen dat de technologie steeds minder ruimte zal vragen en daarmee minder zichtbaar wordt. De technologie wordt verwerkt in gebruiksvoorwerpen en in de omgeving. Hij spreekt dan ook van ‘ambient intelligence’: de technologie is onzichtbaar alomtegenwoordig. Het intelligente van de technologie zit er vooral in dat het mogelijk moet worden om op een natuurlijke manier met de technologie om te gaan. We komen daarmee terecht in een slimme omgeving die reageert op ons gedrag. Dat zou verstrekkende gevolgen kunnen hebben voor de manier waarop we wonen.

REFERENTIE

- Kammen, J van (red.) (2002). *Zorgtechnologie, kansen voor innovatie en gebruik*. STT-publicatie nr. 66, STT/Beweton, Den Haag

Deel 3

10

Woonateliers: tussen droom en werkelijkheid

Rein Sohilait, Chris Veldhuysen¹

INLEIDING

Het doel van het stedelijke vernieuwingsbeleid is het creëren van steden met veelzijdige buurten, een gedifferentieerd woningbestand en een naar inkomen gemengde bevolking. De werkelijkheid is anders. Veel buurten en wijken blijven achter bij de rest van de stad. Bewoners en bedrijven trekken weg en de gebieden zijn in een neerwaartse spiraal terechtgekomen. Het zijn vaak naoorlogse wijken met een eenzijdige woningvoorraad en een verschaalde openbare ruimte. Decennia lang hebben deze wijken als goede wijken met gezellige buurten en saamhorigheid onder bewoners gefunctioneerd. Door vergrijzing, 'witte vlucht' en een instroom van nieuwe groepen is de samenstelling van deze wijken sterk veranderd. De spanning tussen de zittende, deels vergrijsde autochtone bewoners en de steeds weer nieuwe instroom van deels jonge, allochtone bevolkingsgroepen maakt de stedelijke herstructurering ook tot een sociale opgave. Deze sociale opgave moet gestalte krijgen in de '56-wijken'-aanpak van de ministeries van VROM, VWS en Justitie (integratiebeleid). Een eerste belangrijke stap in deze opgave is het bevorderen van de participatie van bewoners en bedrijven bij de revitalisering van de wijk. De afgelopen jaren is de nodige ervaring opgedaan met interactieve besluitvorming in herstructureringswijken. Toch bestaat de indruk dat specifieke groepen als jongeren, ouderen en allochtonen weinig bij dit soort processen worden betrokken en dat er nauwelijks kennis wordt opgebouwd over de specifieke woonwensen en behoeften van deze groepen.

¹ FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling, Utrecht.

In dit essay richten wij ons op het actief betrekken van allochtone bewoners bij het herstructureren en vernieuwen van naoorlogse wijken. Wij doen dit aan de hand van onze praktijkervaringen met woonateliers. We benadrukken daarbij het aspect van leren en kennisontwikkeling in de ateliers. Leren in de ateliers van autochtone en allochtone bewoners, leren van professionals en bestuurders die betrokken zijn bij ateliers en leren van proefprojecten en experimenten in de praktijk.

MULTICULTUREEL EN MULTIFUNCTIONEEL BOUWEN

STT/Beweton heeft in haar startnotitie 'Het nieuwe bewonen' [Well, 2003] een pleidooi gehouden voor onderzoek naar culturele diversiteit in de gebouwde omgeving, in de architectuur, in het ontwerp, in gebruiksmogelijkheden en in het vinden van aansluiting bij de wensen van verschillende groepen (allochtone, jongere en oudere) bewoners. Het pleidooi biedt openingen voor multicultureel bouwen. Belangrijk daarbij is onderscheid te maken tussen functionaliteit en identiteit. Bij functionaliteit gaat het om een goede afstemming tussen woning, woonmilieu en de gebruiker. Bepaalde gebruiken in en om de woning hebben ook met culturele voorkeuren te maken (de plaats van de keuken, de grootte van de hal, de scheiding tussen formeel en informeel in de woning, het gebruik van de openbare ruimte en van voorzieningen). Ook op het gebied van zingeving en identiteit zijn er wensen en behoeften van allochtonen. Het gaat hier om de expressieve kant van het wonen. De woningen en het woonmilieu moeten de identiteit en de zelfexpressie van de gebruikers uitdrukken. Met symbolen (zoals arabesken, mozaïeken) en vormgeving kan worden verwezen naar culturen, naar geschiedenis, naar geloofsovertuiging. Zo krijgen gebouwen en woonmilieus een ziel. Hier ligt een ontwerpogave en een rol voor architectuur en stedenbouw [VROM-raad, 2002].

De ontwikkeling van het multicultureel bouwen is interessant voor het integratiedebat. Er manifesteren zich twee opvattingen. Aan de ene kant zijn er critici die erop wijzen dat multicultureel bouwen kan leiden tot vormen van segregatie. Woningen (en voorzieningen) voor specifieke groepen zijn onwenselijk en duur, omdat ze voor een te beperkt deel van de (woning)markt bestemd zijn. Weinig vraag betekent hogere kosten. Tevens zouden woonwensen van allochtone bewoners in grote lijnen overeenkomen met de woonwensen van autochtonen. Aan de andere kant wijzen voorstanders erop dat we door meer rekening te houden met individuele woonwensen van de woonconsument er een meer gewenste differentiatie van woningtypologieën en wijken komt. Allochtone bewoners moeten ook als individuele woonconsument ondervraagd worden. Architecten en stedenbouwkundigen als Bhalotra en Koolen gaan nog verder. Zij zijn van mening dat de tijd rijp is voor een culturele dimensie in architectuur en stedenbouw. (De visie van Nahied Koolen wordt in hoofdstuk 11 door haar zelf uiteengezet. Zij is actief betrokken bij de woonateliers). Zij constateren echter een zekere onwil of gewoon onzekerheid bij autochtone stedenbouwkundigen en architecten om zich te laten inspireren door en te willen experimenteren met deze culturele dimensie. Men wil wél experimenteren met een multifunctionele variant. Toch zijn er enkele goede voorbeelden van multicultureel bouwen. De corporatie Woonbron Maasoevers is van mening dat anno 2004 leefstijlen (waardenoriëntaties) meer bepalend zijn voor de woonvraag van mensen dan inkomen of huishoudengrootte. Zij zijn op zoek naar vormen waarbij recht wordt gedaan aan allochtone woonmilieus en leefstijlen. Een voorbeeld hiervan is het project Biz Botuluyuz in Rotterdam. Andere experimenten zijn Le Midi in Rotterdam,

Mi akome di color in Amsterdam en talloze projecten gericht op het groepswonen van allochtone ouderen in Moluks-Indische verzorgingstehuizen. Wij denken dat specifieke woonwensen en behoeften van allochtone bevolkingsgroepen een steeds grotere rol gaan spelen in de toekomstige samenstelling van wijken. We volgen deze ontwikkelingen door onze betrokkenheid bij de ontwikkeling en uitvoering van woonateliers. Tegelijkertijd willen wij onze kennis over de culturele dimensie in het bouwen en wonen verdiepen door de ontwikkelingen in leefstijlbenadering te volgen en ons deze eigen te maken.

LEEFSTIJLEN

In de stedelijke vernieuwing wordt het begrip leefstijl steeds vaker gebruikt als het gaat om het bepalen van wijkvisies en in stedenbouwkundige en architectonische ontwerpen. In toenemende mate zijn bestuurders, ontwikkelaars en woningbouwcorporaties enthousiaste pleitbezorgers voor een benadering vanuit de leefstijl van de bewoner. Deze benadering kan in hun ogen nieuwe perspectieven bieden voor het vernieuwingsproces van herstructureringswijken. Leefstijl zegt veel over hoe mensen leven en wonen. Het zegt iets over hun normen en waarden, over hoe zij zich voelen en hoe zij denken. Leefstijl weerspiegelt een samenhangend patroon van expressieve gedragskeuzen en smaakuitingen. Leefstijlindicatoren staan tevens symbool voor wat men een sociale positie noemt [Ganzeboom, 1988, p 33]. De leefstijlbenadering kan aangewend worden als communicatiemiddel, zodat bestuurders en burgers elkaar beter kunnen informeren over het vernieuwingsproces van concentratiewijken. Diverse bestuurders en onderzoekers geven aan dat het onderscheid tussen allochtoon en autochtoon niet meer relevant is. Commerciële onderzoeksbureaus als Motivaction en Smart Agent hebben verschillende leefstijlen van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen onderzocht. Algemene typeringen in leefstijlen zijn in hun visie ook van toepassing op bepaalde allochtone bevolkingsgroepen. Het gevaar van de leefstijlbenadering is dat groepen mensen geforceerd in hokjes worden geplaatst. De leefstijltyperingen kunnen het zicht ontnemen op wat in de stedelijke vernieuwing werkelijk van belang is, namelijk de sociaal-culturele dynamiek en de invloed daarvan op woonwensen. Leefstijlen differentiëren ook naar inkomen. Lagere inkomensgroepen (waaronder veel allochtonen) hebben veel minder mogelijkheden hun leefstijl tot uiting te brengen.

WOONCARRIÈRE

Processen van concentratie en segregatie worden vaak verklaard vanuit een sociaal-economische ontwikkeling. Werkgelegenheid, inkomen, scholing en sociale stijging zijn factoren die hierbij een rol spelen. Maar er is meer. Gideon Bolt [Bolt, 2001] beschrijft het ontstaan van segregatie als een lange reeks van individuele keuzes (en keuzemogelijkheden) van mensen in hun persoonlijke wooncarrière. Inzicht in individuele keuzes en keuzemogelijkheden levert inzicht op in het ontstaan van gesegregeerde wijken en de functie van de buurt voor haar bewoners. Een buurt waarin mensen met dezelfde achtergrond wonen, heeft een belangrijke functie in de huisvesting van veel allochtonen en vluchtelingen. Maar hebben mensen nu bewust en actief voor hun huidige situatie gekozen of had-

den zij nauwelijks iets te kiezen? Deze vraag komt steeds terug in het debat over segregatie, waarin de vraag of segregatie vrijwillig of gedwongen is een van de centrale thema's is. Om het segregatieproces te begrijpen, moet bekeken worden welke functie de buurt heeft in de wooncarrières van huishoudens.

INTERACTIEVE BESLUITVORMING EN SOCIAAL KAPITAAL

Nederland heeft een rijke traditie van overleg tussen overheid en burgers bij het onderhoud (leefbaarheid) en de vernieuwing van wijken. De noodzaak van actieve betrokkenheid van allochtone bewoners daarbij wordt erkend, zij het dat concrete ervaringen en successen schaars lijken. Er is daarom behoefte aan nieuwe werkvormen, waarin barrières zoals taalvaardigheid, de vergadercultuur van Nederlandse bewonersorganisaties en wijkorganisaties, een te paternalistische opstelling van maatschappelijke instituties en het gevoel van allochtonen buitengesloten te zijn, zijn verdwenen. Nieuwe participatieve methoden leveren goede aanknopingspunten voor nieuwe werkvormen. Deze methoden worden in de tweede editie van de 'Instrumentenwijzer, processen in stedelijke vernieuwing' [Lie et al, 2003] beschreven en beoordeeld op basis van drie criteria: de participatiegraad, de positie op de participatieladder zoals beschreven door Sherry Arnstein [Arnstein, 1969], de mate van overdracht van kennis en vaardigheden zodat betrokkenen hiermee zelf aan de slag kunnen ('capacity building') en het versterken van sociaal kapitaal (het opbouwen van duurzame contacten tussen bewoners). Waardevolle methoden zijn:

- *Woonatelier*. Een werkwijze waarbij 'leken' in staat worden gesteld mee te denken over toekomstplannen. Bewoners als praktijk- (hun eigen leven) en locatie- (hun eigen buurt)deskundigen leveren waardevolle expertise in de ontwerpfase van een plan. Ze maken samen met inhoudelijke experts een ontwerp. De bijeenkomsten zijn voor iedereen toegankelijk. Het interactieve besluitvormingsproces wordt onder de aandacht van het publiek gebracht. In deze informele sfeer krijgt de ervaringskennis van bewoners een volwaardige plaats in de planvorming naast de bestuurlijke technische kennis van bestuurders, ambtenaren en externe deskundigen.
- *Toekomstwerkplaats*. De toekomstwerkplaats is een meerdaagse werkconferentie waarin algemene trends en ieders persoonlijke geschiedenis worden samengesmeed tot een samenhangende toekomstvisie met een brede blik. Deelnemers worden uitgedaagd vanuit een breed perspectief te redeneren, maar tegelijk neemt hun inbreng de afstand weg van een visie die alleen gebaseerd is op onderzoek. Er ontstaat een gemeenschappelijke basis voor concrete projecten en initiatieven, de prioriteiten daarin en de uitvoeringsafspraken.
- *Scenario-ontwikkeling*. Een methode die gebruikt wordt om de mening van burgers in politieke besluitvorming in te brengen. Scenario-ontwikkeling is nuttig aan het begin van een toekomstverkenning om een levendig debat te ontketen. Het denken in verschillende 'toekomst' verruimt het blikveld en levert nieuwe ideeën op. Vanwege het beeldend karakter is het zeer geschikt in een interactief proces of openbaar debat. Dankzij hun bandbreedte zal iedereen zich in minimaal een van de scenario's kunnen herkennen. Ze geven bovendien zicht op de aanwezige samenhangen in een gebied en op de maatregelen die nodig zijn om een bepaalde ontwikkeling te kunnen doen ontstaan.

- *Olympiade*. In Olympiades gaan bestuurders, beleidsmakers, wetenschappers, deskundigen en burgers in eigen ‘olympische ringen’ aan de slag. In de eigen ring wordt gediscussieerd over ontwikkelingsplannen en wordt een lijst van prioriteiten van plannen op korte en langere termijn samengesteld. Uit die lijst moet een prioriteitenlijst samengesteld worden die in het ontwikkelingsplan wordt meegenomen.
- *Praktijksimulaties*. Mensen spelen een situatie na zoals die in het echt kan voorkomen (rollenspel). Spelenderwijs wordt een afspiegeling of vergroting van de werkelijkheid nagebootst. In een veilige situatie zijn confrontaties van belangen mogelijk. Praktijksimulaties worden in groepsvorm uitgevoerd. Resultaat is een groter bewustzijn bij deelnemers en de wens mee te doen aan het publieke debat. Een aantrekkelijke vorm is het wijktheater.

WOONATELIERS

Wij constateren dat de hiervoor beschreven methoden uit de Instrumentenwijzer nauwelijks worden toegepast met bijzondere groepen als jongeren, ouderen en allochtonen. FORUM is al enige tijd betrokken bij participatievraagstukken van (allochtone) bewoners bij het ontwikkelen van de wijk. In het FORUM-programma ‘Sociale cohesie’ zijn experimentele woonateliers ontwikkeld. FORUM heeft daarvoor extra middelen ontvangen in het kader van het Innovatie Programma Stedelijke Vernieuwing (IPSV) van het ministerie van VROM. Woonateliers zijn interactieve onderzoek-, leer- en ontwerpsessies met voornamelijk allochtone bewoners in herstructureringsbuurten en -wijken. Bewoners worden daarbij ondersteund door een interculturele trainer en een architect die in dienst staan van het atelier. Een lokaal werkzame opbouw- of welzijnswerker of zelforganisatie is meestal verantwoordelijk voor de werving van bewoners en voor de lokale inbedding van het experiment. Vooraf worden gemeenten en corporatie zoveel mogelijk betrokken bij de opzet van het atelier via voorbereidende (kaderstellende) gesprekken, een financiële bijdrage aan het woonatelier en de aanwezigheid van wethouder en corporatiedirecteur bij de presentatie van de uitkomsten van het woonatelier. In een woonatelier praten maximaal 20 (allochtone) deelnemers in circa tien bijeenkomsten over hun wensen en dromen over wonen en het samenleven in een buurt en wijk. Tevens worden de problemen en de mogelijkheden van hun wijk geïnventariseerd. In het woonatelier ondervragen bewoners elkaar naar hun individuele woonwensen en hun toekomstbeelden over de wijk. Tegelijkertijd worden die individuele woonwensen met elkaar besproken, er worden dilemma’s benoemd en er wordt getracht creatieve verbindende oplossingen te vinden. Verbindend in de zin van: tussen droom en betaalbaarheid, tussen verschillende individuen en tussen generaties en groepen. Op kleinschalig niveau worden nieuwe ontwerpen, voorstellen en uitgangspunten geformuleerd en gepresenteerd aan gemeenten, woningbouwcorporaties en andere bij de wijkontwikkeling betrokken organisaties. Na onze ervaring met tien woonateliers wordt duidelijk dat deze methode geschikt is om specifieke doelgroepen (jongeren, ouderen, ouders) bij elkaar te brengen en verschillende thema’s als wonen, zorg, veiligheid, voorzieningen en leefstijlen bespreekbaar te maken. Een woonatelier leidt tot een beter inzicht in wat betrokkenen zelf belangrijk vinden, bevordert de betrokkenheid en groepsvorming (van allochtone en autochtone bewoners) en levert vaak frisse en verrassende ideeën op.

Het woonatelier

Nahied Koolen²

Een woonatelier kent de volgende stappen:

1. Oriëntatie en kennismaking: deelnemers wisselen persoonlijke wooncarrières (geschiedenis) uit over buurt, stad en of land van herkomst. In het woonatelier wordt een rode draad gevolgd van verleden, heden en toekomst. Wooncarrières leveren veel herkenning en gesprekstof op. Vaak komen elementen uit de eerste gesprekken terug in latere onderdelen van het woonatelier.
2. Groepsbinding en sociaal leren: positieve en negatieve ervaringen over de buurt, wijk en stad worden gedeeld, bediscussieerd en geanalyseerd als opmaat voor het ontwikkelen van plannen en creatieve ontwerpen. De gemeente en de woningbouwcorporatie worden al in deze fase uitgedaagd samen uitleg te geven over hun ontwikkelingsplannen en de deelnemers te stimuleren met nieuwe voorstellen te komen. De deelnemers leren van elkaar. Ze leren basale elementen over sociale, economische, politieke processen en verbanden in hun gemeente en wijk kennen. De interculturele trainer bewaakt en stimuleert dit proces in overleg met de architect.
3. Oefening en presentatie: ontwerpen worden gepresenteerd aan de gemeente, de woningbouwcorporaties en de bewonersorganisaties met als doel de ontwerpen (of uitgangspunten, ideeën, onderdelen) in reguliere ontwikkelingsplannen op te nemen.

Sinds 2002 heeft FORUM woonateliers uitgevoerd in Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Gouda, Den Bosch, Eindhoven, Helmond, Amersfoort, Amsterdam en Hoorn. Dit heeft geleid tot creatieve ontwerpen als een salonhalwoning (Arnhem), een wijkaccommodatie met winkelvoorzieningen (bazaar) ter versterking van de centrumfunctie in Oosterwei (Gouda), een mediterraan theehuis (Çay bahÇesi) als ontmoetingsplek in het groen voor allochtone en autochtone bewoners in de Kruidenbuurt (Eindhoven) en een plan om de ligging van de wijk aan het water als kwaliteit te benutten (Nijmegen).

WISSELWERKING PRAKTIJK EN BELEID

Via het ontwikkelen en opzetten van woonateliers is FORUM direct betrokken geraakt bij stedelijke vernieuwing en herstructurering in diverse wijken. Woonateliers zijn ontwikkeld als innovatief leer- en participatie-instrument. Omdat woonateliers in herstructureringswijken worden opgezet en door hun specifieke kenmerken (thema, specifieke begeleiding, de bijzondere samenwerking) groeit het woonatelier uit tot een bijzonder instrument. De verdere ontwikkeling van het woonatelier hangt bij FORUM nauw samen met onze zoektocht naar nieuwe inzichten over maatschappelijke thema's als segregatie, duurzame stedelijke vernieuwing, leefstijlbenadering, het versterken van de relatie tussen sociale cohesie en sociaal kapitaal, en multicultureel bouwen. Soms leveren de woonateliers inzichten op voor bovenstaande zoektocht. Soms levert de zoektocht een herkenning op van de elementen die we soms min of meer intuïtief in de woonateliers hebben ingebouwd. Soms levert de literatuur ideeën voor verdere experimenten in onze woonateliers. Het kenmerkt de wijze waarop FORUM met deze vraagstukken bezig wil zijn. Ervaringen uit de praktijk worden bestudeerd en helpen in de zoektocht naar nieuwe inzichten en literatuur (visievorming). Inzichten uit gesprekken met

.....
² ARC Architecten, Den Haag.

deskundigen op het gebied van wonen en stedelijke vernieuwing en literatuur worden verwerkt in nieuwe proefprojecten en nieuwe woonateliers. Tegelijkertijd leveren ze ook de basis voor nieuwe (aanvullende) producten die met mensen in de praktijk verder worden ontwikkeld: een interactief handboek, trainingsprogramma's, een document waarin een visie wordt neergelegd.

CONCLUSIE

Wanneer we onze ervaringen met woonateliers verbinden met de genoemde maatschappelijke thema's en begrippen als multicultureel bouwen, leefstijlen, wooncarrière, interactieve besluitvorming en sociaal kapitaal vallen ons de volgende zaken op:

- In het woonatelier herkennen deelnemers van verschillende afkomst overeenkomsten en verschillen in hoe men vroeger, nu en in de toekomst woont (of wil wonen). Dat herkennen heeft te maken met generatieverschillen (omgang tussen generaties, opvattingen over de relatie met ouder wordende ouders), de huishoudens- en gezinssituatie, de wooncarrière (herkomst, jeugdbeelden, opvattingen over een maatschappelijke carrière, over de opvoeding, over normen en waarden voor het samenleven met buurtbewoners) en een gedeelde wijk. Bijzonder is te merken dat autochtone bewoners meermalen verrast waren over dezelfde wijze van denken, dezelfde opvattingen en ervaringen als allochtone deelnemers.
- Een woonatelier is een kleinschalig instrument om de binding van allochtone bewoners en de interactie tussen hen en hun omgeving (fysiek en sociaal) te ontdekken, te bediscussiëren, te analyseren. Er kunnen ook voorstellen worden gedaan om die interactie te verbeteren. Woonateliers besteden ruime aandacht aan de persoonlijke wooncarrière van de deelnemers. Tegelijkertijd blijkt uit de ervaringspraktijk dat het spreken over wooncarrières in woonateliers een groepsbindend effect heeft (het levert herkenning op). Mensen kunnen op een veilige, vaak vertrouwde manier over persoonlijke opvattingen praten. Maar tegelijkertijd levert het ook inzicht op in de toekomstige woonwensen die deelnemers vaak pas in de loop van het woonatelier proberen te formuleren. Het helpt de architect en de trainer deze wensen beter te begrijpen en te gebruiken. Het praten over de wooncarrière levert ook meer inzicht op in de geschiedenis van mensen in de wijk waarin ze wonen.
- In woonateliers staat leren centraal. Het is een bijzondere vorm van een participatieve methode, waarin de context van invloed is op het verantwoordelijkheidsbesef van bewoners dat door het kleinschalige karakter van de methode herkenbaar wordt gemaakt. De woon- en leefomgeving is zo'n context. Deze omgeving is van invloed op het gedrag van bewoners en op de relaties tussen bewoners in de praktijk. In deze praktijk van actieve participatiebevordering van allochtonen bij hun woon- en leefomgeving benadrukken wij de component van sociaal leren [Jansen, 1999; Wildemeersch, 2001]. Mensen leren niet alleen voor zichzelf. Zij leren deel te nemen aan sociale, culturele, economische en politieke processen en verbanden. Het aanleren van sociale vaardigheden en houdingen draagt bij aan het beter functioneren van mensen in groepen en organisaties. Ze kunnen beter functioneren en belangen behartigen. Zij voelen zichzelf verantwoordelijk voor de gang van zaken binnen de eigen groep of organisatie. De veronderstelling daarbij is dat anderen een belangrijke rol spelen in het herkennen, benoemen, veralgemeniseren en verhelderen van

individuele ervaringen. Niet alleen omdat het leren binnen een groep mensen hen bewuster kan maken van wat hen zelf bezig houdt, maar ook omdat zij daardoor kunnen leren zichzelf en hun capaciteiten in een ander licht te zien en op die manier nieuwe mogelijkheden voor hun verdere levensloop kunnen ontdekken. Participatieve methoden zijn dan instrumenten om bewoners hierin te ondersteunen. Ze moeten bijdragen aan het zelfrespect van mensen, het vertrouwen van mensen in elkaar versterken, netwerken uitbreiden en de nabijheid en effectiviteit van publieke en private voorzieningen (sociaal kapitaal) beter benutten.

FORUM wil de woonateliers verder uitbouwen en verdiepen door:

- De methodiek te verdiepen en te verbreden door interactief en vergelijkend onderzoek.
- Nieuwe experimenten met ontwerpssessies waarbij ook deskundigen als deelnemer aan het woonatelier worden betrokken.
- De uitkomsten van het woonatelier te verankeren in langetermijntrajecten door deze te koppelen aan de eerdergenoemde methoden als scenario-ontwikkeling, Olympiade en toekomstwerkplaatsten.
- De betrokken lokale deskundigen (bijv. opbouw- en welzijnswerk, interculturele trainers, ambtenaren) te trainen meer woonateliers zelfstandig uit te voeren. Hiervoor heeft FORUM van verschillende woonateliers video-opnamen gemaakt.
- De ontwerpen van het woonatelier in ‘expertmeetings’ met andere architecten en stedenbouwkundigen (van gemeenten) te bespreken en te analyseren, en daarna te publiceren.
- Deelnemers aan de ateliers uit de verschillende steden met elkaar in contact te brengen en ervaringen uit te wisselen.

REFERENTIES

- Arnstein, SR (1969). A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*, vol. 35, nr. 4, July, pp. 216-224
- Bolt, G (2001). *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*. Proefschrift. Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht
- Ganzeboom H (1988). *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk
- Jansen, T (1999). *Sociaal leren, naar een actieve maatschappelijke participatie van deelnemers in het sociaal-cultureel werk*. NIZW, Utrecht
- Lie, Y, M Ruinaard, A Sandee, M van de Witte (2003). *Instrumentenwijzer, processen in stedelijke vernieuwing, grotestedenbeleid en plattelandsvernieuwing*. 2e editie. Habitat Platform, Den Haag
- VROM-raad (2002). *Smaken verschillen: multicultureel bouwen en wonen*. Advies 032. VROM-raad, Den Haag
- Well, MDJ van (2003). *Startnotitie voor de verkenning Het nieuwe bewonen. Over wonen, architectuur en technologie*. STT/Beweton, Den Haag
- Wildemeersch, D (2001). *Sociaal leren voor duurzaamheid in de risicomaatschappij*. Vierde Stoutenburglezing. Katholieke Universiteit Leuven, Katholieke Universiteit Nijmegen

LITERATUUR

- Duyvendak, JW (1999). *Zeven mythes over de wijkaanpak*. FORUM, Utrecht
- RMNO (2004). *Demografie en leefstijlen. Over migratie, segregatie en leefstijlen*. Raad Milieu- en Natuuronderzoek, Den Haag
- Scheffer, P (2004). *De wet van de grote getallen: segregatie en samenhang in de steden*. SEV Transforama, Amsterdam
- Veldhuysen, Ch (1999). *Kennisdocument wonen, diversiteit, segregatie en leefbaarheid*. FORUM, Utrecht

Bespiegelingen over architectuur en woonwensen

*Nahied Koolen*¹

“Alle grote mensen zijn eerst kinderen geweest”, ging de kleine prins voort: “Je planeet is zo klein, dat je er in drie stappen omheen kunt lopen. Je moet zorgen zo langzaam te lopen dat je altijd in de zon blijft. Als je uit wilt rusten, ga je lopen...en dan duurt de dag net zo lang als je zelf wilt.”

[Antoine de Saint-Exupéry, 2001]

Iets wat de meeste architecten op dit moment wellicht te weinig bezig houdt, is de magie van de architectuur. Het magische van je in een bebouwde omgeving prettig te voelen en te zien dat het daar ook voor anderen prettig toeven is, dat kinderen er graag spelen en zich er veilig voelen. De ervaring dat je je in een bepaalde bebouwde omgeving kunt ontspannen en je er veilig voelt, dat je in een prettige bebouwde omgeving geïnspireerd tot werk kunt komen. Dat de architectuur niet alleen de randvoorwaarden kan scheppen voor een goed leven, arbeid en ontspanning, maar ook een meerwaarde heeft en zelfs kan uitnodigen tot sociale processen en economische activiteiten. Door in te gaan op de woonwensen en behoeften van de bewoners kan de architect met zijn architectuur een coherente sociale gemeenschap tot stand helpen brengen: de markt, het plantsoen, het plein, de boulevard als plaats om te flaneren en elkaar te ontmoeten. Architectuur kan het sociale leven van de mens helpen verrijken. Architectuur in dienst van het menselijke geluk: de ander kunnen ontmoeten op privé-terrein of juist op openbaar terrein. Menselijke schaal is uitgangspunt bij het ontwerpen voor verschillende typen ontmoetingen. Laten we eerst eens denken over de ontmoeting thuis, met familieleden, vrienden en kennissen. Hoe gaat dat tegenwoordig, hoe ging dat vroeger? (denk aan de taferelen van Jan Steen). Bent u ooit teruggekeerd naar het huis van uw jeugd? Wellicht had u ook een moment van herkenning: *“Hé, ons huis staat er nog”*, maar ook een moment van vervreemding: *“Wat is er veel veranderd in de omgeving.”*

¹ ARC Architecten, Den Haag.

Het huis uit onze jeugd is nog steeds ons huis. Maar wij zijn veranderd. Die hoge trap naar het terras blijkt nu te bestaan uit een aantal opstapjes naar een iets hoger gelegen plateau. De wereld van het nu en van de toekomst is anders dan de wereld van toen we kind waren. De schaal is anders dan we ons voorstelden, omdat wij zijn gegroeid. Vele jaren later roept het bezoek aan 'ons huis' iets wakker dat deel uitmaakt van onze identiteit.

Voor wie daar zijn kinderjaren heeft doorgebracht, zijn de ramen en deuren van dat huis, de muren van dat huis, de patio en de tuin net als spiegels die herinneringen van kinderdromen in zich verborgen houden. Het verhoogde terras terzijde van het huis wordt nog steeds begrensd door een lage ommuring, waardoor de mensen op het dak zich beschermd weten. 's Nachts op dit dakterras droomde hier een familie. Voor het slapen gaan zagen ze alle sterren aan de hemel. Venus de meest briljante planeet, de maan als een sikkel van goud en met een beetje geluk een vallende ster. De droom gaat over een andere wereld. De droom ging over het silhouet van de kleding over de stoel en de wasmand; een silhouet dat plots ging bewegen, ging spreken. Een tweeling van de aarde, nu warm en donker met de flonkeringen van de sterren. Een ruimte zoals op onze en buiten onze planeet te vinden is. De muur rondom het terras waar we sliepen voorkwam dat de kinderen al slaapwandelen het vlak afliepen. Je viel in slaap onder een patroon van sterren en werd ook weer uitgeslapen wakker op dat tapijt van geometrie en bogen van donker- en lichtrode kleuren. Een tapijt dat maar beter niet in de felle zon kon liggen en in de morgen steeds weer iets verder werd weggetrokken uit de zon de schaduw in. Elk uur een meter zodat jij in de schaduw kon verder slapen. Tijd en ruimte, een onlosmakelijke eenheid! Sterren, zon, stenen, schaduw, schering en inslag.

Natuur en cultuur zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo is de natuur in Nederland (het polderland en de dijken aan de rivieren) gedurende de geschiedenis mede door de cultuur gecreëerd. In een nat en koud land bouwt men doorgaans anders dan in een heet en droog gebied. De vraag of men architectuur uit verre landen hier kan verwezenlijken is dan ook een legale vraag. En de vraag of het wenselijk is architectuur uit bijvoorbeeld de mediterrane landen hier te realiseren. Als we dit overdenken en onderzoeken, komen we niet uit op een eenduidig positief of negatief antwoord. Sommige van de exotische elementen van architectuur zijn wel toepasbaar en ook wenselijk, terwijl andere elementen van die architectuur minder wenselijk zijn in deze natuur. De wens om diverse architectuurvormen toe te passen heeft te maken met de diverse leefstijlen en diverse culturen in onze multiculturele samenleving.

WOONWENSEN UIT VERSCHILLENDE CULTUREN

Uitgaande van de wensen van bewoners hebben we de laatste jaren in verschillende steden geprobeerd een beeld te krijgen van die woonwensen. We hebben ons daarbij vooral gericht op personen uit verschillende culturen. Het onderzoek is nog in volle gang, maar de bedoeling is dat zodra er resultaten behaald zijn deze direct kunnen uitkristalliseren in een idee of in een schets. Als het meezit, ontstaat er een bruikbaar handvat bij de concrete verwezenlijking van een bouwproject. Al zijn de resultaten tot nog toe bescheiden, we mogen stellen dat er een begin is gemaakt met het toepassen van enkele onderzoeksresultaten. Als architect nam ik de laatste jaren deel aan de woonateliers, aan

participatieonderzoek op het gebied van wonen en woonomgeving, en aan onderzoek van FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling.

Dankzij vooruitstrevende opdrachtgevers en gemeenten in Nederland is een trend gezet om de uitkomsten van onderzoek op het gebied van wonen en woonomgeving in concrete projecten te vertalen.

Een voorbeeld daarvan zijn twee mediterrane woningen, tot stand gekomen in samenwerking met de vrouwen van het woonatelier (zie hoofdstuk 10) in opdracht van de Stichting Volkshuisvesting Arnhem (zie Figuur 11.1). Het is een kleinschalig project. In figuur 11.2 ziet u een afbeelding van de woningplattegrond die enigszins afwijkt van de in Nederland gebruikelijke plattegrond vanwege de aanwezigheid van een salonhal en het duidelijke onderscheid tussen privé-ruimte en openbare ruimte. Dit resultaat is tot stand gekomen in voortdurend gesprek en in dialoog met vrouwen uit verschillende culturen zoals Marokko, Turkije, Rusland.

Figuur 11.1
Voorbeeld van een mediterrane woning in Arnhem. Bron: N. Koolen, ARC Architecten, Den Haag.

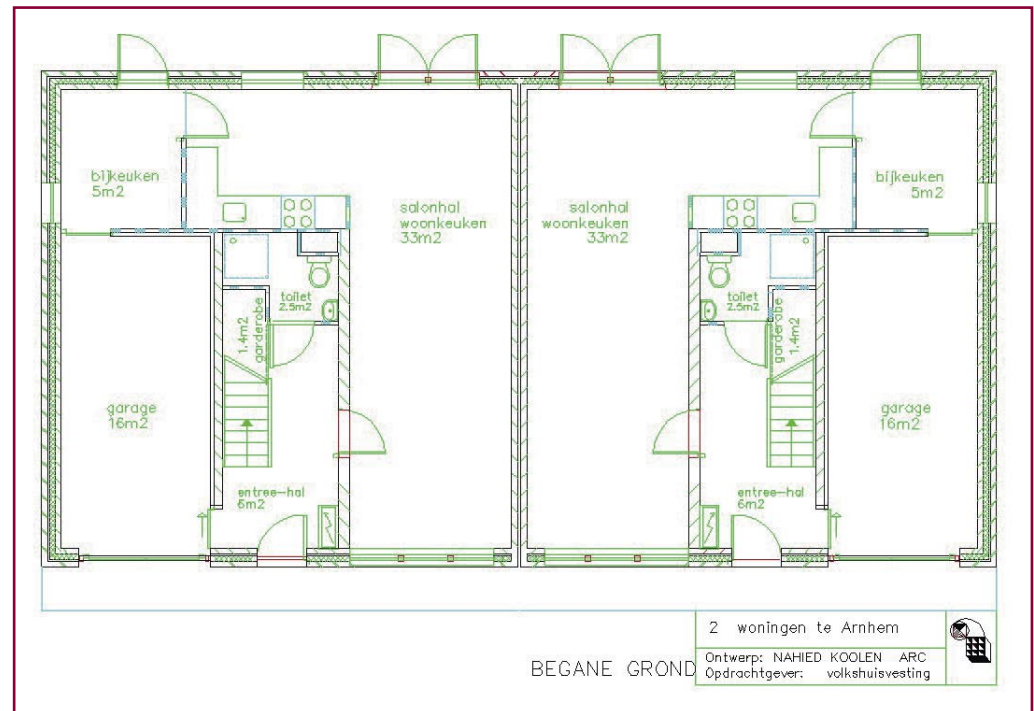
WOONATELIERS EN SALONHALWONINGEN

Resultaten van woonateliers in het land zijn ook vertaald naar een project in Rotterdam in opdracht van Woonbron Maasoevers Convide. Bij dit project zijn verschillende aspecten die bij de landelijke onderzoeken (die vorm kregen in samenwerking met de bewoners) aan het licht zijn gekomen, verwerkt in het project. Zo is er naast de typologie van salonhalwoningen ook ruimte gereserveerd voor een ontmoeting tussen bewoners en medebewoners als een essentieel onderdeel van dit project. Deze identiteit is ontleend aan de mediterrane binnenplaatsen ('cour interieur'). In dit project is de besloten binnenplaats afgesloten van de straat door een transparante scheidingswand van geometrische vormen om zo door de visuele verbinding de intieme collectieve binnensfeer van de binnen-

plaats met een fontein en mozaïekwerk met de straat te delen. In dit project worden salonhalwoningen als appartement gerealiseerd. Het zijn woningen met een apart openbaar en privé-gedeelte, zoals we dat in de mediterrane landen vaker tegenkomen met een grote familiekeuken en een aparte gastenkamer. Aan de straatkant van deze nieuwe woningen komt een semi-openbare ruimte: een collectieve voortuin, waar kinderen kunnen spelen en bewoners kunnen zitten. Ook het kleurgebruik is ontleend aan de exotische mediterrane bouwstijlen. Dat is niet per definitie on-Nederlands; kijk maar naar de beroemde architectuur van de Amsterdamse School en naar die van Berlage. Deze liet zich met zijn roze baksteen en boogvormen ook inspireren door de oosterse en Italiaanse architectuur.

Figuur 11.2

Salonhalwoning. Bron: N. Koolen, ARC Architecten, Den Haag.

Ook de participatie van de bewoners bij de 'Groene Stad Almere Alliantie' wil ik hier noemen. De woonwensen van de toekomstige bewoners van een van de complexen, een groep jongeren met het syndroom van Down, worden met behulp van originele methoden, tekeningen en eenvoudige maquettes van karton samen met de groepsleidsters inzichtelijk gemaakt, zodat ook zij kunnen meedoen aan een woonwensenonderzoek. In een ideaalbeeld voor de toekomst moet elke bewoner de gelegenheid krijgen zijn wensen voor een eigen woning aan te geven en de ontwerper moet hiermee rekening houden.

Al deze projecten moeten nog verder worden ontwikkeld en gerealiseerd. Een uitdaging die naar mijn idee maar weinig woningbouwcorporaties en opdrachtgevers aandurven.

Een van de belangrijke punten die iedere keer de aandacht krijgt bij alle onderzochte groepen is de identiteit en uitstraling van hun toekomstige woning. Dat was ook zo bij het ontwerp voor

Indonesische ouderen te Almere: de standaardplattegrond van de zorgwoningen heeft naar aanleiding van de uitkomsten van de woonwensen van de toekomstige bewoners een iets andere indeling gekregen.

Steden moeten net als mensen een identiteit hebben met wijken en huizen die zich van elkaar onderscheiden; als het even kan met wat kleurvariatie en als het betaalbaar is met wat meer vormenrijkdom. Een van de manieren om eentonigheid in de wijk te voorkomen, kan bereikt worden door het waardevolle uit het verleden te beschermen. Dat kan door bij nieuwbouw zo mogelijk oude bomen te sparen, oude architectuur te renoveren en ook nieuwbouw te realiseren die refereert aan de (vaak oude) cultuur van nieuwkomers.

Mensen herkennen zich in architectuur als er bij het ontwerp rekening is gehouden met de identiteit van de toekomstige bewoners: die hebben een bepaalde wooncultuur en specifieke woonwensen. In een multiculturele open maatschappij behoort het tot de mogelijkheden dat multiculturele archi-

Figuur 11.3

Gevarieerde vormen bij Triodus (kinderopvang) in Den Haag.

tectuur uitbundig en zelfs barok is. Het mooie is dat je specifieke culturele wensen heel subtiel kunt realiseren zonder dat een woonomgeving een zwaar etnisch stempel krijgt. Zo waarderen de bewoners uit de mediterrane landen doorgaans huizen die flexibel kunnen worden ingedeeld, waardoor een scheiding tussen formele ruimten en privé-ruimten kan ontstaan. Maar datzelfde principe is ook aantrekkelijk voor veel autochtone en allochtone Nederlanders, omdat zo gunstige randvoorwaarden voor thuiswerken worden gecreëerd. De boodschap dat toekomstige wijken voor iedereen bedoeld zijn, wordt niet voor niets zo sterk benadrukt. Wat voor allochtone huizenzoekers opgaat, geldt ook voor de gemeenten, stedenbouwers en architecten die betrokken zijn bij stedelijke vernieuwing: liever subtiel mengen dan een duidelijk (allochtoon) stempel. De verschillende culturen en leefstijlen in onze maatschappij worden zo op subtiele wijze tot uitdrukking gebracht in de architectuur van het wonen. Er ontstaat dan een mogelijkheid voor mensen uit verschillende culturen om zich te identificeren met de bebouwde omgeving. Liever subtiele verschillen in façade en plattegronden die recht doen aan de culturele verscheidenheid dan een enkel exotisch element in de façade, terwijl in de plattegronden geen rekening wordt gehouden met de levensstijl van de bewoners.

REFERENTIE

- Saint-Exupéry, A (2001). *De kleine prins*. Uitgeversmaatschappij Ad. Donker, Rotterdam. Vertaling van Le Petit Prince. Oorspronkelijke uitgave 1943. Reynal and Hitchcock, New York

Cultureel meervoudig ruimtegebruik

Petran Kockelkoren^{1, 2}

INLEIDING

De scheiding tussen openbare en privé-ruimte is cultureel variabel. De grens tussen de privé-vertrekken en de publieke ruimten waar formaliteiten van de ontmoetingen met vreemden beginnen, wordt steeds anders getrokken. In Twente zijn tot op heden enkele exemplaren van het zogenaamde ‘los hoes’ bewaard gebleven. Dat is een boerderijtype waarin mensen en vee ongescheiden onder een overkapping samenleefden. De grens met de buitenwereld omcirkelde het eigen erf. Dergelijke huizen zijn de overblijfselen van een nooddruftig tijdperk. In Europa heeft zich volgens Norbert Elias tussen de 12e en de 18e eeuw een beschavingsproces voltrokken waarbij het burgerlijk huis intern werd opgedeeld naar lichaamsverrichtingen [Elias, 1939]. Er kwam een gang en eventueel een trap, die toegang gaven tot gescheiden woon- en eetvertrekken, (bij)slaap- en toilet-kamertjes [Ariès, 1960]. De burgerlijke moraal werd uitgemeten in mortel en cement.

De overgang van het privé-gebeuren binnenshuis verloopt geleidelijk naar de buitenwereld. Gegoede Europese burgers beschikten over een salon, die door de week niet gebruikt werd door de gezinsleden en slechts op zondagen of andere hoogtijdagen open stond om in een sterk geritualiseerde vorm bezoek te ontvangen. De salon was als beste kamer aan de straatkant naast de voordeur geplaatst of in kamers en suite via schuifdeuren van de familievertrekken gescheiden. Wat de burgers voordeden, bootsten de arbeiders later na.

.....
¹ Faculteit Geesteswetenschappen, bijzondere leerstoel Kunst en Technologie van de Afdeling Wijsbegeerte, Universiteit Twente en ArtEZ, Hogeschool voor de Kunsten.

² Met dank aan Siebe Rossel, conservator van het textielmuseum Jannink in Enschede die met commentaar en waardevolle aanvullingen deze tekst heeft verrijkt.

Arbeidershuizen (omstreeks 1900 de behuizing van 65% van de Nederlandse bevolking) telden tot de Woningwet van 1901 een tot anderhalve kamer met bedsteden of alkoof als enige afscheiding. Kinderen sliepen bij elkaar, bij de ouders, of op een omgekeerde eettafel (poten omhoog) in de 'woonkamer'. Het koken gebeurde vaak ook in de 'woonkamer'. Na de Woningwet traden licht en lucht toe in het huis en werd een splitsing van de functies koken, wonen en slapen ingevoerd. Kinderen en ouders slapen vanaf die tijd gescheiden. De ruimtelijke verdeling was ook in de arbeiderswoning symbolisch: de mooie kamer lag aan de voorkant (als imitatie van de negentiende-eeuwse burgersalon) en fungeerde als representatieve ruimte (alleen bij bezoek en op zondag). De achterkant was privé (de woonkeuken waar door het gezin geleefd werd) of zelfs onrein (oftewel de plaats voor vuil, wassen en plassen). Daartussen lag een lange gang, die rein met onrein en publiek met privé verbond.

De voordeur was het grensgebied, waar het huiselijke domein van de huisvrouw en het openbare domein van de man samenkwamen; de plaats voor handelingen met de melkman en de kwitanteloper. De stoep vormde de overgang naar de publieke sfeer. Op de stoep werd over de toegang naar binnen onderhandeld. Via stoep en straat konden de verschillende publieke domeinen van markt, pleinen, koffiehuisen en theater worden bereikt. De passages of overdekte winkelgalerijen van de stad vormden, opgenomen in het netwerk van trottoirs en pleinen, een 'drempelwereld' [Boomkens, 1998]. Zij 'baarden' in het Parijs van de 19^e eeuw een nieuw soort stedeling: de flaneur, die overal en nergens thuis was en die de drempelwereld zelf als domicilie opeiste. Stoepen en straten verwezen aan de einder naar een grotere wereld van glamour en sociaal avontuur.

Aan het einde van de 20^e eeuw heeft de flaneur van weleer zich ontwikkeld tot een kosmopoliet, een lid van de internationale jetset die zich van luchthaven naar luchthaven verplaatst. We spreken in dat geval van de uitwassen van de 'globalisering' onder invloed van de mobiliteitstechnologie. Rem Koolhaas, die er prat op gaat vrijwel iedere nacht in een ander hotelbed ergens ter wereld door te brengen, kan daarvan meepraten. Tijdens een lezing in 1998 ter gelegenheid van de NAI-expositie 'Waar landen we?', die was gewijd aan negentien steden en hun luchthavens, tekende Koolhaas een liggende banaan dwars door de Randstad. Schiphol vormde daarvan het midden. Deze veeg over de kaart stelde de internationale mobiliteitscorridor voor. Voor de mensen die hierlangs af en aan vliegen is het historisch centrum van Amsterdam niet langer de kern met Schiphol als buitenpost, maar is Schiphol het knooppunt in een netwerk en vormt Amsterdam niet meer dan een pittoresk zijtoneel, een kraal aan een snoer van pretparken. Kern en periferie zijn onder invloed van het door Internet gestuurde luchtverkeer voorgoed van plaats verwisseld. Het privé-domein is een archaïsche niche geworden die aansluiting heeft met het web van vliegroutes, transferia en snelwegen: een plek als een doodlopende straat die — hoe ver weg ook — voor de burger/toerist meestal in slechts enkele mobiliteitstappen bereikbaar is.

De zojuist snel geschetste geschiedenis van de culturele geleding van het ruimtegebruik wil ik in het vervolg van mijn relaas wat nader onder de loep nemen. In dit geval echter toegesneden op het lot van migranten, vluchtelingen en asielzoekers die — weliswaar gebruikmakend van het internationale mobiliteitsnetwerk — veelal uit rurale omgevingen afkomstig zijn en zich thans moeten nestelen in Nederlandse achterstandswijken van de vroegere sociale woningbouw. Daar doet zich een voorstelbare botsing van woonculturen voor. En als we even aan de notie vasthouden dat de daar aanwezige architectuur een stolling van de burgermoraal van weleer vormt, is het begrijpelijk dat zulke botsin-

gen — terecht of onterecht — morele bijbetekenissen krijgen. Die zullen we moeten ontstollen en wegen om hun gewicht te bepalen. Ik werk eerst de notie van de door cement gemedieerde moraal verder uit en pas die vervolgens toe: eerst op de ruimte-indeling binnenshuis, vervolgens op de verkaveling van de openbare ruimte. Het blijft in het bestek van dit hoofdstuk bij een verkenning van botsende woonwensen, maar wel een die de gebruikelijke ‘blauwdruktaal’ aanvult met een ander repertoire van argumenten.

Dat culturele disciplineren zijn neerslag vindt in architectuur en dat omgekeerd de materiële omgeving een moraliserende en normaliserende functie uitoefent, zijn ideeën die herleidbaar zijn tot Michel Foucault. In zijn boek ‘Discipline, toezicht en straf, de geboorte van de gevangenis’ [Foucault, 1989] geeft hij een veelbesproken voorbeeld van hoe gedisciplineerd gedrag door architectuur kan worden afgedwongen. Dat voorbeeld betreft een uitzonderlijke architectuur van toezicht, het zogenaamde Panopticum. Het idee van het Panopticum is door Foucault ontleend aan de Engelse filosoof Jeremy Bentham. Het Panopticum bestaat uit een ring van aan elkaar grenzende kamers. In het midden van de ring staat een centrale toren. De toren geeft uitzicht op alle kamers. Vanuit de centrale kamer in de toren kan toezicht worden gehouden op alle gevangenen, wie dat ook zijn: misdadigers, arbeiders, scholieren of verpleegden. Het Panopticum wijst ieder een aparte kamer toe, waar men permanent zichtbaar is. De gevangenen weten niet of er iemand in de centrale kamer zit of niet. Zij moeten echter leven in de veronderstelling dat er iemand zit. Het Panopticum illustreert Foucaults opvatting van macht. Macht wordt volgens hem tegenwoordig niet meer uitgeoefend door ‘kwaadwillige bovenbazen’, maar is geanonimiseerd aanwezig in architectuur. Het gebouw vormt een machine die macht produceert. Het gebouw breekt een potentieel gevaarlijke massa op in afzonderlijke individuen die ieder voor zich het toezicht internaliseren. De gevangenen van het systeem leggen zichzelf door de bemiddeling van het gebouw aan banden. De resulterende discipline is materieel bemiddeld oftewel gemedieerd.

Foucaults diagnose van machtsuitoefening in de huidige tijd wordt op provocerende wijze onderstreept door een uitspraak van Rem Koolhaas: *“Een gebouw is een machine om mensen te sorteren.”* Of het nu gevangenis, kliniek, metrogangstelsels of luchthavens betreft, overal sorteren we onszelf in voorgeschreven richtingen, van loket naar loket en van het ene behandeltraject naar het andere. De rol van de daarbij werkzame materiële mediators, waaronder ook prominent allerlei apparatuur, werd later verder onderzocht en gearticuleerd door filosofen als Don Ihde [Ihde, 1990] en Bruno Latour [Latour, 1997]. Van de laatste zijn de voorbeelden bekend van de verkeersdrempel die de snelheid anoniem reguleert en van het experiment met de veiligheidsgordel die het startmechanisme van de auto blokkeert, indien die niet is omgord. In alle gevallen moet er sprake zijn van in materie gestolde moraal of van moralisering door architectuur en apparaten.

Betekent deze invalshoek nu dat we onze vermeende vrijheid al lang aan de techniek zijn verloren? Dat gaat te ver. De nadruk die gedurende lange tijd in de cultuurhistorie werd gelegd op ideeën, representaties, en verhalen moet nodig worden gecorrigeerd door een wending naar het belang van materiële mediaties. Maar de hele geschiedenis daaraan ophangen zou evengoed een determinisme met slechts omgekeerd voorteken opleveren. Inderdaad vormt techniek — architectuur, mobiliteits-technieken en communicatiemediën — een drijfveer voor culturele transformaties, maar zij doet dat niet per se op universele wijze. De angst dat dé techniek (let op het onkritische gebruik van het

generisch lidwoord) ons zou vervreemden van culturele authenticiteit, dat ze cultuurverschillen zou nivelleren en zou leiden tot wereldwijde Disneyficatie en McDonaldisering, wordt gelogenstraft door de culturele verscheidenheid aan domesticaties van specifieke technieken. Don Ihde spreekt in dit opzicht van de ‘multistabiliteit’ van techniek.

Specifieke technieken kunnen nieuwe subculturen om zich heen verzamelen, mede afhankelijk van de verschillende culturele zintuiglijke regimes en beeldarrangementen waarin ze verzeild raken. Het medium film bijvoorbeeld leverde naast Hollywood ook Indiase Bollywood en Japanse Manga beeldconventies op. Het sms-en maakt gebruik van een nieuw lingo, samengesteld uit beeldtekens, letters en cijfers. Er bestaan al verschillende digitale gamewerelden die virtueel worden bewoond door elektronisch verbonden Internet-‘tribes’. Techniek medieert het gedrag, maar valt daarbij door een cultureel prisma dat een verscheidenheid aan culturele domesticaties te zien geeft. Architectuur vormt in dat spectrum van cultureel gedifferentieerde mediaties nog de meest solide variant, maar ook die is vatbaar voor verscheidenheid.

De gebruiker van de materiële omgeving valt het best te kwalificeren als gemedieerde actor. Wie we kunnen zijn of hoe we ons kunnen laten gelden, is mede afhankelijk van de materiële mediaties waaraan we bloot staan. De actor wordt mede geproduceerd door zijn materiële context. Vervolgens kan hij echter vanuit heterogene culturele ‘disciplineringen’ — veroorzaakt door andere culturele domesticaties van techniek dan die waarmee hij actueel wordt geconfronteerd — zijn materiële omgeving naar de hand proberen te zetten. Dit lijkt wellicht slechts een ingewikkelde formulering voor verschijnselen waarmee we al lang vertrouwd zijn, maar deze invalshoek leidt wel degelijk tot nieuwe inzichten. De Europese traditie gaat sinds de tijd van de Verlichting uit van de aangeboren autonomie van het subject en diens waarde en integriteit. De materiële omgeving wordt in dat geval behandeld als weerstand voor de expressie van dit subject of als manipuleerbare randvoorwaarde. Daarentegen hebben we bij een gemedieerde actor te maken met iemand die in onderhandeling gaat met zijn omgeving om zijn culturele identiteit vorm te geven met gebruik van wat hij aantreft. Culturele identiteit is onder de huidige condities van technologische globalisering niet meer op te vatten als voorgevormd of zelfs een aangeboren gegeven. Globalisering wordt vaak gezien als een conglomeraat van sociale ontwikkelingen die de culturele identiteit van individuen of groepen onder druk zet. Daarbij wordt verondersteld dat die culturele identiteit aan de desbetreffende ontwikkelingen voorafgaat. Onder de huidige condities van meervoudige culturele mediaties verschijnt culturele identiteit echter veeleer als een constructieve opdracht. Zij krijgt gestalte in huisinrichting, zelf-etalering en zelfverfilming in feesten en rituelen. Niet als een neerslag van voorgevormde identiteit in de gebruikte media, maar als een voortgaand productieproces waarin de betrokken mediërende technieken evenzovele ‘constructive agents’ zijn. Representaties beelden in dat geval geen externe identiteit uit, maar mediëren de identiteitsvorming. Mensen mobiliseren in samenspel met hun materiële omgeving en in weerwoord daarop heterogene culturele bronnen om aan hun identiteit gestalte te geven. En dat speelt allemaal mee zodra de allochtoon in Nederland het hem aangeboden rijtjeshuis voor het eerst betreedt. Om een voorbeeld te geven van de heroriëntatie die uit dit perspectief voortvloeit: in Nederland is er in het kader van het allochtonenbeleid vaak sprake van ‘aanpassing’, uiteraard van de culturele buitenstaander aan ons, maar dat ligt in deze benadering een stuk genuanceerder.

Iedere woningindeling belichaamt niet zomaar een willekeurige, maar een specifieke culturele moraal. Die werd er soms opzettelijk in ondergebracht, bijvoorbeeld gedurende het beschavingsoffensief jegens de arbeiders. *“Volgens de architecten van de Amsterdamse School was een goede woning alleen niet genoeg. In die nieuwe woning moest de arbeider verwerpelijk gedrag afwennen en zichzelf beschaven.”* Zoals een van hen zei: *“Men leert ze wáár hun tafel moet worden geplaatst, wáár hun lamp moet hangen, wáár hun bed moet staan. En om ongehoorzamen hun les goed te leren, plaatst men het raam in den hoek, opdat dáárvoor en vooral niet in het midden der kamer de tafel kome, schroeft men de lampehaak uitmiddelpuntig in het plafond.”* Een ander legde uit dat keukens opzettelijk klein waren gehouden om de arbeiders te dwingen niet in zijn keuken te wonen. De ramen waren hoger geplaatst om het aanstootgevende hangen in het venster onmogelijk te maken. Daardoor *“brachten wij die arbeiders in zijn nieuwe woning ertoe zijn blik naar binnen te keren en van zijn woning te genieten.”* [Beliëns, 2000, p. 59].

Afgezien van opzettelijke offensieven volgt de woningindeling bovendien de mode. In de jaren vijftig en zestig was niet alleen het doorgeefluikje tussen keuken en woonkamer populair, maar ook de glazen wand tussen die ruimten. In de jaren zeventig kwam de open keuken in zwang (er werd weer in de woonkamer gekookt) en werd de hegemonie van het doorzonrijtjeshuis doorbroken; L-, U- en Z-vormige woonkamers deden hun intrede.

De moraal van een nieuwe bewoner kan uiteraard botsen met de moraal die is geconcretiseerd in het rijtjeshuis. Tijdens de gespreksronden geïnitieerd door de STT/Beweton-verkenning ‘Wonen, architectuur en technologie’, werd voor de ontwerpgroep die zich wijdde aan ‘multiculturaliteit’ een bijeenkomst belegd waarin een toneelspeler een allochtone bewoner van een rijtjeshuis vertegenwoordigde, die in gesprek ging met de deelnemerskring. Deze aanpak had als voordeel dat een niet-discriminerend ideaaltype kon worden gepresenteerd. Vader Achmed heette een politiek vluchteling uit Afghanistan te zijn, een trouw moslim die werd geconfronteerd met de typisch Nederlandse huisinrichting van de sociale woningbouw. Zijn benadering was niet gespeend van humor, hoefde niemand te kwetsen, maar was niettemin onthullend.

Vader Achmed mocht gewenste veranderingen aan zijn woning voorstellen. Hij verlangde allereerst een doorbraak van de keuken naar de woonkamer. Het hoefde geen totaal open keuken te worden, maar er moest vanuit de keuken toezicht kunnen worden gehouden op wat zich in de woonkamer afspeelt. De slaapkamers boven mochten kleiner worden gemaakt. In de herverkaveling moesten de zonen een aparte kamer krijgen, maar de dochters moesten hun kamer delen. De kamers mochten kleiner worden, omdat het niet de bedoeling was dat kinderen op hun kamer woonden en bezoek ontvingen. Het sociale leven diende zich uitsluitend beneden in de woonkamer te voltrekken. Daar bevond zich ook het enige tv-toestel. Tenslotte hield Achmed zelf om het hoekje in de keuken de afstandsbediening daarvoor op zak. Hoewel deze licht karikaturale weergave een glimlach oproept over het al te menselijke karakter ervan, getuigt zij toch van een huiskamer-Panopticum, waarin vader Achmed ongezien al dan niet om de hoek van de keuken zit.

Het is te eenvoudig om de onvrede van Achmed in een tweedeling tussen moslim en christen te vangen. In ‘The Fall of Public Man’ beschrijft Richard Sennett de crisis in de openbare ruimte, zoals die zich voordoet in de westerse wereld [Sennett, 1977]. Hij laat zien hoe in de 18^e eeuw openbare ruimten tot stand werden gebracht en hoe mensen daarin paradeerden en zichzelf etaleerden. Zij speelden, in herkenbare kledij en onder condities van vrije uitwisseling, zichzelf. In de 19^e eeuw

kwam daarin de klad. Toen Freud en de zijnen het innerlijk verpsychologiseerde, kreeg zelfvertoon de bijsmaak van zelfverraad. De kledingstijlen werden bovendien door fabrieksmatige productie uniformer. Met confectiekleding kon de opkomende middenklasse (kantoorpersoneel, onderwijzers) de elite imiteren. De elite zocht en vond nieuwe wegen om zich te onderscheiden, zoals een opzichtig handgemaakt pak (minder netjes) en door handschoenen uit te trekken, wanneer de middenklasse ze aantrekt (de elite heeft mooiere handen). De omgangscodes werden steeds ondoorzichtiger en men durfde zich steeds minder bloot te geven. Dat heeft in de 20e eeuw geleid tot het zich terugtrekken in de privé-sfeer.

Het proces van terugtrekken uit de openbare ruimte heeft zich in eeuwen voltrokken [Elias, 1939], maar vertoont een golfslag met toppen en dalen. Wat Sennet beschrijft is een segment van dat proces, dat in de tweede helft van de jaren zeventig werd omgekeerd. Dan wordt het venster versierd en de gang of hal wordt het ‘gezellige informele’ visitekaartje, waar niet langer ‘reinheid, rust en regelmaat’ heerst. Aan het einde van de 20^e eeuw explodeert de schuilplaats van de binnenwereld via de nieuwe communicatiemedia in het publieke narcisme en hedonisme van de belevingscultuur: Big Brother, Idols, Pret! Vroeger wilde men ‘respectabel’ overkomen, nu wil men aardig gevonden worden. Het verschil komt voort uit nivellering. De verzorgingsstaat heeft het ooit gewaardeerde streven naar opwaartse sociale mobiliteit ontkracht. De waardering voor de ander is niet meer zo op status gericht. Aardig gevonden worden is moeilijker meetbaar dan status. De massacultuur roept eigen helden uit om op mee te liften, nu mijnheer de fabrikant, de dominee en de burgemeester hebben afgedaan.

Idolatrie en het geweld van de kanslozen vormen in de nieuwe bedeling echter helaas elkaars keerzijden. In het beschreven proces ging de vrolijke drempelwereld van de flaneur teloor om plaats te maken voor de huidige, heel wat grimmiger werkelijkheid van onveiligheid en zinloos geweld. De geschetste culturele ontwikkelingen — van gecodeerde zelfetalering via zich terugtrekken rond de kijkbuis naar mediale zelfaffichering — hebben de nieuwkomers, vaak afkomstig uit overwegend rurale samenlevingen, niet meegemaakt. Zij kennen voornamelijk de verlokkenende dan wel verderfelijke resultaten ervan via de vele televisiesoaps. De jongeren willen erop intekenen, maar raken in conflict met de vroegere familiale erecodes van de ouders. Dat wreekt zich ook in de huisindeling en het gezag daarover. Het conflict verplaatst zich naar de straat. We kijken nog eens naar de geschiedenis van de stad, nu als het rangeerterrein van culturele conflicten met hun strategieën om tot oplossingen te komen.

De middeleeuwse Europese stad was ingericht naar een streng centrum-periferiemodel: de kerk met daaromheen het marktplein, het stadhuis ertegenover, de bewoning in uitdijende cirkels eromheen, begrensd door de stadsmuur. Daarbuiten kwamen eerst de ontgonnen ommelanden die geleidelijk overgingen via ontginbare woeste gronden naar wildernis. De stadsmuur vormde een geduchte scheidslijn maar ook een overgangsgebied. Aan de muur waren de zogenaamde ‘liminele’ beroepsgroepen gevestigd, oftewel de toenmalige drempelbewoners (‘limen’ = drempel). Die drempel was metafysisch gedefinieerd: op de drempel woonden de chirurgijn, de beul, de lijkenaflegger. Merkwaardig genoeg, maar wel beredeneerbaar hoorden ook de kapper en de schoorsteenveger erbij. Er was dus een nette en scherpe scheidslijn getrokken tussen binnen, buiten en boven. Inmiddels geldt dat niet meer zo, maar oude gewoonten verdwijnen niet spoorloos. Hoewel we

tegenwoordig de vroegere landsgrenzen opgeheven zien worden in het grotere Europa en de douaneposten worden ontruimd, zijn de grenzen nog steeds traceerbaar aan de hand van de situering van vuilstortplaatsen en risico-industrieën zoals kerncentrales.

Het begrip 'liminaliteit' heeft naast zijn territoriale vooral een metaforische betekenis gekregen. Het wordt in verband gebracht met een ander cultureel antropologisch begrip, namelijk 'rite de passage' [Gennep, 1909, uitgewerkt door Turner, 1969]. Toegepast op migranten benoemen deze beide begrippen de moeilijkheden die zich voordoen in overgangssituaties van de ene culturele code naar een andere (zogenaamde 'transities'). Migranten bevinden zich chronisch in een positie van 'liminele kwetsbaarheid', ook wel vertaald in 'acculturatiestress' [Bekkum et al, 1996]. Sommigen spreken van een 'tussencultuur' of van een 'permanent tijdelijk verblijf'. Er zijn verschillende strategieën om daarmee om te gaan; gewoonlijk worden die in kaart gebracht volgens het grid/group-model van antropologe Mary Douglas [Douglas, 1970]. Dat model beschrijft typische reactiepatronen van collectieven op binnendringers. De eis tot aanpassen is er maar één van, naast uitdrijving, omhelzing en assimilatie. De fricties zijn voorspelbaar.

Intussen is de stad ook danig veranderd. Zij beantwoordt niet langer aan de archaïsche centrum-periferieordening en dat verandert eveneens de arena van multiculturele conflicten. In negentiende-eeuwse fabriekssteden zoals Enschede, Tilburg en Heerlen, heeft zich een proces van rurale urbanisatie voltrokken. In verband met de aan- en afvoer van brand- en grondstoffen alsook van eindproducten voltrok de stadsuitbreiding zich niet in concentrische cirkels rond de kern, maar langs de uitvalswegen. Daar kwamen de fabrieken te liggen, waaromheen arbeiderswijken werden gebouwd. Deze wijken hadden een eigen karakter met de fabriek als kern. Tussen de uitvalswegen die als radialen vanuit de kern de ommelanden in trokken, bleef het agrarische landschap met groene lobben in een min of meer parkachtige gedaante bestaan. Het Ruhrgebied vertoont dit patroon op grotere schaal. De meeste steden daar hebben zelfs nooit een kern gehad, maar zijn ontstaan uit een versmelting van dorpen en fabrieksnederzettingen. De vroegere centrum-periferieordening van stad en platteland wordt tegenwoordig bovendien doorkruist door de netwerken van de globalisering. In Nederland vormen Schiphol en de haven van Rotterdam samen de spil in een wiel waarvan de spaken naar het hart van het Euraziatische continent reiken. Bedrijvenparken strekken zich in lintbebouwing uit langs de snelwegen.

Verdere stadsuitbreiding over het overgebleven platteland wordt in de toekomst onwenselijk geacht. De Vinex-operatie is erop gericht stadsuitbreiding te realloceren in de richting van de restruimten tussen de mobiliteitsnetwerken van auto, trein, scheepvaart. De nieuwe burgers zijn sneller op de snelweg dan in de stadscentra. Door alle bouwnijverheid zijn de natuurgebieden versnipperd geraakt. Groene 'eilanden' worden omspoeld door oprukkende bebouwing (rond stads- en dorpsranden wel aangeduid als 'witte schimmel') en verkeer. Om dat tij te keren werd het realiseren van een Ecologische Hoofd Structuur (EHS) tot rijksbeleid verklaard. Groene eilanden moeten via ecologische stapstenen en groencorridors met elkaar worden verbonden tot een netwerk dat via wildtunnels en wildviaducten de mobiliteitsnetwerken doorloopt. Het groen zou via uitgespaarde of nieuw aan te leggen 'groene vingers' of 'groene lobben' tot in de oude stadsharten moeten reiken. Zo stellen we ons de postmoderne 'netwerkstad' voor: een centrumloos of liever gezegd multifocaal breiwerk van groene en rode patronen met daartussenin woonenclaves waarvan de bewoners zijn aangewezen op mobiliteit. Daarin worden de allochtone nieuwkomers geparachteerd.

De oudere stadswijken waarin ze meestal terechtkomen, liggen vaak nog aan de periferie van de oude centra, daarvan gescheiden door spoorbanen, rijen hoogspanningsmasten en kanalen. Zulke wijken vormen in zichzelf gekeerde enclaves, waarvan de Aldi-markt of andere ‘low-budget’-grootgrutters de verzamelpunten vormen. De beter gesitueerde, mobiele tweeverdieners hebben zich daarentegen teruggetrokken in de duurder Vinex-buurtjes buiten, die steeds meer naar Amerikaans model het karakter aannemen van ‘gated communities’, in de gaten gehouden door semi-particuliere bewakingsdiensten.

En toch laten culturele gebruiken en gewoonten zich niet zomaar aan banden leggen of ruimtelijk indelen. Of het verschijnsel uit armoede of culturele rijkdom is geboren valt niet uit te maken, maar ieder jaar doet zich weer een seizoensgebonden nomadische trektocht voor door de kieren en mazen van de hightech netwerkstad. In voorjaar en zomer verzamelen hele allochtone families zich op dekens in parken en plantsoenen om te barbecuen en de zomer te vieren. In de oogsttijd aan het einde van de zomer en in het najaar trekken hordes erop uit om rozenbottels en beukennootjes te vergaren. Zij trekken zich niets aan van de scheiding tussen stad en platteland. Alsof de EHS speciaal voor hen is ontworpen, trekken ze foeragerend van parken via middenbermen naar plantsoenen. Het verschijnsel is zo wijdverbreid en aanstekelijk dat onlangs het voorstel werd gelanceerd om zogenaamde ‘smulbossen’ in te richten, een voorstel dat schielijk werd ingetrokken omdat het misschien discriminerend kon overkomen. Wat we hier meemaken is een staaltje van cultureel meervoudig ruimtegebruik. De inheemse bewoners talen niet naar eetbaar groen, maar worden verrast door medelandbewoners die de scheiding tussen stad en platteland historisch nooit zo getrokken hebben. Zij hebben de stappen van flaneur en kosmopoliet overgeslagen, toen ze in het vliegtuig stapten. Zij kijken niet naar buiten naar de glamour aan de horizon, maar inwaarts naar lijfsbehoud en de continuïteit van gezinswaarden en dito gezagsverhoudingen. Valt dat ook te faciliteren in hedendaagse stedenbouwkundige termen?

Nederlandse architecten hebben een reputatie hoog te houden als het gaat om het faciliteren van gemeenschapszin: Abel Herzberger probeerde de ontmoetingsarchitectuur te definiëren en Piet Blom heeft de nodige exotische experimenten op zijn naam gebracht. Een van die experimenten is bijvoorbeeld de Kasbah in Hengelo: een woonwijk op palen. Daaronder moesten kleine zelfstandige neringdoenden hun ambachten beoefenen en uitventen. Op de grasvelden gelijkvloers zou onder andere om die reden een levendige uitwisseling worden aangemoedigd. Het heeft nauwelijks of niet gewerkt. Het is één ding om te constateren dat bepaalde arrangementen op pleinen, in plantsoenen of in verloren hoeken gerichte activiteiten lijken uit te lokken, het is een heel andere zaak om dat moedwillig te reproduceren. Het is typisch Nederlands om ‘hangplekken’ voor jongeren van gemeentewege te willen inrichten; er is geen zekerder methode om het hangen te verplaatsen. Ook op buurt- of wijksschaal werd vooral in de jaren zeventig het bevorderen van de gemeenschapszin in het vaandel gevoerd. Vandaar de labyrintisch verbonden woonerven, waarin doorgaande routes zijn afgesneden om rust te bieden aan eindeloos geschakelde pleintjes en hofjes omringd door parkeerplaatsen met daarachter het patchwork van coniferenafscheidings- en Gammaschuttingen. Ook daar komt men van terug. De jongste loot aan de boom van architecturaal bemiddelde gemeenschapszin — nu onder het expliciete teken van multiculturele uitwisseling — is het voorstel van Maarten Hajer om transferia met het oog daarop in te richten [Hajer, 1994]. Hij constateert dat het grootste deel van

de particuliere mobiliteit tegenwoordig niet de eigen (sub)cultuur overschrijdt, maar eerder als vermijdingsmobiliteit voor andere (sub)culturen moet worden gekwalificeerd en dat wil hij door middel van architecturale ingrepen veranderen.

Het blijft buitengewoon moeilijk een werkend programma voor interculturele ontmoetingen op te stellen. Er zijn in Europees verband wel precedënten. De stadsinrichting van Barcelona is in de 20^e eeuw drastisch herzien. Er zijn tal van pleinen als verblijfplaatsen ingericht en die zijn met vertakte doorgangswegen aan elkaar geregen. Barcelona is zo berekend op ambulante doortocht. De Berliner Tiergarten staat bekend als een geslaagde multiculturele verzamelplaats waar hele families voor hun picknick neerstrijken, maar die plek is min of meer vanzelf in bezit genomen en is naderhand nagevoelend aan zijn eigen populariteit bezwijken. Toch vallen uit zulke successen wel enige richtlijnen voor de Nederlandse situatie te destilleren. De groene vingers van de EHS moeten worden verlengd in stedelijke parken, plantsoenen en overige groenstructuur. Om de groene verbindingen desnoods door middel van afbraak open te breken, mag in de afgegrensde woonbuurten uit de jaren zeventig tot selectieve sloop worden overgegaan. In de wijken worden open plaatsen ingericht die zijn opgenomen in een netwerk van struipaden. Dit klinkt echter niet nieuw; wat is daar anders aan dan bij de reeds min of meer mislukte experimenten, zoals in de Kasbah van Blom? We keren terug naar de eerder geïntroduceerde notie van de gemedieerde handelingsruimte.

Alleen een plein aanleggen in de hoop dat het leuk gebruikt gaat worden, helpt niet. Doorgaande wegen voor voetgangers en fietsen waren er al, maar die zijn ten prooi gevallen aan het scooterterrorisme van pizza- en drugskoeriers. We moeten ons afvragen welke activiteiten waar en onder welke randvoorwaarden aangeboden moeten worden. De subcultuur van de crossbrommerrijders vraagt om verwaarloosde restructies aan de periferie. De skaters met hun 'halfpipes' zoeken daarentegen liefst in woon- en winkelcentra publiek voor hun spectaculaire stunts. Een jeu-de-bouleveldje vereist afscherming en een ring van lichtjes eromheen. Een laagdrempelig internetcafé is bijna een hangplek, maar dan in meer constructieve zin. Denken vanuit beschikbare media en de praktijken die deze om zichzelf heen verzamelen is toch iets anders dan ontmoetingsplaatsen van bovenaf plannen op grond van mobiliteit en bestemming. Wat treffen we op straat aan zodra we het portiek verlaten? De culturele niches zitten achter portalen en voordeuren. Aan de daar heersende hiërarchische dan wel gelijkvloerse gezagsverhoudingen valt slechts via een gevecht met de materie te ontsnappen. Daarmee krijgt architectuur een kritische functie. Aan welke cultureel bepaalde gezagsverhoudingen dragen we bij in geval van (her)inrichting van gezinswoningen? Hoe kan de openbare ruimte door middel van multistabiele mediaties worden geopend voor cultureel meervoudig gebruik?

Architecten en aannemers zijn tegen wil en dank agenten van de culturele moraal, aangezien zij met hun ontwerpen een factor vormen in materieel bemiddelde culturele disciplinerende. Maar ze kunnen hun bijdragen voor hetzelfde geld profileren als een uitnodiging tot culturele identiteitsvorming in hybride contexten en met gebruik van diverse media. Culturele identiteit kan in de huidige technologische cultuur niet langer worden bepaald door ras, taal of natie van afkomst. Veeleer krijgt zij via de beschikbare materiële media telkens opnieuw gestalte in nieuwe 'cross-overs'. Alleen langs die weg leert men deelnemen aan de multiculturele samenleving en dat geldt evenzeer voor autochtonen als voor allochtonen. De territoriaal gedefinieerde culturen van afkomst zijn in toenemende mate van minder belang dan de technologisch gemedieerde culturen van aankomst. We profileren voortaan onze identiteit niet meer als Limburgers of Afghanen, maar als skaters, truckers of cyberpunks.

REFERENTIES

- Ariès, Ph (1960). *l'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Regime*. Paris. In vertaling: (1987). De ontdekking van het kind, de sociale geschiedenis van school en gezin. Bert Bakker, Amsterdam
- Bekkum, D, e.a. (1996). Migratie als transitie: de liminele kwetsbaarheid van migranten en implicaties voor de hulpverlening. In: Jong, J de, M van den Berg (red.). *Transculturele psychiatrie & psychotherapie*. Swets & Zeitlinger, Lisse. pp. 35-59
- Beliëns, H (2000). *Huis, tuin en keuken*. Contact, Amsterdam
- Boomkens, R (1998). *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. NAI Publishers, Rotterdam
- Douglas, M (1970). *Natural Symbols*. Routledge, London
- Elias, N (1939). *Über den Prozess der Zivilisation I & II*. In vertaling: (1969). Het civilisatieproces. Spectrum, Utrecht
- Foucault, M (1989). *Discipline, toezicht en straf, de geboorte van de gevangenis*. Historische Uitgeverij, Groningen. Oorspronkelijke uitgave: (1975). Surveiller et Punir, Gallimard, Paris
- Genep, A van (1909). *Rites of Passage*, Routledge, London
- Hajer, M (1994). *De stad als publiek domein*. Wiardi Beckmannstichting, Amsterdam
- Ihde, D (1990). *Technology and the Lifeworld*. Indiana University Press, Bloomington/Minneapolis
- Latour, B (1993). *La Clef de Berlin*. Editions la Découverte, Paris. In vertaling: (1997). De Berlijnse sleutel. Van Genep, Amsterdam
- Sennett, R (1977). *The Fall of Public Man*. Knopf, New York
- Turner, V (1969). *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure. Chapter 3 Liminality and Communities*. Cornell, New York. pp. 94-130

Deel 3

13

Kleine schaal biedt kansen voor kwaliteit

George de Kam¹, Erik Dorsman²

INLEIDING

Nederland wordt niet uitsluitend bevolkt door zelfredzame burgers. Er zijn ook heel veel mensen die niet helemaal zelfstandig kunnen wonen; sommigen van hen hebben zelfs 24 uur per dag verzorging of begeleiding nodig. Voor hen die niet kunnen terugvallen op familie of mantelzorg was in het verleden ‘het instituut’ de aangewezen plek om te wonen. Maar de kwaliteit van wonen liet daar nogal eens te wensen over. Daarom is er ook een tegenstroom, die geleid heeft tot steeds kleinere schaligere vormen van huisvesting. Deze vorm van emancipatie van mensen die zorg of begeleiding nodig hebben, is in beleidsteksten inmiddels doorgedrongen. Maar wat is de praktijk, hoe zien vraag en aanbod in dit segment van de woningmarkt eruit, en wat zijn trends voor de toekomst?

.....
¹ Katholieke Universiteit Nijmegen,
Faculteit Planologie, Nijmegen.

² Architectuur- en stedenbouwhistoricus,
Groningen.

WONEN VOOR MENSEN MET BEPERKINGEN

Leven met beperkingen, dat is voor veel mensen een dagelijkse realiteit. Denk maar aan de ongeveer 60.000 ouderen met dementie, rond de 100.000 verstandelijk gehandicapten en de meer dan 500.000 Nederlanders met lichamelijke beperkingen. Het aantal psychiatrische patiënten dat in instellingen verblijft, bedraagt ongeveer 30.000. Voeg daar nog bij de mensen die woonbegeleiding nodig hebben vanwege dreigende dakloosheid of huiselijk geweld en de contouren van een groep van tenminste een miljoen Nederlanders beginnen zich af te tekenen. Voor een belangrijk deel van hen is het moeilijk om in de gewone woningmarkt een plek te krijgen en zich te handhaven. Want lang niet alle woningen zijn geschikt als je afhankelijk bent van een rolstoel, de hele dag in bed moet liggen, of altijd hulp nodig hebt bij het gebruik van sanitair en dergelijke. Ook kan het voorkomen dat een persoon gedrag vertoont dat voor hemzelf of zijn omgeving onaanvaardbare risico's oplevert. En tenslotte: het is erg duur om in alle gevallen de noodzakelijke zorg en begeleiding in de woningen van individuele cliënten te leveren.

Er komt dan een moment waarop het verhuizen naar een bijzondere woonvorm de enige manier is om een zo hoog mogelijke kwaliteit van leven te kunnen handhaven. De betrokken persoon heeft vaak slechts beperkte mogelijkheden om zelf te kiezen op welk moment hij verhuist en naar welke woonvorm. Want hij krijgt te maken met de dominante cultuur van het zorgstelsel en met verschillende vormen van schaarste: de collectieve en individuele middelen voor huisvesting en zorg zijn beperkt. Dat geldt ook voor het aanbod aan vastgoed dat beschikbaar is om aan de specifieke woonbehoefte van mensen met beperkingen te voldoen.

DE BEWEGING NAAR EEN KLEINERE SCHAAL

In Nederland is het een traditie om mensen die zorg en begeleiding nodig hebben een plek aan te bieden in intramurale voorzieningen. Dat zijn van oudsher de armen- en weeshuizen, de hofjes van de diaconie en de ziekenhuizen. Zo ongeveer vanaf het begin van de 20^e eeuw staan onze langs lijnen van verzuiling georganiseerde instellingen aan de rand van steden, of op grotere afstand op 'woeste gronden' in bos of heide. Het medische model (de visie dat er in de eerste plaats sprake zou moeten zijn van behandeling) overheerste. De mensen sliepen op grote zalen. En voor de 'gezonde' ouderen kwamen er na de Tweede Wereldoorlog op grote schaal bejaardenoorden. De voordelen van deze aanpak zijn dat de grote schaal medische specialisatie mogelijk maakt en soms ook medische experimenten. Andere voordelen zijn dat de zorg efficiënt georganiseerd kan worden en dat er voldoende draagvlak is voor gespecialiseerde voorzieningen op gebied van dagbesteding en recreatie. En binnen de beschutting van het eigen terrein is er meer risicoloze mobiliteit mogelijk zonder dat de samenleving met afwijkend gedrag wordt geconfronteerd.

Maar de nadelen vanuit het perspectief van cliënten, bewoners en hun verwanten zijn er ook: gebrek aan privacy, hospitalisering, dagelijkse confrontatie met grote aantallen mensen met problematisch gedrag, minimale variatie in het aanbod aan wooncomfort.

Die nadelen worden sterker ervaren naarmate de mogelijkheden voor individuele ontplooiing in de samenleving als geheel toenemen en de visie op mensen met beperkingen een ontwikkeling doormaakt. De vertogen veranderen: bejaarden worden ouderen, patiënten worden cliënten, gehandicapten worden mensen met mogelijkheden, aanbodgestuurde zorg moet vraaggestuurde zorg worden.

Drie golven

In de achter ons liggende jaren zijn er drie golven geweest waarin deze paradigmaveranderingen ook een versteende vorm kregen.

Aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw kreeg de psychiatrische instelling Dennendal landelijke bekendheid vanwege het eerste bondgenootschap tussen patiënten en verzorgers. De paviljoens werden als leefgemeenschappen opgevat [Tonkens, 1999]. In die tijd verschenen ook de eerste ‘sociowoningen’ voor groepen van maximaal twintig verstandelijk gehandicapten [Vaate, 1991]. En ouders van verstandelijk gehandicapte kinderen namen het initiatief voor gezinsvervangende tehuizen waar zo’n 24 personen wonen die overdag naar de dagbesteding of naar regulier werk gaan. Dat sloeg aan, want in 25 jaar tijd groeide het aantal bewoners van dit soort woonvormen tot ongeveer 18.000.

Als tweede golf zien we ongeveer tien jaar later vanuit deze gezinsvervangende tehuizen opnieuw een schaalverkleining. Nu worden dependances gevormd met slechts 3 tot 6 bewoners.

En de derde golf kunnen we dateren vanaf het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw. De inspiratie komt nu niet alleen uit opvattingen over de kwaliteit van leven van mensen met beperkingen. Ook de zoektocht naar een ander zorgstelsel en de toegenomen mondigheid van cliënten spelen een rol. Ouders nemen initiatieven om zelf kleinschalige woonruimte te realiseren voor hun gehandicapte kinderen in groepjes van 3 tot 6 bewoners.

Er zijn al meer dan honderd van deze ‘ouderinitiatieven’ [Baarveld & Ramakers, 2001; Maseland, 2001]. Dergelijke projecten zijn betrekkelijk goed in te passen in gewone woonwijken.

Ook voor dementerende ouderen — nog steeds verblijven duizenden van hen op ‘meerbedskamers’ — worden nu vaker kleinschalige units gebouwd waar men een eigen zitslaapkamer heeft en met ongeveer 8 personen een woonkamer met annexen deelt. En bestaande instellingen volgen de trend naar een kleinere schaal en meer integratie door gewone woningen op hun terrein te bouwen of zelf de wijk in te trekken. Voor wat dit laatste betreft is de ultieme stap gezet door stichting Arduin in Zeeland, waar de instituutzorg sinds 1996 geheel wordt ontmanteld en vervangen door een ondersteuningsmodel voor cliënten die verspreid in de regio onderdak vinden [Beemt, 2003].

Kleinschaligheid: van idee naar beleid

In de voorgaande alinea’s zijn de belangrijkste drijfveren voor de beweging naar kleinschalig wonen al genoemd. Het gaat om meer zelfbepaling en privacy, variatie in de kwaliteit van het wonen en van het bestaan, en om betere mogelijkheden voor participatie en integratie in de samenleving. Een uitspraak uit 1994 van de belangenorganisatie van verstandelijk gehandicapten is niet mis te verstaan: *“Wij willen zelf kiezen met wie wij willen wonen, in wat voor huis en met welke begeleiding.”* Professionals vertalen hun inbreng niet meer zo sterk in medische termen, eerder in een vorm van ondersteuning. Zij beginnen werkvormen te ontwikkelen die bij deze aanpak passen. Er wordt gesproken over ‘community care’, de rol die de samenleving kan spelen bij het verbeteren van de

kwaliteit van leven van mensen met beperkingen [RMO, 2002]. Ook veel ouders zien de voordelen van kleinschalig wonen. En hoewel een niet onbelangrijke groep ouders tegelijk ook bezorgd is over de grotere risico's die daaraan verbonden kunnen zijn, is de resultante van al deze maatschappelijke dynamiek dat de beweging naar kleinschalig wonen inmiddels verankerd is in beleid.

“In het belang van optimale keuzevrijheid van gehandicapten is de essentie het wonen in een gewone woning in een woonwijk. Als er meer gehandicapten op dezelfde locatie wonen, moet dat aantal beperkt zijn.” [VWS, 1995, p. 46]. En nog steeds behoren het bevorderen van kleinschalige woonvormen en de vermaatschappelijking van de zorg tot de speerpunten van het beleid van VWS. Het effect van dit beleid wordt inmiddels zichtbaar: op grotere locaties kwamen er geen plaatsen voor verstandelijk gehandicapten bij, terwijl op locaties met minder dan 12 plaatsen het aantal woonvoorzieningen tussen 1999 en 2002 groeide van 1393 naar 1746 [VWS, 2002, p. 82].

DE VERSCHIJNINGSVORM VAN KLEINSCHALIG WONEN

Wat is de invloed geweest van deze schaalverkleining op de verschijningsvorm en de bouwkundige vorm van de huisvesting? En andersom, wat is de invloed van architectuur, interieur en typologie op de kwaliteit van kleinschalig wonen? Zijn er typische bouwkundige of typologische ontwikkelingen zichtbaar en resulteert kleinschalig wonen per definitie in ‘kleine’ architectuur?

Gewone architectuur

Wat betreft de architectuur — en op een groter niveau de stedenbouwkundige situering en planning van kleinschalig wonen — wordt doorgaans gestreefd naar woonvormen die weinig of niets verschillen van woningen waarin ‘normale’ mensen leven. De visie van Ouderverenigingen — ‘gewoon waar mogelijk, speciaal waar nodig’ — is bijvoorbeeld een belangrijk uitgangspunt geworden voor de huisvesting van verstandelijk gehandicapten. Maar ook voor dementerende ouderen wordt een gewone, kleinschalige leefomgeving van belang geacht [SEV, 1996; Nolte, 1996].

Om deze woningen zo ‘normaal mogelijk’ te houden zou men veel kunnen verwachten van de ontwikkeling van ‘slimme woningen’ (zoals die van de Stichting Smart Homes) en van de toepassing van domotica. Deze gebouwenautomatisering ontwikkelt zich echter betrekkelijk langzaam en vergt een integrale en procesmatige benadering die vooralsnog ontbreekt. Er is in dat verband gewezen op het belang van een technologische infrastructuur en van coördinatie tussen betrokken partijen [Verhoeven, 1998; Singelenberg, 2001]. Het is de vraag of en hoe domotica en ICT de woonkwaliteit en de maatschappelijke integratie gaan verbeteren. Elders in deze publicatie wordt hieraan meer aandacht besteed.

Een volgende vraag kan dus zijn wat we van de ‘homes’ zelf kunnen verwachten. En of we daarbij ‘gewone’ woningen moeten nastreven of woningen waarin dementerende ouderen en gehandicapten zo normaal mogelijk kunnen leven. Bovendien, wat is gewoon wonen en wat is normale bebouwing?

Architectuur en zorg

Tot voor kort hield eigenlijk alleen een groep gespecialiseerde bureaus zich met architectuur en zorg bezig. In 1972 vormden BNA-architecten de Stichting Architectenonderzoek Gebouwen

Gezondheidszorg (STAGG). Hun doel is om de leefbaarheid in de gebouwen, de doelmatigheid van die gebouwen en de rationalisering van het bouwproces te bevorderen. De STAGG manifesteert zich duidelijk in wat wij eerder de derde kleinschaligheidsgolf noemden met concepten voor generieke groepswoningen en het model voor de woonzorgzone [Nouws, 2002; STAGG 2000]. Het woord zorg of verzorging kwam echter buiten de STAGG-kringen nauwelijks voor in de wereld van architectuur en stedenbouw. Dat was gezien de geïsoleerde ligging van grote instellingen ook niet gek. De afgelopen decennia is hierin echter verandering gekomen. Er is een groot scala aan nieuwe programma's en gebouw- en stedenbouwtypologieën ontstaan, ook van bureaus die zich eerder nauwelijks met dit thema bezighielden. Bekend zijn de WoZoCo's (woonzorgcombinaties) van KCAP of MVRDV, de zorginterieurs van EGM Interieurgroep, het verpleeghuis Peppelrode in Eindhoven van Dorine de Vos, het combinatiegebouw in Amsterdam van Claus en Kaan, het Ronald McDonaldhuis in Utrecht van Bosch Haslett, of de onlangs gerealiseerde Ecologische Zorgboerderij in Haren van Onix Architecten. Wat deze voorbeelden gemeen hebben, is hun vermogen om op een kleinschalig niveau sprekend en toch vanzelfsprekend ruimte te bieden aan mensen die zorg nodig hebben. Ze laten zien dat een bepaalde zorgbehoefte gevarieerde en specifiek ontworpen oplossingen kan opleveren zonder voorbij te gaan aan kwaliteit of eigenheid. Het is evident dat de huisvestingsmogelijkheid en –kwaliteit nauw samenhangt met het zorgconcept, de stedenbouwkundige situering en de toekomstige bewoners [Sijssling, 2001]. Maar het is ook waarschijnlijk dat er een gedifferentieerd aanbod nodig is om verschillende relaties tussen architectuur en zorg mogelijk te maken [Dijkhuis, 1999; Erven, 2002a; Kooijman, 1996]. Daarmee is de zorg definitief onderdeel gemaakt van een architectuurtypologische en stedenbouwkundige problematiek en dat is maar goed ook, gezien de demografische ontwikkeling en het vooruitzicht op het grote aandeel ouderen in de bevolking.

Kleinschalig wonen

Hoewel de nieuwbouw en ook de verbouw van zorgprojecten wordt beheerst door een bureaucratisch stelsel van bouwkundige en financiële regels, heeft de ontwikkeling van kleinschalig en 'gewoon' wonen — met zorg — allerminst geleid tot eensluidende oplossingen. Het is opvallend hoeveel verschillende woningtypen plaats bieden aan kleinschalige woonvormen voor verstandelijk gehandicapten en dementerende ouderen [SEV, 1996; Nolte, 1996]. Hierbij worden typen als gezinswoningen, rijtjeshuizen, losstaande villa's, appartementen in een flatgebouw en portiek- of galerijwoningen betrekkelijk eenvoudig aangepast al naar gelang de aard en mate van de handicap of dementie. Het betreft doorgaans de aanpassing van sanitair of de plaatsing van beugels, een intercom, een alarm-, bewakings- of brandveiligheidsinstallatie, of een traplift. Soms worden drempels verwijderd, deuren en gangen verbreed en — wanneer noodzakelijk — ruimten rolstoelvriendelijk gemaakt. In tegenstelling tot de mogelijkheden die zich door deze hoeveelheid verschillende woningtypen voordoen, wordt de eigenlijke organisatievorm van de meeste woningen teruggebracht tot een enkel basistype gezinswoning. Hiervoor worden appartementen samengevoegd, rijtjeshuizen doorgebroken, portiek- of etagewoningen verbouwd en bestaande eengezinswoningen uitgebreid. De typologie van de woning die hierdoor ontstaat, bestaat veelal uit een eigen 'zit'slaapkamer, een gedeelde woonkamer en keuken, gedeeld sanitair en een gezamenlijke hal en entree. Afhankelijk van de handicap of dementie, behoefte en groepsgrootte resulteert een typologische aanpassing soms in slaapkamers op de begane grond en of ruimten die gereserveerd kunnen worden voor de slaapwacht of

een logé. Een enkele keer bevindt zich sanitair in de zitslaapkamer of worden woonkamer, keuken en sanitair slechts door twee bewoners gedeeld. Het aantal echt ‘eigen’ appartementen is gering. Hoewel deze ‘typologische gelijkschakeling’ weinig zegt over de kwaliteit van de woningen of de woonomgeving, kan men zich afvragen waarom vooral het prototype van de gezinswoning doorgang vindt. Is de toepassing van deze typische gezinswoning gebaseerd op het succes ervan of is ze het resultaat van een overgangsfase in de organisatievorm van de zorg?

ERVARINGEN MET KLEINSCHALIG WONEN

Er is nog niet zo veel onderzoek gedaan naar woonwensen en ervaringen met het wonen in kleinschalige woonvormen. Wat dit betreft staan we nog maar aan het begin van de beoogde zelfbepaling. Wanneer we aan de hand van enkele recente onderzoeken de balans opmaken, blijkt dat kleinschaligheid voor veel bewoners inderdaad een stap vooruit is. Zij kunnen beter over hun eigen leven beschikken en ervaren de grote eigen woonruimte als een belangrijke verbetering van de kwaliteit van het bestaan [CVZ, 2004, p. 8]. Ook ouders die zelf een woonzorgvorm hebben opgezet in gewone huizen in gewone buurten zijn tevreden over kleinschaligheid en privacyaspecten [Baarveld & Ramakers, 2001]. De bouwkundige vorm is een belangrijke voorwaarde, maar evaluatieonderzoek wijst ook op de grote invloed van de kwaliteit van begeleiding en van persoonlijkheidskenmerken van de bewoner op het ‘woonsucces’.

De meningen over het succes van integratie — of minder ambitieus participatie — in de gewone samenleving zijn verdeeld. Bewoners zelf en de burens en buurgemeenten beoordelen die contacten als ‘neutraal’ tot ‘gematigd positief’. Begeleiders daarentegen melden gemiddeld erg weinig contact met burens of buurgemeenten. Maar er komen ook niet veel klachten uit de omgeving; wanneer die er zijn betreft het geluidsoverlast of verwaarlozing van huis, tuin, portiek of balkon [Otten & Hoekman, 1999, pp. 49-50].

Kijken we naar de negatieve ervaringen met kleinschalig wonen, dan blijken de ouders niet altijd tevreden te zijn met kwaliteitsaspecten, zoals de bruikbaarheid van gemeenschappelijke ruimten, de zitslaapkamer van betrokkenen en de aanwezigheid en bruikbaarheid van voorzieningen. Ontevredenheid is er bij de bewoners zelf als de woning te klein is of de buurt niet voldoet (bereikbaarheid, saaiheid, ruzies). En soms is er sprake van vereenzaming, wanneer bewoners niet de goede begeleiding krijgen en contacten met de omgeving niet tot stand komen. Op grond van dergelijke negatieve ervaringen zijn sommige instellingen en ouders niet overtuigd van de algemene meerwaarde van kleinschalig wonen in gewone wijken. Zo streeft Nieuw Woelwijck naar een ‘dorpsstructuur’ voor het terrein, waarin kleine woonvoorzieningen zijn opgenomen die vrijwel geheel zelfstandig functioneren. Men stimuleert vanuit de instelling integratie, maar wil bewoners de voordelen van beschutting niet onthouden [Rigtering, 2002].

De kritische instelling bij Nieuw Woelwijck is een voorbeeld van de meer algemene bedenkingen bij de ‘ontvangende kant’ van de beweging naar kleinschalig wonen. Community care komt niet vanzelf, het gaat om meer dan verhuizen alleen. Het is belangrijk dat er in de woonomgeving sport- en culturele activiteiten zijn, waaraan ook gehandicapten kunnen deelnemen en dat het komt tot medegebruik van multifunctionele centra [Bruinooie, 2001]. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

(2002) spreekt in dit verband zelfs van “*de handicap van de samenleving*”.

Als we dit geheel aan ervaringen overzien, is onze conclusie dat met kleinschaliger woonvormen voor vrijwel iedere gehandicapte winst behaald kan worden in termen van leefruimte, woonkwaliteit, privacy en mogelijkheden voor zelfstandigheid. Ook de winst die met het wonen in gewone wijken geboekt kan worden is van grote betekenis, maar deze zal er alleen komen, wanneer er naast de bouwkundige kwaliteit ook aandacht is voor locatiekeuze en voor een kwaliteitsomslag in de begeleiding.

DE TOEKOMST

Hebben kleinschalige woonvormen de toekomst?

Zeker is dat de behoefte aan wonen met zorg de komende 15 jaar zal stijgen. De invloed van hogere besteedbare inkomens, een grotere variatie in leefstijlen (waaronder multiculturalisering) en van de grotere mondigheid van consumenten zal zich doen gelden. Wij denken dat er goede argumenten zijn om juist met kleinschalige projecten op deze in omvang en diversiteit groeiende vraag naar wonen met zorg te reageren. Deze hebben in de ogen van juist de nieuwe consumenten een hogere kwaliteit. Kleine schaal biedt ook de beste mogelijkheden om te differentiëren naar ruimtelijke aspecten en culturele wensen. De door het beleid beoogde scheiding van wonen en zorg kan hierbij een positieve impuls leveren, omdat de kwaliteit van de woonruimte waarin zorg geleverd wordt op termijn ook in een prijs tot uitdrukking zal komen. Dan wordt het belangrijk dat bij kleinschalige projecten — mits binnen die kleine schaal slimme kubieke meters woonvolume worden ontworpen — het exploitatierisico (of dit nu op collectieve of private middelen drukt) kleiner is dan bij grote intramurale voorzieningen. Daarom is het jammer dat beperkingen van budgetten en lomphed van de regelgeving vooralsnog eerder impulsen geven tot intramuraal bouwen dan tot invlechten in de woningmarkt [CVZ, 2004].

Wij verwachten dat door het beleid van de ‘Nota ruimte’ ook meer locaties voor kleinschalig wonen met zorg beschikbaar kunnen komen [VROM, 2004]. In dit verband is het gunstig dat rijk, provincies en gemeenten steeds meer aandacht besteden aan een integrale, ook ruimtelijke afstemming van wonen, welzijn en zorg. En nu de grootschalige herstructurering van bestaande wijken stagneert, schept dat wellicht nieuwe kansen voor een creatieve benutting van de bestaande voorraad in een gebiedsgerichte aanpak van wonen, zorg en welzijn.

Schaalverkleining en zelfbepaling

De gedachte dat vooral kleinschalige woonvormen toekomstwaarde hebben, moet niet worden gelezen als een pleidooi voor het standaardiseren of repliceren van de vormen die daarvoor tot nu toe ontwikkeld zijn. Schaalverkleining biedt juist meer mogelijkheden voor ouderen en gehandicapten om zelf keuzes te maken op het gebied van wonen, architectuur en zorg met het oog op hun welbevinden en maatschappelijke participatie. Natuurlijk resulteren de ervaringen en wensen van bewoners in verschillende en soms tegenstrijdige eisen. Een constante is echter dat zij zelf willen kunnen bepalen met hoeveel mensen, met wie, waar en hoe ze wonen [Loon, 2001]. De kwaliteit lijkt in belangrijke mate bepaald te worden door de verhouding tussen begeleiding, zelfstandigheid en

privacy. Het zou daarom interessant kunnen zijn om de doelstelling van de 'gewone woning' om te keren en in plaats daarvan te onderzoeken wat de mogelijkheden van architectuur, interieur, typologie en techniek zijn om het kleinschalig wonen zo aantrekkelijk en comfortabel mogelijk te maken. Het lijkt een magere benadering om daarbij de woonruimte als basis te nemen die de gebruikelijke uitgangspunten in de (sociale) woningbouw zo dicht mogelijk benadert. We mogen toch ook bij de huisvesting van dementerende ouderen en verstandelijk gehandicapten een verdere differentiëring naar leefstijlen verwachten? Die ontwikkeling is bij de huisvesting van 'normale' mensen in ieder geval heel gewoon.

Wonen op maat

De scheiding van wonen en zorg zal ook voor gehandicapten en ouderen nieuwe, specifieke en alternatieve typologieën moeten genereren. Daarbij is het niet nodig om de noodzaak van aanpassingen te verhullen of het belang van voorzieningen in de directe omgeving te ontkennen. De architectuur zal vooral ruimte moeten bieden aan verschillende behoeften in de relatie tussen bewoner, omgeving en zorg. Gezien de grote hoeveelheid verschillende typologieën is dit geen idealisme, maar een reële mogelijkheid. Zonder voorbij te gaan aan de kwaliteit van inmiddels gerealiseerde kleinschalige woonvormen hoeft dit niet slechts te resulteren in een eigen zitslaapkamer en een gedeelde woonkamer, keuken en gedeeld sanitair. Sinds het burgerweeshuis van Aldo van Eyck beseft een ieder de mogelijkheden op de grens van individualiteit en collectiviteit. Van een aangepaste woning in een wijk tot gegroepeerde nieuwbouw; van een combinatiegebouw tot omgekeerde integratie; het is vooral van belang dat er naar bewoners en gebruikers geluisterd wordt [Littel, 2003; Hazelhof 2002].

Vormgeving

Als we ervan uitgaan dat er geen 'gewone' of 'ongewone' oplossingen bestaan, vraagt dit op stedenbouwkundig of gebouwtypologisch niveau niet per definitie de veelbesproken flexibiliteit of een gewone en direct geïntegreerde leefomgeving. Het vereist vooral inventiviteit, diversiteit en toegespitste keuzemogelijkheden. Grootte, kwaliteit en het gebruik op langere termijn zijn belangrijke aandachtspunten.

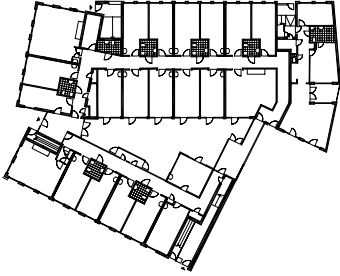
De stedenbouwkundige situering vraagt gezien de verschillen in woonwensen en -eisen om diversiteit. De één wil een rustige en helder gestructureerde omgeving, de ander een levendige omgeving. Combinatiegebouwen, omgekeerde integratie en menging kunnen hieraan bijdragen zonder voorbij te hoeven gaan aan een nauwkeurig vormgegeven ruimte.

Maar ook op gebouwtypologisch niveau kan een nauwkeurig toegespitst ontwerp hieraan bijdragen. In dat verband kan de door Mecanoo toegepaste kloostertypologie van het psychiatrisch ziekenhuis te Goes een veelzijdige oplossing zijn, of het kloosterverzorgingstehuis van Architecten aan de Maas in Venlo. De 'kloosterblokken' sluiten zich niet volledig af van de omgeving, maar bieden eveneens beschutting. Dat geldt ook voor de ouderenhuisvesting van Marlies Rohmer in Amsterdam-Noord of het binnenstedelijke complex aan de Nieuwmarkt in Amsterdam, waarin onder andere woningen zijn opgenomen voor dementerende ouderen.

Deze gebouwtypen onderscheiden zich nauwelijks, maar kunnen door de schaal en de organisatievorm het contact met medebewoners bevorderen en al naar gelang de behoefte een buffer vormen voor de omgeving. In het gebouw aan de Nieuwmarkt wordt de integratie van verschillende type huis-

Figuur 13.1a en 13.1b

Gevel en plattegrond project
Nieuwmarkt. Architectenbureau Marlies
Rohmer, Amsterdam. Fotograaf Siebe
Swart. Bron: [Dijkhuis, 1999].

houdens en levensfasen nagestreefd [Havik, 2002; Hoogewoning, 2003, pp. 34-35; Dijkhuis, 1999]. Een buitenlands voorbeeld als de groepswoning voor ouderen in het Manazuru van Moriko Kira in Japan laat zien dat op het niveau van de woning de gemeenschappelijkheid niet ten koste hoeft te gaan van de individualiteit [Hameleers, 2003]. In dat opzicht kan het kleinschalig wonen zich typologisch nog verder ontwikkelen. De grootte van de huidige zitslaapkamers wordt soms als een beperking gezien. Het ‘gezinsmodel’ stijgt in veel gevallen nauwelijks uit boven de status van een studentenwoning.

Er is geen reden om aan te nemen dat gehandicapten en ouderen genoeg zouden moeten nemen met de in het algemeen betrekkelijk kleine hoeveelheid privé-ruimte. Al naar gelang de behoefte moet er ruimte zijn voor zelfstandigheid, zoals in de appartementen aan de Molenweg in Gorssel of de Sienahof in Deventer waar verstandelijk gehandicapten een eigen appartement hebben, maar tevens kunnen terugvallen op gemeenschappelijke ruimten. Een ander voorbeeld is de trommelwoning van Liesbeth van der Pol, waarin twee hartsvrienden samen ‘apart’ wonen.

Figuur 13.2a

Plattegrond Janbrandhof in Gorssel.
Stichting Janbrandhof, Gorssel.

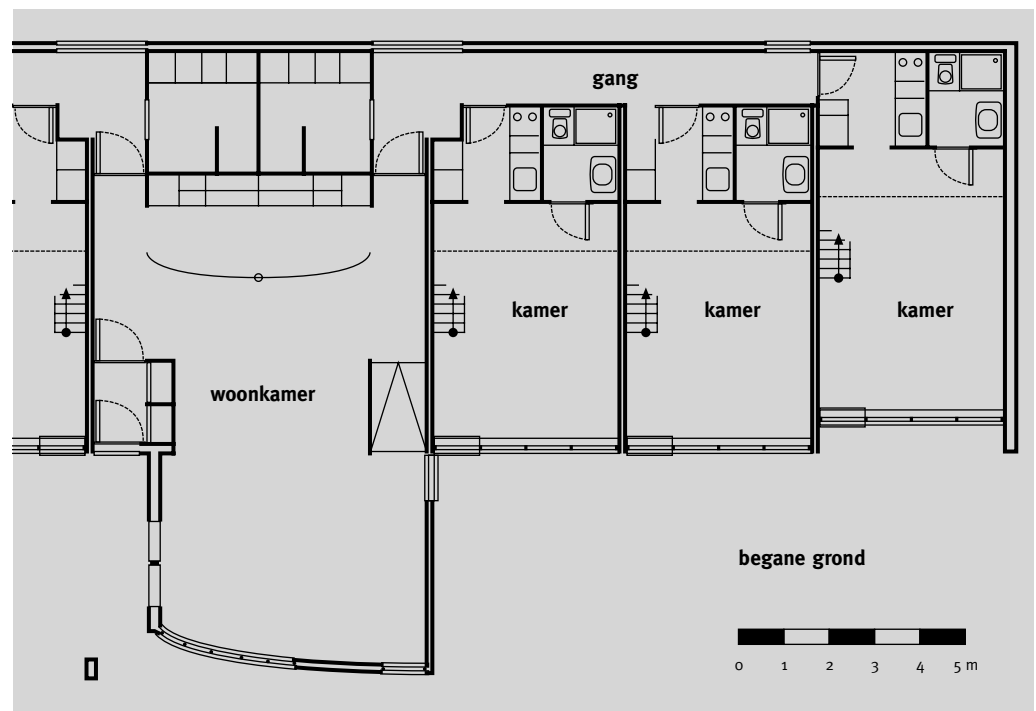
Figuur 13.2b

Foto Janbrandhof in Gorssel. Stichting
Janbrandhof, Gorssel.

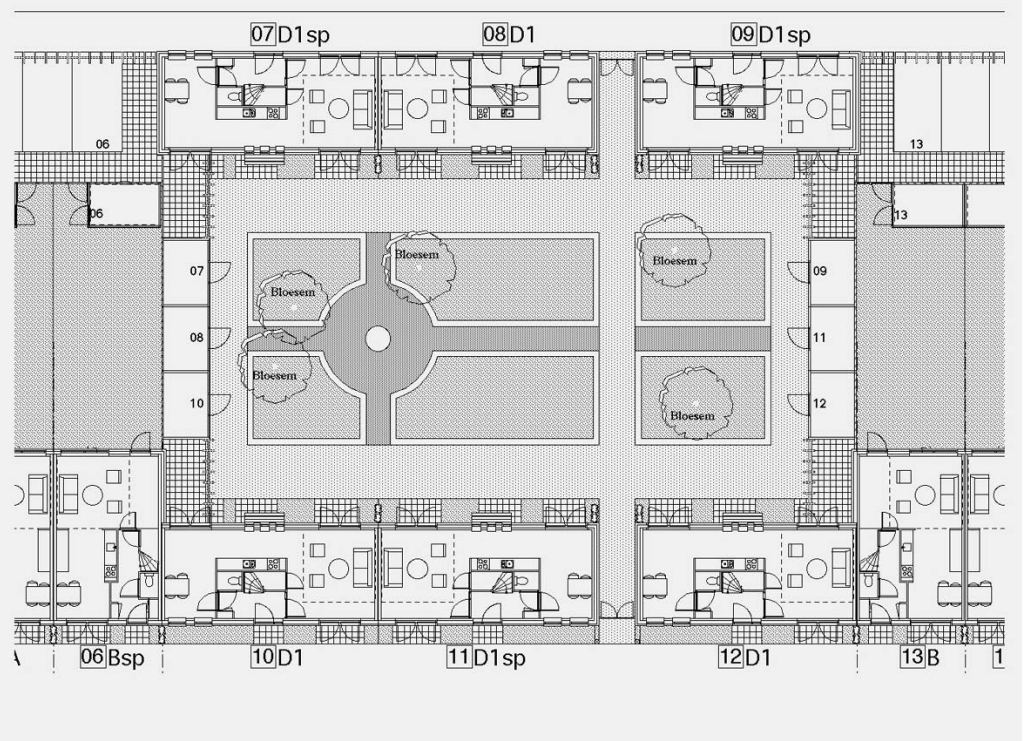

Een vierde kleinschaligheidsgolf?

In combinatie met deze stedenbouwkundige en typologische differentiëring zal de aandacht voor het interieur een belangrijke rol spelen in de verdere ontwikkeling van kleinschalige woonvormen [Erven, 2002b]. Het gebruik van materiaal en licht kan in meer of mindere mate bijdragen aan de verhouding tussen zelfstandigheid en gemeenschappelijkheid. De behoefte aan intermenselijke relaties en sociale samenhang vergt bovendien op gebouw- én wijkniveau een subtiel evenwicht tussen individualiteit, wooncollectiviteit, maar vooral ook zorgvoorziening. De ontwerpopgave lijkt zich daarmee vooral te concentreren op een ‘gewone aangepaste woning’ (of een aangepaste ‘gewoning’), waarin ouderen en gehandicapten hun relatie tussen wonen, zorg en architectuur zelf kunnen definiëren. Wanneer die stap de komende jaren gezet wordt, is er misschien ooit aanleiding om te spreken over een vierde kleinschaligheidsgolf. De eerste twee pakken het instituut aan, de derde focust op de wijk, en de vierde zoekt naar ontwerpen voor unieke combinaties van ‘normaal’ wooncomfort met specifieke individuele behoeften aan begeleiding en zorg.

Figuur 13.3a
Plattegrond Sienahof. SCALA
Architecten, Den Haag. Bron: [Bergvelt, 2002].

Figuur 13.3b
Overzichtsfoto Sienahof. Fotograaf Joost
Brouwers. Bron: [Bergvelt, 2002].

REFERENTIES

- Baarvelt F, C Ramakers (2001). *Kleinschalig wonen met een pgb. Evaluatieonderzoek naar kleinschalige woonzorgvormen die door ouders zelf worden opgezet voor mensen met een verstandelijke handicap*. ITS, Nijmegen
- Beemt, P van den (red.) (2003). *Arduin: de weg naar inclusie: inclusieve samenleving ontstaat niet vanzelf*. Garant, Apeldoorn
- Bergvelt, D, H van Rossum, J Oosterbaan (2002). Het beste van drie werelden. *Stichting Architectuur Lokaal*, december, pp. 117-118
- Bruinooge, J (2001). Community care is meer dan verhuizen alleen. *Zowel*, vol. 5, afl. 2, pp. 19-20
- CVZ (2004). *Scheiden van wonen en zorg in de AWBZ*. College voor Zorgverzekeringen, Diemen. nr. 04/180
- Dijkhuis, A (1999). Ouderen wonen anders. *De Architect*, vol. 30, afl. 5, pp. 40-45
- Erven, R (2002a). EGM Interieurgroep onderzoekt en ontwerpt zorginterieurs. *De Architect Interieur*, afl. 7, pp. 64-67
- Erven, R. (2002b). Zorgomgevingen en welbevinden. *De Architect Interieur*, afl. 7, pp. 54-59
- Hameleers, I (2003). Tussen lokaal en globaal. *De Architect*, vol. 34, afl. 6, pp. 30-37
- Havik, K (2002). Mecanoo gebruikt kloostertypologie voor zorginstelling. *De Architect Interieur*, afl. 7, pp. 60-63
- Hazelhof, E (2002). Bouwen met visie op zorg. *Zorginstellingen*, vol. 27, afl. 11, pp. 28-31
- Hoogewoning, A, e.a. (red.). (2003). *Architectuur in Nederland — Jaarboek 2002/03*. NAI Uitgevers, Rotterdam
- Kooijman, M (1996). Bouwen aan wonen met zorg. *Zorg en ondernemen*, vol. 7, afl. 8, pp. 28-30
- Littel, A (2003). Ook het interieur verdient architectuur. *TG: Technologie in de Gezondheidszorg*, afl. 5, pp. 6-7
- Loon, J van (2001). *Arduin — Ontmantelen van de instuut zorg*. Garant, Apeldoorn
- Maseland, A (2001). Oudergestuurde zorg. *Tijdschrift voor verzorgenden*, afl. 3, maart, pp. 10-13
- Nolte, EAH (1996). *Inventarisatie van kleinschalige woonmogelijkheden voor mensen met een verstandelijke handicap*. Nationale Woningraad, Almere
- Nouws, H (2002). *Onder de mensen — De generieke groepswooning, een nieuw woonzorgproduct voor zorgintensieve groepen*. STAGG, Amsterdam
- Otten, BR, J Hoekman (1999). Succes- en faalfactoren bij kleinschalig wonen van mensen met een lichte verstandelijke handicap. *Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg*, vol 25, afl. 1, pp. 40-61
- Rigtering, G (2002). Vraaggericht zorgen in klassieke opzet. *Zorginstellingen*, vol. 27, afl. 11, pp. 42-44
- RMO (2002). *De handicap van de samenleving*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag
- SEV (1996). *Doe maar gewoon — kleinschalig wonen voor verstandelijk gehandicapten*. Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting, Rotterdam. p. 27
- Sijsling, H (2001). Zorgarchitectuur — Van zorgvisie naar bouwontwerp. *Zorgvisie*, vol. 31, afl. 11 Special Slim Bouwen, pp. 24-26

- Singelenberg, J (2001). Big Nurse is Watching You. *Zorgvisie*, vol. 31, afl. 11 Special Slim Bouwen, pp. 20-23
- STAGG (2000). *Verblijven of wonen; zorg voor een ieder*. STAGG, Amsterdam
- Tonkens, E (1999). *Het zelfontplooiingsregime: de actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Bert Bakker, Amsterdam
- Vaate, J bij de (1991). *Geestelijk-gehandicaptenzorg op een kruising van wegen*. Dissertatie. Vrije Universiteit, Amsterdam
- Verhoeven, B (1998). Domotica breekt maar niet door. *De Ingenieur*, vol. 110, afl. 15, pp. 40-41
- VROM (2004). *Nota ruimte. Ruimte voor ontwikkeling*. Ministerie van VROM, Den Haag
- VWS (1995). *De perken te buiten — meerjarenprogramma intersectoraal gehandicaptenbeleid 1995-1998*. Ministerie van VWS, Den Haag. TK 1994-1995, nrs. 1-2, pp. 24-170
- VWS (2002). *Brancherapport Care 1998-2001*. Ministerie van VWS, Den Haag

LITERATUUR

- Bergvelt, D, H van Rossum (2002). Architectenselectie geen routinezaak — Wat willen we voor een gebouw. *Ouderenzorg*, vol. 5, afl. 3, pp. 24-25
- Berlo, A van (2000). Schrikbeeld of uitkomst?. *Denkbeeld*, vol. 12, afl. 1, pp. 36-40
- Crooy, F, K van Dulleman, L Tabak (red.) (1997). *Ik woon hier eigenlijk niet — Kleinschalig wonen voor ouderen met psychogeriatrische problemen*. Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting, Rotterdam
- Koekebakker, O (1997). *Zorg voor morgen*. Ontwerpen voor de gezondheidszorg. 010, Rotterdam
- Melis, L (1999). Metaforisch landschap verzoent tegenstellingen. *De Architect*, vol. 30, afl. 5, pp. 72-75
- Nouws, H (1999). Zweden gidsland voor kleinschalige zorg — Eslöv exporteert zorg voor dementen naar Nederland. *Ouderenzorg*, vol. 2, afl. 12, pp. 18-21
- NWR (1996). *Woningraad Extra 77. Gewoon wonen voor verstandelijk gehandicapten*. Nationale Woningraad, Almere
- NWR. *Gewoon wonen waar het kan — woningcorporaties op de bres voor bijzondere aandachtsgroepen*. Nationale Woningraad, Almere
- PI (1999). Ontwerpen voor ouderen: vooruitzien met visie. *Project & Interieur*, afl. 6, pp. 32-36
- PI (2000). Uit en thuis in eigen huis. *Project & Interieur*, afl. 4, pp. 59-61
- Rodermond, J (2002). Architectuur en zorg. *De Architect*, vol. 33, afl. 11, p. 20
- Tigges, S (2002). Bouwtechniek brengt wonen en zorg bij elkaar. *Zorginstellingen*, vol. 27, afl. 11, pp. 21-23
- Wendt, D (2000). Niet voorbij het lint. *De Architect*, vol. 31, afl. 5, pp. 70-73

Woonbehoefte in tijden van vergrijzing

*Piet Driest*¹

INLEIDING

Meer dan ooit ligt op het gebied van wonen de publieke aandacht op het samenspel van wonen, zorg en diensten. Meer dan ooit ligt daar ook de sociale opgave voor de toekomst. Twee ontwikkelingen hebben in belangrijke mate hieraan bijgedragen. Door de individualisering en de hiermee samenhangende wens van burgers het leven meer naar eigen goedkeur in te richten, is voor mensen met een extra vraag op zorggebied het wonen in instituten geen aantrekkelijke optie meer. Ouderen en mensen met een verstandelijke of lichamelijke handicap willen net als iedereen gewoon en zelfstandig wonen. Deze wens komt goed overeen met het streven van de overheid om het aantal intramurale bedden terug te brengen. Immers intramurale verpleging en verzorging is kostbaar en de AWBZ, waaruit dit gefinancierd wordt, is toch al zo'n dure voorziening. Inmiddels is de premie opgelopen tot boven de 13% van het salaris. Ieder bed in een instelling zou (zoveel mogelijk) vervangen moeten worden door zelfstandige huisvesting. VROM, de corporaties, en de rest van de huisvestingswereld zouden daarvoor verantwoordelijkheid moeten nemen. Door zorg op maat en aan huis — waarvoor dan of de gemeente of de AWBZ en de zorgaanbieders verantwoordelijk zijn — moeten de aanvullende voorzieningen geregeld worden. Trouwens, Nederland staat in deze beweging van vermaatschappelijking van zorg niet alleen, overal in Europa vindt dit plaats. Alleen kent ons land de hoogste graad van intramurale plaatsen. Zo werd in de jaren tachtig van de vorige eeuw bijna 15% van de 65-plussers gehuisvest en verzorgd in een verzorgings- of verpleeghuis.

.....

¹ Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht.

Het hoge aantal intramurale plaatsen voor ouderen komt voort uit een samenspel van factoren. Door de naoorlogse woningnood kwam het goed uit dat iedere verhuizende oudere een woning achterliet. Daarnaast was de algemene opvatting dat ouderen hun rust hadden verdiend en waar kreeg je die beter dan in een rusthuis? Het resultaat was wel dat Nederland opgescheept zat met veel verzorgingshuizen. Te duur en eigenlijk tweede keus voor de bewoners. Bovendien was het besef hard te werken aan iets dat eigenlijk geen antwoord op de vraag van de bewoners was en daarbij als oplossing tweede keus was, frustrerend voor het personeel. Ook voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap lag een intramurale oplossing voor de hand.

Een tweede belangrijke oorzaak voor het extra accent op wonen en zorg is de vergrijzing. De naoorlogse geboortegolf bereikt vanaf 2010 de AOW-leeftijd en komt vanaf 2020 in de periode waarin er als regel extra zorg nodig is. Het aantal 55-plus-huishoudens stijgt tussen 2003 en 2015 met 30%, het aantal 75-plus-huishoudens met ruim 20%. In 2015 zijn ruim 3 miljoen huishoudens 55 jaar of ouder, 40% van het totale aantal huishoudens. Vooral de 75-plus-huishoudens zullen zorg nodig hebben en die kan eigenlijk alleen maar geleverd worden in geschikte woningen. Voor het leveren van meer zorg zou het bovendien handig zijn als deze woningen territoriaal geclusterd waren. In dit artikel ligt het accent op ouderen en hun vraag naar geschikte woningen en zorg. Dit komt omdat getalsmatig de nadruk op die groep ligt, en helemaal bij de verdergaande vergrijzing. Dezelfde overwegingen en motieven gelden in feite ook voor mensen met een verstandelijke of lichamelijke handicap en voor mensen met een GGZ-achtergrond².

SAMENWERKING VAN STENEN EN ZORG

Ouderen kunnen onafhankelijk van hun zorgbehoefte heel lang zelfstandig blijven wonen. Voorwaarde is dan wel dat ze een geschikte woning hebben; minstens een ‘nul-tredewoning’ of een woning met een binnenlift. Bij een grotere zorgvraag komt een aangepaste woning (bijv. een extra groot toilet, geen drempels) in beeld en deze moet het liefst zo gesitueerd zijn dat winkels, openbaar vervoer, voorzieningen en een zorgpost dichtbij zijn. Zowel de looproute van het zorgpersoneel als de actieradius van een oudere met rollator vraagt om afstanden die bij voorkeur minder dan 200 meter zijn tussen de plek waar diensten en zorg gehaald en gebracht kunnen worden, en het huis van de cliënt. Voor een meer vitale oudere wordt over het algemeen 500 meter aangehouden. En zo zijn de werelden van zorg en huisvesting aan elkaar verbonden. Mensen die zorg nodig hebben, willen zelfstandig blijven wonen; zorgaanbieders willen zorg leveren als de huisvesting geschikt is; en corporaties willen graag aan ouderen verhuren als de zorg goed geregeld is. Immers ouderen verhuizen niet vaak, betalen trouw hun huur, geven geen overlast en daarbij worden de corporaties geacht een deel van hun kapitaal maatschappelijk te investeren. Recent is wonen en zorg expliciet als zesde prestatieveld aan de taken van de corporaties toegevoegd.

Het klinkt zo logisch. Verzorgers en bouwers zijn tot elkaar veroordeeld, zorgaanbieders kunnen hun onroerend goed afstoten aan de corporaties die op hun beurt de onrendabele top van de zorgwoningen kunnen wegfinancieren. Het is niet uitzonderlijk dat een corporatie 50.000 tot 60.000 euro als onrendabele top in een zorgwoning steekt.

Toch lukt dat maar moeizaam. Reeds in 1962, toen de Tweede Kamer voor het eerst over het bejaarden-

.....
² Geschiedenis in de geestelijke gezondheidszorg.

vraagstuk debatteerde, was de algehele klacht dat de woningaanbieders en de zorgaanbieders op lokaal niveau niet samenwerkten. Het verschil in cultuur, de verschillende financieringswijze, de planningshorizon die van verzorgers hooguit een kabinetsperiode is en van bouwers toch 25 à 30 jaar, de ingewikkelde regie (want lokaal spelen naast deze twee partners ook nog eens de gemeente, het zorgkantoor, het welzijnswerk en de cliëntengroepen een rol) zorgen ervoor dat de samenwerking niet altijd even eenvoudig en effectief verloopt.

BOUWOPGAVE IN BESTAANDE WONINGEN EN IN NIEUWBOUW

Als het gaat om het terrein van wonen en zorg, maakt men over het algemeen onderscheid tussen de gewone nul-tredewoning (zonder trappen en met de primaire ruimten op dezelfde woonlaag) en zorgwoningen (nul-tredewoning die de mogelijkheid heeft verpleging en verzorging te ontvangen). Vreemd genoeg rekent de overheid nog uitsluitend met klassieke nul-tredewoningen. Inmiddels zijn er volop experimenten gaande met liften in zelfstandige woningen. Zo is er een lift-wc, de wc-ruimten zijn in een huis immers meestal boven elkaar geplaatst en het is dus heel goed mogelijk die ruimte te gebruiken om daarin een lift te monteren.

Zorgwoningen staan vanwege de logistiek van de zorg vaak geclusterd. Om de vraag op te vangen, zou tussen nu en 2015 het aantal gewone nul-tredewoningen moeten toenemen met bijna 300.000 en het aantal zorgwoningen met 115.000. Dat zou moeten gebeuren door nieuwbouw, door het aanpassen van bestaande bouw en door gerichte woningtoewijzing (immers veel niet-ouderen wonen nu in nul-tredewoningen). De meest optimistische inschattingen voor de nieuwbouw komen op 20.000 à 25.000 geschikte woningen per jaar (als de bouw tenminste aantrekt en als er een verschuiving plaatsvindt van bouwen voor gezinnen naar bouwen voor oudere en hulpbehoevende doelgroepen). Hierbij moet dan verdisconteerd worden dat nog geen 40% van de nul-tredewoningen ook daadwerkelijk wordt toegewezen aan mensen die dat nodig hebben. Nieuwbouw levert dus maar een zeer beperkt aandeel.

Daarnaast zijn er in Nederland ongeveer 500.000 woningen zonder binnentrap, waarvan ongeveer de helft 'technisch kansrijk' is om aangepast te kunnen worden en die zich in de sociale huursector bevinden. Van die 250.000 voor aanpassing geschikte woningen wordt natuurlijk het grootste deel bewoond door mensen die geen enkele behoefte hebben aan aanpassing. Hier levert een optimistische schatting tot 2015 45.000 'opgepluste' woningen op die daadwerkelijk door de doelgroep bewoond gaan worden. Het laatste instrument — woningtoewijzing, reservering en labeling — ligt grotendeels buiten de invloedssfeer van het rijk, terwijl corporaties noch gemeenten graag een toewijzingsbeleid invoeren. Want waarom voor de ene groep wel en voor de andere groep (starters, grote gezinnen) niet?

Het mag dan ook geen wonder heten dat de laatste beleidsbrieven van de overheid over wonen en zorg in feite neerkomen op een groot appèl op gemeenten, corporaties en al dan niet commerciële woningaanbieders. Er rest het rijk ook weinig anders dan deze oproep; de meeste zeggenschap is immers gedecentraliseerd of geprivatiseerd. De centrale overheid mag zich dan 'systeemverantwoordelijke' noemen, in de praktijk bouw je daarmee geen huizen of verzorg je er mensen mee.

Zoals gezegd staat de huisvestingswereld voor de opgave om voor ouderen geschikte woningen te

produceren, en dan vooral woningen waarin zorg geleverd kan worden. Op zich hoeven deze woningen niet zozeer te verschillen van de gebruikelijke woningen, het gaat vooral om de woonomgeving en de aanwezigheid van steunpunten van waaruit de zorg geleverd kan worden. De vreemde situatie doet zich dan voor dat corporaties vooral zullen moeten investeren in zorginfrastructuur om zo voldoende geschikte woningen te produceren.

HERSTRUCTURERING VAN STADSWIJKEN EN VINEX-LOCATIES

De meest succesvolle samenwerkingsverbanden tussen de sociale en fysieke sector (bouwers, ontwerpen, ruimtelijke ordening, zorgaanbieders) komen tot stand op die plaatsen waar de zaak toch al op de schop moet. In Vinex-locaties en in herstructureringswijken beseffen partners uit de twee werelden dat het een uitgelezen kans is om samen een sociaal en fysiek ontwerp te maken. Vooral daar wordt het concept ‘woonzorgzone’ toegepast. Het gaat dan om een wijk die zo is ingericht dat mensen ook bij een zware zorgbehoefte in het eigen huis kunnen blijven wonen. De woonzorgzone (zorgvriendelijke wijk, dienstenwijk) vereist samenwerking en afstemming tussen ruimtelijke ordening, groenvoorzieningen, beheer, stedenbouw, zorgaanbieders en huisvesters. Het gaat om veilige looproutes met rustplaatsen en bankjes, geschikte woningen, zorgposten, zorgvuldig wijkbeheer, goede publieke en private voorzieningen, goede vervoerssystemen. Inmiddels zijn er op minstens 50 plaatsen projecten die moeten leiden tot een woonzorgzone. Toch kunnen we ook hierover niet al te optimistisch zijn. Zoals gezegd verloopt de samenwerking maar moeizaam. Vaak is het onduidelijk wie de regisseur van het hele traject is. Men zou de grootse plannen van de herstructurering eens nader moeten bekijken. Zomaar een voorbeeld: 3000 woningen gesloopt, 2500 herbouwd. Een investering van 300 miljoen euro en dan een terloopse opmerking dat “het wellicht verstandig is ergens een ‘zorgknooppunt’ te bouwen”.

Duidelijk zal zijn dat in deze ontmoeting tussen de fysieke en de sociale wereld het fysieke segment een belangrijke rol heeft. Een wijk waar mensen met een bijzondere zorgvraag kunnen blijven wonen en waar die zorg ook aan huis geleverd kan worden, vraagt extra aandacht in het woonontwerp, in de ruimtelijke ordening en de stedelijke planning. Het vraagt de inzet van domotica (uiteenlopend van simpele alarmering tot aan ‘smart houses’), het vraagt zorgvuldig onderhoud van het openbare groen en van de wijk als geheel. Het gemeentelijk grondbedrijf heeft een rol bij de verkoop van de beschikbare kavels (marktconform of sociaal). Was tot nu toe het bouwen in de zorgsector sterk beïnvloed door regels en de praktijk van de wet Ziekenhuisvoorzieningen, sinds kort zijn deze centrale sturing en toetsingscriteria in de bouw van zorgwoningen afgeschaft en zal de architect de wensen uit de verschillende sectoren (wonen, zorg en welzijn) ruimtelijk moeten vertalen en in een ontwerp moeten integreren. Het beeldarchief van woonzorgprojecten, dat te raadplegen is op de websites van het RIGO en van het IWZ³, geeft voorbeelden van geslaagde en minder geslaagde projecten.

.....
3 www.rigo.nl en www.iwz.nl.

EEN VERGETEN ONDERDEEL: DE DIENSTEN

Als mensen met een zorgvraag in een instelling wonen, wordt het totale pakket (zoals verblijf, behandeling, verzorging, maaltijden, recreatie) uit de AWBZ betaald. Zelfstandig wonende mensen met een zorgvraag regelen hun woondeel via koop of huur met mogelijkheden tot renteaftrek of huursubsidie, eventueel via een corporatie. De zorg wordt hen geleverd door zorginstellingen of individuele hulpverleners en deze wordt ook gefinancierd via de AWBZ, namelijk door middel van de systematiek van ‘zorg in natura’ of als ‘persoonsgebonden budget’. Voor het resterende deel, het dienstendeel — dat trouwens voor zorgvragers het belangrijkste is, zo blijkt uit onderzoeken — is geen oplossing gevonden. Wie is verantwoordelijk voor en wie financiert de warme maaltijdvoorziening, de alarmering, het tuinonderhoud, de sociale contacten, het helpen met opstaan en aankleden, het aan- en uittrekken van de steunkousen? Afijn, die activiteiten en diensten die in het verlengde van het dagelijks leven liggen en die zolang men in een instelling verblijft onderdeel uitmaken van het totaalpakket. Al deze diensten worden geleverd door het plaatselijk welzijnswerk, het vrijwilligerswerk, door zorginstellingen, door de technische dienst van de corporatie, door gemeentelijke diensten, wellicht door commerciële leveranciers en liefst ook nog eens afgestemd op de doelgroep (zoals gehandicapten, ouderen). Ze worden gefinancierd door de corporatie of via huursubsidie, door de AWBZ, door de gemeentelijke bijdrage aan het welzijnswerk, de gemeentelijke bijstand, de wet Voorzieningen Gehandicapten, door eigen bijdragen en wellicht ook door gebruikers zelf die dan gewoon de marktconforme prijs betalen.

De grote opgave voor de komende tien jaren zal het omvormen van deze mengelmoe van diensten, financieringswijzen, wettelijke regelingen en beroepsgroepen tot een logische en efficiënte dienstorganisatie zijn. Wellicht is de meest handige oplossing een reisbureau-model: een frontoffice dat fungeert als centraal informatiepunt en als plek waar iedereen met zijn wensen terecht komt. Daarachter kunnen via een backoffice-constructie de aanbieders hun onderlinge concurrentiestrijd uitvechten. De juffrouw van het reisbureau is dan een adviseur of case-manager die vraag en aanbod met elkaar verbindt en het beste aanbod voor de cliënt samenstelt. Dit is in feite de gedachtegang achter de inmiddels verdwenen Dienstenwet en achter de opvolger ervan, de wet Maatschappelijke Zorg. Het blijft vreemd dat dat onderdeel van het circuit wonen-zorg-welzijn dat voor de klanten het belangrijkste is, het slechtste geregeld is.

CONCLUSIE

Het zal geen gemakkelijke opgave worden om de bouw-, zorg- en dienstenopgave voor de komende twintig jaar te realiseren met cliënten die veeleisender worden, met werelden van zorg en wonen die nog ver uiteen liggen, en met een dienstencircuit dat nog volstrekt inadequaat is. Het is vooralsnog onduidelijk wie op lokaal niveau de regie heeft of moet hebben, of hoever de samenwerking mag en moet gaan. De centrale overheid wordt panisch bij het idee alleen al dat er zorggeld naar woningen zou gaan of huisvestingsgeld naar zorg. Dus fusies tussen zorg- en woningaanbieders zijn uitgesloten, hoewel ze elkaars natuurlijke partners zijn. De verhouding tussen gemeente, zorgaanbieder en

de aanbieder van diensten is totaal anders dan die tussen gemeente en corporatie. Toch zijn die vier partijen de centrale partners.

Er zijn twee niveaus waarop al die partijen met hun soms tegengestelde belangen en verschillende culturen elkaar kunnen vinden. Allereerst is dat door middel van een hoge en vrij abstracte ambitie (een wijk aanleggen en huizen bouwen, waarin ik zelf op mijn oude dag wil wonen en verzorgd wil worden). Anderzijds is dat door uit te gaan van het niveau van het dagelijks leven van de individuele cliënt. Immers voor de oudere of gehandicapte die zelfstandig wil wonen en de nodige zorg wil hebben, zijn de segmenten van wonen, zorg en welzijn onscheidbare onderdelen van zijn dagelijks leven. Integratie van de verschillende segmenten is te vinden op een hoog ambitieniveau en op het niveau van het dagelijks leven. In geslaagde projecten is het gelukt om die twee niveaus met elkaar te verbinden en tussen beide niveaus te pendelen. De activiteiten op het uitvoerende mesoniveau volgen dan vanzelf.

HOE NU VERDER?

De gemiddelde oudere is niet echt geïnteresseerd in de aanbieders die achter de diensten zitten. Hij wil goede hulp op het moment waarop en de plaats waar hij het nodig heeft. Hij wil het liefst een centraal punt waar hij met al zijn vragen naar toe kan en waar al die vragen beantwoord worden. Als je dus wilt vertrekken vanuit het dagelijks leven van de oudere die diensten nodig heeft, begin dan met een centraal loket (feitelijk, virtueel, website, telefonisch, via huisbezoek), waarin gemeente, corporatie, zorgaanbieders, welzijnswerk, vrijwilligerswerk en alle andere organisaties samen optreden (en dus niet ook nog eens eigen woonwinkels, zorgloketten, gemeentelijke informatiepunten exploiteren). Een laagdrempelig, makkelijk bereikbaar centraal loket waar informatie en advies kunnen worden gegeven en waar vragen toegelicht en opgelost kunnen worden. Het opzetten van een centraal loket is een prima startpunt voor verdere samenwerkingsrelaties. Daar moet iedere deelnemer iets van zijn eigen zelfstandigheid inleveren. Daar moet een pool van medewerkers gevormd worden en daar moeten diensten op elkaar afgestemd worden. Ervaring leert dat als een centraal loket eenmaal goed functioneert de verdere samenwerking ook wel tot stand komt.

Deel 3

15

Het slimme huis

Charles Willems¹, Karel van Dijk²

INLEIDING

Het huis blijft veranderen. We blijken meer ruimte voor het wonen nodig te hebben, hoewel het aantal personen per huishouden nog steeds aan het dalen is [CBS, 2003]. Afhankelijk van de specifieke woonwens geven we ook een andere ruimtelijke indeling aan nieuwe woningen; de (woon-)keuken en de gemaksbadkamer strijden bij het ontwerp om meer ruimte. En het huis wordt slimmer, het bevat steeds meer technologie. Naast steeds meer elektrotechnische en informatie-infrastructuur komt er nogal wat apparatuur in huis die een deel van de taken welhaast automatisch kan uitvoeren. De ‘zelfdenkende’ op Internet aangesloten koelkast is daarvan voorlopig het meest extreme voorbeeld. Waarom eigenlijk, wat zijn de drijvende krachten? Is er een behoefte om die ontwikkeling te bevorderen vanuit maatschappelijk perspectief? Zo ja, waarom doe je dat dan, en voor wie? En zou het zo kunnen zijn dat het slimme huis een oplossing kan bieden voor vergrijzing? Hebben we een idee hoe vraag en aanbod bij elkaar gebracht kunnen worden? Vanuit dat perspectief is deze bijdrage geschreven. Alvorens op die kernvragen te kunnen ingaan, wordt stilgestaan bij de vraag: wat is wonen eigenlijk en welke rol kan technologie daarbij spelen.

.....
¹ iRv, kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap, Hoensbroek.

² UNETO-VNI, Zoetermeer.

DIMENSIES VAN WONEN

Wonen verandert. Uit het boek over 100 jaar Woningwet wordt duidelijk dat we ruimschoots de tijd genomen hebben om wezenlijke kwaliteitsverbeteringen in het wonen (hygiëne, gebruiksgemak, woonkwaliteit) te laten doorklinken in ontwerp, indeling en uitrusting van de woning [Vreeze, 2001]. Deze ontwikkeling staat niet stil. Maar wat is wonen eigenlijk? Bij het wonen gaat het om een complex van functies en daarbij horende activiteiten, die in verschillende tijden en culturen steeds op een andere manier en in een andere verhouding voorkomen en worden uitgevoerd in een woning. Een sluitende definitie is niet aanwezig. Wel zijn een aantal dimensies aan te geven waarbinnen wonen zich afspeelt. Wonen doe je in een omgeving die bescherming biedt tegen invloeden van buitenaf en die mogelijkheden biedt voor allerlei activiteiten. Wonen heeft een sociale dimensie die verwijst naar mensen die bij elkaar betrokken zijn, maar toch ook naar de privacy die voor het eigen functioneren nodig is. Tevens kent wonen een existentiële dimensie; mettertijd ontstaat het gevoel thuis te zijn, juist doordat de omgeving naar de eigen hand gezet is. De drie dimensies geven aan dat het wonen een resultaat is van de interactie tussen persoon, omgeving en handelen. Wonen is niet voor niets een werkwoord. Iedere dag opnieuw vullen we dat begrip actief aan. Wonen is in de tijd gezien geen constante. Wat nu gewoon wonen is, was tot voor kort buitengewoon. We geven een voorbeeld om te laten zien wat dat kan betekenen voor de woontechnologie. Telefonie is ruim 100 jaar geleden voor het eerst toegepast als communicatiemiddel. Lange tijd hing de telefoon in de hal aan de muur. Geleidelijk aan drong het toestel de woonkamer binnen om tenslotte in ieder woonvertrek terecht te komen. De revolutie met de mobiele telefonie heeft de volgende stap ingezet. Van woontechnologie heeft telefonie zich verder ontwikkeld tot persoonlijke technologie. Inmiddels is zelfs de woning niet meer nodig.

De rol van technologie als omgevingsfactor die het wonen beïnvloedt en ondersteunt kan vanuit drie verschillende perspectieven worden gezien:

- Technologie die het wonen thuis ondersteunt.
- Technologie die professionele organisaties gebruiken om de dienstverlening thuis te ondersteunen.
- Technologie die het beheer van de woonomgeving vereenvoudigt.

Daarbij kan worden geconstateerd dat in alle drie de gevallen dezelfde technologie kan worden ingezet. Bewoner, dienstverlener en beheerder kunnen een gemeenschappelijke ICT-infrastructuur gebruiken (bijv. hetzelfde netwerk). De toepassingen verschillen evenwel, en dus ook de data die worden uitgewisseld.

SLIM WONEN EN DOMOTICA

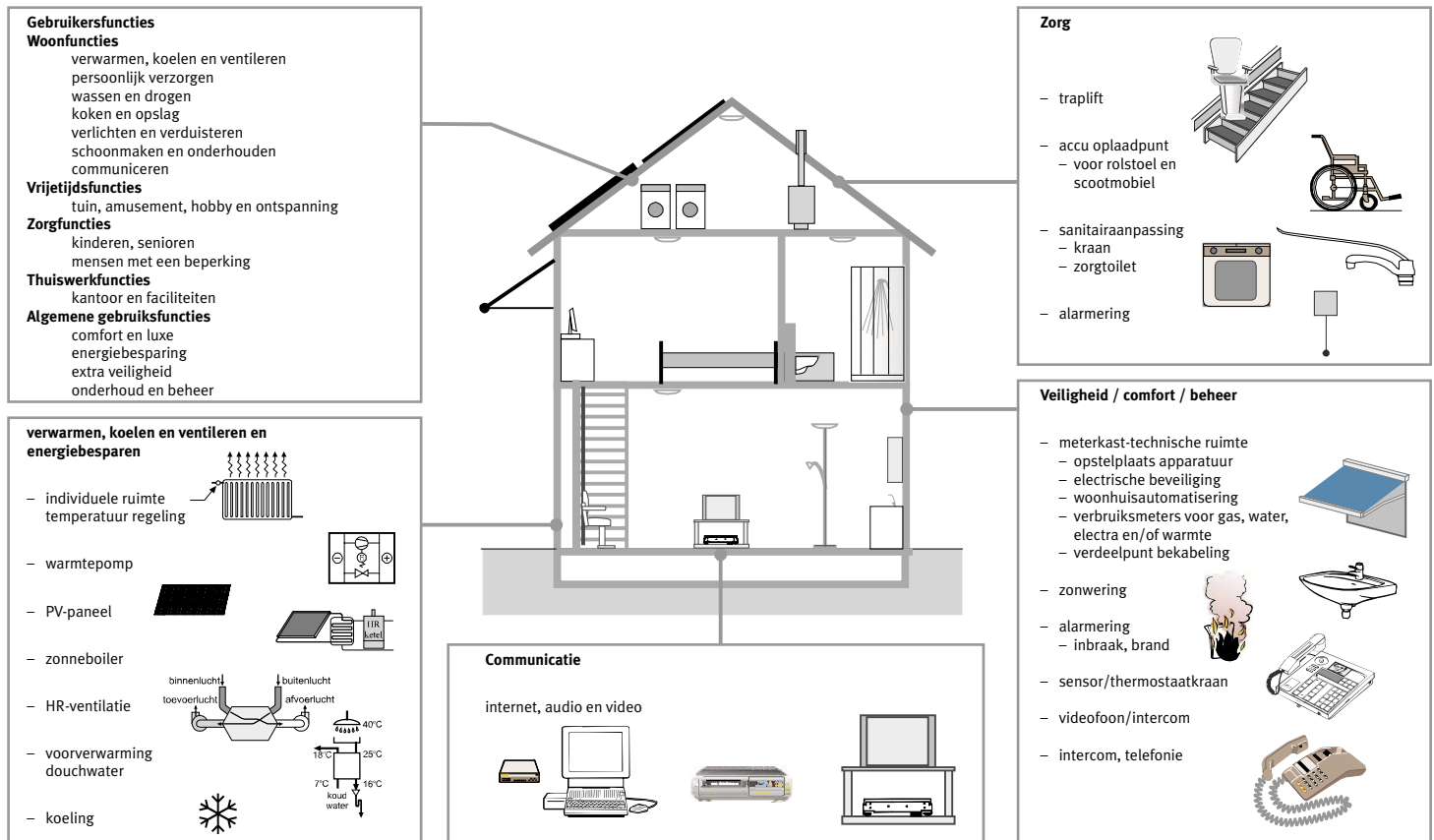
Vanuit deze korte schets van het wonen en de verschillende gebruikers die in die omgeving kunnen worden onderscheiden, wordt het perspectief van slim wonen duidelijk. Alle technische systemen die in een woning gebruikt worden (door bewoner, beheerder en of dienstverlener) zouden geïntegreerd kunnen werken. Dat wil zeggen onderling op elkaar afgestemd. Maar ook goed afgestemd op de

mogelijkheden van het individu als het bijvoorbeeld gaat om het bedienen van die systemen. En dat vooronderstelt dat al die verschillende technische componenten met elkaar in één systeem zijn te plaatsen. Domotica, oftewel informatie- en communicatietechnologie toegepast in een woonomgeving, kan die belofte waarmaken als bij het ontwerp van de woonomgeving gericht gekeken is naar het handelen dat daarin zal plaatsvinden. Bij de keuze voor een bepaald systeem moeten verschillende en flexibele gebruikssituaties in beeld zijn gebracht vanuit het perspectief van de gebruiker als bewoner, dienstverlener en beheerder. Het toepassen van domotica is niet zomaar het gebruik van technologie bij het handelen in huis. De inzet van technologie heeft ook gevolgen voor hoe we wonen. Het biedt mogelijkheden om activiteiten op een andere manier en op een andere locatie uit te voeren. Het geeft aanleiding tot een ander begrippenkader. In het kader hierna staat een voorbeeld van het ‘aan- en uitzetten’ van de woning. Niet iedereen zal even gemakkelijk de kansen die met de inzet van technologie geboden worden, aangrijpen.

De woning ‘aan- en uitzetten’

Dit is een voorbeeld van hoe domotica doelmatig kan zijn [Leeuw, 2001]. Verlichting en gebruiksapparatuur in de woning zijn via een slim schakelsysteem zodanig aan elkaar gekoppeld dat ze via één knop aan- en uitgezet kunnen worden. Deze schakeling kan gekoppeld worden aan het alarmeringssysteem. Bij het binnengaan van de woning kan de woning aangezet worden en de alarmeringsinstallatie uit. Bij het verlaten van de woning gaat de beveiligingsinstallatie (inbraak-, brand-, en gasdetectie) aan, de verwarming en de ventilatie op de lage stand en het kooktoestel staat uitgeschakeld. Verder kunnen 's avonds en 's nachts een aanwezigheidssimulatie en de buitenverlichting worden ingeschakeld. De zonwering reageert op te veel zonnewarmte, regen en of wind. De gordijnen en of jaloezieën kunnen op ieder tijdstip worden gesloten, als u thuis bent. Het plaatsen van een dergelijke schakelaar bij het meest centraal geplaatste bed biedt aan de bewoner comfort en of gebruiksgemak; de woning kan met één knop worden uitgezet. Het aan- of uitzetten van een woning is nu nog een onbekend begrip. Wanneer we de meerwaarde van een dergelijk systeem gaan inzien, zal deze technologie net zo gewoon kunnen worden als de magnetron.

De ‘woning aanzetten’ kan voor bewoners erg belangrijk zijn, omdat het doelmatig is. Ook voor andere gebruikersgroepen heeft slim wonen consequenties. Zo zullen zorg en dienstverlening aan huis beter tot ontwikkeling kunnen komen. Bijvoorbeeld wanneer op afstand toegang verleend kan worden tot de woning. Domotica kan zo onderdeel worden van een infrastructuur voor professionele zorgopvolging [Soest, 2003]. Maar er is veel meer mogelijk. Denk bijvoorbeeld aan de indrukwekkende opsomming van mogelijkheden zoals die worden beschreven in ‘Transmurale zorgtechnologie’ [Kammen, 2002]. Bij woningbeheer biedt de toepassing van domotica voordelen als het gaat om het op een eenvoudige en financieel aantrekkelijke manier aanpassen van de woningkwaliteit aan de wensen van de gebruiker of om het beheer van voorzieningen zoals de elektriciteit [SEV, Programma IFD bouwen]. Met het liberaliseren van de elektriciteitsmarkt zal een grotere variatie in tarifiering gaan ontstaan. Dan wordt het voor de beheerder aantrekkelijk het elektriciteits- en energiegebruik te sturen. Domoticasystemen maken dit eenvoudig mogelijk. In Figuur 15.1 is te zien dat er voor de woninginfrastructuur verschillende mogelijkheden van gebruik zijn. Met een warmtepomp, zonnecollectoren en adequate koeling kan de woning ook in onze klimatologische omstandigheden voor een belangrijk deel zelfvoorzienend worden [ECN, 2003].

Figuur 15.1
 Een domoticahuis. Bron: [ISSO, 2004].

DE MARKT

In de afgelopen jaren zijn veel technische mogelijkheden beschikbaar gekomen die in onze woningen kunnen worden toegepast. In kaders verderop in dit artikel is een korte beschrijving van diverse mogelijkheden zoals veiligheid, comfort en zorg gegeven. Zo is het op het gebied van veiligheid en beveiliging bijvoorbeeld mogelijk om met camera's 24 uur per dag te registreren wat zich in en om het huis afspeelt. Ook met andere technologieën kunnen veranderingen worden gedetecteerd of georganiseerd. Via het organiseren van netwerken kunnen verschillende functies (bijv. verlichting, verwarming, ventilatie) op afstand worden aangestuurd. Ook voor het ondersteunen van ontspanning thuis wordt veel technologie in huis gehaald, variërend van afzonderlijk opererende gamecomputers tot en met compleet ingerichte huisbioscopen. Technologische ontwikkelingen in de datacommunicatie maken het mogelijk deze toepassingen ook in bestaande woningbouw te gebruiken. Draadloze communicatienetwerken gebaseerd op de Bluetooth- of de zogenaamde WIFI-technologie worden prijstechnisch dermate interessant dat bijna dagelijks nieuwe producten op de markt worden gebracht. Via de ontwikkelingsprogramma's van bedrijven als Philips wordt een toekomstbeeld geschetst waarin de moderne chiptechnologie letterlijk verweven is met onze omgeving. In kleding en reguliere gebruiksapparatuur (zoals spiegels) toegepast, kan deze technologie een intrinsiek en onontkoombaar onderdeel van alle momenten en activiteiten van de dag worden [Aarts, 2002].

Veiligheid

Het aanbrengen van een inbraaksignaleringsinstallatie gekoppeld met het automatisch inschakelen van de buitenverlichting vormt een eerste stap. Uitbreiding is mogelijk door een combinatie van schemerschakeling (veiligheid en energiebesparing) toe te passen, zodat de woning op kwetsbare plaatsen wordt verlicht. Deze combinatie kan weer worden uitgebreid met bewegingsmelders, zodat bij beweging de verlichting automatisch aan gaat. Een ander aspect van veiligheid is het toepassen van brandmelders in de diverse woonvertrekken. Een videofooninstallatie biedt de mogelijkheid om te zien wie er aanbelt.

Vanuit de vraagzijde is de ontwikkeling van domotica lange tijd gezien als een kans om te kunnen voldoen aan de specifieke behoeften van de in omvang toenemende groep ouderen. Zo is door het bedrijfsleven in belangrijke mate geanticipeerd op de mogelijkheid om specifieke producten en diensten voor ouderen te ontwikkelen. Het marktsegment van ouderen zou door zijn snelle groei de goede omstandigheden creëren om deze nieuwe mogelijkheden tot ontwikkeling te brengen [Heimer, 1996].

Nationaal en internationaal is veel werk verzet om zicht te krijgen op specifieke producten en diensten die voor deze doelgroep tot ontwikkeling kunnen worden gebracht. Behalve onderzoek gericht op het in kaart brengen van de vraag zijn er producten ontwikkeld die gebruiksgemak en veiligheid in huis ondersteunen. De vooronderstelling is dat deze producten het ook voor ouderen en gehandicapten mogelijk maken langer zelfstandig te wonen.

Comfort

Het is handig om de wandcontactdozen in de woonkamer schakelbaar te maken. Een van de twee elementen van de dubbele wandcontactdozen wordt geschakeld voor bijvoorbeeld het centraal bedienen van alle schemerlampverlichting. Dat gebeurt via een extra schakelaar. De schakelaar kan vervangen worden door een dimmer en vervolgens kunnen dan alle aangesloten schemerlampen gedimd worden. Comfort is in elke woon-, slaap-, werk-, hobby- of studeerkamer een telefoon, computer of televisie kunnen aansluiten. In geen enkele woning is dat standaard voorzien! Het is al wel mogelijk in 'Levensloopbestendig wonen' door de ICT-infrastructuur. Comfort betekent ook een aansluitpunt voor zonwering en individuele of gemeenschappelijke apparatuur die op afstand bediend kan worden. Geen zorgen dus meer over de planten en gordijnen, zelfs niet bij afwezigheid. Het automatisch verlagen van de verwarmingstemperatuur 's nachts en bij afwezigheid gebeurt door een thermostaat met schakelklok of via centrale apparatuur.

Er speelt nog een andere vraag in de markt. Juist in de ICT-sector vormt het thema 'ontspanning' een belangrijk onderdeel. Of het nu gaat om muziek, speelfilms of computergames, grote hoeveelheden data dienen in een zeer korte periode te worden uitgewisseld. De ontwikkelingen in dit segment zijn sterk gericht op jongeren. De behoefte aan communicatiesystemen die hierop zijn ingericht (breedband, ADSL) wordt hiermee gevoed. In de moderne ICT-woning dient een dergelijke voorziening aanwezig te zijn. Ook in de mobiele communicatie bestaat de tendens om producten en diensten snel te ontwikkelen, gekoppeld aan een expansie in dataverkeer. Niet alleen leidt dit tot een hele nieuwe range van producten, die steeds sneller en met meer faciliteiten op de markt komen. Het leidt ook tot de ontwikkeling van nieuwe toepassingsmogelijkheden, die vaak pas in de praktijk worden onderkend. Een sterk voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van het sms-en, die mede mogelijk werd

dankzij de werking van het marktmechanisme. Toepassingsmogelijkheden worden tot commerciële exploitatie gebracht als er een koopkrachtige vraag is. Is die vraag onvoldoende aanwezig, dan duurt de ontwikkelingsfase langer. Een voorbeeld uit de sfeer van de ouderentechnologie is te vinden in de persoonsalarmering. Na de eerste toepassing van sociale alarmering (een toestel met een voorkeuzeknop dat verbinding zoekt met een meldcentrale) heeft het zeker nog 20 jaar geduurd, voordat andere functies met een dergelijk toestel werden geïntegreerd (bijv. brandmelding, omgevingsbesturing). Het kleinere marktsegment van ouderen is tot die tijd onvoldoende prikkelend geweest voor een verdere ontwikkeling. Nu dat eenmaal gebeurd is, worden andere gebruiksmogelijkheden geïdentificeerd en gebruikt.

Zorg

Met hulp van technische toepassingen kunnen ouderen en of gehandicapten langer in hun eigen omgeving blijven wonen. Er komen steeds meer 'plug en play'-apparaten (draadloos) op de markt die afhankelijk van de omstandigheden kunnen signaleren of regelen. Toepassingen als Telemedicine en Telecare zullen in de toekomst veelvuldiger worden toegepast. Het is niet zinvol om vroegtijdig een standaardoplossing te kiezen. Het is beter het probleem op het moment zelf op te lossen en dan bij gelegenheid aan te passen of uit te breiden. De eerder aangelegde infrastructurele voorzieningen zullen waardevol blijken en voorkomen latere kostbare aanpassingen van de woning.

DE OVERHEID

Ook de Nederlandse overheid heeft de potentie van domotica als mogelijk middel tot behoud van zelfstandig wonen onderkend. Bij de beleidswijzigingen die eind jaren negentig van de vorige eeuw zijn doorgevoerd onder de noemer 'modernisering van de ouderenzorg' is nadrukkelijk ook als beleidsintentie geformuleerd dat de tijd rijp was om de mogelijkheden van toepassing van domotica grootscheeps te gaan benutten. Ook in de Nota 'Mensen, wensen, wonen' is dat nog eens als uitgangspunt opgenomen [VROM, 2000]. Het innovatieprogramma 'Wonen en zorg' van SEV en NIZW, dat in opdracht van de overheid is ontwikkeld, speelt hierop in. Activiteiten worden uitgevoerd om de ervaring van verschillende partijen uit te wisselen en zo het leertraject korter te kunnen laten zijn. Ook financiële prikkels worden ingezet waarmee het gemakkelijker wordt gemaakt om initiële investeringen te doen. Zo werd de sector wonen en zorg geprikkeld via de WoonZorg StimuleringsRegeling. De initiatieven blijven niet alleen beperkt tot ouderen. Ook bij andere groepen zoals de lichamelijk gehandicapten en de verstandelijk gehandicapten worden initiatieven genomen. Slim wonen wordt vooral gestimuleerd als instrument om andere beleidsdoelstellingen te verwezenlijken, zoals het bevorderen van integratie en participatie van verschillende groepen.

De overheid stuurt ook aan op een andere rolverdeling voor het wonen en de verlening van zorg. In het kader van de modernisering van de AWBZ is het van belang dat beide als afzonderlijke beleidsdoelstellingen en verantwoordelijkheden worden gezien. Corporaties krijgen meer dan vroeger de verantwoordelijkheid toegeschoven om woonruimte te organiseren voor mensen met beperkingen die voorheen in (intra- of semimurale) woonvoorzieningen verbleven (zesde prestatieveld in 'Besluit Beheer Sociale Huursektor', BBSH). Daarbij heeft de overheid een ambitieuze kwantitatieve doelstel-

ling voor de periode tot 2015 geformuleerd: de behoefte aan 395.000 nul-tredewoningen en zorgwoningen in de periode van 2002 tot 2015. Zij vraagt tevens om een kwaliteitsimpuls in de toepassing van domotica; de voorwaarden daartoe dienen bij de realisatie van deze woningen gecreëerd te worden [VROM/VWS, 2003]. De rol van de zorgorganisatie als beheerder van een woonvoorziening wordt zoveel mogelijk naar de achtergrond geschoven. Voor het realiseren van specifieke woonvoorzieningen vergt dat in ieder geval duidelijk overleg en afstemming tussen de verschillende betrokken groeperingen. Met behulp van tijdelijke instrumenten probeert de overheid gebruik te maken van de voordelen die slim wonen biedt. Daarbij wordt uitgegaan van de beschikbare technische mogelijkheden.

DE GEBRUIKERSGROEPEN

De mogelijkheden van woontechnologie bij het ondersteunen van veiligheid zijn evident. Vooral in het duurdere marktsegment wordt flink geïnvesteerd in technologie voor veiligheid en beveiliging. Fysieke beveiliging en cameratoezicht hebben ook aanleiding gegeven tot de ontwikkeling van een complete dienstensector op dit gebied. De marktvraag is er. Of de techniek dan wel de dienst het voortouw moet nemen in het bevorderen van veiligheid is geen uitgemaakte zaak. De ontwikkeling in Aardenhout laat echter zien dat de veel goedkopere collectieve beveiliging wel zo effectief kan zijn.³ Ook in bestaande woningen wordt veel technologie geïntroduceerd, gericht op de fysieke beveiliging in een woonomgeving. Het is een belangrijk onderdeel van de omzet van de zogenaamde ‘doe-het-zelf’-zaken.

In het segment ouderenzorg worden veel initiatieven genomen. Een groot aantal zorginstellingen en corporaties werkt samen om nieuwe vormen van wonen voor ouderen, ondersteund met technische toepassingen, mogelijk te maken. Deze inspanningen zijn niet onverdeeld succesvol [Dries et al, 2003]. Dat blijkt uit de reacties van de ouderen zelf die in die woningen leven. Nogal wat toepassingen worden door de bewoners ‘technisch’ gefrustreerd, omdat het niet past bij hun beleving van duurzaam energiegebruik, veiligheid of wenselijkheid. Het blijkt dat ze slechts in beperkte mate betrokken zijn bij het keuzeproces van de toe te passen technologie. Indien men er wel bij betrokken wordt, blijkt vaak dat men op voorhand weinig vertrouwen in technische oplossingen heeft. En zeker in oplossingen die specifiek voor ouderen bedoeld zijn zoals een persoonlijk alarm of het kunnen aan- of uitzetten van de woning. Voor een belangrijk deel komt dat doordat zij zelf nog niet het perspectief onderschrijven dat zij tot de doelgroep ‘ouderen’ behoren. Voor een deel is dit ook te wijten aan het feit dat men nog niet gewend is aan de technische mogelijkheden.

.....
3 Dat bleek maar weer eens in Aardenhout bij de overval op de familie Pieper in juni 2003. Deze buurt heeft veel geïnvesteerd in beveiligingssystemen. De overlast is voor de bewoners echter drastisch teruggelopen, sinds zij gebruikmaken van een collectief beveiligingssysteem dat gebaseerd is op regelmatige controle door een beveiligingsdienst en de directe aanwezigheid van personeel in geval van incidenten.

Er zijn zeker ook initiatieven vanuit andere gebruikersgroepen zoals de zorg- en dienstverleners. Nieuwe concepten als de levensloopbestendige woning en woonzorgzones bieden mogelijkheden voor een andere dienstverlening, waarbij woontechnologie een grotere rol kan spelen. Toch blijkt dat vooral in zorg en welzijn het nog niet tot grootschalige toepassingen heeft geleid (zie hoofdstuk 17).

SLIM WONEN STUREN

De behoefte om slim wonen te sturen wordt sterk gevoeld als het gaat om specifieke toepassingen. Denk bijvoorbeeld aan de inspanningen die in de ouderenmarkt worden gedaan. Als ouderen minder problemen ondervinden in het streven naar behoud van zelfstandigheid en zelfredzaamheid door de inzet van technologie, dan is er veel te winnen. De ‘mismatch’ tussen wonen en zorg zou kunnen worden opgelost. Vanuit dat perspectief wordt voorgesteld om die technische infrastructuur aan te leggen en te benutten. Als iedere woning een breedbandinfrastructuur zou hebben, wordt het gemakkelijker om diensten naar die woning te brengen.

Vanuit de technologie kan gericht worden ingespeeld op de markt van wonen en zorg. De roep om meer flexibiliteit heeft al geleid tot de ontwikkeling van een flexibeler installatieconcept via plintgootsystemen en dergelijke.⁴ Anderzijds is er de mogelijkheid om standaardinstallatieconcepten te hanteren waarbij flexibel gebruik in de loop van de tijd toch mogelijk wordt [ISSO & UNETO-VNI, 2004]. Het blijft een activiteit van de marktpartijen zelf om de risico's die gepaard gaan met de ontwikkeling en toepassing van technologie en het leveren van diensten in een woning, in te schatten en te nemen. Wel dient de gebruikerskant hierbij sterk betrokken te worden. Bij het ontwikkelen van domoticatoepassingen die van blijvende invloed zijn op het wonen staan we nog aan het begin van deze ontwikkelingen.

DE KANSEN VAN DOMOTICA

Overheden kunnen stimulerend werken bij de introductie van domotica. Vanuit een gevoel voor maatschappelijke urgentie is het gewenst een kennisinfrastructuur tot ontwikkeling te brengen die gebruiksmogelijkheden identificeert. Deze infrastructuur dient vooral gericht te zijn op het ontdekken en toepassen van de nieuwe mogelijkheden die slim wonen kan bieden aan bewoners en dienstverleners. Goed voorbeeld doet goed volgen, als we zelf de noodzaak ervan inzien. Dat gaat niet vanzelf, zoals blijkt uit de vele pogingen om technologie in het kader van zorgverlening in de thuis-situatie toegepast te krijgen.

Natuurlijk liggen de echte kansen van domotica daar waar een koopkrachtige vraag als vanzelf ontstaat. De hiervoor aangehaalde voorbeelden van mobiele communicatie en het sms-en laten zien dat technologische ontwikkelingen als vanzelf nieuwe gebruikstoepassingen kunnen organiseren. Ook daar waar de toepassing van technologie nieuwe vormen van dienstverlening mogelijk maakt en zo schaarste helpt voorkomen, liggen kansen. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van e-commerce. Schaarste in tijd en in dienstverlening kunnen aardig worden gecompenseerd, als we deze diensten toepassen. Ze beïnvloeden onze woonactiviteiten en zorgen ervoor dat de behoefte ontstaat aan een andere inrichting en uitrusting van de woning. Zo kan het zijn dat we ons huis willen uitrusten met een intelligente koelkast. Dat zal echter maar voor een beperkte groep van mensen echte betekenis kunnen hebben, omdat het merendeel voorlopig niet zal willen wennen aan een dergelijk systeem. Een veel grotere groep zal gebaat zijn met een intelligentere plaats voor onze koelkast. Namelijk op een dusdanige plaats dat de leverancier de op afstand bestelde etenswaren kan afleveren zonder dat wij daarbij zelf aanwezig hoeven te zijn. Het is zeer wel denkbaar dat die

⁴ Zie Hoofdstuk 17.

koelkast niet in onze woning staat, maar in een dienstencentrum dat in de nabijheid van woning of werkplek gesitueerd is.

Voor de woning zelf moeten we sterker aan andere toepassingen denken.

In de tekstkaders en in Figuur 15.1 zijn een aantal toepassingen te herkennen. Veiligheid, communicatie, comfort, dienstverlening en zorg zijn zaken die bij het gebruik van de woning belangrijk zijn. Deze toepassingen zouden vanuit de technologie als pakketten kunnen worden ingevuld. Daarbij valt te differentiëren naar de specifieke wensen van de gebruiker. Ze kunnen worden aangesloten op de reeds aanwezige basisinfrastructuur. Zo wordt aan de gebruiker de mogelijkheid geboden om richting te geven aan de eigen woonomgeving. Voor bedrijven wordt zo de marktwerking beter ondersteund. Gezamenlijk ontstaat dan een reëel draagvlak voor de toepassing van technologie. Immers, gebruikers kunnen kiezen voor die technologie die ze nuttig lijkt.

Nu zijn we nog niet zover. De ontwikkelingen zijn daarvoor nog te zeer door technologie gedreven. Te weinig is er gedaan om de prioriteiten die bewoners en dienstverleners zelf stellen, te onderkennen. Er is maar in beperkte mate onderzoek gedaan naar gebruikservaringen. Nog te veel is de groep die over voldoende koopkracht beschikt om slimme technologie zelf in huis te halen maatgevend voor de toepassingen. De toepassing van domotica bij wonen en zorg voor ouderen is na ruim vier jaar overheidsbeleid wel een stapje verder. De gebruiksevaluaties die zijn uitgevoerd, laten zien dat er vooruitgang wordt geboekt. Toch hebben we nog geen gemeenschappelijke basis als het om dergelijke projecten gaat. Met andere woorden: de standaard van het wonen is nog niet in die mate voldoende ontwikkeld dat we een aan- en uitschakelaar voor onze woning gewoon vinden.

Wanneer gaat dat wel gebeuren en wat is daarvoor nodig? We zullen daartoe gebruikssituaties moeten ondersteunen met toepassingen die zich wél hebben bewezen. En dat niet alleen bij de voorhoedespelers van nu. We zullen verder moeten doordringen. Mensen (oud of jong) die nu willen wonen, moeten ervan overtuigd zijn dat de toepassing van technologie in het wonen voordelen oplevert. Dat lukt alleen wanneer ze bij de ontwikkeling en de invoering van toepassingen betrokken worden. En wanneer door analyse en evaluatie van concrete projecten zichtbaar gemaakt wordt wat de meerwaarde van technologie bij het wonen kan zijn. En wanneer we nagaan wat er voor nodig is om de toepassing daadwerkelijk te realiseren. Dat leertraject moeten alle betrokkenen (gebruikers en ontwikkelaars van woontechnologie) nog doorlopen, zo blijkt uit de analyse van recente projecten [Willems, 2003]. Alleen dan zullen we in staat zijn de mogelijkheden van woontechnologie daadwerkelijk te benutten. Alleen dan krijgt het aan- en uitzetten van de woning echte betekenis.

CONCLUSIE

Anno 2004 ontbreekt het helaas nog aan grootschalige toepassingen van domotica. Vaak gaat het slechts om toepassingen in het luxe segment van nieuwbouw en in zorgwoningen. Dat komt wellicht mede door de bouwcultuur in Nederland. De Nederlandse regelgeving is betrekkelijk bepalend in de minimumeisen waaraan elektrotechnische installaties moeten voldoen. En die minimumeisen voldoen niet meer aan de minimale behoefte van de bewoner. Voeg daarbij dat in de Nederlandse situatie het vaak de corporatie of de projectontwikkelaar zal zijn die het initiatief tot het bouwen van woningen zal nemen. De individuele woonconsument kan als gevolg hiervan pas zijn wensen

kenbaar maken, als de woning klaar is. Deze situatie verklaart waarom slechts in beperkte mate ingespeeld kan worden op de individuele woonwensen. Dat leidt er als vanzelf toe dat de hiervoor genoemde mogelijkheden onderbenut worden (het potentieel van domotica is dan ook reeds geruime tijd bekend) en dat de noodzakelijke aanpassingen aan de woning slechts met veel moeite en kosten tot stand kunnen worden gebracht.

De mogelijkheden van domotica in termen van een grotere flexibiliteit in het gebruik van de woning worden steeds meer onderkend. De onderscheiden categorieën gebruikers (bewoners, dienstverleners en beheerders) hebben allen baat bij de toepassing van domotica. Gebruiksevaluaties van experimenten (in wonen, zorg en dienstverlening) hebben laten zien dat de voordelen geleidelijk onderkend worden, maar dat het ‘aanzetten van de woning’ nog lang geen ingeburgerd begrip is. Nieuwe dienstverleningsconcepten worden eveneens nog maar aarzelend toegepast. De ontwikkeling kan aanmerkelijk worden versneld, wanneer de gebruiker een grotere invloed kan krijgen op het ontwerptraject van woningen.

REFERENTIES

- Aarts, EHL (ed.) (2002). *Ambient Intelligence Research in HomeLab*. Ter gelegenheid van de opening van het HomeLab, 24 april 2002. Philips Research, Eindhoven
- CBS (2003). *Kerncijfers bevolking; geslacht, burgerlijke staat en leeftijd allochtonen, huishoudens en bevolkingsgroei 1950-2003*. Staatsuitgeverij, Den Haag
- Dries, J, GJ Ellen, M den Blanken, N Maas (2003). *Het nieuwe wonen voor ouderen. Een omgevingsverkenning naar domotica en duurzaamheid voor ouderen*. Nido, Leeuwarden
- ECN, Energie Centrum Nederland (2003). zie www.ecn.nl
- Heimer, Th (1996). Market Opportunities in Intelligent Homes. *Home Systems News*, vol. 5, pp. 1-5
- ISSO/UNETO-VNI (2004). *Installaties voor levensloopbestendig wonen: functie, ontwerp en uitvoering*. ISSO-publicatie nr 77. Rotterdam
- Kammen, J van (red.) (2002). *Zorgtechnologie, kansen voor innovatie en gebruik*. STT-publicatie nr. 66, STT/Beweton, Den Haag
- Leeuw, J van der (2001). *Met domotica langer zelfstandig. Inventarisatie 1^e tranche domoticaprojecten voor ouderen in Noord-Brabant*. SEV, Rotterdam
- SEV. *Programma Industrieel, Flexibel en Demontabel bouwen*. Zie www.sev.nl
- Soest, K van, ChG Willems (2003). *ICT-onplanbare zorg. De implementatie van een infrastructuur voor professionele alarmopvolging*. iRv, Hoensbroek
- Vreeze, N de (red.) (2001). *6,5 Miljoen woningen. 100 Jaar woningwet en wooncultuur in Nederland*. 010, Rotterdam
- VROM (2000). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21^e eeuw*. SDU, Den Haag
- VROM/VWS (2003). *Investeren voor de toekomst. De kwantitatieve opgave voor wonen, zorg en welzijn*. Brief aan de Tweede Kamer. Ministeries van VROM en VWS, Den Haag
- Willems, ChG, K van Soest (2003). *Verkenning naar de informatiebehoefte bij de toepassing van domotica in de realisatie van woningen voor mensen met specifieke wensen*. iRv, Hoensbroek

Alarmering en zorgcommunicatie als onderdeel van sociale infrastructuur

Frank Vlaskamp, Charles Willems¹

INLEIDING

In de afgelopen decennia is de gezinsgrootte in Nederland afgenomen en is het aantal gezinnen waarbij beide partners werken toegenomen. Het is stiller geworden in de wijk. De tijd dat er ‘altijd wel iemand thuis was’, de melkboer, groenteman of de bakker hun ronde deden en de deur nooit werd afgesloten, is voorbij. Daar staat tegenover dat de bevolking mobieler is geworden en er buitenshuis meer ontlooiingskansen zijn in werk, recreatie en opleiding.

Voor ouderen en mensen met een beperking is het niet langer vanzelfsprekend dat de burens klaarstaan wanneer er hulp nodig is. Het aantal ouderen en mensen met een beperking in de wijk neemt evenwel toe, omdat men de voorkeur geeft aan zo lang mogelijk zelfstandig wonen, bovendien streven instellingen voor verpleging en verzorging naar de ‘extramuralisatie’ van hun cliëntenbestand. Professionele zorginstellingen zijn bezig hun dienstverlening meer af te stemmen op de behoeften van de cliënt (vraaggerichte zorg). Ze zijn echter maar weinig ingesteld op het tegemoetkomen aan de behoefte aan menselijk contact.

In een buurt zijn veel mensen te vinden die behoefte hebben aan zorg. Dat hoeft niet altijd professionele zorg te zijn. Tegelijkertijd zijn er in diezelfde buurt ook mensen die graag bereid zijn anderen te helpen. ICT kan gebruikt worden om het contact tussen zorgvragers en zorgverleners tot stand te brengen. En daarbij gaat het niet alleen om het oplossen van een noodsituatie zoals bij sociale alarmering, maar bijvoorbeeld ook om het uitvoeren van een klus, een patiënt begeleiden naar de specialist of het helpen bij het invullen van formulieren.

¹ iRv, kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap, Hoensbroek.

SOCIALE ALARMERING EN ONPLANBARE ZORG OP PROFESSIONELE BASIS

Sociale alarmering wordt in Nederland al meer dan vijftien jaar op grote schaal aangeboden als mogelijkheid voor het oproepen van hulp in noodgevallen. Sociale alarmering bestaat uit een zorg-telefoon, een draagbare alarmknop en een abonnement op een meldcentrale die zorg regelt. Er zijn inmiddels 100.000 aansluitingen in Nederland gerealiseerd, vooral bij ouderen.

Nederland is altijd een land geweest waarbij de mantelzorg (buren, vrienden, familie) een grote rol speelde in de alarmopvolging bij sociale alarmering. In de praktijk begint het steeds moeilijker te worden om 'sleutelpersonen' in de buurt te vinden die in geval van nood hulp willen verlenen. Redenen hiervoor zijn onder andere de hoge leeftijd van de kennissenkring, het ver weg wonen van familie, en de anonimiteit van de grote stad. Door diverse alarmeringsorganisaties wordt daarom professionele alarmopvolging als optie aangeboden. Dit aanbod blijkt goed aan te slaan. Het Projectenoverzicht van IWZ laat voorbeelden zien: bij de meldcentrale in Zuid-Kennemerland kiezen 922 van de 2100 abonnees voor professionele alarmopvolging (44%), in Amsterdam wordt aan de 10.500 abonnees professionele alarmopvolging standaard aangeboden als onderdeel van het product alarmering. In totaal vindt nog maar 15% van de alarmopvolging plaats via de mantelzorg. In Eindhoven hebben 300 van de 1100 aangeslotenen (27%) gekozen voor professionele alarmopvolging.

Professionele alarmopvolging heeft een grote voorkeur bij de aangeslotenen en leidt tot een toename van het aantal ouderen die een abonnement op sociale alarmering nemen. In Amsterdam is de dekkingsgraad van sociale alarmering van 65-plussers 11,8%, tegen 3 tot 4% elders in Nederland [IWZ, 2004].

Instellingen die zorg aan huis verlenen spelen steeds meer in op de vraag naar zorg bij de bevolking. Omdat zorgvragen bij de zelfstandig wonende bevolking zich ook op ongeplande momenten voordoen en zich niet beperken tot vast afgesproken uren per week, zijn enkele zorginstellingen 'ongeplande zorg' gaan aanbieden. Elke inwoner van de omringende regio kan bij een acute zorgvraag voor kortdurende lichamelijke verzorging naar een centraal telefoonnummer bellen. Het centrale telefoonnummer is dag en nacht bereikbaar. Voldoet de zorgvrager aan de criteria (acuut, kortdurende zorgvraag, woont in regio) dan wordt een zorgverlener naar het adres van de zorgvrager gestuurd. De kosten voor de zorgverlening worden gedragen door het zorgkantoor.

Een probleem bij het opvolgen van acute zorgvragen is de toegang tot de woning van de zorgvrager. Het kan zijn dat de zorgvrager immobiel is en de deur niet kan openen. Bij cliënten die sociale alarmering in huis hebben, is er altijd een sleuteladres waar de huissleutel zich bevindt. Vaak neemt de thuiszorginstelling of het verzorgingshuis het sleutelbeheer op zich. De thuiszorgmedewerker die hulp gaat verlenen moet daar eerst de sleutel ophalen. Het ophalen van de sleutel kan leiden tot een onacceptabele vertraging in de alarmopvolging.

Sommige thuiszorginstellingen hebben duizenden sleutels in beheer. TNO Preventie en Gezondheid voert in samenwerking met iRv Kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap het project 'Landelijke aanpak van het sleutelbeheerprobleem' uit. In dit door ZonMw² gesubsidieerde project wordt een

2 www.zonmw.nl.

landelijk programma van eisen voor de oplossing van het sleutelprobleem opgesteld. Het probleem doet zich niet alleen voor bij acute zorgvragen, maar ook bij het leveren van reguliere zorg. Regelmatig staan zorgverleners voor een gesloten deur.

De heer Gevers

Een half jaar geleden stond ik hoog op de wachtlijst voor het verzorgingshuis. Ik ben zevenentachtig en woon nu nog zelfstandig alleen. Omdat ik niet zo mobiel meer ben, krijg ik zes uur thuiszorg per week. Dat is voldoende. Daarnaast heb ik nog iemand die de boodschappen voor me doet. Ik zie er tegenop naar het verzorgingshuis te gaan, omdat ik liever in de buurt blijf wonen waar ik mijn hele leven heb gewoond. Maar het zijn de kleine dingen die het leven moeilijk maken. Af en toe heb ik 's nachts last van incontinentie. Verder is het ook wel voorgekomen dat ik vanuit mijn stoel niet meer rechtop kon komen, omdat 'het in mijn rug was geschoten'. Ik kon me niet bewegen van de pijn. De thuiszorg heeft nu met mij een regeling getroffen dat ze voor me klaar staan, als ik plotseling hulp nodig heb. Ik heb nu een zorgtelefoon met een draagbare alarmknop. Als ik daarop duw, krijg ik contact met de thuiszorg. Die vragen dan wat er is en of ze moeten komen. Als de hulp komt, hoef ik de deur niet zelf te openen. Op de voordeur is een elektronisch slot aangebracht. Daarmee opent de centrale de voordeur op afstand, wanneer de hulp gearriveerd is. Ik heb het zorgabonnement nu drie maanden. Tot nu toe heb ik daarvan twee keer gebruikgemaakt. Ik werd toen snel geholpen.

In een proefproject in Zuid-Limburg is een oplossing gevonden voor het sleutelprobleem door een slimme combinatie te maken van een zorgtelefoon met draagbare alarmknop en een elektronische deuropener [Soest, 2003]. Wanneer via de zorgtelefoon een oproep geplaatst wordt, kan de meldcentrale op afstand de voordeur openen op het moment dat de zorgverlener voor de deur staat. Deze dienst is bestemd voor cliënten waarvan verwacht kan worden dat zij op ongeplande momenten zorg nodig hebben.

Concluderend kan gesteld worden dat de rol van de directe omgeving (mantelzorg) bij het signaleren en oplossen van problemen is afgenomen. Er vindt professionalisering plaats van de opvolging bij zorgvragen. De zorg speelt flexibeler in op zorgvragen. In toenemende mate is techniek een hulpmiddel bij de afstemming van zorgvraag en zorgaanbod.

WIJKBEWONERS EN ONDERSTEUNING VANUIT DE WIJK

Wie chronisch ziek is, hoogbejaard is of ernstige beperkingen heeft kan zijn actieradius aanzienlijk zien inkrimpen. De behoefte aan zorg beperkt zich niet tot noodsituaties zoals dat bij sociale alarmering het geval is, maar kan meer momenten omvatten. De behoefte aan zorg kan niet altijd ingevuld worden door vrienden en kennissen. Men zal steeds meer aangewezen zijn op de zorgnetwerken die men plaatselijk kan mobiliseren. Het is de vraag of dit altijd goed lukt.

SOCIALE COHESIE

Het niet meer voldoende beschikbaar zijn van hulpverleners in de eigen sociale netwerken van buurtbewoners leidt tot de stelling dat de 'sociale cohesie' is afgenomen. De moderne mens zou indivi-

dualistisch zijn en niet meer bereid zijn zich in te zetten voor anderen. De banden die men aangaat met anderen worden meer gedreven vanuit eigenbelang. Steyaert constateert een afname van de ‘idyllische wijkgebonden sociale cohesie’ waarbij bewoners elkaar nog kennen [Steyaert, 1999]. Deze heeft plaatsgemaakt voor een andere vorm van sociale cohesie waarbij relaties aangegaan worden met een veel ruimere, geografisch gespreide kring van personen. De auto, de telefoon en de computer maken het mogelijk relaties over grotere afstand te onderhouden. Deze nieuwe vorm van sociale cohesie wordt de ‘netwerkcohesie’ genoemd. Mensen maken deel uit van zelfgekozen netwerken. De netwerkcohesie is niet beperkt tot een geografisch duidelijk bepaald territorium zoals bij een buurt het geval is.

Welke vorm van cohesie het beste bij iemand past hangt af van diens levensstijl. Te verwachten is dat de netwerkcohesie beter past bij mobiele groepen (jongeren, alleenstaanden, jonge gezinnen) en dat de wijkgebonden sociale cohesie beter past bij minder mobiele groepen (arbeidsongeschikten, ouderen met beperkingen).

Dit betekent dat de geconstateerde afname van sociale cohesie in de wijk vooral nadelig is voor degenen die minder mobiel zijn. De overgang van vrij en mobiel leven naar een situatie waarin men aan huis gebonden is, kan wanneer er sprake is van ziekte of beperking snel gaan. In zo’n situatie kan het moeilijk zijn geschikte mantelzorgers te vinden. Zoals eerder opgemerkt, zijn burens niet meer vanzelfsprekend beschikbaar om als redder in de nood op te treden. Het opbouwen van een sociaal netwerk in de buurt kost tijd en moeite. Dat geldt zeker voor iemand met een ziekte of beperking.

De familie De Groot

Mijn man en ik hebben de wereld bereisd. Hij was stuurman op de grote vaart en na zijn pensioen zijn we jarenlang met z’n tweeën op pad geweest. Zuid-Afrika, Thailand, een reis dwars door de VS, en ontelbare reizen door Europa. En als we weer terug waren van een verre reis, toerden we door Nederland en bezochten vrienden en kennissen die verspreid over het land wonen. In de buurt waar wij wonen hadden we weinig contacten. Ook vroeger niet. Hij was wekenlang van huis en ik had een drukke baan als administratief medewerkster bij een import- en exportfirma. We hebben geen kinderen. Aan ons leven van rondreizen is echter plotseling een eind gekomen. Vijf jaar geleden werden bij mijn man de eerste verschijnselen van dementie geconstateerd. Hij was toen 78 jaar. Hij kreeg last van geheugenproblemen en heeft nu moeite met het besteden van zijn tijd. Hij heeft zijn rijbewijs moeten inleveren na een kleine aanrijding op een parkeerplaats. Hij maakte toen een verwarde indruk. Vroeger was onze leefwereld onbeperkt, we konden overal heen. Nu is dat anders. Mijn man is volledig op mij aangewezen en gaat niet meer alleen het huis uit. Hij kan niet lang alleen zijn, hij wordt dan onrustig en scharrelt rond in huis. Ik ben dan bang dat er wat gebeurt, als ik boodschappen doe of zo. De voortdurende zorg werkte me op de zenuwen. Via de thuiszorg heb ik nu iets geregeld waardoor ik er gemakkelijker uit kan. Ik heb een videotelefoon. Wanneer ik van huis wil, bel ik met de zorgcentrale van de thuiszorg. Die zetten de videocamera aan en houden zolang een oogje in het zeil. Bij de zorgcentrale zit een vrijwilligster die de beelden van de videobewaking bekijkt. Als mijn man onrustig is of naar buiten wil gaan, meldt zij zich via de luidsprekende telefoon. Indien nodig regelt zij hulp aan huis. Ik denk dat er zo’n twintig personen uit deze wijk aangesloten zijn op deze dienst. De dienst is opgezet op initiatief van de buurt en ook de vrijwilligsters komen uit de buurt. De thuiszorg verschaft de faciliteiten. Gemiddeld maken we er twee ochtenden per week gebruik van. Ook gebruik ik de videotelefoon voor een praatje met de vrijwilligster of met de verpleegkundige van de thuiszorg. Ik kan er altijd terecht voor goede

raad. Omdat er een pc in de videofoon is ingebouwd, biedt deze nog meer mogelijkheden. Ik kan chatten met iedereen die Internettoegang en een webcam heeft. Via de plaatselijke afdeling van Seniorweb heb ik een internetcursus voor beginners gevolgd. Dit geeft ons de gelegenheid contact op te nemen met onze vrienden en kennissen in het buitenland. Ik besteed nu veel meer aandacht aan contacten in de buurt. Bij elkaar koffie drinken, een dagtrip van de buurtvereniging, de bibliotheek. Eigenlijk heb ik de buurt pas ontdekt op het moment dat de ziekte van mijn man onze actieradius beperkte.

Het echtpaar De Groot (zie kader) heeft altijd de wereld bereisd en komt nu terug in de wijk. Omdat een van de partners dementerend is, zijn ze meer aangewezen op de buurt waar ze tot dat moment weinig contacten hadden. In de nieuwe situatie groeien ze toch langzaam weer in een sociaal netwerk met buurtgenoten. Een en ander wordt bevorderd door een thuiszorgorganisatie die faciliteiten biedt aan vrijwilligers die zich inzetten voor zorg op afstand. Videotechnologie in combinatie met domotica maakt het mogelijk dat een vrijwilligster van de zorgcentrale een oogje in het zeil houdt, wanneer een dementerende partner een paar uur alleen thuis is. De apparatuur thuis kan uitgerust worden met sensoren die melden of de dementerende persoon het huis verlaat of gevaarlijke dingen doet.

In het Viedome-concept³ wordt gebruik gemaakt van videocommunicatie tussen (professionele) zorgverleners en ouderen die zelfstandig wonen. Het Viedome-concept is een innovatief woonconcept dat ouderen in de gelegenheid stelt zelfstandig thuis te blijven wonen. Het huis is uitgerust met talrijke domoticafuncties en communicatiefuncties. De zorgverlener kan wanneer de bewoner akkoord gaat in de woning kijken en woningfuncties bedienen.

EIGEN REGIE

De laatste jaren komen zorgconsumenten steeds meer op voor het recht zelf keuzes te kunnen maken⁴. Het gaat hierbij om het bevorderen van de 'eigen regie' over de zorg die zij ontvangen en het bevorderen van vraaggericht werken in zorg en dienstverlening.

Bert Zijlstra

Ik ben nu dertig jaar oud en pas nu kan ik zeggen dat ik mijn leven enigszins op orde heb. Toen ik vieren-twintig was, heb ik door een duikongeluk mijn nek gebroken. Ik heb een hoge dwarslaesie en dat komt er bij mij op neer dat ik alleen mijn armen en hoofd nog kan bewegen en de hele dag in een rolstoel zit. Het leren van computervaardigheden was een onderdeel van mijn revalidatie. Ik was al enigszins bedreven in het omgaan met een computer en met Internet. Maar het bedienen van een computer met hoofdbewegingen was andere koek. Ik heb er toch redelijk mee leren werken. Ik gebruik nu een muis die bestuurd wordt door hoofdbewegingen en een virtueel toetsenbord. De cursor op het scherm volgt mijn blikrichting. Het bedienen van de computer is eigenlijk geen enkel probleem, maar ik ben wel langzamer met het intikken van tekst. Na nog een tijdje bij mijn ouders gewoond te hebben, ben ik zelfstandig gaan wonen in een aangepaste woning. Dat bracht een hoop problemen met zich mee, want ik heb diverse malen per dag zorg nodig. Ik heb behoefte aan zorg in de ochtend en in de avond en aan hulp in de huishouding. Het lijkt veel, maar op dit moment heb ik veertien mensen in dienst. Elke zorgverlener levert twee keer per week zorg. Zij wonen allemaal dicht in de buurt. De zorgverleners worden betaald uit mijn Persoonsgebonden Budget (PGB). Een persoonsgebonden budget is een geldbedrag waarmee je zelf zorg, hulp en begeleiding kunt inkopen. Je

.....
³ Zie www.viedome.nl.

⁴ Nederlandse Patiënten
Consumenten Federatie (NPCF).
www.npcf.nl.

kunt zelf afspraken maken met individuele zorgverleners of met een organisatie zoals de thuiszorg. Ik koop mijn zorg en verpleging in via het Persoonlijke Zorgnetwerk. Via een persoonlijke internetpagina kan ik in contact komen met mensen die zorg willen verlenen. Wanneer ik een zorgverlener in dienst wil nemen, plaats ik een oproep op mijn persoonlijke pagina. Ik kan een keuze maken uit de reacties en iemand selecteren. De zorgverleners die voor mij werken krijgen een password en hebben daarmee toegang tot een beveiligd gedeelte van mijn persoonlijke pagina. Hierop staan vertrouwelijke gegevens, zoals mijn adresgegevens, het werkrooster, namen en adressen van mijn zorgverleners en belangrijke telefoonnummers. Mijn zorgverleners kunnen zichzelf inroosteren via Internet. Dat spaart een hoop regelwerk. Ik krijg keurige overzichten van de gewerkte uren en mijn resterende PGB-budget van dit jaar. Dat scheelt nogal in de papieren rompslomp. Elke zorgverlener kan ook inzicht krijgen in de gewerkte uren en de financiële vergoeding. De goede ervaringen met het Persoonlijke Zorgnetwerk hebben mij op het idee gebracht iets dergelijks op te zetten in de buurt. Niet speciaal voor mensen met beperkingen zoals ik, maar als middel om vraag en aanbod in de buurt bij elkaar te brengen. En dat kan van alles zijn, zoals een oppas voor de kinderen, iemand die goed kan behangen, of iemand die ziek is en een hond heeft die uitgelaten moet worden. Ik heb gemerkt dat er bij mij in de buurt veel mensen zijn die wel enkele uurtjes per week voor een ander willen werken. Ik ben nu webmaster van mijn eigen buurtwebsite. Het bij elkaar brengen van vraag en aanbod levert mij een hoop contacten op via de computer, de telefoon en op straat.

Mensen met een functiebeperking moeten vaak een beroep doen op een breed scala van voorzieningen en diensten op het gebied van wonen, behandeling, zorg, vervoer en welzijn. Cliënten ervaren een aantal belangrijke knelpunten in zorg en dienstverlening [iRv, 2004].

Deze knelpunten hebben betrekking op:

- de versnippering en gebrekkige afstemming van organisaties;
- het niet goed aansluiten van de zorg en dienstverlening op de individuele zorgvraag;
- een te sterke gerichtheid op medisch-functionele aspecten en onvoldoende op maatschappelijke participatie.

Het kunnen uitoefenen van ‘eigen regie’ vergt een goed inzicht in wat je zelf wil en hoe dat te organiseren is. Sommige zorgvragers kiezen voor een eigen regie, omdat zij ervaren hebben dat de bestaande zorginstellingen de gewenste zorg niet op een voldoende gecoördineerde manier kunnen leveren. Bert Zijlstra (zie kader) is iemand die zijn zorg zelf coördineert en daarvoor zelf zorgverleners inhuurt. Dit voorbeeld is gebaseerd op Giesberts Persoonlijke Zorgnetwerk, een zorgnetwerk van Giesbert Nijhuis die een Digitaal Zorgbureau voor PGB-houders heeft ontwikkeld [Nijhuis, 2004; Cyburg, 2004]. Het Persoonsgebonden Budget (PGB) maakt dit mogelijk⁵. Voor de ingehuurde zorgverleners is de zorgverlening een deeltijdbaan.

INFORMELE ZORG IN DE WIJK

In tegenstelling tot vroeger komt het contact tussen degenen die behoefte hebben aan informele zorg en degenen die bereid zijn een deel van hun vrije tijd aan zorg te besteden, moeizaam tot stand. Er is geen ‘markt’ waar zorgvragers en zorgaanbieders elkaar ontmoeten. Op tal van plaatsen zijn wijkwebsites⁶ opgezet die informatie geven over allerlei aspecten in de wijk.

⁵ Per Saldo is de belangenvereniging van en voor mensen met een persoonsgebonden budget in Nederland (zie www.pgb.nl).

⁶ Ondersteuningspunt voor degenen die wijk- en buurtwebsites willen opzetten of gerealiseerd hebben (zie www.wijkwebsites.nl).

De inhoud van wijkwebsites varieert: een wijkagenda, historie van de wijk, foto's van gebeurtenissen in de wijk, persoonlijke pagina's van wijkbewoners, de mogelijkheid een bericht te sturen naar (groepen) mensen in de wijk, vraag en aanbod van diverse zaken, of een forumdiscussie over een thema. Een wijkwebsite gaat leven, wanneer er een groot draagvlak is bij de bewoners. Er moet altijd iets interessants op te vinden zijn. Een breed initiatief is nodig om het gewenste draagvlak te creëren. Het initiatief vergt samenwerking van belanghebbenden, een duidelijke doelstelling, strategie en een gezond financieel plan.

De huidige wijkwebsites zijn vooral informatief. Vraag naar en aanbod van informele diensten wordt tot nu toe nauwelijks ondersteund. De toekomstige wijkwebsite kan een stimulerende rol vervullen door een marktplaats te bieden voor vraag en aanbod van informele zorg. Ter bevordering van de privacy is het wenselijk de advertenties onder nummer te plaatsen.

Mevrouw Hamers

Vorige week plaatste ik een bericht op de website van de Kastelenbuurt: "Ik ben een reumapatiënte van 62 jaar. Binnenkort ga ik na de specialist voor een belangrijk gesprek. Ik zoek iemand om mij te begeleiden bij dat gesprek (liefst zelf ook reumapatiënt)." Diezelfde avond nog had ik al antwoord van een vrouw van mijn leeftijd die al heel lang reuma heeft. Ze woont twee straten verderop, maar ik kende haar niet. Ik vind het fijn dat zij meegaat en dat we samen erover kunnen praten.

TOEKOMSTBEELD

De bereidheid van de Nederlander om vrijwillig actief zijn in de zorg voor de medemens is nog steeds groot. Alleen al in de zorgsector zijn 300.000 vrijwilligers actief in functies als activiteitenbegeleider, ouderenbezoeker, patiëntenbegeleider, organisator van vakanties of als stervensbegeleider [Vrijwilligezorg, 2004]. Vrijwilligers zijn letterlijk onbetaalbaar en leveren arbeidsintensieve zorg die een professional niet kan leveren.

Wel lijkt het er op dat vrijwilligers behoefte hebben aan afgesproken tijdstippen waarop zij voor vrijwilligerswerk beschikbaar zijn. Een niet aan tijd gebonden beschikbaarheid op afroep zal steeds moeilijker op te brengen zijn zoals ook blijkt bij sociale alarmering met alarmopvolging door de mantelzorg. Bij de alarmopvolging lijkt toenemende professionalisering een onomkeerbare trend. Deze ontwikkeling past in een tijd waarin 24-uurs noodhulp een vanzelfsprekendheid is. Denk hierbij aan het 1-1-2 alarmnummer.

Sociale alarmering is noodhulp in een zorgcontext, gefaciliteerd door een zorgtelefoon en een meldcentrale die zorg regelt. Sociale alarmering is bijzonder effectief in het tot stand brengen van contact tussen zorgvrager en zorgverlener, maar alleen in een acute noodsituatie. Het contact tussen de professionele zorgverlener en de zorgvrager is in zo'n situatie noodgedwongen kort. Er treedt in zekere zin een verzakelijking op: mantelzorg van de burens is vervangen door een efficiënte professional die het acute probleem oplost.

Er zijn andere voorzieningen nodig om tegemoet te komen aan eenzaamheidsproblemen, zoals behoefte aan contact, of de wens tot deelname aan activiteiten in de buurt. ICT is bij uitstek geschikt

om afstanden te overbruggen, ook de afstanden tussen mensen in de buurt die hulp nodig hebben en mensen die zouden willen helpen, maar dat niet van elkaar weten. De virtuele wereld van de wijkwebsite maakt het mogelijk dat contacten ontstaan tussen mensen die worden voortgezet in de reële wereld. Een patiënt die een lotgenoot vindt, een eenzaam persoon die een wekelijkse koffieafspraak regelt, een puber die ervaring opdoet met werken in de zorg, een oudere persoon die conversatieles Nederlands geeft aan een allochtoon.

De techniek zal weinig beperkingen opleggen. In de nabije toekomst moet ervan worden uitgegaan dat iedereen beschikt over een continue internetverbinding met de mogelijkheid van videocommunicatie. Op dat moment gaat het niet meer over techniek, maar over inhoud.

De werkelijke uitdaging ligt bij de mensen zelf. Als ik bereid ben af en toe voor anderen klaar te staan, wil ik daarop dan ook aangesproken worden? Wanneer ik vind dat ik zorg nodig heb, wil ik daarvoor dan ook uitkomen? En zijn mensen bereid om de buurtwebsite te helpen organiseren? Pas wanneer al deze vragen met 'ja' beantwoord kunnen worden, is de stap gezet die informele zorg weer naar de buurt terugbrengt.

REFERENTIES

- Cyburg (2004). *Giesberts Persoonlijke Zorgnetwerk voor PGB-houders*. www.cyburg.org/projecten/zorgnetwerk.html
- iRv (2004). *Programma eigen regie en continuïteit van dienstverlening*. Kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap. www.iRv.nl
- IWZ (2004). *Projectenoverzicht, professionele alarmopvolging, diverse projecten*. Innovatieprogramma Wonen en Zorg. www.iwz.nl
- Nijhuis, G (2004). www.laesieworks.com
- Soest, K van (2003). *ICT-onplanbare zorg, de implementatie van een infrastructuur voor professionele alarmopvolging*. Evaluatie van de pilot. iRv, Hoensbroek
- Steyaert, J (1999). Civic Centre bouwen? Bouwen aan sociale netwerken. *Causa*. Fontys, Eindhoven. pp. 10-25
- Vrijwilligezorg (2004). *Vacaturebank voor vrijwilligerswerk*. www.vrijwilligezorg.nl

De mens centraal

Frans Wittenberg^{1, 2}

SOCIAAL EN FYSIEK IN SAMENHANG

Over wonen, zorg en welzijn is al veel gezegd en geschreven. Opvallend hierbij is dat dit meestal gebeurt vanuit een fysieke of sociale invalshoek. De verbinding tussen deze twee invalshoeken komt niet of moeizaam tot stand, terwijl juist de gebruikers van de woningen, de zorg en de voorzieningen gebaat zouden zijn bij een goede afstemming tussen sociale en fysieke aspecten. Een belangrijke opgave voor de toekomst is dan ook ervoor te zorgen dat sociaal en fysiek beter samenwerken. Zonder de goede projecten tekort te doen kan worden geconstateerd dat de maatregelen die in de afgelopen jaren zijn genomen onvoldoende hebben geholpen. Een fundamentele reorganisatie van verantwoordelijkheden en budgetten lijkt dan ook onontkoombaar. Maar laat ik u eerst meenemen naar mevrouw Brink in Eefde.

¹ De Stec Groep, Nijmegen, voorheen werkzaam bij ARCADIS Ruimte & Milieu BV, Arnhem.

² Met dank aan Frank W. Brouwer, ARCADIS Ruimte & Milieu BV, Arnhem.

Veilig en verzorgd wonen in Eefde

Mevrouw Brink is 65 jaar en geboren en getogen in Eefde. Ze woont in een heerlijk landhuis net in het buitengebied. Samen met haar man, die enkele jaren geleden is overleden, heeft ze in dit huis haar vier kinderen grootgebracht. Haar kinderen zijn al lang het huis uit en wonen allemaal in het westen van het land. Te ver weg en dat vindt ze eigenlijk wel jammer. Maar ja, het is niet anders.

Ze piekert wel eens over de toekomst. Nu kan ze zichzelf nog redelijk goed redden. Maar hoe moet dat straks als ze meer hulpbehoevend wordt? Omdat ze geen rijbewijs heeft, is het vooral in de winter lastig om boodschappen te halen, op bezoek te gaan en leuke dingen te doen. Ook het huishouden begint haar zwaar te vallen. Het grote huis en de tuin vergen veel onderhoud. De badkamer en slaapkamers zijn allemaal boven. Ondanks de knieoperatie wordt het moeilijker om steeds de trap op en af te gaan.

Mevrouw Brink wil zeker niet verhuizen. Ze wil zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Ze droomt ervan om nieuwe contacten te krijgen met mensen van haar leeftijd. Een eetclub en een leesclub zou ze ontzettend leuk vinden. Maar hoe regel je zo iets? Ze heeft geen vervoer, dus hoe moet dat? Omgaan met kleine kinderen vindt ze ook heerlijk. Wat zou ze graag elke week een paar kinderen op bezoek krijgen en daarmee spelletjes doen.

De boodschappen zouden eigenlijk moeten worden thuisbezorgd, dan hoeft ze er ook niet altijd met weer en wind met de fiets op uit. Onderhoud van huis en tuin zou ze moeten kunnen uitbesteden. Misschien niet direct, maar het zou fijn zijn, als ze wist dat die mogelijkheden er zijn.

Soms denkt ze er ook wel eens aan hoe handig het zou zijn, als ze een bad- en slaapkamer op de begane grond zou hebben. Niet altijd meer die trap op, maar alles gelijkvloers. Een ingreep waar ze vreselijk tegenop ziet. Zou ze dat wel kunnen betalen, zijn er subsidies mogelijk, waar moet ze beginnen, zijn vragen die dan door haar hoofd spelen. Ze denkt dan snel weer aan andere dingen. Ook beveiliging en verzorging vindt ze belangrijk. Haar huis ligt nogal afgelegen en ze is 's avonds wel eens bang. Zou er eigenlijk wel thuiszorg komen, als ze dat nodig heeft?

Mevrouw Brink is niet uniek. Veel mensen zoals mevrouw Brink zitten met dezelfde vragen. Hoe kunnen ze zo lang mogelijk een zelfstandig en prettig leven leiden? Ze willen niet naar een bejaardenhuis, hetgeen goed past bij het beleid om mensen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen. Om dit mogelijk te maken zijn maatregelen nodig op:

- sociaal vlak: hoe kan ervoor worden gezorgd dat mensen als mevrouw Brink de mogelijkheid krijgen om bijvoorbeeld mensen te ontmoeten;
- fysiek vlak: de woningen van mensen als mevrouw Brink moeten worden aangepast om ook met lichamelijke beperkingen zo lang mogelijk zelfstandig te kunnen blijven wonen;
- organisatorisch en financieel vlak: er moeten arrangementen en diensten worden ontwikkeld die daadwerkelijk bij mevrouw Brink aan huis kunnen worden aangeboden, dan wel op locaties waar mevrouw Brink ook kan komen met vormen van collectief vervoer. Ook zal moeten worden bekeken wat er financieel moet worden geregeld om deze arrangementen en diensten te ontwikkelen. Vooral de financiering van diensten is een lastig onderwerp. De zorg kan meestal via de AWBZ worden geregeld, terwijl diensten via allerlei budgetten moeten worden geregeld. Driest gaat hierop in hoofdstuk 14 uitgebreid in.

Opvallend is overigens dat wij gewend zijn ons sterk op ouderen te richten. In de praktijk blijkt dat ook andere groepen zoals gezinnen met kinderen, tweeverdieners en alleenstaanden behoefte kunnen hebben aan allerlei diensten in en rondom het huis. Oppas, schoonmaak, huis- en tuinonderhoud bijvoorbeeld scoren hoog bij deze groepen. Dit soort doelgroepen zal bij de ontwikkeling van woonzorgconcepten dan ook nadrukkelijk moeten worden meegenomen.

Woonzorgzones

Overigens zijn er ook goede voorbeelden. Al enige tijd wordt er op verschillende plaatsen gewerkt aan woonzorgzones. In de wijk IJburg in Amsterdam is dit concept voor het eerst toegepast. Later is de zogenaamde woonzorgzone ook op andere plaatsen in het land gerealiseerd. Kern van de woonzorgzone is dat de wijk door de aanwezigheid van zorg en voorzieningen geschikt is om te wonen voor iedere fase van zorg. Meestal worden rond een soort van dienstenknooppunt woningen geprojecteerd die zijn bedoeld voor mensen met verschillende behoeften aan zorg. Bij de ontwikkeling van dit type woonzorgzones weten sociale en fysieke deskundigen elkaar met vallen en opstaan te vinden.

In bestaande situaties zoals het geval van mevrouw Brink blijkt dit altijd nog een stuk moeilijker tot stand te brengen.

Een integrale benadering

Professioneel gezien is de behoefte aan het leggen van een verband tussen sociale en fysieke aspecten niet nieuw. Al in de stadsvernieuwing van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd een relatie gelegd tussen fysieke en sociale aspecten. Met de nieuwbouw van woningen werd niet alleen een betere woningkwaliteit beoogd, maar ook een buurt waarin het beter leven was. Al snel bleek dat fysieke ingrepen niet toereikend waren om sociale problemen bij werk, scholing, criminaliteit en veiligheid op te lossen. Het resultaat was derhalve een nette huisvesting, terwijl er structureel geen sprake was van verbetering.

Anno 2004 wordt nog steeds gesproken over een integrale aanpak en het leggen van dwarsverbanden tussen sociale, fysieke en economische aspecten. Uitzonderingen daargelaten blijkt het in de praktijk moeilijk om ook echt vorm te geven aan een integrale benadering. Door verschillende betrokken instanties is dit onderkend, getuige het grote aantal initiatieven om de relatie tussen sociaal en fysiek te stimuleren. Zo hebben de ministeries van VROM en VWS een gezamenlijk stimuleringsprogramma ‘Sociaal-fysieke wijkaanpak’ ontwikkeld³. Dit programma heeft tot doel meer inzicht te ontwikkelen in de manier waarop deze beide sporen kunnen samenwerken en de kennis hierover ook te delen.

Interessant in dit verband is ook de conferentie ‘Sociaal-fysieke krachtlijnen van de stedelijke vernieuwing’ die in december 2003 is gehouden. Enkele belangrijke conclusies van dit congres zijn dat de sociale pijler haar inbreng krachtiger moet leveren en hierbij veel van de fysieke pijler kan leren. Anderzijds zal de fysieke pijler zich meer rekenschap moeten geven van de sociale pijler en tot zich moeten laten doordringen dat stedelijke vernieuwing meer is dan huizen slopen en nieuwe bouwen. Dat is allemaal waar, maar waarom krijgen we het dan niet voor elkaar?

Groot aantal betrokkenen

Verskillende onderzoeken hebben plaatsgevonden om te bekijken waaraan dit nu ligt. Vaak wordt gewezen op de verschillen in cultuur tussen de bij fysiek en sociaal betrokken organisaties en mensen. De fysieke kant is sterk gericht op vastgoed (de stenen), terwijl de sociale kant de mens als focus heeft. Een ander belangrijk aspect is het grote aantal betrokken organisaties, die elk hun eigen werkmethoden, financieringsstromen en besluitvormingsstructuren hebben. In de praktijk blijkt het een grote opgave om deze organisaties op een lijn te krijgen. Ook vinden hierbij vaak discussies plaats over de vraag wie de regie mag voeren. Geen van de betrokken organisaties is dan bereid om een deel van de zeggenschap af te staan of is bang voor identiteitsverlies door op te gaan in een groter geheel.

Dubbele complexiteit

Overigens vinden niet alleen discussies plaats tussen verschillende organisaties, ook in organisaties zelf is overeenstemming tussen de sociale en fysieke pijler niet altijd vanzelfsprekend. In de meeste gemeenten zijn de fysieke en sociale pijler twee verschillende werelden met elk een eigen cultuur. Ook zijn er hier grote verschillen in de financieringsstromen.

Tenslotte kan hieraan nog worden toegevoegd dat er ook op de hogere schaalniveaus sprake is van een sterke scheiding tussen sociaal en fysiek. Als partijen op lokaal niveau overeenstemming hebben bereikt over een bepaald woonzorgproject, dan dienen ze vervolgens op een hoger niveau instanties zoals de provincie en de ministeries te overtuigen van het nut en de noodzaak van het project. Door Klijn wordt in dit verband gesproken over dubbele complexiteit [Klijn, 2003].

Verheugend in dit verband is te constateren dat in het kader van het Grote Steden Beleid (GSB) een vergaande ontschotting plaatsvindt. Tot voor kort was het zo dat geldstromen waren gelabeld naar sociaal, fysiek en economisch gebied. Vanaf 2005 komen er zogenaamde Brede Doel Uitkeringen (BDU-gelden). Niet langer is dan bepalend tot welke pijler het project waarvoor het geld wordt ingezet, behoort. Centraal staat of het project een bijdrage levert aan de gemeentelijke doelstellingen.

Politiek-bestuurlijke component onderbelicht

Opvallend in de beschouwingen over de relatie tussen sociaal en fysiek is het gebrek aan aandacht voor de politiek-bestuurlijke context. Zo mag het nieuwe winkelcentrum of de nieuwe woonwijk altijd op meer aandacht in de media rekenen dan een programma ter sociale stimulering van bepaalde groepen bewoners. Daarbij komt dat eerstgenoemde activiteiten een stuk gemakkelijker tot uitvoering zijn te brengen dan het uitvoeren van een sociaal stimuleringsprogramma. Gezien het fysieke karakter van woonzorgprojecten zou je mogen verwachten dat deze zich mogen verheugen in een warme politiek-bestuurlijke belangstelling. Daartegenover staat dat de lange voorbereidingstijd en de hoge mate van complexiteit dit belemmeren.

Verkokering

Uit de voorgaande beschouwing komt naar voren dat een groot aantal organisaties bij het veld van wonen, zorg en welzijn zijn betrokken. Elke organisatie is verantwoordelijk voor een klein deel van de opgave. Van afstemming of coördinatie en samenwerking is nauwelijks sprake. Kortom, er is

sprake van een vergaande verkokering op lokaal, regionaal en nationaal niveau. Vanzelfsprekend zijn in samenhang met de verkokerde organisatie ook de budgetten voor wonen, zorg en welzijn sterk gefragmenteerd. Zo is het nu ten strengste verboden AWBZ-middelen in te zetten voor aanpassingen aan de woning vanwege de lichamelijke beperkingen van de klant. Dat de klant hiermee niet is gediend, mag duidelijk zijn. De praktijk is wel dat veel klanten de weg in het woud van regels, organisaties en budgetten kwijtraken. De vraag kan worden gesteld in hoeverre klanten het slachtoffer mogen worden van deze verkokering.

De klant centraal

Opvallend is dat het beleid voor wonen, zorg en welzijn al enige tijd is gewijzigd van intramuraal naar extramuraal. De capaciteit van bejaardenhuizen en verpleeghuizen wordt steeds verder afgebouwd. Ouderen willen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Hiervoor moet individueel maatwerk aan huis worden geleverd, zowel op het gebied van de woning als voor zorg en welzijn. In het beleid is een omslag gemaakt van aanbodgericht naar vraaggericht denken. De organisatiestructuur en de financiering zijn hierop evenwel onvoldoende aangepast. Zorgaanbieders, woningaanbieders, welzijnsinstellingen en dergelijke werken onvoldoende samen en handelen sterk aanbodgericht. Het wordt nu tijd de klant centraal te stellen en hierop de organisatiestructuur en werkwijze van betrokken instanties af te stemmen.

De belangrijkste opgave is ervoor te zorgen dat de klant die een vraag heeft over wonen, zorg en welzijn, goed wordt bediend. De klant mag niet de dupe worden van de verkokering. Het centraal stellen van de klant vraagt in feite om de integratie van wonen, zorg en welzijn in één organisatie. Op korte termijn is dit echter een uitermate complexe zaak gezien het grote aantal betrokkenen, de verschillende verantwoordelijkheden en dergelijke. Voor de korte termijn is dit dan ook geen realistische optie, wel kan het als een aantrekkelijk perspectief voor de lange termijn worden beschouwd. Voor de korte termijn is het al grote winst als er voor de klant één loket op gemeentelijk niveau zou zijn.

Klant vraagt één loket

Essentieel voor de klant is dat deze bij één loket terecht kan. Alle vragen van de klant moeten hier kunnen worden beantwoord en de klant moet ook echt geholpen worden. Om dit te kunnen waar maken, moeten de belangrijkste betrokken organisaties op het gebied van wonen, zorg en welzijn meewerken aan de organisatie van dit loket. Belangrijk daarbij is dat de medewerkers van dit loket ook gemachtigd zijn om beslissingen te nemen namens de betrokken organisaties. Als iemand bijvoorbeeld een traplift aanvraagt, dan moet het loket beoordelen of de klant daarvoor in aanmerking komt, of zo'n lift verantwoord is en welke financiële middelen daarvoor kunnen worden aangesproken.

Van droom naar daad

De centrale vraag hierbij is hoe een dergelijk model in de praktijk tot stand kan worden gebracht. Hiervoor lijkt een benadering langs de volgende drie lijnen nodig. Dwang werkt in ieder geval niet, er moet juist sprake zijn van een gerichte verleiding:

- *Stimulering*. Op nationaal niveau kunnen gerichte stimuleringsprogramma's worden ontwikkeld voor de opzet van één-loketorganisaties. De overheid, het NIZW, de koepel van woningcorporaties en dergelijke organisaties zouden daarin kunnen samenwerken. Activiteiten die ondernomen kunnen worden, zijn bijvoorbeeld het ontwikkelen en delen van kennis, ervaring en 'best practices'. Daarnaast zouden gerichte financiële instrumenten kunnen worden ontwikkeld, die partijen aanzetten tot het vormen van samenwerkingsverbanden.
- *Samenwerking op gemeentelijk niveau*. Op gemeentelijk niveau waar het uiteindelijk allemaal gestalte moet krijgen, dient de samenwerking tussen de verschillende partijen te worden bevorderd. Deze samenwerking moet erin resulteren dat partijen een één-loketorganisatie gaan oprichten. De gemeente lijkt de meest voor de hand liggende partij om deze samenwerking te faciliteren.
- *Meer invloed van de klant*. In de zorgsector wordt al enige tijd gewerkt met het Persoonsgebonden Budget (PGB). De klant kan hiermee zelf zijn zorg inkopen, waarmee hij meer invloed krijgt. Dit budget zou kunnen worden verbreed met de componenten woning en welzijn. Doordat de klant zelf een budget krijgt, kan hij zelf bepalen hoe de woning kan worden aangepast. Zo wil de ene klant per se een douche beneden en hecht de andere klant daaraan totaal geen waarde. Op deze wijze kan maatwerk worden geleverd dat is afgestemd op de wensen van de klant. Een dergelijke aanpak heeft een stevige invloed op de huidige manier van werken en vraagt van woningaanbieders, zorgaanbieders en welzijnsinstellingen dat zij hun organisaties op de klant afstemmen. Overigens veronderstelt deze benadering wel een mondige klant, die in staat is zelf zijn inkopen te doen.

CONCLUSIE

Bij de vraag naar diensten voor wonen, zorg en welzijn voor gehandicapten en zorgbehoevenden is een groot aantal organisaties betrokken. De belangrijkste daarvan zijn woningaanbieders, zorgaanbieders en welzijnsinstellingen. Doordat deze organisaties onvoldoende samenwerken, is er geen sprake van een klantgerichte werkwijze. Kortom, de organisaties staan centraal, en niet de mens.

Om aan deze verkokering een einde te maken, zou het idealiter gewenst zijn dat de belangrijkste betrokken organisaties samensmelten in een nieuwe organisatie van waaruit de vraag naar dienstverlening op het gebied van wonen, zorg en welzijn integraal wordt bediend. Gezien de complexiteit van een dergelijke operatie wordt hiervan op korte termijn echter weinig soelaas verwacht. Daarom wordt voorgesteld voor de korte termijn te opteren voor een situatie waarin één-loketorganisaties kunnen ontstaan waar de klant terecht kan met al zijn vragen over wonen, zorg en welzijn.

REFERENTIE

- Klijn, EH (2003). Een kwestie van verbinden. *Vitale Stad*, nr. 10, p. 28

LITERATUUR

- Driest, P (2003). Bruggen slaan tussen het visionaire en het praktische. *Vitale Stad*, nr. 10, p. 32
- Haas, H, C Verdaas, (2003). *Een programmatisch perspectief*. Publicatie N2. KEI-kenniscentrum
- Helleman, G (2003). *Essay sociaal en fysiek in de stedelijke vernieuwing*
- KEI (2003). *File sociaal-fysieke wijkaanpak*. www.kei-centrum.nl
- Priemus, H (2003). Overheid moet investeren in kwaliteit ambtelijk apparaat. *Vitale Stad*, nr. 10, p. 16
- Simon, A (2003). Van bouwen naar wonen. *Vitale Stad*, nr. 10, p. 51
- VROM (2003). *Voorbeeldwijken: zes voorbeelden van sociaal-fysieke wijkaanpak*. Ministerie van VROM, Den Haag

Sociale en technologische innovaties

*Wim Bakker*¹

INLEIDING

ICT-gebruik, vergrijzing, multiculturaliteit, de emancipatie van de burger en een toenemende aandacht voor duurzaamheid zijn maatschappelijke en technologische ontwikkelingen onder invloed waarvan het wonen in Nederland is veranderd.

In dit essay zal vooral gekeken worden naar het leven en wonen van ouderen in de toekomst. De ontwikkeling dat ouderen in toenemende mate zelfstandig blijven wonen, wordt door de overheid duidelijk gestimuleerd. De premisse die aan de huidige aandacht voor nieuwe technologieën ten grondslag ligt, is dat deze het zelfstandig wonen en de zorgverlening van ouderen goed kunnen faciliteren.

De vraag die in dit essay besproken wordt, is of nieuwe technologie hier werkelijk zo'n wondermiddel kan zijn. Zijn sociale innovaties niet veel belangrijker? Ook wordt er naar de woning en de woonomgeving gekeken en naar de wisselwerking tussen deze drie facetten. Hierbij zal een fictieve mevrouw De Roos² opgevoerd worden.

¹ Woonzorg Nederland, Amsterdam.

² Mevrouw De Roos speelde ook een rol in de tweedaagse workshop op 28 en 29 oktober 2003, georganiseerd door STT/Beweton en RMNO.

MEVROUW DE ROOS IN 2025

EEN DAGJE UIT HET LEVEN VAN MEVROUW DE ROOS

Een toekomstfantasie

Mevrouw De Roos van 75 jaar woont in haar arbeiderswoning in Jubbega (Friesland). Ze woont er al 40 jaar en ze heeft de woning met haar man opgeknapt. Haar kinderen zijn geëmigreerd naar Australië. Haar kleinkinderen zijn daar geboren en spreken alleen Engels, dat mevrouw De Roos niet machtig is.

Mevrouw De Roos heeft haar heup gebroken. Ze is gelukkig geopereerd en weer aan de betere hand, maar ze is nog steeds moeilijk ter been. Haar wond moet nog steeds verzorgd worden.

Ze wil in haar arbeiderswoning blijven wonen, wat gelukkig mogelijk is in Jubbega. Door haar afgenomen mobiliteit kwamen eenzaamheid en de wens iets om handen te hebben om de hoek kijken. Langzamerhand nemen de behoefte aan een helpende hand, geborgenheid en zorg toe.

Voor de dagelijkse hulp voor haar steunkousen, oefeningen en het huishouden komt de thuiszorg. Voor het buiten zetten van het huisvuil heeft zij via het digitale dorpsplein een vrijwilliger gevonden, net als voor de schildersbeurt van haar huis. Zij heeft zich via datzelfde marktplaatsje opgegeven als voorleesoma en zij wordt nu twee keer per week opgehaald en naar de peuterspeelzaal gebracht. Zij geniet er enorm van om de kinderen voor te lezen. Als het even kan, doet zij haar boodschappen in het dorp met haar rollator. Als zij dan in het dorp komt, herkennen de kinderen haar.

In plaats van een zusteroproepsysteem zoals in het verzorgingshuis, heeft zij een alarmeringsapparaat met open spreek- en luisterverbinding met een landelijk call center. Als zij ziek is, laat zij haar boodschappen brengen door de supermarkt, waar ze via Internet boodschappen doet.

De specialist houdt spreekuur on line. Via haar webcam kan ze de dermatoloog even spreken en zien.

BESCHOUWING OVER VERANDERINGEN IN HET BEWONEN

De mevrouw De Roos van morgen zal verschillen van die van nu, want zij is kind van de maatschappij waarin ze leeft. Zij zal dus de beschreven ontwikkelingen meemaken en veel gewoner vinden dan de oudere van nu. Zij heeft in haar werkzame leven als onderwijzeres of secretaresse met de computer leren werken en al veel informatie via Internet verkregen.

Zij zal hechten aan het zo lang mogelijk voortzetten van haar huidige leefpatroon. Daarom wilde ze voor alles in haar arbeiderswoning blijven wonen. Er zijn tal van maatregelen denkbaar om dit mogelijk te maken. Het zal zelfs moeten, want het klassieke verzorgingshuis wordt niet of nauwelijks meer gebouwd. De bestaande verzorgingshuizen worden in rap tempo getransformeerd tot woonzorgcentra met zelfstandige woningen. Door de toenemende vergrijzing zullen toekomstige ouderen in grote meerderheid in nu reeds bestaande woningen en wijken wonen. Daarom is het van groot belang na te denken over de manier waarop we deze woningen en wijken geschikt kunnen maken voor het langer zelfstandig wonen van ouderen.

SOCIALE INNOVATIES

Zoals hiervoor al geschetst, blijkt voor mevrouw De Roos (lees: de oudere van vandaag) eenzaamheid het belangrijkste thema te zijn. Een groot aantal zelfstandig levende ouderen is sterk veren-

zaamd; een deel van hen ziet zelfs weken achtereen geen andere mensen. Uit een onderzoek naar onder andere de behoeften van ouderen van Woonzorg Nederland is dan ook gebleken dat het sociale netwerk voor ouderen het belangrijkste thema van hun woonwensen is. Ouderen kiezen nogal eens voor het verzorgingshuis vanwege een sociaal isolement waarin ze zich bevinden, niet omdat ze zorg nodig hebben. Bij het te lijf gaan van eenzaamheid kunnen technologische vernieuwingen wel een rol spelen, maar zijn sociale innovaties leidend.

Wat in een moderne en sterk verstedelijkte samenleving als de Nederlandse opvalt, is dat ouderen geen eigen rol meer vervullen. Er wordt op hen geen aanspraak meer gemaakt, waardoor ze zich nutteloos voelen, niet meer bij de maatschappij horen en dus ook geen onderdeel zijn van een 'natuurlijk' netwerk. We zien de nieuwe oudere graag als een zelfbewuste levensgenieter, vroeg gestopt met werken, voorzien van een goed pensioen. Dit is slechts een deel van de werkelijkheid. Niet om plattelandsgemeenschappen te verheerlijken, maar toch valt op dat niet zo heel ver van ons vandaan op het platteland van Frankrijk en Spanje ouderen in het dagelijks leven nog een functie hebben, en leven in de buurt van hun kinderen. Ze passen op de kleinkinderen, maaien een stukje gras en plukken het fruit. Het is werk waarop geen druk ligt, maar het is uiterst handig dat iemand het doet. Daar waar ouderen in Nederland wel een sociaal netwerk hebben bestaat dat vaak uit welzijnsactiviteiten georganiseerd door de plaatselijke stichting welzijn ouderen. Dit is een gesegregeerde tak van het algemene welzijnswerk, apart voor ouderen, gericht op bezigheid; 'iets om handen hebben'. De uitdaging ligt erin om ouderen een liefst geïntegreerde functie in onze Nederlandse samenleving te geven. Hierbij kan men zich altijd afvragen of dat voor de ouderen bedacht moet worden of dat ze het zelf opeisen [NRC, 2004].

Het belangrijkste is dat we allemaal erover nadenken, want ook de jongeren worden (hopelijk) vanzelf een keer oud. Daarbij is het nadenken over de tijd na pensionering heel nuttig, zelfs noodzakelijk in verband met de dreigende onbetaalbaarheid van de AOW. Nu is het 65^e levensjaar een stijlbreuk in het leven, in de praktijk ligt dit moment zelfs veel eerder, namelijk rond het 58^e tot 60^e levensjaar. Nog belangrijker dan nadenken over de tijd na het pensioen is het nadenken over een geleidelijke overgang van een actieve naar een inactieve levensfase, waarbij langer doorwerken geen taboe zou mogen zijn. Het begint al met nadenken over demotie. Ouderen gaan aan het einde van hun carrière korter werken, dragen minder verantwoordelijkheid, krijgen ook minder betaald. Toch kunnen ze een heel nuttige functie in de organisatie blijven vervullen, als ze hun ervaring overdragen op hun jongere collega's.

Na de werkelijke pensionering kan men zich nuttig maken via Uitzendbureau 65+ (dat bestaat al) en in de toekomst via U 67+ of zelfs U 70+. Dat is ook een mes dat aan twee kanten snijdt. De volgende stap kan zijn dat ouderen zich nuttig maken via onbetaald werk, wat gestimuleerd moet worden met als lonkend perspectief dat daardoor op een natuurlijke manier een plek in de samenleving zijn of haar deel is. Dit is vooral van belang voor 55- tot 75-plussers.

Pas als er over dit thema wordt nagedacht, is het opportuun om ook over zorgverlening na te denken, ondersteund door het eerder aangehaalde onderzoek. Ouderen noemen het thema zorg vaak pas in laatste instantie, omdat het meer een thema is voor 75-plussers. Het beste is het om dit tegelijkertijd te doen en in samenhang. Gelukkig gebeurt dit al. Te denken

valt aan concepten als het zogenaamde Deense model [Singelenberg, 2001], uitgedragen door instellingen als NIZW en het Kenniscentrum Wonen en Zorg van Aedes³ en Arcades⁴. In de Nederlandse situatie is dit concept bekend geworden als de ‘woonzorgzone’⁵. In tal van gemeenten wordt inmiddels uitvoering gegeven aan plannen voor woonzorgzones. In relatie tot de casus van mevrouw De Roos in Jubbega spreekt Bellingwedde in Groningen hierbij het meest tot de verbeelding [Glaser et al, 2001].

Bellingwedde is een plattelandsgemeente in Groningen bestaande uit 6 dorpen en 19 gehuchten met 9.500 inwoners, waarvan zo’n 20% ouder is dan 65 jaar. Problemen in Bellingwedde zijn wegtrekkende jongeren, verdwijnende winkels en minder openbaar vervoer.

Het in Bellingwedde ontwikkelde model steunt op 2 pijlers:

- een ‘steunstee’ voor elke buurt of elk dorp;
- een zorgcentrum, dat fungeert als coördinatiepunt en zorgkruispunt.

De steunstee is elke ochtend open. Een dorpsbeheerder houdt er elke dag spreekuur. Er is een groeiend aantal vrijwilligers actief en er vinden sociaal-culturele activiteiten plaats. Er is een wekelijkse koffieochtend en bewoners kunnen er terecht voor verschillende vormen van dienstverlening. Daarnaast is er een informatiepunt. Op alle locaties kunnen mensen gebruikmaken van een computer en internetaansluiting. Vanuit de steunstee worden programma’s voor mantelzorg opgezet, het steunpunt ontwikkelt zich steeds meer tot het hart van het dorp.

Het aantrekkelijke van het ‘model Bellingwedde’ is de prettige eenvoud. Het model is in eerste instantie een nieuwe manier van werken. Het is niet baanbrekend in technische zin of op het vlak van nieuwe woonvormen, maar er spreekt wel een heldere kijk uit op de verwevenheid van wonen, zorg en welzijn. De steunstee is buitengewoon laagdrempelig, vraaggericht en gevestigd in een leegstaande bejaardenwoning in de wijk. Het model leidt tot een aantoonbaar betere integratie, tot grotere zelfstandigheid en een drastische vermindering van het aantal opnameverzoeken in het verzorgingshuis.

TECHNOLOGISCHE INNOVATIES

Het zou wel eens zo kunnen zijn dat sociale innovaties belangrijker zijn dan die op technologisch vlak of die op het gebied van wonen. Dat wil echter zeker niet zeggen dat deze niet belangrijk zijn, integendeel. De technologische innovaties worden idealiter tegelijkertijd ontwikkeld en zijn complementair aan sociale innovaties.

Wat de technologie op dit moment vermag, grenst aan het onvoorstelbare. Ook andere bijdragen in deze publicatie schenken daaraan uitgebreid aandacht. Door middel van GPRS, UMTS en Bluetooth is het mogelijk volledig draadloos de digitale buitenwereld in huis te halen (Internet), binnenshuis netwerken te maken waarvan behalve computers en printers ook apparatuur als koelkast, magnetron, dvd-speler en alarmeringsapparaat deel uitmaken. Ook mobiele objecten als auto’s worden al met Bluetooth uitgerust en kunnen deel uitmaken van dit netwerk. Voeg daaraan spraaksturing en webcamtechnologie toe, en alles lijkt mogelijk. Helaas werkt het nog niet in de dagelijkse praktijk, maar aan de ontwikkeling ervan wordt hard gewerkt. In proefwoningen kan men zich een beeld vormen van de nabije toekomst.

.....
³ Branchevereniging van Nederlandse woningcorporaties.

⁴ Branchevereniging van Nederlandse zorgorganisaties.

⁵ Zie hoofdstuk 14.

Bij het wassen 's morgens herkent de spiegel mevrouw De Roos, wenst haar goedemorgen en vertelt haar de afspraken van die dag: ze gaat voorlezen in de bibliotheek en 's middags komt de thuiszorg. Ook hoort ze de hoogtepunten van het nieuws. Premier Mark Rutte ontvangt die morgen zijn Franse collega Sarkozy. Aan het ontbijt kan ze via spraak aan de huiscomputer maaltijdsuggesties voor vanavond opvragen en tevens nagaan of de ingrediënten daarvoor in huis zijn. De koelkast meldt dat het laatste pak melk is aangebroken en vraagt toestemming een nieuw pak te bestellen. Dat geldt ook voor de boter, de hagelslag en de Edammer kaas waarop ze zo dol is. De boodschappen zullen eind van die ochtend door een bode geleverd worden, die digitaal een eenmalig geldende code krijgt waarmee hij de boodschappen in de gekoelde boodschappenbox kan zetten.

Eenmaal met de rollator op weg naar de bibliotheek is mevrouw De Roos niet bang te vallen of onwel te worden. De zender in haar jas en handtas zullen dit immers onmiddellijk aan de alarmcentrale melden, die ook van de bewegingsmelders in huis heeft doorgekregen dat ze niet meer thuis is en dat inbraak en brand onmiddellijk zullen worden gemeld.

Een beetje overdreven wellicht? Toch is de techniek hiervoor in principe al ontwikkeld, een deel is te zien in het huis van de toekomst van 'Living Tomorrow' in Amsterdam. Een ander deel, het UAS-systeem⁶, is zojuist ontwikkeld door TNO [Schuyt, 2004].

Technologie mag nooit doel op zich zijn. Als technologie in aanvulling op sociale ontwikkelingen kan bijdragen aan het aangenamer maken van ons leven en het beteugelen van hogere kosten in de gezondheidszorg als gevolg van de vergrijzing, dan moeten we technologische innovaties dankbaar omarmen.

VERANDEREND WOONPROGRAMMA

Een derde element dat van belang is in het leven van de toekomstige oudere is het woonprogramma. De vraag naar geïnstitutionaliseerd wonen neemt af. Uit het onder de paragraaf 'Sociale innovaties' al genoemde woonbelevingsonderzoek onder ouderen blijkt dat men het liefst het bestaande leefpatroon zo lang mogelijk doorzet in de huidige woonomgeving. Ook is de vergrijzingsgolf zodanig dat niet eens alle toekomstige ouderen in nieuwbouw zullen wonen. Daarnaast ziet de overheid het als een bezuiniging ouderen in hun eigen omgeving oud te laten worden (zie hierover ook hoofdstuk 14). Daarom is het nuttig een zo groot mogelijk deel van de nieuw te bouwen woningen zo te ontwerpen dat iedereen erin kan wonen. In het Woonkeurlabel⁷ zijn praktische eisen opgenomen die de gehele woonvoorraad in principe geschikt maken voor ouderen. Het betreft hier maatregelen waar iedereen baat bij heeft. Een brede woning, een grote badkamer en een keuken waarin een rolstoel kan draaien, leveren ook voor gezonde jongeren, voor bewoners met lichamelijke functiebeperkingen (in feite dus voor alle mensen) kwaliteit op. Dit principe is bekend als 'design for all'.

Waarop we extra zouden moeten letten, is dat nieuwe eengezinswoningen zo ontworpen worden dat ook deze in principe geschikt zijn voor ouderen. Dat wil zeggen dat deze woningen ofwel uit te breiden zijn, zodat het hele wonen op de begane grond kan plaatsvinden, ofwel dat de verdieping van deze woningen goed bereikbaar te maken is met een traplift.

Dit zijn maatregelen die pas op termijn voordelen opleveren, maar waarop nu al steviger gelet moet worden om in de toekomst de problemen niet nog groter te maken.

Een moeilijk oplosbaar probleem blijft het grote aandeel iets oudere, kleine woningen (55-60 m²

.....
⁶ Unattended Autonomous Surveillance-systeem.

⁷ Het Woonkeurlabel integreert eisen uit het (vervallen) Seniorenlabel, het Handboek Toegankelijkheid, het Politiekeurmerk, en de Vrouwen Adviescommissies (VAC's).

groot) in onze huidige woonvoorraad, ontsloten via portieken en dus alleen bereikbaar via trappenhuizen. Wat we hier kunnen doen is valdetectie en andere alarmeringsfuncties toepassen, die op afstand zijn waar te nemen. Een andere mogelijkheid is op afstand te openen voordeuren om de zorgverlener sneller, veiliger en gemakkelijker toegang tot de woning te verschaffen. Met andere woorden, we kunnen domoticafuncties toevoegen. Als domotica goed betaalbaar wordt, kan dat voor de iets minder zorgbehoevende senior met een kleinere beurs nog jaren leef- en woonplezier in eigen omgeving opleveren.

Daarom is het zorgvuldig onderhouden of opknappen van de woonomgeving zo belangrijk. Als de woonomgeving prettig is, nemen mensen heel graag genoegen met een iets verouderde woning. Allerlei hofjes uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw met sterk verouderde woningen kennen immers lange wachtlijsten.

Een volgende oplossingsrichting om de bestaande woningvoorraad beter te benutten is het in kaart brengen van woningen in de bestaande voorraad die nog geschikt zijn voor een bepaalde vorm van zorg, en het goed verdelen van deze woningen via een gerichtere toewijzing. In tijden van liberalisering is dit misschien ‘vloeken in de kerk’, maar aan de andere kant is het zonde dat we onze woningvoorraad inefficiënt gebruiken.

Een heel andere richting dient zich in de praktijk ook al aan. Steeds meer ouderen wonen in een verbouwde garage of in een omgebouwd bijgebouw in de directe nabijheid van hun kinderen. Dit is een ontwikkeling die omarmd zou moeten worden, omdat dit vaak gepaard gaat met nog een heel ander voordeel. Hier zijn de (groot)ouders vaak bezig, omdat ze oppassen op de kinderen of het tuinonderhoud doen. De vele regeltjes op het gebied van bestemmingsplannen en bouwbesluit zouden voor mensen die een dergelijke oplossing kiezen, echt even geparkeerd moeten worden.

Nog weer een andere mogelijkheid gericht op nieuwbouw is het bestemmen van locaties voor ‘eigenbouw’, bijvoorbeeld door middel van IFD-bouwen⁸. Voor deze locaties komt men in aanmerking, indien er een woning of woongebouw wordt gebouwd dat aantoonbaar bedoeld is voor een op integratie van ouderen gerichte woonvorm.

Tezamen met bekende concepten als het moderne woonzorgcentrum of de woonzorgboerderij, die ik in dit bestek even buiten beschouwing laat maar die natuurlijk ook van harte welkom blijven, zouden deze oplossingsrichtingen een mix van woonvormen kunnen opleveren die recht doet aan de grote differentiatie van woonwensen die de huidige maatschappij te zien geeft. Sommige van deze oplossingen zijn dichterbij dan het lijkt, maar we moeten ze wel herkennen en (op tijd) benutten.

CONCLUSIES

Sociale innovaties zijn leidend bij het vormgeven van het toekomstige bewonen op oudere leeftijd. Daarbij zijn thema's als zingeving en eenzaamheid zeer belangrijk. Het nadenken daarover kan niet vroeg genoeg beginnen. Het individu heeft daarbij een grote eigen verantwoordelijkheid, zowel voor de inhoud als voor de betaalbaarheid. Door de ‘levensavond’ op een steeds vroeger tijdstip niet als een verworven recht te beschouwen (waarin we de tweede helft van ons leven baanloos lekker kunnen doen en laten wat we willen), maar gewoon door te gaan met leven en in ons eigen levensonder-

.....
⁸ Industrieel Flexibel en Demontabel bouwen.

houd te voorzien, lossen we twee problemen op. Namelijk zingeving en sociale isolatie enerzijds en de betaalbaarheid van de vergrijzing anderzijds. Pas als we ons dat bewust zijn, is het opportuun om over sociale innovaties in de zorgverlening na te denken. In derde instantie is het legitiem om iets te verwachten van allerlei technologische toepassingen.

Veranderingen in het bewonen zullen niet volgens de revolutionaire weg tot stand komen. Het zal verdacht veel lijken op het huidige bewonen. Tegelijkertijd is het een gewaagde voorspelling dat de nieuwe ontwikkelingen beïnvloed zullen worden door voortschrijdende ontwikkelingen op het gebied van nieuwe technologieën. Dit zal echter veeleer volgens evolutionaire weg gebeuren. Hierbij zal zeker een wisselwerking plaatsvinden tussen sociale en fysieke ontwikkelingen.

Door de toegenomen communicatietechnologie is een wereldwijde virtuele ruimte ontstaan (zie ook hoofdstuk 19). Daarmee doen we onmiskenbaar ons voordeel. Leerlingen in de huidige brugklas kunnen zich niet voorstellen dat wij veertigers onze werkstukken zonder Internet maakten. Deze virtuele wereld kent afgescheiden delen op woonhuis-, kantoor-, buurt- en stedelijk niveau. Daarmee is een geleiding in de virtuele ruimte ontstaan die verdacht veel lijkt op die in de reële wereld. Het blijkt al zo te werken dat ontmoetingen in de virtuele wereld leiden tot ontmoetingen in de reële wereld, zelfs op kantoor- en buurniveau.

In de eerdergenoemde wisselwerking doet het woonprogramma ook mee. In deze wisselwerking kan een hoogwaardige woonzorgzone ontstaan, rustend op de pijlers van sociale, technologische en woon(omgevings)ontwikkelingen.

Het bewonen in de toekomst zal niet verschillen van het huidige bewonen in die zin dat het ook zal voorzien in onze blijvende behoefte aan beschutting en comfort. Het bewonen in de toekomst zal wel anders zijn, omdat we behalve in een reële wereld ook in een virtuele wereld met elkaar verbonden zijn. Dit levert nieuwe mogelijkheden op. Samen leveren ze echter geen betere wereld op. Tegen die tijd hebben we weer nieuwe problemen op te lossen. Is het niet de hoogste vorm van zingeving voor jong en oud, om uitdagende vraagstukken te lijf te gaan?

REFERENTIES

- Glaser, M, D Harkes, J Singelenberg (2001). *Woonzorgzones*. IWZ, Innovatieprogramma Wonen en Zorg, een gezamenlijk programma van NIZW en SEV
- Mieras, M (2004). Huis waakt over oudere bewoner. *NRC Handelsblad*, 9 maart, p. 14
- Schuyt, K (2004). Vergrijzing hoeft geen plaag te zijn. *NRC Handelsblad*, 21 februari, p. 13
- Singelenberg, J (2001). De onweerstaanbare eenvoud van het Deense model, lokale organisatie ouderenzorg vergt politieke durf. *Ouderenzorg*, uitgave 01-2001, pp. 16-19

Deel 3

19

Dansen rond de ruimte

Bert Alkemade¹

INLEIDING

Wonen heeft alles te maken met ruimte; met hoe we ruimte inrichten, hoe we ruimte gebruiken, hoe we ruimte beleven. Ruimte is iets waarin we kunnen bewegen, activiteiten kunnen ontplooiën en anderen kunnen ontmoeten. Ruimte is niet alleen een fysiek begrip. Er bestaat ook een virtuele leefruimte, waarin we niet fysiek bewegen en ontmoeten, maar dit doen via een medium. Deze laatste ruimte heeft zich met telefoon, televisie, computergames, chatrooms en internetforums enorm uitgebreid en zal zich nog verder uitbreiden.

Een belangrijke permanente vraag is hoe we de ruimte om ons heen zodanig vormgeven en inrichten dat onze wensen en mogelijkheden continu kunnen veranderen. Keuzevrijheid en flexibiliteit zijn op dit moment toverwoorden. Het heeft ertoe geleid dat we worden overstelpt met keuzes op het gebied van wonen, woonomgeving en diensten. Deze overmaat aan keuzes doet soms verlangen naar de tijd dat het leven nog simpel was met één televisiekanaal, één telefoonbedrijf en één elektriciteitsbedrijf.

Dit essay onderzoekt de nieuwe relatie tussen de fysieke en de virtuele woonwereld, onze keuzes en de manier van organiseren die daarbij hoort. Hierbij schets ik een aantal belangrijke technische ontwikkelingen, de nieuwe mogelijkheden die zij bieden en de gevolgen ervan voor ons gebruik van de ruimte. De ontwikkelingen zijn dynamisch en liggen uiteraard ook niet vast. De werkelijkheid is vaak taaier dan de verbeelding [Alkemade & Leeuw, 2003]. Het gaat meer om een dans: een dans om de ruimte.

¹ Stuurgroep Experimenten
Volkshuisvesting, Rotterdam.

DE DANS OM DE BELEVING

De virtuele ruimte is steeds beter in staat de mogelijkheden van de fysieke ruimte te simuleren. Het gebruik van de virtuele ruimte wordt steeds realistischer en de beleving van de gesimuleerde werkelijkheid speelt een steeds grotere rol. In games wordt de echte wereld steeds beter nagebootst en ook bij films in de huiskamer kunnen we met een home cinema-set tot op zekere hoogte het gevoel creëren deel uit te maken van de film. Er komen betere 3D-technieken en uiteindelijk zullen toetsenbord, joystick en muis worden vervangen door sensoren aan hoofd, armen en benen. Dit wordt eventueel aangevuld met fitnessachtige apparaten, waardoor het fysieke bewegen in de virtuele ruimte een rol kan spelen: karate in een game, joggen langs het strand of fietsen over een virtuele Mont Ventoux.² Het zal de beleving van de fysieke activiteit niet compleet vervangen, daarvoor mis je (voorlopig nog) het gevoel en de reuk, maar je kunt voor het uitvoeren van de activiteit wel kiezen voor een tijd en plek die jou uitkomt. Bovendien kan het allemaal spannender en fantastischer zijn dan in de fysieke wereld, zonder uiteraard de echte risico's.

De virtuele ruimte stelt niet alleen eisen aan een flexibele inrichting van de fysieke ruimte, maar biedt ook mogelijkheden om de fysieke ruimte flexibel in te richten. Er zijn al proeven met intelligente verlichting: een verlichting die zich aanpast aan de sfeer van muziek.³ Een intelligente verf, 'paintable displays'⁴, schept de mogelijkheid om van bijna willekeurig wat een beeldscherm te maken zoals kleding, wanden of melkpakken. Uiteindelijk zou een hele kamer één groot projectiescherm kunnen worden. De kamer verandert in enkele tellen van thema al naar gelang de stemming, het humeur van de bewoners en de gewenste uitstraling. Het weidse landschap met het ruimtelijke gevoel verandert in het sprookjesbos voor een kinderfeestje. Als het thema verveelt, kun je het elektronisch behang zonder moeite in een handomdraai van thema laten veranderen. Je kijkt in de online-themabibliotheek naar de nieuwste 'downloads' van 'behang', elektronische schilderijen, virtuele 3D-kunstwerken, muziek, films, spelletjes en boeken.

Met het toenemende 'realisme' van de virtuele wereld staan we dus vaker voor de keus of we iets fysiek of virtueel willen beleven, en of we dat in ons eigen huis of buitenshuis willen doen. Fysieke activiteiten en voorwerpen zullen een extra waarde moeten hebben, omdat we het anders gemakkelijker, goedkoper, flexibeler en wellicht ook wel verrassender virtueel kunnen regelen. We willen zelf de keuze tussen fysiek en virtueel kunnen maken en ook de apparaten die we daarvoor nodig hebben in huis halen. Dit creëert een extra ruimtevraag, zeker als we ook fysiek willen kunnen bewegen. Verschillende huisgenoten zullen verschillende activiteiten vaak gelijktijdig willen uitvoeren, waardoor er verschillende ruimten beschikbaar moeten zijn. Dit vraagt een flexibeler gebruik en indeling van het huis en de ruimten. Het vraagt om wanden die je gemakkelijk even kunt weghalen of verschuiven, en woningen waaraan je tijdelijk een kamer kunt toevoegen of kunt afhalen. Ruimten en wanden zullen wellicht ook fysiek leger worden met alleen de voorwerpen die bijzonder zijn of die we daadwerkelijk gebruiken.

Dit alles vraagt om een flexibele ICT-infrastructuur: overal in huis moeten apparaten en systemen aangesloten kunnen worden en de infrastructuur mag niet belemmerend werken bij de herindeling. Dit zal voor een groot deel een draadloze infrastructuur betekenen.

.....
² Zie bijvoorbeeld de rij-simulator van www.greendino.nl.

³ Zie www.mkbnet.nl. Bericht van 17-11-2003.

⁴ Zie www.philips.nl.

Waar de ruimte in huis niet beschikbaar is, zal er een grotere vraag komen naar flexibele ruimte in de straat of in het huizenblok om te werken, te logeren en anderen te ontmoeten. ICT biedt de kans om de kosten van het beheer daarvan tot een minimum te beperken. Het boeken en betalen van de ruimte kan vanuit huis of mobiel gebeuren. Elektronische sloten kunnen met een chipcard geopend worden, het aan- en uitzetten van de verwarming en andere apparaten gebeurt automatisch, evenals de administratie van het gebruik en het signaleren van een schoonmaak- en reparatiebehoefte. Met een fysieke en virtuele flexibiliteit zal de dans tussen blijven wonen of verhuizen veranderen. De dansvloer zelf, het huis, wordt dan een minder bepalende factor.

DE DANS OM DE ONTMOETING

Een belangrijk voordeel van de virtuele wereld is de onafhankelijkheid van tijd en plaats. Je kunt anderen die zich fysiek ver weg bevinden toch ontmoeten. De kwaliteit van de virtuele ontmoeting wordt met de komst van goede twee-wegvideoverbindingen⁵ steeds groter. Fysieke ontmoetingen zullen uiteraard niet overbodig worden, maar worden juist versterkt door de virtuele contacten. Jongeren sms-en en chatten vaak juist met vrienden en klasgenoten die ze bijna dagelijks tegenkomen. Het onderhouden van contacten op afstand kan helpen om vereenzaming te voorkomen. Uit het (fysieke) oog is minder snel uit het hart. Ook op afstand kun je elkaar steunen en helpen met adviezen, tips en met het oplossen van problemen in en om het huis. Diverse sensoren en de bediening op afstand van apparaten in en om het huis helpen hierbij, evenals on line beschikbare informatie en interactieve instructievideo's.

De virtuele ruimte biedt ook mogelijkheden om nieuwe contacten te maken. Er zijn inmiddels vele nieuwsgroepen, discussiegroepen en virtuele gemeenschappen waarbij je je kunt aansluiten. Het is eenvoudig om mensen te vinden met dezelfde belangstelling en ook onverwachte ontmoetingen behoren in virtuele ontmoetingsplaatsen tot de mogelijkheden. Virtuele gemeenschappen trekken mensen aan, omdat zij hier hun individuele wensen en behoeften kunnen vormgeven [Boomen, 2000].

Juist de virtuele mobiliteit kan nog veel bewegingsvrijheid bieden voor wie beperkt is in fysieke mobiliteit.⁶ Contact maken in de virtuele wereld vergt daarbij echter ook sociale vaardigheden. Mensen met zwakke sociale netwerken lopen een grote kans om ook in de virtuele wereld alleen achter te blijven [Haan & Steyaert, 2003].

De verbetering van de kwaliteit van het virtuele contact betekent aan de ene kant dat de afstand tot meer behoeftige familieleden en vrienden minder snel een belemmering zal zijn om te verhuizen, te reizen of op vakantie te gaan. De virtuele wereld schept meer mogelijkheden om gelijkgestemden te vinden en bestendigt ook bestaande relaties. Na een verhuizing zul je steeds nadrukkelijker voor de keus staan welke relaties je wilt blijven onderhouden.

.....
⁵ Zie zorgprojecten zoals www.camcare.nl, www.viedome.nl en www.clicktv.nl.

⁶ Vergelijk bijvoorbeeld de sterrewereld van www.sterrekind.nl.

DE DANS OM HET WERK

Thuiswerken of werken op een locatie in de buurt zal steeds vaker gebeuren. Volgens een recent onderzoek van Ernst en Young werkt circa 66% van de werknemers van bedrijven tot 20 medewerkers al regelmatig thuis en 35% van de werknemers in bedrijven groter dan 100 medewerkers. Deze aantallen zullen in de komende tijd nog verder toenemen. De belangrijkste redenen zijn efficiënter werken, het verminderen van reistijd en het mijden van files.⁷ Managers zullen steeds minder moeite hebben met telewerken, omdat de belangrijkste nadelen opgevangen worden. Het elektronische archief is ook on line beschikbaar. Goed leesbaar en beschrijfbaar elektronisch papier⁸ maakt papieren documenten overbodig en met on line-prestatiecontrolesystemen maakt het niet meer uit waar en wanneer iemand werkt. Door de goede kwaliteit van beeld-spraakverbindingen kun je collega's vanaf elke plek raadplegen. Je kunt direct zien wie er on line zijn om even een praatje mee te maken. De koffieautomaat wordt vervangen door een virtuele koffiehoeke op het web.

Verbeterde videocommunicatie zal ook ervoor zorgen dat vergaderingen steeds vaker on line gevoerd zullen worden. De meeste vraagstukken bespreek je net zo gemakkelijk en zonder fysiek bij elkaar te zijn. Je kunt zien hoe je gesprekspartner er bij zit en je hebt bij wijze van spreken geen last van dat verschrikkelijke parfum. Bovendien heeft elke deelnemer de beschikking over een compleet on line-archief. Voorbeelden van elders hoeven niet op papier gezet te worden. Je kunt ze zo laten zien, inclusief 'live'-beelden van beschikbare webcams. Met 'virtual reality' kunnen groepen bovendien de consequenties van de voorgestelde alternatieven illustreren. Organisatoren van bijeenkomsten zullen steeds vaker een afweging tussen fysieke en virtuele bijeenkomsten moeten gaan maken. Fysieke bijeenkomsten kosten meer tijd en geld. De meerwaarde moet daarom liggen in het persoonlijke ontmoeten met een zekere intimiteit, een inspirerende setting en een creatief programma. Er komt aan de ene kant een grotere behoefte aan ontmoetingssoftware die boeiende en effectieve virtuele bijeenkomsten mogelijk maakt. Aan de andere kant worden vergaderlocaties inspirerende ontmoetingsplekken die snel en flexibel kunnen worden afgestemd op de wensen en behoeften van een groep.

Het werk zich zal voor een belangrijk deel verplaatsen van kantoor naar huis of een ruimte in de buurt. Het ruimtebeslag door centrale kantoren zal afnemen en de vraag naar werk- en ontmoetingsruimte in eigen huis of in de buurt zal toenemen. Organisaties en hun medewerkers zullen zoeken naar een nieuw evenwicht tussen privé- en werktijd. Veel mensen willen flexibeler kunnen omgaan met werktijd, maar slechts weinig mensen willen op elk moment beschikbaar zijn voor de organisatie. Dit vraagt dus om andersoortige afspraken over beschikbaarheid en prestatie.

DE DANS OM DE KEUZE

ICT biedt veel mogelijkheden voor nieuwe diensten en voor nieuwe invulling van bestaande diensten. Elke morgen staan nieuwe televisie- en radioprogramma's klaar om op een zelfgekozen tijdstip thuis, onderweg in trein, bus of auto, of elders bekeken te worden. Als je geen tijd, zin of mogelijkheid hebt om een toneel-, dans- of muziekuitsvoering 'live' te zien, kun je de voorstelling alsnog op een later

.....
⁷ Thuiswerken breekt in 2004 definitief door, de Volkskrant 5-3-2004.

⁸ Zie bijvoorbeeld
www.polymervision.nl.

tijdstip virtueel thuis bekijken. Hetzelfde geldt overigens voor de diverse lokale evenementen in wijk, buurt of stad, waarbij steeds vaker een camera aanwezig zal zijn.

Voor informatie, nieuws, diensten en aanbiedingen gebruik je ‘intelligent agents’, zoekmachines die dagelijks het web afstruinen naar pagina’s die aan het gewenste zoekprofiel voldoen.⁹ Desgewenst zoekt de intelligent agent niet alleen naar het officiële nieuws, maar ook naar het lokale nieuws dat buurtbewoners en buurtverenigingen te melden hebben. Als je dat wilt, maakt de zoekagent op basis van je profiel een prijs-kwaliteitsvergelijking voor je. Dit maakt de keuze voor bijvoorbeeld ziektekosten, pensioenen, verzekeringen en hypotheek een stuk overzichtelijker en eenvoudiger. Je zoekagent zal eventueel zelfs suggesties doen voor aanvullende diensten waaraan je nog niet gedacht hebt. Als je een keuze gemaakt hebt en je gaat akkoord met de voorwaarden, stuurt je zoekagent de benodigde gegevens naar de dienstverlener en maakt met behulp van je agenda een afspraak.

Veel meer diensten zullen virtueel geleverd worden, omdat dat minder reistijd, wachttijd en kosten met zich meebrengt. Contacten met diverse soorten adviseurs zoals verzekeringsagenten, financiële adviseurs, juridische adviseurs, technische adviseurs, zorgadviseurs en artsen zullen vaker via een beeld-spraakverbinding verlopen. Met de informatie van diverse apparaten, webcams, sensoren en databestanden zullen adviseurs vaker een betrouwbare diagnose op afstand kunnen stellen. Met de online bibliotheek kunnen diagnose en advies veel beter en visueel uitgelegd worden. De digitale overdracht van informatie kan de efficiency verbeteren en wellicht fouten in de informatieoverdracht voorkomen.¹⁰

Het zonodig online bewaken van je lichamelijke¹¹, geestelijke en materiële welbevinden verplaatst de zorg- en dienstverlening van de spreekkamer naar de praktijk van alle dag. Waar de ontmoeting in de eigen omgeving een toegevoegde waarde heeft boven het online contact, zullen huisbezoeken een groter aandeel van het contact innemen.

Door deze ontwikkeling krijg je zelf nadrukkelijker de regie van informatie, ontspanning en dienstverlening in handen [Bullinga, 2002]. Je onderhoudt zelf je zoekprofiel met daarin je omstandigheden en wensen en bent in staat om diensten en dienstverleners beter te vergelijken. Een belangrijk vraagstuk in deze dans is de beveiliging van je persoonlijke gegevens en de pogingen van dienstleveranciers om ongevraagd onder je aandacht te komen. Partijen zullen steeds nieuwe achteringen proberen te vinden bij de gebruikte zoekagenten. Een goede ‘portier’ die ongewenste informatie weert, blijft van grote waarde om niet steeds door ongenode gasten verrast te worden.

DE DANS TUSSEN STAD EN PLATTELAND

Stad en platteland hebben elkaar als partners nodig, maar het is een dans in een wat gespannen verhouding, waarbij de stad de neiging heeft om nogal eens op de tenen van het platteland te staan. Vanwege de nabijheid van werk en voorzieningen willen we vaak graag in de stad wonen en vanwege groen, ruimte, rust en recreatie op het platteland. Veel mensen wonen het liefst in een groene omgeving aan de rand van of vlakbij de stad.

⁹ Vergelijk bijvoorbeeld www.googlealert.com.

¹⁰ Zie ook www.freeband.nl/projecten/telecare.

¹¹ Zie bijvoorbeeld www.exozorg.com en www.hartbewaking.nl.

De virtuele wereld maakt het makkelijker om niet per se in de stad te hoeven wonen om economisch actief en productief te kunnen zijn. Voor veel activiteiten kun je ook eenvoudig opereren vanuit een dorp. Met het vergroten van de virtuele bereikbaarheid wordt de fysieke bereikbaarheid steeds minder een harde voorwaarde. De ontwikkeling van virtuele diensten maakt de voorzieningen van de stad deels ook on line beschikbaar in het dorp. Een belangrijk aspect voor de fysieke goederen en diensten is de multifunctionaliteit: de bundeling van diensten en goederenstromen die ervoor moet zorgen dat ook in kleinere dorpen de goederen en diensten geleverd kunnen worden. Zo kun je denken aan lokale logistieke dienstverleners die de bezorging van de boodschappen, medicijnen en andere bestellingen ter hand nemen, aan technische dienstverleners die de meeste klussen doen en aan sociale dienstverleners die de meeste sociale hulp- en zorgvragen afhandelen.

ICT geeft de mogelijkheid om de openbare ruimte vooral in de stedelijke omgeving extra dimensies te geven. Met sensoren, intelligente camera's en intelligente verlichting kun je direct reageren op het gedrag in de openbare ruimte. Je kunt vernielingen en bedreigingen signaleren of de verlichting aanpassen aan het gebruik voor verkeer, spel of ontmoeting. Elektronische verf biedt perspectieven om muren en gevels als beeldschermen te gebruiken. Gebouwen, muren en schuttingen kunnen van moment tot moment van sfeer veranderen. Zo kun je denken aan een zomeravondkampvuur in de wijk met op de achtergrond de Mount Kenya of de Eiffeltoren. Of aan een elektronische graffiticompetitie op de schutting bij het buurtpark of aan publieke gamecompetities tussen wijkteams. De GPS-techniek biedt mogelijkheden om informatie, geschiedenis en verhalen over de buurt mobiel beschikbaar te maken en te verweven in een buurtdetective of een fantastisch rollenspel.¹² Samen met losse bouwelementen (met een chip tegen het 'weglopen') nodigt dit kinderen en volwassenen uit om de openbare ruimte zelf vorm te geven en te veranderen al naar gelang de behoefte en het gebruik.

Met een betere spreiding van werk en verschillende voorzieningen ontstaat er een evenwichtiger en vitaler platteland. Tweede woningen zullen gemakkelijker eerste woningen worden met positieve effecten op de dorpsgemeenschap. De grotere aantrekkingskracht van het platteland zal geëvenaard moeten worden door een grotere leefbaarheid van de stad; een groter gevoel van veiligheid en boeiende openbare ruimten waar we ons kunnen ontspannen en ons even helemaal weg kunnen denken. Betrokkenheid, verbeelding en verrassing zullen daarbij de kernwoorden zijn. Het beheer van de virtuele openbare ruimte gaat dan ook hand in hand met de zelforganisatie van de bewoners.

MUREN EN OBSTAKELS: WIE LEIDT DE DANS?

Dienst-, zorg- en hulpverleners willen vooral hun werk doen, met hun cliënten omgaan. Administratie is eigenlijk een noodzakelijk kwaad dat zoveel mogelijk beperkt moet worden. ICT biedt diverse kansen bij het stellen van de indicatie en de diagnose, bij elektronische overdracht van gegevens en bij efficiënte planning, monitoring en kwaliteitsbewaking. ICT wordt de kern van veel dienstverlenende organisaties. Zie ook de aandacht voor de elektronische overheid [Advies Overheid.nl, 2004]. Om cliënten beter te kunnen bedienen en de mogelijkheden van ICT volledig te benutten, zullen orga-

.....
¹² Zie bijvoorbeeld www.citygame.nl.

nisaties op het terrein van wonen, zorg en welzijn steeds nauwer moeten samenwerken. Diensten moeten op elkaar worden afgestemd, de benodigde ICT-infrastructuur zal in huizen aanwezig moeten zijn en systemen moeten met elkaar kunnen communiceren en samenwerken. Om de dansvloer van mogelijkheden te vergroten zullen diverse muren tussen instellingen moeten worden afgebroken, terwijl verschillen in identiteit en verantwoordelijkheid van de dienstverleners blijven bestaan.

Deze ontwikkeling biedt overigens ook weer kansen voor nieuwe organisatievormen. Sommige organisaties zullen zich ontwikkelen en specialiseren als 'serviceproviders'. Een voorbeeld in deze richting is het pakket infrastructuur, hard- en software dat Thuiszorg on line¹³ ontwikkelt voor thuiszorgorganisaties. Een goed informatiesysteem schept ook mogelijkheden voor kleine, zelfstandige en geïntegreerde teams die met weinig overhead en administratieve rompslomp en met grote aandacht voor hun hoofdtaak kunnen opereren. De benodigde informatiesystemen en ondersteuning kunnen ze inhuren, evenals de back-up van specialisten. Op deze manier kunnen deze teams uitstekend vraaggericht werken in een stad of in een gemeente op het platteland.

ICT kan uitkomst bieden, maar maakt het ons niet altijd gemakkelijker. Computers die vastlopen, programma's en systemen die niet met elkaar communiceren, miljoenen websites waar informatie te vinden is. Dit komt bovenop de complexiteit van de organisatie en regelgeving op het gebied van wonen, zorg en welzijn. Een belangrijke voorwaarde voor de inzet van ICT is transparantie. De bediening van systemen moet eenvoudig zijn. Gebruikers moeten een systeem gemakkelijk kunnen begrijpen. Je moet weten waarop een systeem zijn 'beslissingen' baseert. Alleen zo kun je uiteindelijk zelf de keuze maken. De klant leidt de dans. Ook de beschikbaarheid van de mening van andere gebruikers is belangrijk. Tips voor het gebruik, informatie over alternatieven, en feedback over de dienstverlener zijn belangrijke bestaansgronden voor virtuele gebruikersgemeenschappen en leveren belangrijke informatie over de kwaliteit van de dienstverlening, ook naar de dienstverlener zelf. Dienstverleners zullen ook steeds vaker on line-systemen ontwikkelen om de kwaliteit van de dienstverlening te meten. De mening van de gebruiker is hierbij een belangrijke factor.

Een groot nadeel van de virtualisering is dat we erg afhankelijk worden van de systemen die we maken. De verschillende componenten moeten goed op elkaar aansluiten en moeten vervangen kunnen worden als zij niet voldoen, of als de ontwikkelingen hen hebben ingehaald. Een gevaar van de ontwikkeling van systemen is afhankelijk te worden van een bepaalde leverancier. Standaardisatie en de ontwikkeling van 'open source'-software zijn hierbij belangrijke tegenkrachten. Samen met de virtuele gemeenschappen van gebruikers en ontwikkelaars heeft de overheid in deze dans een leidende rol.

KANSEN EN UITDAGINGEN: 'IT TAKES TWO TO TANGO'

De virtuele wereld lijkt een grote stap in zijn ontwikkeling door te maken. Er zijn grote kansen en flinke risico's. De virtuele wereld biedt nieuwe mogelijkheden, nieuwe keuzes en een grotere flexibiliteit bij het inrichten en vormgeven van tijd en ruimte. Woningen krijgt meer en andere mogelijkheden

.....
¹³ www.thuiszorg-online.nl.

voor werken, recreatie en ontmoeten. ICT kan mogelijkheden scheppen om meer aspecten van de woning te beheersen en aan te passen aan de behoefte van het moment. Aan de andere kant zullen fysieke activiteiten die mogelijk worden gemaakt door ICT een grotere vraag naar flexibel ruimtegebruik opleveren.

De uitdaging ligt hier vooral in het ontwikkelen van flexibele en eenvoudig aanpasbare systemen voor zowel de fysieke inrichting als de ICT-infrastructuur in en om het huis. Standaardisatie en open systemen zullen belangrijke uitgangspunten moeten zijn.

ICT maakt het mogelijk dat diensten meer gericht en persoonlijk worden aangeboden. Op dit terrein zijn inmiddels een aantal boeiende initiatieven genomen maar er is nog een lange weg te gaan, waarbij het zoeken naar nieuwe vormen van afstemming en vergelijking van producten en diensten een belangrijk thema is. Cliëntgerichtheid vraagt ook de bereidheid van organisaties om producten en diensten en beslisregels transparant te maken en de feedback van de gebruikers te organiseren en zichtbaar te maken in virtuele gemeenschappen.

ICT schept mogelijkheden om diensten breder — bijvoorbeeld industrie — en dus ook op het platteland beschikbaar te maken. Een belangrijke uitdaging daarbij is het vinden van nieuwe organisatie- en samenwerkingsvormen tussen dienstverleners om effectieve en rendabele dienstencombinaties te ontwikkelen die rekening houden met de onderling grote ruimtelijke, fysieke en culturele verschillen tussen steden en dorpen.

ICT kan bijdragen aan het aantrekkelijker, veiliger en meer uitnodigend maken van de openbare ruimte, vooral in de steden. Dit vraagt om experimenten waarbij ICT ingezet wordt bij het inrichten en vormgeven van de openbare ruimte. Speciale aandacht moet daarbij uitgaan naar de mogelijkheden die dit biedt voor sociale cohesie in wijken, buurten en dorpen.

Tot slot zal de techniek niet worden gebruikt, omdat ze er is en iemand bedacht heeft dat we daar aan behoefte hebben, maar omdat we merken dat het iets extra's geeft: gemak, genot of gewin. Wat dat extra's is, zal sterk verschillen van huishouden tot huishouden. Niet iedereen zal op alle innovaties zitten te wachten. 'Fysiek' zal voor velen nog lang 'echter' en 'beter' blijken dan virtueel. Voorlopig zal nog veel afhangen van de inzet en het resultaat van pionierende projecten. Het belang van stimulering en kennisuitwisseling mag bij het ontwikkelen van deze experimentele 'choreografie' van diensten, dienstverleners en gebruikers niet onderschat worden.

REFERENTIES

- Advies Overheid.nl (2004). *Overheid.nl Monitor 2003, ontwikkelingen bij de elektronische overheid in kaart gebracht*. Advies Overheid.nl, Den Haag
- Alkemade, B, J van der Leeuw (2003). The Reality of Virtuality, Introducing ICT Supported Services in Local Communities. *Open House International*. vol. 28, nr 4, London, pp. 24-30

- Boomen, M van den (2000). *Leven op het net, de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*. Instituut voor Publiek en Politiek, Amsterdam
- Bullinga, M (2002). *In Total Self Control Internet 2005-2010*, Ten Hagen & Stam, Den Haag
- Haan, J de, J Steyaert (red.) (2003). *Jaarboek 2003, ICT en samenleving, de sociale dimensie van technologie*. Boom, Amsterdam

LITERATUUR

- TNO (2002). *Onderzoek over centrale website thuis- en telewerken*. NIPO, Amsterdam
- VWS (2001). *Virtueel werken, samenwerken op afstand*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Den Haag

Ambient intelligence

*Emile Aarts*¹

SAMENVATTING

‘Ambient intelligence’ is een nieuw concept dat verwijst naar geavanceerde elektronicaomgevingen die zich bewust zijn van de aanwezigheid van mensen en dienovereenkomstig reageren. Dit soort slimme omgevingen openen een nieuwe wereld van digitale belevenissen die zijn weerga niet kent. Door de introductie van contextgevoeligheid, natuurlijke gebruikersinteractie en draadloze toegang tot verrijkte media zal het bewonen in de toekomst indringend veranderen. Vanuit een technologie-standpunt bezien ligt de ontwikkeling van deze nieuwe lifestyle-elektronica binnen handbereik. De daadwerkelijke invoering ervan zal afhangen van de mogelijkheden om met dit soort technologie de kwaliteit van het leven van bewoners te verbeteren.

¹ Philips Research, Eindhoven.

HET NIEUWE 'POÈME ÉLECTRONIQUE'

Ter gelegenheid van de werelttentoonstelling in 1958 in Brussel ontwierp Le Corbusier voor de Philips Gloeilampenfabrieken N.V. een paviljoen dat uniek was in zijn soort (zie Figuur 20.1). Het paviljoen dat na afloop van de tentoonstelling verloren is gegaan, staat bekend als 'het vergeten gebouw van Le Corbusier'. Recent bracht de historicus Marc Treib het paviljoen opnieuw onder de aandacht door het te positioneren als een 'efemerisch' object dat uniek was in zijn soort [Treib, 1996]. De meer dan twee miljoen personen die het paviljoen bezochten kregen niet de traditionele productententoonstelling te zien, maar werden in plaats daarvan blootgesteld aan een indringende multimediashow die hen langs de geschiedenis van de mensheid voerde. Kleur, beeld, geluid en spraak waren samengebracht in een belevenis van 480 seconden. De bijbehorende muziekcompositie was van de hand van de componist Edgar Varèse en staat bekend als het 'poème électronique'. Het stuk werd speciaal voor deze gelegenheid gecomponeerd en is een van de vroegste vormen van elektronische muziek. Treib stelt in zijn historisch werk dat het paviljoen een belangrijke mijlpaal vormt in de ontwikkeling van moderne media en hij doet dat met de volgende woorden:

"...the significance of the Philips project can be viewed as a pioneering quest into the production of modern art, or even as a prototype of virtual reality."

Figuur 20.1

Het Philips-paviljoen tijdens de werelttentoonstelling in Brussel in 1958. Bron: Philips Research, Eindhoven.

Treib stelt bovendien dat het project aantoont hoe de brug geslagen kan worden tussen architectuur, muziek en marketing en hoe daarmee belevenissen in leefomgevingen gecreëerd kunnen worden. Het Philips-paviljoen bevatte veel van de basiselementen van ambient intelligence, doordat het aangaf hoe men elektronica kan laten verdwijnen in een achtergrond van een omgeving en hoe de gebruiker in het middelpunt kan komen te staan. Ambient intelligence is het nieuwe poème électronique.

TRENDS

Het begrip ambient intelligence dateert van 1998 en werd ontwikkeld in een aantal workshops die erop gericht waren een visie te ontwikkelen voor consumentenelektronica in het jaar 2010. De visie borduurt voort op een aantal belangrijke trends. Als eerste noemen we de ontwikkeling in de halfgeleidertechnologie die het mogelijk heeft gemaakt elektronische schakelingen te produceren die zo klein en krachtig zijn dat ze zonder enige hinder opgenomen kunnen worden in de omgeving van mensen en ook draadloos met elkaar kunnen communiceren. Deze trend werd als eerste onderkend door de informaticus Mark Weiser, die met het concept ‘ubiquitous computing’ een eerste aanzet gaf tot de ontwikkeling van een nieuwe mobiele communicatietechnologie [Weiser, 1991]. Als tweede noemen we de ontwikkeling van de beleveniseconomie, zoals die verwoord is door de economen Greg Pine en James Gilmore. Zij stellen dat in navolging van de grondstoffen-, productie- en service-economieën de beleveniseconomie de volgende economische stroming in het Westen zal zijn [Pine & Gilmore, 1999]. Het uitgangspunt van deze stelling is het geloof dat mensen bereid zijn geld uit te geven aan producten en diensten die ze een belevenis meegeven. Een derde globale trend is de ontwikkeling van Internet. Sinds de introductie ervan in 1989 door de fysicus Tim Berners-Lee [Berners-Lee, 1999] als nieuw medium voor de uitwisseling van informatie tussen wetenschappers, heeft het Internet een hoge vlucht genomen. In het Westen ligt het aantal internetverbindingen van huishoudens inmiddels boven de 50% waardoor huizen met elkaar verbonden worden tot een globaal communicatienetwerk. Hierdoor hebben mensen toegang tot informatie die alom aanwezig is en kunnen ze op uitgebreide schaal met elkaar communiceren. Deze trends maken het mogelijk nieuwe baanbrekende concepten voor elektronische leefwerelden te introduceren en ambient intelligence is een van die concepten.

SCENARIO'S VOOR AMBIENT INTELLIGENCE

Ambient intelligence zal de wijze waarop mensen in hun huiselijke omgeving leven ingrijpend veranderen. Dit laat zich wellicht het beste illustreren aan de hand van een aantal scenario's die beschrijven hoe mensen kunnen leven als middelpunt in een slimme woonomgeving waarin elektronica volledig weggeïntegreerd is. Hieronder bespreken we twee scenario's die dit aspect illustreren. Het eerste scenario handelt over een mediabelevenis in de huiskamerbioscoop en het tweede over de persoonlijke fitnesscoach.

Figuur 20.2

De huiskamberbioscoop. Bron: Philips Research, Eindhoven.

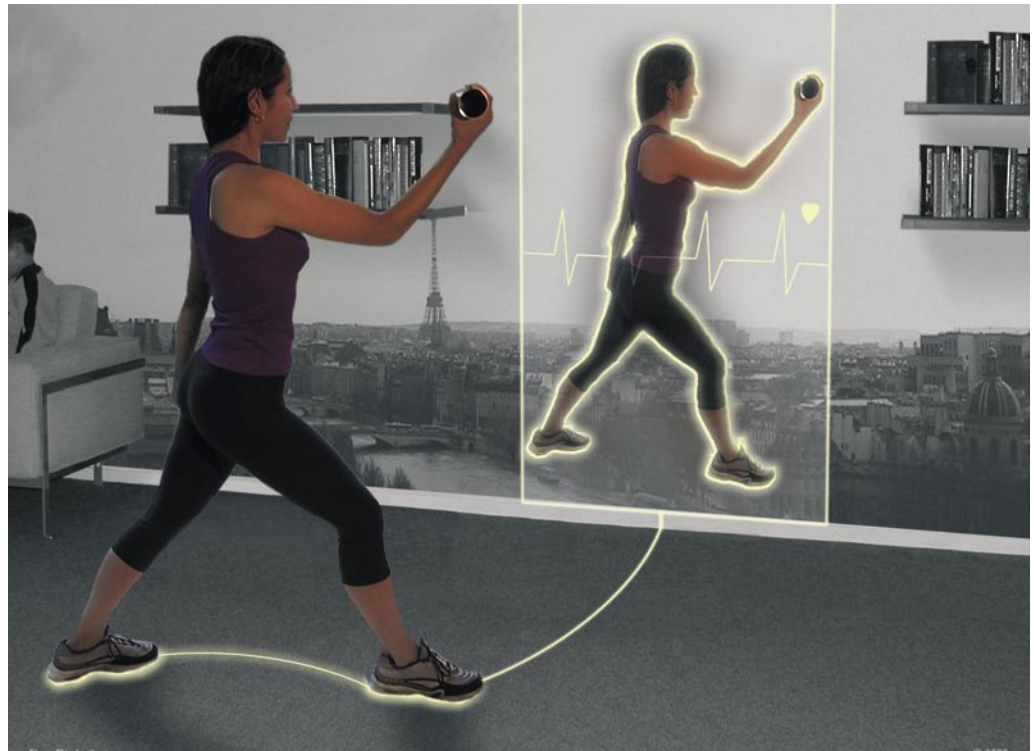
Een mediabelevenis in de huiskamberbioscoop

Een groepje vrienden heeft zich thuis verzameld om naar een voetbalwedstrijd te kijken (zie Figuur 20.2). Het scherm waarop de wedstrijd is te zien, is een groot dun display dat als folie op de muur bevestigd is. De overige delen van de muur zijn bedekt met lichtgevend elektronisch behang dat licht kan uitzenden in kleuren die zijn afgeleid van de afbeeldingen op het display. Deze ambient verlichting kan ook worden uitgezonden door het elektronisch tapijt. Doordat het groene licht van het gras ook door de muur en het tapijt worden uitgezonden, hebben de vrienden het gevoel dat ze zich op het speelveld bevinden.

Dit omgevingseffect is overgenomen uit de theaterwereld waar men grote schermen en podia gebruikt om toeschouwers het gevoel te geven dat men deel uitmaakt van het schouwspel. Op het display bovenaan links zijn twee vrienden zichtbaar die niet aanwezig zijn, maar thuis zijn gebleven om daar naar de wedstrijd te kijken. Door gebruik te maken van een breedband internetverbinding kunnen ze virtueel aanwezig zijn bij de andere vrienden om zodoende gezamenlijk naar de wedstrijd te kijken. Studies in gedragswetenschappen hebben aangetoond dat mensen elkaars aanwezigheid kunnen beleven zonder daadwerkelijk in dezelfde ruimte aanwezig te zijn. Deze combinatie van virtuele en werkelijke aanwezigheid vergroot de mogelijkheden van sociale communicatie. Verder zijn de vrienden aangesloten op een internetdialoogmachine die het mogelijk maakt specifieke achtergrondinformatie te verkrijgen over de spelers in het veld. Op deze manier kunnen de vrienden zich een mening vormen over de kwaliteit van de spelers, en indien nodig kunnen ze samen met de andere kijkers bepalen of bepaalde spelers gewisseld moeten worden. Op deze wijze kan de samenstelling van de spelersteams collectief bepaald worden.

Figuur 20.3

De persoonlijke fitnesscoach. Bron: Philips Research, Eindhoven.

De persoonlijke fitnesscoach

Een dame is bezig met het uitvoeren van een persoonlijk sportprogramma (zie Figuur 20.3). Ze doet dat in haar eigen appartement dat gelegen is op de bovenste verdieping van een flatgebouw in een middelgrote provinciale stad. De ruiten van haar appartement zijn doorzichtige displays. Door middel van een breedband internetverbinding kan ze contact maken met iedere willekeurige webcam waar ook ter wereld, en kan ze het beeld van de camera op de displayruiten laten zien. Op die manier kan ze ieder willekeurig uitzicht vanuit haar appartement hebben, bijvoorbeeld op de Seine in Parijs.

Ze kan dus het gevoel hebben in Parijs te wonen, terwijl ze leeft in een provinciale stad. De displayruiten tonen ook welke oefeningen en bewegingen ze moet maken volgens het fitnessprogramma dat ze volgt. Het tapijt maakt voetstappen zichtbaar die ze moet volgen en haar intelligente kleding kan biometrische informatie registreren, zoals bloeddruk, hartslag en vochtigheidsgraad van de huid. Deze informatie kan via een draadloze verbinding naar het scherm gestuurd worden en zichtbaar gemaakt worden. De intelligente kleding kan ook haar hartfuncties in detail analyseren en haar aangeboren hartafwijking in de gaten houden. Mocht ze in de problemen komen, dan kan haar kleding autonoom besluiten contact te leggen met een call center en ervoor zorgen dat er tijdig hulp wordt opgeroepen. Deze zorgfunctie verhoogt in hoge mate de kwaliteit van het leven van deze dame, omdat ze zich daardoor zekerder voelt.

AMBIENT INTELLIGENCE

De hiervoor beschreven scenario's geven de essentie van ambient intelligence weer: alle elektronica is verdwenen in de achtergrond en onzichtbaar geworden; de gebruiker staat in het centrum en heeft op een natuurlijke manier interactie met de slimme omgeving. Het concept ambient intelligence werd voor het eerst gepresenteerd door Aarts, Harwig & Schuurmans [Aarts et al, 2001] als nieuw paradigma voor consumentenelektronica in thuisomgevingen. Voor een uitgebreid overzicht van de verschillende aspecten van ambient intelligence, variërend van materiaalonderzoek tot businessmodellen, wordt de lezer verwezen naar het boek 'The New Everyday' [Aarts & Marzano, 2003].

Het nieuwe paradigma

Ambient intelligence bestaat uit twee woorden: ambient en intelligence. Het nieuwe paradigma dat het begrip introduceert laat zich het best uitleggen aan de hand van deze twee woorden. Ambient verwijst naar de omgeving en de daarbij behorende karakteristieke condities, zoals distributie, transparantie en alomtegenwoordigheid. Distributie betekent dat er geen centrale besturing is, maar dat de verschillende componenten in het netwerk op basis van gelijkheid communiceren. Transparantie betekent dat de aanwezige elektronica onzichtbaar is opgenomen in de omgeving. Alomtegenwoordigheid tenslotte verwijst naar de manier waarop de slimme omgevingen zich aan gebruikers presenteren, en die overal hetzelfde is.

Het woord intelligence geeft aan dat slimme omgevingen in staat moeten zijn gebruikers te herkennen, zich moet kunnen aanpassen aan gebruikers, moeten kunnen leren van bepaalde situaties en uiteindelijk zelfs een beperkte vorm van emotie moeten kunnen tonen. De manier waarop slimme omgevingen zich aan mensen presenteren zal dus op veel hoofdlijnen verschillen van de manier waarop we nu met apparaten omgaan. Het belangrijkste aspect daarbij is de interactie die mensen met de omgeving zullen hebben. Afstandsbedieningen, menugestuurde displays en knoppen zullen verdwijnen en plaatsmaken voor multimodale interactieconcepten, zoals spraak en gebarentaal, waardoor mensen op een natuurlijke manier zullen kunnen communiceren met de omgeving. Deze natuurlijke interactie is een van de wezenlijke aspecten van ambient intelligence en er zijn veel ideeën ontwikkeld rond dit thema. Er is echter nog veel baanbrekend onderzoek nodig, voordat omgevingen zodanig slim gemaakt kunnen worden dat mensen het aangenaam vinden.

Omgevingstechnologie

Recent onderzoek op gebieden zoals materiaalkunde, micro-elektronica, informatie- en communicatietechnologie heeft ertoe geleid dat er veel nieuwe technologieën beschikbaar zijn die kunnen worden ingezet om omgevingen slim te maken. We noemen de volgende voorbeelden.

De introductie van de blauwe laser maakt het mogelijk videosystemen te maken die enkele tientallen uren videomateriaal kunnen opslaan. Hierdoor is het mogelijk om persoonlijke videorecording te introduceren. Dezelfde opslagtechnologie maakt het mogelijk apparaatjes te introduceren ter grootte van een sleutelhanger die enkele uren muziek kunnen afspelen.

'Poly-LED'-technologie maakt het mogelijk plastic displays te produceren die slechts enkele micron dik zijn. Hierdoor is het mogelijk oprolbare displays of elektronisch behang te introduceren. 'E-Ink'-technologie maakt het mogelijk het elektronisch boek te produceren, hetgeen zou kunnen leiden tot

een papiervrije wereld. LCD-projectietechnologie maakt het mogelijk om zeer grote ‘high definition’-videobeelden te projecteren op muren vanuit een geïntegreerde positie. Ontwikkelingen in optische materialen maken het mogelijk om virtuele displays te maken of om interactieve spiegels te ontwerpen. Andere ontwikkelingen op het gebied van polymeerelektronica maken het mogelijk om nieuwe lichtbronnen te maken die zeer klein en intens zijn, of waarmee lichtgevende foto's kunnen worden gemaakt.

Ontwikkelingen op het gebied van siliciumprocessen maken het mogelijk de actieve laag van een circuit los te pellen van het substraat en vervolgens op een willekeurige drager, zoals glas, papier of stof, te plaatsen waardoor chips geïntegreerd kunnen worden in bestaande materialen. Dit is een belangrijke stap in de richting van draagbare elektronica. Nieuwe videosignaalbewerkingstechnieken maken het mogelijk om informatie te beveiligen met elektronische watermerken of de toegang te beperken tot geautoriseerde gebruikers. Nieuwe comprimeertechnieken maken het mogelijk videobeelden te versturen over kanalen met een beperkte bandbreedte, zodat draadloze beeldtransmissie en communicatie mogelijk worden en beelden modulair opgebouwd kunnen worden, waardoor ze van gepersonaliseerde informatie voorzien kunnen worden.

Spraaktechnologie maakt het mogelijk via gesproken woord te communiceren met elektronische apparaten. ‘Vision’-technologie maakt het mogelijk beelden on line te analyseren en personen te herkennen of de semantische context te bepalen. Andere multimediatechnieken maken het mogelijk beelden te animeren of video te verrijken. Intelligent algoritmen maken het mogelijk lerende systemen na te bootsen of in zeer grote databestanden te zoeken op gelijkenis. Andere algoritmen maken het mogelijk om multimediale dialoogomgevingen te ontwikkelen die een natuurlijke interactie met gebruikers mogelijk maken.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de geweldige technologische ontwikkeling die gedurende de laatste vijf jaar heeft plaatsgevonden en die het mogelijk maakt elektronica te integreren in de omgeving van mensen. Voor een meer gedetailleerd technologieoverzicht verwijzen we de lezer naar [Aarts & Marzano, 2003].

Experience research in HomeLab

Uit het voorgaande moge blijken dat er reeds veel technologie beschikbaar is om ambient intelligence te realiseren. Natuurlijk zijn er zoals reeds eerder gemeld nog veel open vragen over de ontwikkeling van een adequate interactie tussen mens en omgeving. Ook de integratie van de verschillende afzonderlijke technologieën tot een totaalomgeving vraagt nog veel aandacht. Ondanks deze open vragen leeft bij velen de overtuiging dat de technologie niet de beperkende factor is in de ontwikkeling van ambient intelligence. De grote vraag die zich aandient is of mensen dergelijke technologieën wel willen en wat de beste verschijningsvormen ervan zijn. Dergelijke vragen kunnen alleen worden beantwoord door empirisch onderzoek dat zich richt op het bestuderen van de interactie tussen mensen en slimme omgevingen in werkelijke situaties.

HomeLab is een voorbeeld van een laboratorium waarin het gedrag van mensen wordt bestudeerd, terwijl ze interactie hebben met nieuwe verborgen technologieën [Aarts & Eggen, 2002]. HomeLab maakt onderdeel uit van Philips Research en bevindt zich op de High Techcampus in Eindhoven. Het bestaat uit een kernlab waarin men slimme omgevingen ontwikkelt met daaromheen een ‘schil’ die gebruikt wordt om gebruikers te observeren. De slimme kern bestaat uit een eengezinswoning met

een benedenverdieping en een bovenverdieping. De benedenverdieping bevat een hal, woonkamer, keuken en speelruimte. De bovenverdieping bevat een ouderslaapkamer, kinderslaapkamer, studeerkamer en badkamer. Vuistregel nummer 1 in HomeLab stelt dat er geen computers of apparaten zichtbaar aanwezig mogen zijn in de slimme kern. Alle technologie is opgenomen in muren, plafonds, spiegels en meubilair. De observatieschil bestaat uit een geïntegreerd netwerk van camera's en microfoons die vanuit een centrale observatieruimte bediend kunnen worden. Een geavanceerd software- en registratiesysteem maakt het mogelijk beeld en geluid op te nemen en te voorzien van merktekens, zodat de informatie kan worden opgeslagen en gearchiveerd om later in detail te worden geanalyseerd. HomeLab is een belangrijk instrument in de ontwikkeling van ambient intelligence, omdat het een ontwerpaanpak ondersteunt die 'user centered design' heet. Daarbij wordt in een aantal opeenvolgende ontwerpcyclussen gekeken hoe mensen reageren op ontwerpalternatieven om zodoende via een iteratief proces te komen tot een optimaal ontwerp, gegeven bepaalde uitgangspunten.

DE CULTUUR VAN AMBIENT INTELLIGENCE

Ambient intelligence is meer dan simpelweg het integreren van technologie in de leefomgeving van mensen. Het beïnvloedt tevens de cultuur van mensen in de meest brede zin met inbegrip van zaken zoals duurzaamheid, intermenselijke relaties, communicatie en gedrag, en ethiek. Daarnaast zijn er natuurlijk vragen zoals: wat gaat ambient intelligence betekenen voor het dagelijks leven, hoe zal het worden ingevoerd, wie gaan ervoor betalen. De drijfveer achter de realisatie ervan kan alleen liggen in de natuurlijke aandrang van mensen om zich verder te ontwikkelen en zich te voorzien van omgevingen die persoonlijke vrijheid, productiviteit en expressiviteit ondersteunen. Natuurlijk zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij de ontwikkeling van ambient intelligence. Deze laten zich goed bespreken aan de hand van drie bedreigingen: wantrouwen, vervreemding en ontmenselijking.

Wantrouwen

Veel mensen wantrouwen technologieën die hen observeren. Dit roept de vraag op of mensen wel omgeven willen worden door elektronische systemen die iedere beweging kunnen volgen en die ieder woord kunnen registreren; kortom, die altijd 'weten' waar mensen zijn en wat ze doen, om zodoende snel en adequaat te kunnen reageren op behoeften. Vanuit een sociaal standpunt bezien werpt dit barrières op en de slaagkans van de invoering van slimme omgevingen zal in hoge mate afhangen van het antwoord op de vraag welke toegevoegde waarde slimme omgevingen voor mensen hebben en of de nieuwe interactievormen hen in staat stellen op een natuurlijke manier te leven in dit soort omgevingen. Mensen uiten ook vaak hun wantrouwen jegens de veiligheid en beveiliging van slimme omgevingen, omdat ze verwachten dat dergelijke omgevingen extreem gevoelig zullen zijn voor indringers die kwaadwillend zijn. Er is nog weinig bekend over de manier waarop de enorme hoeveelheden data die in slimme omgevingen aanwezig zullen zijn, worden beveiligd. En dat is bedreigend. Ook het feit dat slimme omgevingen zelfstandig beslissingen kunnen nemen op een schaal waarvan de omvang moeilijk is te overzien, baart zorgen.

Van een geheel andere schaal zijn de bedenkingen die geuit worden tegen het feit dat personalisatie

om het grootschalig registreren van persoonsgegevens en persoonsgebonden informatie over gedrag en handelen vraagt. Het beschikbaar zijn van expliciete kennis over de digitale ziel van personen roept weerstand op. Het is belangrijk hieraan ruim aandacht te schenken in de vorm van een brede maatschappelijke discussie waarin gesproken wordt over nieuwe standaarden voor sociaal gedrag die het misschien mogelijk maken mensen te beschermen tegen de gevolgen van hun eigen gedrag. Tot slot opperen sceptici vaak hun bezorgdheid over het absolutistische karakter van de technologie die ten grondslag ligt aan ambient intelligence.

Ondanks het feit dat de technologie zal verdwijnen in de omgevingsachtergrond van mensen, schuilt er toch voor sommigen de dreiging dat een wereld waarin technologie tot het uiterste wordt doorgevoerd, zal leiden tot de invoering van digitale surrogaten voor alles wat denkbaar is. Het is een opmerkelijk feit dat deze discussie reeds geruime tijd gevoerd wordt, maar dat er weinig nieuwe inzichten zijn ontwikkeld. Het artikel van Rheingold [Rheingold, 1993] van meer dan een decennium geleden waarin de auteur een lijst van bedreigingen presenteert die uitgaan van een wereld waarin technologie alom aanwezig is, biedt ook heden ten dage nog steeds een waardevolle bron van inspiratie voor deze discussie, omdat deze dreigingen anno 2004 nog steeds relevant zijn.

Vervreemding

Een buitengewoon interessant punt van discussie bij de invoering van ambient intelligence is een ontologisch vraagstuk dat alles te maken heeft met de aard van het menselijk bestaan in relatie tot media. McLuhan beargumenteerde reeds veertig jaar geleden dat het medium de boodschap is en dat mensen bijvoorbeeld meer geïnteresseerd raakten in het medium televisie dan in de werkelijkheid die erachter schuilging [McLuhan, 1964]. De Franse socioloog Jean Baudrillard voorspelt dat dit slechts het begin is en dat de traditionele relatie tussen media en realiteit zal omkeren [Baudrillard, 1968]. Inderdaad worden anno 2004 media niet langer gezien als een representatie van de werkelijkheid. Media kunnen een hyperrealiteit opwekken die ervaren wordt met een hogere mate van realiteit dan de ‘echte werkelijkheid’. Nieuwe programma’s zoals ‘Big Brother’ en ‘Reality tv’ tonen aan dat er een nieuwe werkelijkheid is ontstaan waarin mensen geloven, en die hyperbolisch is in vergelijking met de klassieke werkelijkheid. Slimme omgevingen kunnen deze vervreemding nog versterken, omdat deze het mogelijk maken mensen te laten leven in willekeurig door hen gekozen virtuele werelden. De vraag rest of de wereld die we ervaren via onze zintuigen in een slimme omgeving minder waardevol is. Is hyperrealiteit minder waarachtig dan fysische realiteit? Waar ligt de grens tussen tastbare en denkbeeldige realiteit? Het is niet de bedoeling een diepgaande filosofische discussie rond dit thema aan te zwengelen. Het is echter wel belangrijk om de psychologische aspecten van deze potentiële tegenstelling te begrijpen.

Ontmenselijking

Een vraag van meer ethisch karakter ontstaat als men bedenkt dat ambient intelligence slechts een tussenstadium vormt naar een verdere integratie van technologie in de richting van een meer intieme omgeving, namelijk die van ons eigen menselijk lichaam. We dragen inmiddels elektronica op ons lichaam en hebben er geen bezwaar tegen als bij ernstige lichamelijke afwijkingen elektronica in ons lichaam wordt aangebracht, zoals bijvoorbeeld een pacemaker bij ernstige hartafwijkingen. We kennen echter inmiddels ook voorbeelden van situaties waarin mensen elektronica in hun lichaam

laten inbouwen met de verstreckende bedoeling om menselijke robots te creëren. In het kader van een grootschalig project met de naam Cyborg liet Warwick een chip implanteren in zijn polsgewricht, die in direct contact stond met de mediaanzenuw die de spieren in de hand bestuurt [Cyborg, 2002]. Het project werd gemotiveerd met medische verantwoorde vraagstellingen, maar de stap naar niet-medische toepassingen is klein. De kijk op het menselijk lichaam als onaantastbaar object verandert snel door de invoering van tatoeages, piercings en cosmetische ingrepen. Recentelijk heeft het bedrijf Applied Digital Solutions het groene licht gekregen van de Federal Drug Administration (FDA) in de VS om een chip op de markt te brengen waarmee kinderen of Alzheimer-patiënten via GPS getraceerd kunnen worden. Als dit soort ontwikkelingen breed geaccepteerd gaan worden, ontstaat de vraag wat we nog menselijk vinden en waar we de scheidslijn zullen trekken tussen organisch en anorganisch, of tussen mens en machine. Als we vervolgens bedenken dat we via deze vorm van lichaamselektronica zonder aanraking direct zelf invloed kunnen gaan uitoefenen op elkaars lichaam, wordt het tijd om het thema in het ethische vlak te trekken en een brede maatschappelijke discussie te voeren, die uitsluitel moet geven over de wenselijkheid van deze ontwikkeling.

CONCLUSIES

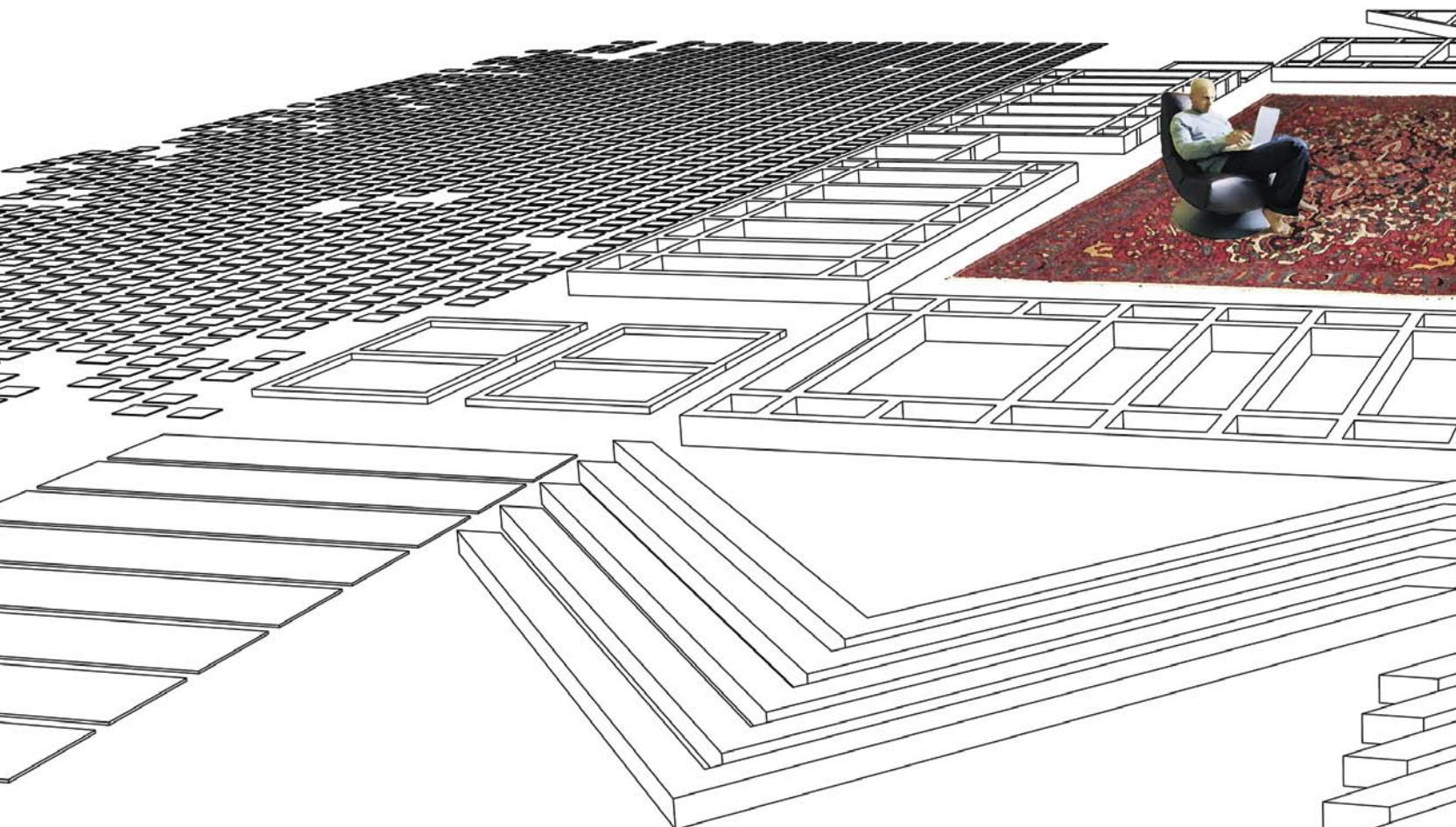
Ambient intelligence is een nieuw paradigma voor slimme elektronica die geïntegreerd is in de leefomgeving van mensen en op een natuurlijke manier interactie met de gebruikers kan hebben. Hierdoor kan de slimme omgeving gepersonaliseerd, adaptief en proactief reageren op de handelingen van gebruikers. Het concept biedt verregaande mogelijkheden voor bewonen in de toekomst, waarbij bedieningsgemak en toegevoegde waarde vooropstaan. Deze nieuwe ontwikkelingen hebben echter ook verstreckende gevolgen voor de manier waarop mensen in hun woonomgeving leven. Een ondoordachte ontwikkeling op dit gebied kan leiden tot grensoverschrijdende, mogelijk onwenselijke veranderingen. Het is belangrijk daarover eerst eens grondig na te denken, zodat we de beschikbare technologie niet gaan gebruiken om producten te ontwikkelen waarop we niet zitten te wachten. Een dergelijke ontwikkeling zou namelijk de ontwikkeling van slimme omgevingen in de weg kunnen staan in die gevallen waarvan aangetoond kan worden dat invoering ervan de kwaliteit van het leven wel verbetert.

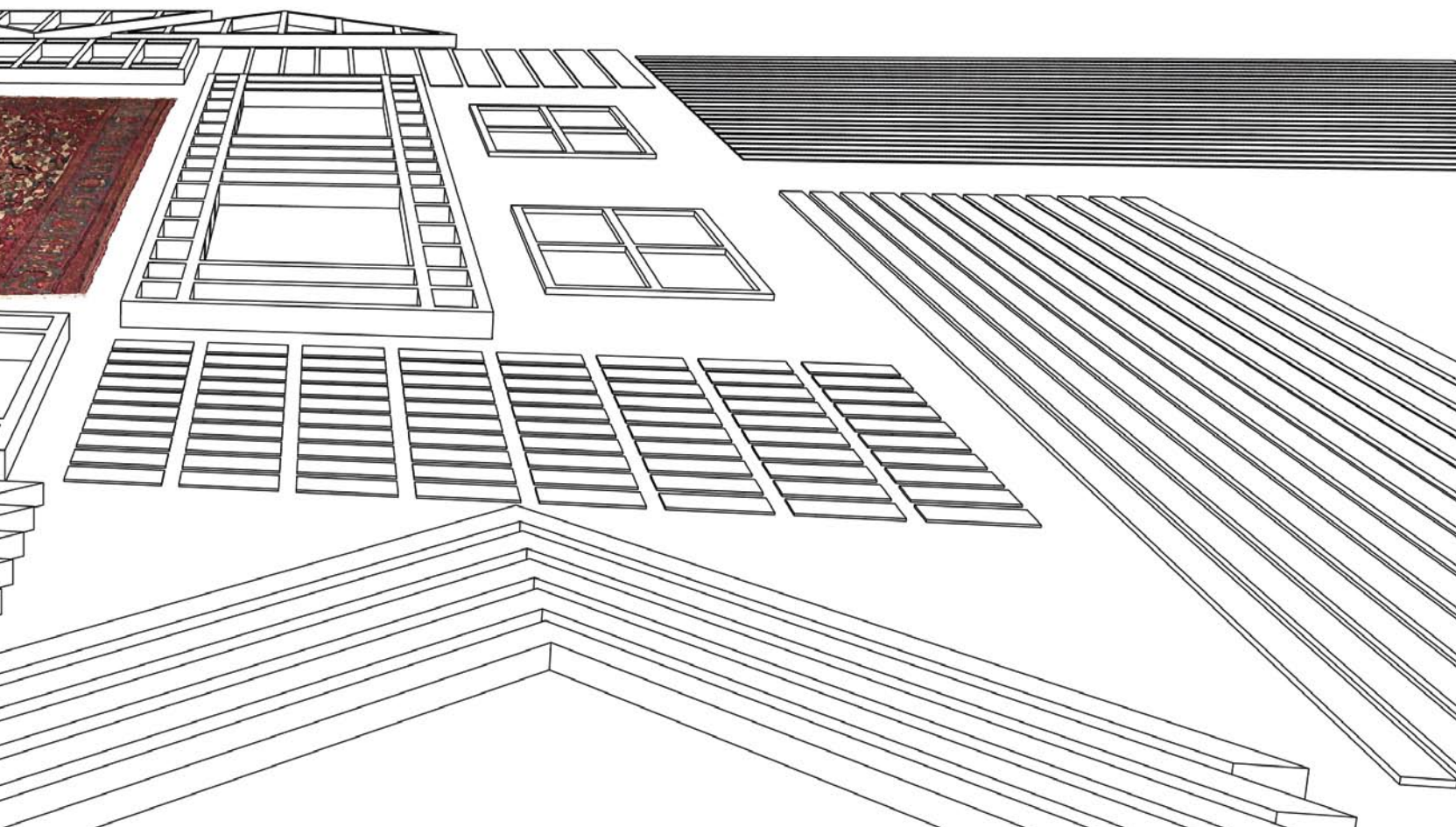
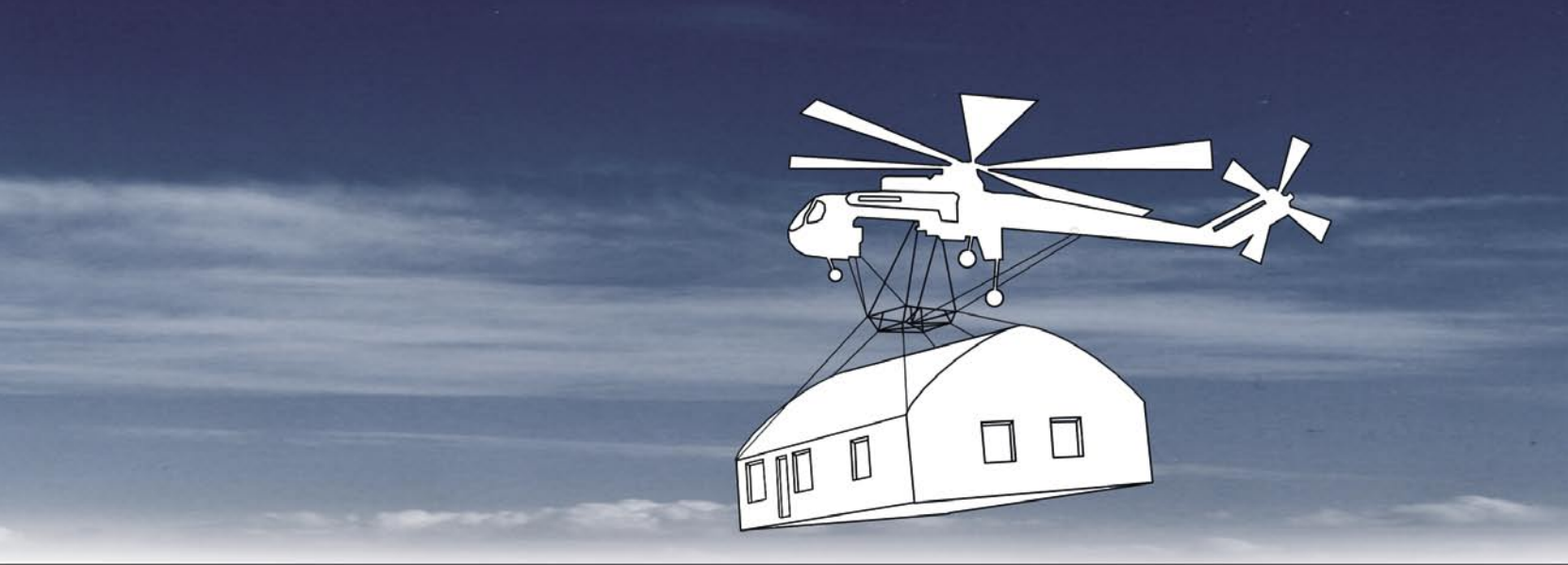
REFERENTIES

- Aarts, EHL, H Harwig, M Schuurmans (2001). Ambient Intelligence. In: J Denning (ed.). *The Invisible Future*. McGraw Hill, New York. pp. 235-250
- Aarts, EHL, B Eggen (2002). *Ambient Intelligence Research in HomeLab*. Neroc Publishers, Eindhoven
- Aarts, EHL, S Marzano (2003). *The New Everyday: Visions of Ambient Intelligence*. 010, Rotterdam
- Baudrillard, J (1968). *Le Système des Objets*. Gallimard, Paris. Reprinted in M Poster (ed.) (1988). *Selected Writings*. Stanford. pp. 10-29
- Berners-Lee, T (1999). *Weaving the Web*. Harper Business, New York

- Cyborg (2002). www.kevinwarwick.com
- McLuhan, M (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. MIT Press, Cambridge, MA
- Pine, G, J Gilmore (1999). *The Experience Economy*. Bradford Books, New York
- Rheingold, H (1993). *The Virtual Community*. Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts
- Treib, M (1996). *Space Calculated in Seconds: The Philips Pavilion, Le Corbusier, Edgard Varèse*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Weiser, M (1991). The Computer for the Twenty-First Century. *Scientific American*, nr 265, vol. 3, pp. 94-104

Praktijken van bouwen

Deel 4

Proloog

Praktijken van bouwen

*Michiel van Well*¹

De gebouwde omgeving heeft onmiskenbaar invloed op het bewonen. Tegelijkertijd heeft de wijze van bewonen ook invloed op de innovatie in het bouwproces en in bouwproducten.

Bervoets laat in haar essay mooi zien hoe de wisselwerking tussen bouwen en bewonen in de afgelopen eeuw vorm heeft gekregen. Het overgrote deel van de bewoners had zelf weliswaar weinig directe zeggenschap over het ontwerp of de uitvoering van woning en woonomgeving, toch heeft er een productieve wisselwerking plaatsgevonden tussen techniek en samenleving. De drang tot innovatie kwam daarbij minder vaak dan gedacht bij de overheid vandaan, veel vaker waren het maatschappelijke organisaties of professies (medici), die de ontwikkelingen in bouw en techniek in de gewenste richting stuurden.

De ontwikkelingen in bouw en techniek van de afgelopen eeuw leidden naast de technische veranderingen ook tot de noodzaak van aanpassing van de verhoudingen tussen bewoners en professionals. In zijn boek 'De dragers en de mensen' (1961) formuleerde de Nederlandse architect Habraken een ingrijpend alternatief voor de massawoningbouw in Nederland. Om het individu de gelegenheid te bieden een eigen woondomein in een massaal vervaardigde woning te maken, introduceerde hij het concept van de scheiding van drager en inbouw. De drager vertegenwoordigde de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid in de productie van de massawoning, terwijl de inbouw voor de individuele zeggenschap stond, zodat in miljoenen woningen variatie en individualiteit konden worden gerealiseerd.²

.....
¹ STT/ Beweton, Den Haag.

² <http://www.architectuurgeschiedenis.nl>.

Hoewel het nooit tot grootschalige praktische uitwerkingen is gekomen, hebben de ideeën wel veel invloed gehad op het denken over bouwen en bewonen. De architect-auteurs in dit deel van het boek grijpen allemaal terug naar Habraken en maken expliciet gebruik van zijn werk. Zijn ideeën over bouwen en ontwerpen hangen samen met een uitgewerkte visie op de relatie tussen huis en mens. Daarmee raakt zijn werk ook aan de vorm en invulling van de professionele rol van architectuur in bouwen en bewonen.

In zijn bijdrage aan dit boek betoogt *Habraken* dat de hedendaagse architectuur in dat opzicht achterloopt bij de feitelijke ontwikkelingen van vandaag de dag. Sinds het modernisme houdt de architectuur zich niet meer uitsluitend bezig met het bijzondere (het paleis, de kerk) maar juist met het gewone; de alledaagse woning. Toch blijkt er een terugkerend conflict tussen de gerichtheid op het gewone en de professionele ideologie van de architect. Het gewone vraagt immers om aansluiting bij de bestaande praktijk. Daar wordt gevarieerd op bestaande vormen van verstandhouding, speelt de bewoner een belangrijke rol en is er continu sprake van verandering. De zelfexpressie van de architect komt daarmee op de achtergrond, terwijl tegelijkertijd de architect nauwer betrokken wordt bij de praktijk van alledag. Dat vraagt om nieuwe verhoudingen en nieuwe vormen van ontwerpen.

Het essay van *Leupen* sluit goed aan bij die gedachte. Gegeven de maatschappelijke ontwikkelingen presenteert hij een nieuwe vorm van denken over de woning en het ontwerp van de woning. Een woning is niet langer een object dat door één architect ontworpen en door één aannemer gebouwd wordt. De woning is in zijn visie een samenstel van sferen (zoals buitenhuid, binnenwerk en installatie), die ieder hun eigen wijze van ontwerp en productie kennen. Aanpassing aan de wensen van de bewoners is daarbij op verschillende momenten mogelijk. Bouwen en wonen staan daarmee niet tegenover elkaar, maar komen daarmee in elkaars verlengde te staan.

Een dergelijk nieuw ontwerpproces kan niet slagen zonder innovatie en nieuwe technieken in de bouw. Industrieel bouwen kan daaraan wezenlijke bijdragen leveren, zo betogen *Willems* en *Scheltema*. Door industrieel te produceren moeten de kwaliteit, aanpasbaarheid en duurzaamheid van de woning kunnen worden vergroot, en de efficiency en logistiek in de bouw kunnen worden verbeterd.

Cohen geeft aan dat de structuren die de afgelopen eeuw succesvol waren bij het bestrijden van de woningnood en het ontwikkelen van massawoningbouw, op dit moment innovatie en vernieuwing in bouwen en wonen in de weg staan. De succesvolle afstemming en wisselwerking tussen ontwerpstijlen, regelgeving en bouwtradities zorgen ervoor dat de bouwkolom inert wordt. Om weer plooibaar te worden naar de wensen van de tijd is het nodig onderwijs, regelgeving, financiering en bouw opnieuw te bezien.

Daarmee ontstaat ook ruimte om de vormgeving van de woning zelf te herzien. Veranderende gezinsstructuren, familiebanden en sociale netwerken maken de samenstelling van huishoudens gevarieerder dan ooit. Toch bouwen we nog steeds dezelfde eengezinswoningen. *Westra* geeft aan dat slechts de buitenkant van de woning verandert en houdt een pleidooi om ook in de plattegrond van de woning te kunnen ingrijpen.

Deel 4

21

Veelvormige innovatie

*Liesbeth Bervoets*¹

INLEIDING

In de volkshuisvestingsliteratuur is het gebrek aan invloed van bewoners op de inrichting van de woonomgeving uitvoerig gedocumenteerd [Turpijn, 1987]. Overmatige regelgeving, ambtelijke procedures, machtige bouwondernemers en eigenzinnige architecten frustreren volgens deze bronnen de emancipatie van bewoners en hun zelfwerkzaamheid. Hoewel de directe zeggenschap over ontwerp en uitvoering tot ver in de 20^e eeuw was voorbehouden aan een kleine elite van opdrachtgevers, is de modernisering van de woningbouw in de 20^e eeuw toch het gevolg van een productieve wisselwerking tussen techniek en samenleving.

Vanaf het einde van de 19^e eeuw hebben volkshuisvestingsdeskundigen en niet-deskundigen de handen ineengeslagen om de desastreuze marktwerking op het gebied van wonen in te perken en de kwaliteit van het woningbestand te verbeteren. Tal van bouwkundige innovaties en kwaliteitsverbeteringen kwamen onder maatschappelijke druk tot stand. Behalve woningbouwbedrijven (de woningproducenten) bepaalden in de 20^e eeuw tal van externe, technische en niet-technische actoren de esthetische, de bouwtechnische en de gebruikskwaliteit van woningen. Via welstandscommissies, onderzoeksinstituten en adviesorganen oefenden architecten, woningopzichteressen, ambtenaren en andere volkshuisvestingsdeskundigen invloed uit op de inhoud, omvang en de uitvoering van bouwopgaven.

¹ Universiteit van Amsterdam,
Afdeling Politicologie.

Bouwpraktijk en woonbehoeften sloten desondanks zelden naadloos op elkaar aan. Georganiseerd in woningbouwverenigingen, vrouwenadviescommissies of actiegroepen boden woonconsumenten met wisselend succes tegenwicht aan de professionele blikvernauwing in woningontwerpen en uitvoeringspraktijken. Wonen ontwikkelde zich mede door hun inspanningen van een probleem van de sociaal zwakkere tot een democratisch recht van mondige burgers.

De modernisering van de woningbouw wordt in deze bijdrage geanalyseerd als het resultaat van onderhandelingsprocessen tussen netwerken van professionele en niet-professionele betrokkenen. De vraag wat ‘goed wonen’ voor wie inhield en welke rol industrialisering en standaardisering daarbij moesten spelen, was bijvoorbeeld van meet af aan omstreden.

Het Woningcongres in 1920 in Amsterdam vreesde bijvoorbeeld in meerderheid dat een radicale standaardisering — noodzakelijk voor verdergaande industrialisering — weinig te kiezen overliet voor woningbouwverenigingen, bouwvakarbeiders en zelfs niet voor architecten en bouwondernemers.

Vernieuwingsgezinde ingenieurs en architecten daarentegen zagen de rationalisering van bouworganisatie en productiewijze als de aangewezen manier om goede woningbouw betaalbaar te maken en aan de toenemende wooneisen te voldoen. Zij gaven dan ook met enige regelmaat blijk van hun frustratie over gemiste kansen en onbenutte technische mogelijkheden in de woningbouw. Zo zag architect Jan Wils in 1920 nog geen enkel teken dat op een moderne aanpak van de woningbouw leek. Net terug van een studiereis in Amerika hekelde hij in het dagblad Het Vaderland het conservatisme op de Nederlandse bouwplaats:

“Waar bespeurt men iets van zuinig gebruik van hulpmaterialen, als steigers betonmolens, enz.; waar stelt men de elektriciteit in de plaats van de arbeider om het mechanische werk te doen... Is het de sleur, is het de onwil of wat is het, dat men maar steeds blijft bouwen zoals het vroeger werd gedaan: dat men de steigers bij de bouwwerken ziet oprichten.... Met onhandige palen om te bouwen en te binden; dat de mortel nog met vermoeide bewegingen met kleine schepjes tegelijk moet worden uitgespreid; dat de steenen op een moeilijke, onhandige manier naar boven moeten worden gezeuld?” [Wils, 1920].

Zijn confronterende opmerkingen vormen een vertrouwd refrein in de modernistische kruistocht tegen de achterlijkheid van het bouwbedrijf in de 20^e eeuw.

Traditioneel of niet, het ontwerp, de constructie en de toerusting van het Nederlandse woonhuis zijn vanaf het begin van de 20^e eeuw ingrijpend veranderd. Arbeidsbesparende constructiesystemen volgden elkaar in snel tempo op. Vergde een etagewoning van 60 m² in 1922 nog 1664 arbeidsuren bij een constructie in vier lagen, in 1993 was met de bouw van een soortgelijke woning van 72 m² 600 uur gemoeid [Vreeze, 2001].² Aan de kwaliteit van oude en nieuwe materialen, zoals baksteen, hout, beton, plaatmateriaal en kunststof, werd permanent gesleuteld. Behalve bouwwijze en materiaalgebruik kwamen nieuwe woningtypen, ontsluitingswijzen en woningplattegronden tot stand en breidde de technische toerusting van de woning zich uit. Terwijl de aansluiting op de waterleiding, het riool en het gas- en elektriciteitsnet rond 1900 nog ver buiten het bereik van de massa lag, zijn deze systemen nu standaard in iedere woning aanwezig. Na de Eerste Wereldoorlog kregen nieuwe woningen een wettelijk verplichte douche en centrale verwarming. In het buitenland verwierf de Nederlandse volkshuisvesting een goede reputatie. De internationale waardering betrof onder andere

.....
² Als er in twee lagen werd gebouwd, bedroeg het aantal arbeidsuren zelfs 2065 uur.

de gevarieerde en hoogwaardige architectuur in de jaren twintig van de vorige eeuw, de royale stedenbouwkundige opzet van stadsuitbreidingen in de wederopbouw, en de sanering van negentiende-eeuwse stadswijken in de jaren zeventig van de vorige eeuw. De discrepantie tussen het conservatieve imago van de woningbouw en de behaalde resultaten wijst op een bijzonder en complex patroon van modernisering.

ONOPVALLENDE MODERNISERING

Kleinschaligheid, op prijsconcurrentie georiënteerde bedrijfsvoering en de per project wisselende uitvoeringsomstandigheden stonden de introductie van nieuwe materialen en de standaardisatie van bouwmethoden lange tijd in de weg. Tot ver in de 20^e eeuw werden woningen met vertrouwde materialen en volgens beproefde methoden gebouwd. Grosso modo bleef het tot aan de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk om dragende muren en gevels in baksteen uit te voeren, om hout te gebruiken voor vloeren, binnenwanden, trappen, kozijnen, deuren en ramen, en daken met pannen en houten beschot af te leveren.

Gezien deze karakteristieke eigenschappen van het woningbouwbedrijf formuleerden modernisten zoals Jan Wils een vanuit bedrijfseconomisch oogpunt onverantwoorde ambitie voor de bedrijfstak. Ambachtelijk geproduceerde huizen bleven tot in de jaren zestig van de vorige eeuw per vierkante meter goedkoper, omdat hoge administratie- en transportkosten en investeringen in een uitgebreid machinepark vermeden konden worden. Weliswaar schoot de woningproductie van de 2200 in 1920 ingeschreven kleine bouwbedrijven naar modernistische maatstaven tekort, rekenkundig was men geheel bij de tijd [Prak, 1991].

Het behoudend karakter van de woningbouw in de eerste helft van de 20^e eeuw is niet alleen tot economische factoren te herleiden. Ook de geringe bereidheid van gefortuneerde opdrachtgevers om afstand te doen van het risicoloze bakstenen huis met kamer en suite was weinig bevorderlijk voor de modernisering van de woningbouw [Prak, 1991]. Weliswaar was een enkele individuele opdrachtgever bereid innovatieve bouwmethoden en vormvernieuwingen een kans te geven, maar deze experimenten hadden weinig invloed op de massabouw. Institutionele opdrachtgevers zoals woningbouwcorporaties en gemeentelijke woningdiensten zagen in de standaardisering van bouwproducten en woningtypen in veel gevallen een beperking van hun keuzevrijheid.

Buiten de bouwplaats waren technische vernieuwingen gemakkelijker te realiseren [Vreeze, 1993; Sprenger, 1993; Pries, 1995]. Vanaf het einde van de 19^e eeuw namen industriële werkplaatsen en fabrieken een deel van de arbeid van de bouwplaats over. De schaalvoordelen van een fabriekmatige productieorganisatie maakten de inzet van machines en kennisontwikkeling mogelijk. In serieproductie vervaardigde artikelen uit steen-, verf- en timmerfabrieken verdrongen met succes handmatig tot stand gekomen producten. Deze industrieel geproduceerde producten vonden vrijwel zonder problemen hun plaats in het bouwproces, zolang ze niet gezichtsbepalend waren.

Het overnemen en aanpassen of adopteren van elders uitgevonden werktuigen en materialen verliep aanzienlijk trager. Naast kant-en-klare houtproducten kwamen er geleidelijk steeds meer machinaal vervaardigde bouwelementen van ijzer, kunststof en aluminium, en elektrisch aangedreven machines

en gereedschappen beschikbaar. De overname van technische innovaties bracht ook minder investeringen en risico's met zich mee.

Niettemin stelde de integratie van 'bedrijfsvreemde' kennis, productiemethoden, materialen en gereedschappen in het bouwproces de betrokkenen voor nieuwe technische opgaven. Technologieën uit andere technologische tradities veroorzaakten in veel gevallen fricties met bestaande bouwpraktijken en vertrouwde probleemoplossingen. De gangbare, ambachtelijke productiewijze liet flexibiliteit en improvisatie toe in de voorbereiding en uitvoering. Prefabricatie van woningonderdelen vroeg daarentegen om straffe coördinatie, kwaliteitsbewaking en afstemming van maatvoering en materiaaleigenschappen. Toeleverende bedrijfstakken zoals de beton- en de chemische industrie zagen in de woningbouw nieuwe afzetmogelijkheden voor hun grondstoffen. Deze industrieën hadden echter een lange weg te gaan alvorens hun producten in de bouwpraktijk werden opgenomen. Het timmeren van bekistingen en het aanmaken van beton vergden volgens betonproducenten vakkennis en vaardigheden, terwijl aannemers en bouwvakarbeiders zulke werkzaamheden als ongeschoolde arbeid beschouwden. De geschiedenis van de betonarbeid en de carrière van kunststof in de bouw laten zien dat het traject van bulkproductie naar bruikbare beton- en kunststoftoepassingen nogal wat overreding, wederzijdse gewenning en aanpassing vergde [Bervoets, 2003].

Op de bouwplaats konden oude technologieën zich handhaven ondanks een breed scala aan nieuwe technologieën. Dat kwam onder andere, omdat vertrouwde grondstoffen, gereedschappen en technieken beetje bij beetje verbeterd werden. Door talloze synthetische toevoegingen en bewerkingen van hout en houtpulp kon hout zich handhaven als afwerkings- en constructiemateriaal. Handmatig aangedreven zagen, boren en slijpstenen veranderden in elektrisch, snoerloos lichtgewicht gereedschap. Door baksteen en beton te combineren kon geprofiteerd worden van de materiaaleigenschappen van beide grondstoffen. Naast synthetische lijmen bleven spijkers en schroeven in gebruik.

DE POLITISERING VAN HET WONINGVRAAGSTUK

De geschiedenis van de volkshuisvesting vestigt vooral de aandacht op de overheid als aanjager van technische innovatie in de woningbouw. Het beeld van de overheid als eenduidige en alomtegenwoordige regisseur steunt vooral op de betekenis van de Woningwet van 1901 en de uitvergroting van de rol van de nationale overheid in de periode van wederopbouw. Vanuit techniekhistorisch perspectief moet dit beeld gecorrigeerd worden. Van tijd tot tijd stimuleerden overheden technische innovaties door nieuwe regelgeving en het verstrekken van subsidies. In tegenstelling tot het lokale bestuur zette de nationale overheid haar kaarten echter even zo vaak op marktwerking of temporisering van innovaties ten behoeve van het conjunctuurbeleid.

De modernisering van de Nederlandse woningbouw steunt in het overgrote deel van de eeuw op een aanzienlijk bredere en wisselend samengestelde constellatie van actoren. Al in de 19^e eeuw kregen medici door hun huisbezoek in sloppenwijken oog voor de samenhang tussen woningkwaliteit en volksgezondheid. Aangezien er voor architecten en ingenieurs in deze periode weinig prestige in de

woningbouw te behalen viel, stonden artsen voor de taak om de bedenkelijke bouwkundige staat van grote delen van het woningbestand openbaar te maken. Zij verzamelden gegevens over het aantal kubieke meters lucht per bewoner, de aanwezigheid van sanitaire voorzieningen en andere factoren die schadelijk voor de volksgezondheid werden geacht. Het door medici geïnstigeerde woningonderzoek mondde uit in een programma van eisen voor arbeiderswoningen dat het belang van goede bezonning en een ruime licht- en luchttoevoer onderstreepte. De kwaliteit, de betaalbaarheid en de omvang van de woningvoorraad groeiden onder invloed van medische publicaties uit tot publieke kwesties, die door wisselende coalities van deskundigen en leken aan de orde werden gesteld.

De politisering van het woningvraagstuk creëerde een breed draagvlak voor technische innovatie van de woningbouw. In dat licht bezien zijn overheidsinterventies in de eerste helft van de 20^e eeuw niet als het beginpunt, maar als het sluitstuk van maatschappelijke initiatieven tot bouwkundige innovatie te beschouwen. Zonder maatschappelijk draagvlak hadden overheidsinspanningen om de kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkeling van de woningvoorraad te reguleren weinig kans van slagen. Oorspronkelijk was de Woningwet van 1901 ook zo bedoeld. Overeenkomstig de visie van haar sociaal-liberale initiatiefnemers schiep de Woningwet slechts de randvoorwaarden, waarbinnen lokale overheden en het particuliere initiatief een belangrijke rol kregen toebedeeld.

GEORGANISEERD TEGENSPEL

De in de Woningwet omschreven configuratie van ‘belanghebbenden en belangstellenden’ articuleerde en beproefde nieuwe ontwerpprincipes, bouwtechnieken en materiaaltoepassingen in uiteenlopende lokale netwerken en institutionele verbanden. Niet-commerciële opdrachtgevers, geëngageerde architecten en ingenieurs, politici en gebruikersgroepen verkenden in de jaren twintig van de vorige eeuw de grenzen van het technisch mogelijke en het maatschappelijk haalbare. Waar mogelijk schroefden zij door samenspel en tegenspraak de gangbare normen in de woningbouw op. Woningverbetering was koren op de molen van arbeiders- en vrouwenorganisaties. De maatschappelijke manifestatie van deze emancipatiebewegingen viel samen met het optreden van sociaal bewogen groepen van ingenieurs, architecten en woningopzichteressen die professionele erkenning nastreefden. De volkswoning fungeerde voor elk van deze groepen als icoon van hun emancipatie.

Onder invloed van de vrouwenemancipatie kwam het ‘vrouwelijk woningtoezicht’ tot ontwikkeling. Woningbouwverenigingen schakelden in het sociaal werk geschoolde opzichteressen in om de onderhoudskosten en andere beheerproblemen te voorkomen of te verminderen. Vanwege hun toezichthoudende taak in sociale woningbouwcomplexen en hun specifieke deskundigheid op het gebied van gebruiksgemak en woninggebruik onderzochten woningopzichteressen ondeugdelijke woningen en adviseerden over bouwplannen en woningnormen.

Tegelijkertijd manifesteerden vrouwenorganisaties zich op woningbouwkundig gebied om de mogelijkheden van techniekontwikkeling ten gunste van vrouwen aan te wenden. Het idee was om vanuit een huishoudelijk perspectief aan te geven welke veranderingen bijdroegen aan het wooncomfort en het gebruiksgemak. Meer dan andere bewoners liepen huisvrouwen op tegen ontwerpfouten en

andere bouwkundige blunders. Tot op heden buigen vrouwenadviescommissies zich over plattegronden en voorzieningen in en om de woning om na te gaan of die zijn toegesneden op de eisen van de vrouwelijke eindgebruiker.

Particuliere en gemeentelijke woningbouwverenigingen gebruikten hun positie als opdrachtgever om architectonische vernieuwingen een kans te geven en veelbelovende en gerenommeerde architecten in te schakelen bij het ontwerp van volkswoningen. Architecten van de Delftse School en het Nieuwe Bouwen lieten herkenbare sporen na in de volkswoningbouw. Hun bijdragen droegen in verschillende mate bij tot vormvernieuwing en typologische en constructieve verbeteringen. De door de Engelse Art en Craft-beweging geïnspireerde Amsterdamse School kon door tussenkomst van woningbouwverenigingen woningprojecten van een ongekennde stedenbouwkundige allure realiseren [Woud, 1983; Stieber, 1998].³ De Amsterdamse School maakte de gevelwand tot een basiselement in de stedenbouwkundige compositie en verlegde daarmee de aandacht van de individuele woning naar het bouwblok. Het gebruik van gewapend beton voor skelet en gevelwand bleef voor het oog verborgen door een rijk geornamenteerde en met baksteen beklede afwerkingslaag. Deze voor de woningbouw nieuwe constructiemethode maakte door het gebruik van baksteen en de zorgvuldig detaillering een ambachtelijke uitstraling en een uitbundige vormtaal mogelijk.

De initiatieven van vrouwenorganisaties om het wooncomfort en het gebruiksgemak te verbeteren liepen in de jaren twintig van de vorige eeuw parallel aan de belangstelling van architecten van het Nieuwe Bouwen voor de functionaliteit van de woningplattegrond. Veranderingsgezinde ingenieurs en modernistische architecten legden zich toe op experimenten met kostenbesparende materialen, arbeidsbesparende bouwmethoden en het gebruik van mechanische hulpmiddelen. Ze lieten zich leiden door de gedachte dat massaproductie kwalitatief goede woningen voor de lagere inkomensgroepen zou brengen. In de jaren twintig experimenteerden gemeentelijke woningdiensten uit economische overwegingen met betonsystemen, houtskelet- en staalskeletbouw, nieuwe woningtypen, betonplaten als fundering, waarop lichte constructies van één bouwlaag werden aangebracht. Bouwkundige experimenten moesten inzicht geven in de vraag welke winst er te behalen viel met nieuwe constructiemethoden en materialen. De architecten die bij deze experimenten betrokken waren, ontleenden hun ervaringen dikwijls aan de utilitaire bouw waar nieuwe constructiemethoden en materiaaltoepassingen vanwege hun grootschaligheid al eerder waren geïntroduceerd. Ook de technische toerusting van de woning (toilet, douche, centrale verwarming, warmwatervoorziening, lift en dergelijke) stond bij modernistische architecten, woningbouwverenigingen en vrouwenorganisaties hoog op de agenda.

De ervaringen met het opdrachtgeverschap, het beheer en het gebruik van woningen leidden bij woningbouwverenigingen, gemeentelijke woningdiensten en consumentenorganisaties tot suggesties voor het bijstellen van nieuwe ontwerpen, van bouwprogramma's en van de uitvoeringsaanpak, die de gebruikskwaliteit van woningen ten goede kwamen.

.....
³ Architectuurhistorici hebben de laatste jaren nadrukkelijk afstand genomen van het idee dat de Amsterdamse School 'traditioneel' zou zijn.

Onder druk van de bezetter kwam de regie over de woningbouw in de Tweede Wereldoorlog te liggen bij een regeringscommissaris die bij volmacht regeerde. Lokale overheden, woningbouwverenigingen, consumentenorganisaties en individuele woningdeskundigen stonden geheel buitenspel. Met een beroep op een efficiënte aanwending van schaarse middelen en woningnood werd dit centralistische beleid na afloop van de oorlog voortgezet. Het herstel van infrastructuur en productiecapaciteit, noodzakelijk voor het op gang brengen van export en industrialisatie, kreeg voorrang op het wegwerken van het woningtekort. Om toch iets aan het nijpende woningtekort te doen, moesten de zogenaamde Duplexwoningen (woningen die tijdelijk in tweeën werden gesplitst) uitkomst bieden. Het nationale subsidiebeleid moedigde gemeenten aan om met nieuwe, arbeidsbesparende bouwsystemen extra contingenten woningen in de wacht te slepen. Gemeenten gingen daardoor als opdrachtgevers voor de bouw van grote aantallen woningen fungeren, die pas na de bouw aan woningbouwverenigingen werden overgedragen. Onderhouds- en gebruiksproblemen werden daardoor niet meer teruggekoppeld naar opdrachtgevers, architecten en aannemers. Bouwondernemingen waren slechts bereid tot kostbare investeringen in nieuwe bouwsystemen als continuïteit gegarandeerd was. In de jaren vijftig van de vorige eeuw dekten zij hun investeringsrisico's af door continu-contracten met gemeenten en in de jaren zestig van die eeuw door grootschalige bouwprojecten.

De technocratische aanpak van het woningvraagstuk resulteerde in een steeds grotere rigiditeit van het bouwproces en een saaie woonomgeving, waarin gelijksoortige rechthoekige blokkendozen overheersten.⁴ *“Ontwerpbeslissingen werden ondergeschikt gemaakt aan de optimale randvoorwaarden voor gietbouw en montagebouw: de verhardingstijd van beton en de lengte van de kraanbaan.”*, zo luidde een treffende conclusie over deze episode in de bouwgeschiedenis [Vreeze, 1993]. Verspringingen in de gevel, openingen in het bouwblok, afwijkende hoekoplossingen die in de jaren twintig van de vorige eeuw voor een levendig straatbeeld zorgden, werden nu uit oogpunt van een efficiënte productie en van kostenbeheersing vermeden. Geluids- en warmte-isolatie, klimaatbeheersing en duurzaamheid lieten te wensen over.

Het Bouwcentrum kon zich niet aan het technocratisch tij onttrekken [Daru, 1999]. Het Bouwcentrum baseerde haar werkwijze op een extrapolatie van bestaande tendensen en pikte daardoor initiatieven tot vernieuwing niet of te laat op [Werkman, 1964]. Aan de brug die rationeel bouwen volgens zijn directeur Van Ettinger kon slaan tussen behoefte en capaciteit ontbraken belangrijke pijlers [Ettinger, 1963].

Vanaf 1959 ventileerde het architectenblad Forum bij monde van jonge architecten als Van Eyck, Bakema en Hertzberger nieuwe denkbeelden over een kleinschalige, gevarieerde en kleurige woningbouw. Dat het giste onder architecten bleek ook uit het fameuze boek van architect N.J. Habraken, ‘De dragers en de mensen’ uit 1961 [Habraken, 1961]. Habraken propageerde een ontwerpsysteem waarbij het casco (de dragende delen) gescheiden werd van het inbouwpakket. Dit concept maakte het mogelijk om met een computerprogramma flexibel in te spelen op de woonwensen en voorkeuren van individuele bewoners. Het kader (het moeilijk veranderbare deel van de woning) zou dan voor rekening en verantwoording van een beherende woninginstantie komen. In het voetspoor van

.....
⁴ Technocratisch betekent hier dat economische en technische rationaliteit prevaleerden en dat minder machtige belanghebbenden buiten de besluitvorming worden gehouden.

Habrakens boek ontstond in 1964 de Stichting Architecten Research (SAR), een bundeling van architectenbureaus, die aan het keurslijf van overregulering en de middelmatigheid van de bestaande massabouw wilde ontkomen. Een poging van het Bouwcentrum om deze initiatieven te incorporeren in het ‘Handboek van de ontwikkelingscyclus laagbouw’ resulteerde in enorme checklisten en procedureel geharrewar tussen landelijke en regionale deskundigen.

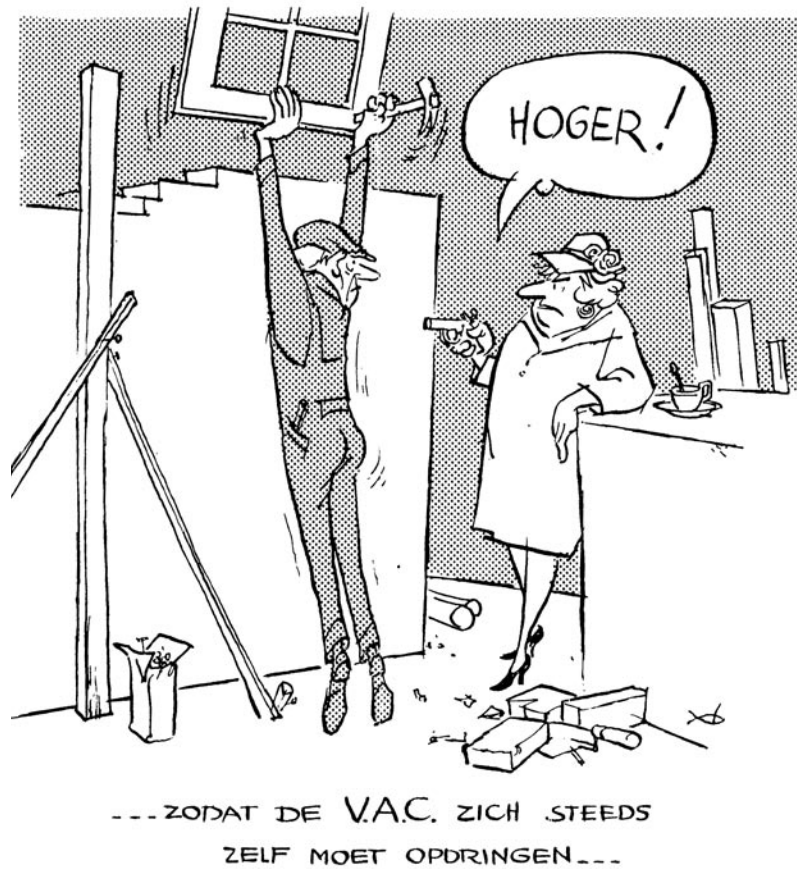
De Nationale Woningraad (NWR) pikte het vernieuwingssignaal op met de Open Catalogus [Hoff, 1971]. De catalogus was bedoeld als instrument om tegemoet te komen aan *“de behoefte aan gedifferentieerde eindproducten bij de steeds zelfstandiger wordende consument.”* [NWR, 1994]. De NWR pleitte voor gestandaardiseerde, industrieel vervaardigde onderdelen, waaruit bewoners als het ware vrijelijk konden kiezen. De Open Catalogus was een ontwerpsysteem dat met een minimumpakket aan standaardelementen (zoals kolommen, wanden, vloeren, trappen, liften, gevels) een optimum aan keuzemogelijkheden bood. De Open Catalogus was bedoeld als overzicht van alle gestandaardiseerde bouwonderdelen en -constructies. De NWR repte in dit kader van *“open in plaats van de naoorlogse gesloten bouwsystemen.”* De Open Catalogus kwam uiteindelijk niet van de grond ondanks de steun van vernieuwende volkshuisvesters als architect Van Tijen.

Ook de uitkomsten van woonwensen- en woonwaarderingsonderzoek — die een consequente voorkeur voor eengezinswoningen en laag- en middenbouw lieten zien — vielen weg tegen het geweld van grootschaligheid en productiecijfers. Geprofessionaliseerde organisaties, zoals de NWR en de Nederlandse Huishoudraad, waren beter toegerust om een partijtje mee te blazen in de talrijke studietoelagen dan lokale organisaties die meestal uit vrijwilligers bestonden. Tegen dit licht bezien lijken de aanhoudende pogingen van vrouwenadviescommissies om op lokaal niveau een voet tussen de deur te krijgen een ‘mission impossible’. In tegenstelling tot de landelijke professionals van de Woningraad en de Nederlandse Huishoudraad waren VAC-leden minder geneigd mee te gaan in de logica van rationalisering en planning. Juist de spelers die in de voorafgaande periode als antenne fungeerden voor veranderende maatschappelijke aspiraties en ambities op het gebied van de woningkwaliteit, hadden het nakijken als het op besluiten aankwam. Desalniettemin feliciteerden de VAC-vrouwen en de Nederlandse Huishoudraad de minister eensgezind met de miljoenste naoorlogse woning in 1962. Geheel in lijn met hun constructief-kritische adviestraditie meenden NHR en VAC dat het *“naast voldoening over kwantiteit thans op onze weg ligt ons te bezinnen op woonkwaliteit.”*

De ‘vrije geluiden’ in de architecten- en volkshuisvestingswereld waren een voorbode van het radicale protest dat zich manifesteerde aan het bewonersfront. Krakkers en actiegroepen in saneringsbuurten hadden weinig boodschap aan de stille diplomatie van vrouwenorganisaties en woningbouwverenigingen. Onder de leuzen ‘Bouwen in open gaten’ en ‘Bouwen voor de buurt’ demonstreerden zij luid en duidelijk tegen kaalslag en grootschalige nieuwbouwprojecten, die het kwetsbare sociale weefsel en het gevarieerde voorzieningenniveau in negentiende-eeuwse renovatiewijken zou vernietigen. Tegelijkertijd verschafte zij zich toegang tot leegstaande bedrijfspanden, scholen en woningen om individuele woonruimte of wooncollectieven te creëren. Geruggensteund door de SAR en vergelijkbare methoden om kleinschalig en gevarieerd te bouwen gaven activistisch ingestelde consumentengroepen het streven om de woningkwaliteit te verbeteren een nieuw elan. Een reeks

Figuur 21.1

...Zodat de VAC zich steeds zelf moet opdringen....

van deze vrijmoedige en creatieve oplossingen voor de woningnood onder studenten en meestal jonge woningzoekenden werd achteraf gelegaliseerd. Het spoorde gemeenten aan tot het bouwen van woningen voor jonge alleenstaanden (HAT-woningen). Evenals in het verleden bleek van economische tegenslagen echter eveneens een impuls tot innovatie te kunnen uitgaan. Geholpen door de energiecrisis van 1972 maakte milieuvriendelijk bouwen zijn entree op de woningbouwagenda.

De in 1997 uitgebrachte VAC-kwaliteitswijzer geeft een aardige indicatie van de verbreding van die agenda sinds de Woningwet van 1901. Behalve bekende criteria als bruikbaar, doelmatig, gezond, comfortabel, onderhoudsvriendelijk en hygiënisch dienen woningen veilig, toegankelijk en duurzaam te zijn. Ook het voorzieningenniveau, de flexibiliteit van de woningindeling, de differentiatie van woningen, compact bouwen en de toenemende geluidhinder in de woonomgeving komen in de kwaliteitswijzer aan de orde. De zelfverzekerde presentatie van een *“integrale visie op de gebruikskwaliteit van woning en woonomgeving”* heeft onverkort tot doel het *“perspectief van de (toekomstige) gebruiker niet te laten ondersneeuwen door financiële, beheer- en ontwerpbelangen.”* [VAC-kwaliteitswijzer, 1997].

BOUWEN VOOR DE TOEKOMST

In tegenstelling tot de sombere inschatting van modernistische architecten en beleidsmakers heeft het woningbouwbedrijf anno 2004 tal van branche-eigen en branchevreemde innovaties geabsorbeerd. Onder maatschappelijke druk transformeerde de woningbouw in de 20^e eeuw geleidelijk van een ambachtelijk naar een industrieel bedrijf. Artsen, woningbouwverenigingen, vrouwenorganisaties, woningopzichteressen, en architecten en politici wierpen zich in deze periode op als zaakwaarnemers en bemiddelaars, die namens bewoners en producenten onderhandelden over de normen voor woonkwaliteit en de daarbij behorende bouwkundige opgaven. De voortdurende uitbreiding en kwalitatieve bijstelling van het woningbouwprogramma zetten bestaande routines en gebruiken in de woningbouw onder druk en deden technische innovaties gedijen.

Levensbeschouwelijke visies en professionele tegenstellingen kleurden de uitkomst van onderhandelingsprocessen over de esthetische, de bouwtechnische en de gebruikskwaliteit van woningen. Tegelijkertijd bepaalden eerder genomen technische beslissingen hoe de maatschappij omging met de ontwikkeling van techniek. De kleinschalige bouwexperimenten in de jaren twintig van de vorige eeuw laten zien dat maatschappelijke betrokkenheid en technische openheid elkaar beïnvloeden, terwijl overheidsdirigisme en de grootschalige systeembouw in de jaren vijftig en zestig van die eeuw belanghebbenden op afstand zetten. Sommige technieken en maatschappelijke constellaties lieten kennelijk meer opties open dan andere.

Onderhandelingen over woonkwaliteit werden gevoed door veronderstellingen over de competenties en voorkeuren van producenten en bewoners. Het woongedrag voegde zich zelden naar de verwachtingen die in de gebouwde omgeving waren vastgelegd. Integendeel, niet alleen liepen de meningen van architecten, belangengroepen en woningdeskundigen over de gebruiker uiteen, er traden ook regelmatig fricties op tussen verondersteld en feitelijk gebruik. Gezien de lange levensduur van woningen en de uiteenlopende wensen van elkaar opvolgende bewoners is dat niet verwonderlijk.

Als er iets duidelijk wordt uit deze terugblik op deze turbulente episode in de woningbouwgeschiedenis, dan is het wel dat maatschappelijk draagvlak voor bouwopgaven bijdraagt aan een goed woonklimaat. Aan het tot stand komen van Vinex-wijken — tot aan 2015 goed voor een miljoen nieuwe woningen — lagen echter veel ronden van inspraak en advies ten grondslag. Desondanks pakken de sombere wolken zich nu al samen boven deze poging om woonwensen, minder ecologische belasting, economische haalbaarheid en het toenemend beslag op de openbare ruimte met elkaar te verzoenen. Kortom, het is de vraag of succesvolle strategieën uit het verleden wel toereikend zijn om nieuwe opgaven op te lossen. Het lijkt er meer op dat het nieuwe bouwen steeds opnieuw moet worden uitgevonden door argumenten uit te wisselen en te onderhandelen over het bewonen.

REFERENTIES

- Bervoets, EML (2003). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Walburg Pers, Zutphen
- Daru, M (1999). *De parelketting van Ettinger. Op- en neergang van het Bouwcentrum en de*

bouwstichtingen 1943-jaren tachtig en de maakbaarheid van de bouw. Paper Conferentie Maakbaarheid

- Ettinger, J van (1963). *Rationeel bouwen brug tussen behoefte en capaciteit*. Causerie Baksteendag Bouwcentrum. Nirov Ned XXIV 3
- Habraken, NJ (1961). *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Heruitgave Stichting Architecten Research (SAR), Eindhoven
- Hoff, CM van den (1971). *De invloed van woningcorporaties op de structuur van de bouwnijverheid*. Inleiding NWR-congres; Archief NWR 1.151 Congressen
- Prak, NL (1991). *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*. TU Delft, afdeling Bouwkunde, Delft
- Pries, F (1995). *Het management van innovatie in de bouwnijverheid*. Proefschrift. Erasmus Universiteit Rotterdam
- Sprenger, JJC (1993). *Bouwnijverheid en installatiebedrijven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*. Nederlands Economisch Historisch Archief, Amsterdam
- Stieber, N (1998). *Housing Design and Society in Amsterdam. Reconfiguring Urban Order and Identity, 1900-1920*. Chicago, Londen
- Turpijn, W (1987). *In de schaduw van de volkshuisvesting. Een studie over de zelfwerkzaamheid van bewoners*. Vuga, Den Haag
- VAC-kwaliteitswijzer (1997). *Integrale visie op de gebruikskwaliteit van woning en woonomgeving*. VAC, Utrecht. p. 8
- NWR (1974). *Voorlopige conceptnota inzake operationalisering Open Catalogus*. Archief NWR 1.151.4 Normalisatie, standaardisatie 23 juli
- Vreeze, N de (1993). *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Nationale Woningraad, Almere
- Vreeze, N de (2001). *6,5 Miljoen woningen. 100 Jaar woningwet en wooncultuur in Nederland*. 010, Rotterdam. p. 121
- Werkman, G (1964). Extrapolatie van woondenkenbeelden. *Bouw*, nr. 6, pp. 172-174
- Wils, J (1920). *Het Vaderland*
- Woud, A van der (1983). *Het Nieuwe Bouwen internationaal*. CIAM, Volkshuisvesting, Stedebouw Delft, Delftse Universitaire Pers

Werken aan het gewone

*N. John Habraken*¹

INLEIDING

Wonen is gewoon. Het is het meest alledaagse wat er is en een discussie over het wonen is een discussie over de alledaagse omgeving. Die kan van hoge kwaliteit zijn. Beelden van Amsterdam, Venetië, Parijs, Barcelona en Londen uit de 17^e eeuw herinneren ons daaraan. Maar ook omgevingen die minder vertrouwd zijn in de westerse cultuur, zoals Beijing vanaf de Ming-dynastie, of historisch Cairo, Tunis of Kyoto vertoonden geheel andere, maar minstens even rijke en vitale stedelijke weefsels. Ook de kleinere stedelijke nederzettingen rond de Middellandse Zee met hun ‘romantische’ stegen en pleinen en continuïteit van materiaal en detail getuigen van de vitaliteit van het alledaagse. Evenals de kampongs in Zuidoost-Azië.

¹ Emeritus hoogleraar Massachusetts Institute of Technology (MIT), Department of Architecture, Apeldoorn.

Figuur 22.1

*Hong Kong, detail van een woon-
gebouw van veertig verdiepingen, de
standaardhoogte voor woningbouw-
projecten.*

Zulke historische voorbeelden hebben nog steeds een grote aantrekkingskracht op de hedendaagse bezoeker. We ervaren ze niet zozeer als architectonische producten, maar meer als resultaat van een samenleving van wonen en bouwen waarbij leek en vakman beiden betrokken waren en waar het individuele huis, hoewel zelfstandig, deel was van een veel groter geheel. Niettemin, een vergelijking van de vogelvluchtafbeelding van Venetië in de 16^e eeuw (Figuur 22.2) en het gezicht op een stedelijk weefsel in Tokio (Figuur 22.3) leert ons dat Venetië in het verleden zijn deel aan onaantrekkelijke gebouwen had en dat Tokio verschillende karakteristieke gebouwtypen vertoont; stedelijke weefsels laten zich niet gauw samenvatten. Toch houdt een stad als Venetië de relatie met de menselijke schaal en domineert massaliteit in de hedendaagse stad.²

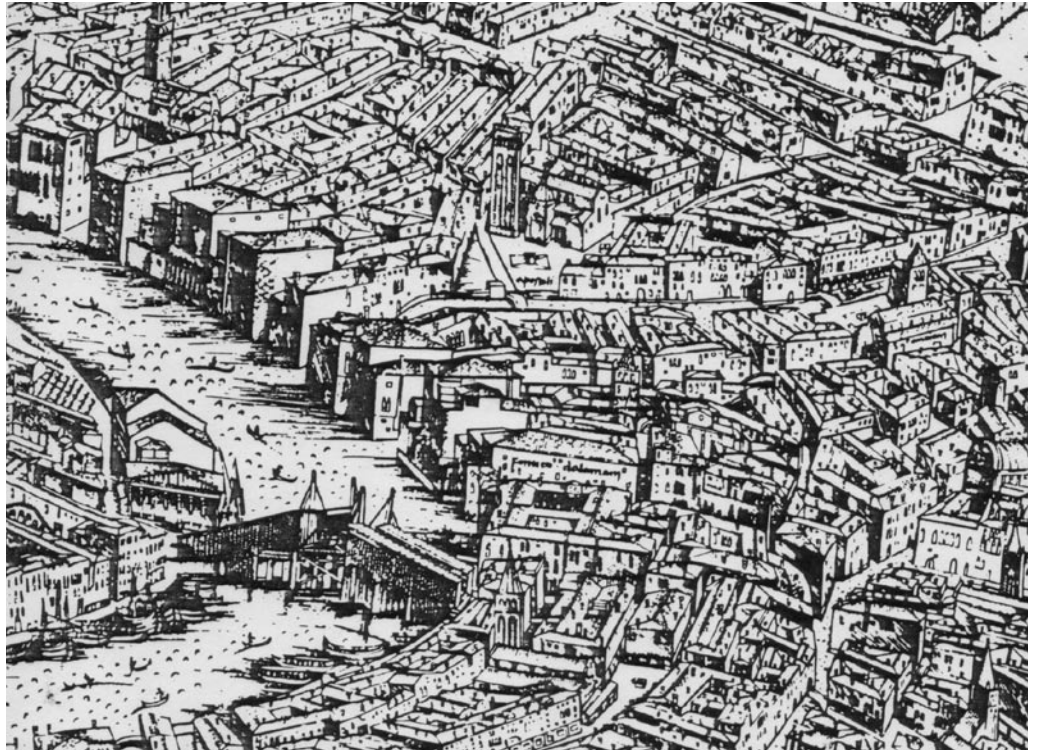
De afgelopen eeuwen zijn de gewone man en vrouw geëmancipeerd, kregen beschikking over een geheel arsenaal van voorzieningen in de woning en zijn nu beter geïnformeerd dan menig vorst in het verleden, terwijl individuele expressie hoog wordt aangeslagen. Waarom is dit individu niet herkenbaar in de stad van vandaag, terwijl we juist die historische stad waarin zoveel minder individuele vrijheid was als menselijk ervaren? De eigentijdse stad is nu bovenal een professioneel product dat de inwoner wordt aangeboden. Het gebouw wordt beoordeeld als architectuur: de prestatie van een ontwerper. In de dichtbebouwde stad van vandaag drukt het wonen zich niet meer uit in de gebouwde vorm, maar is een habitus geworden van gebruik dat verslijt en consumeert. Die verwijdering van de professionele wereld tot de alledaagse omgeving is het onderwerp van mijn bijdrage.

Het alledaagse is per definitie vertrouwd, maar het krijgt zelden aandacht. Neem bijvoorbeeld de buitenwijken van de Amerikaanse cultuur: 'suburbia'. Ik vroeg eens in gezelschap van Amerikaanse

.....
² Om Tokio geen onrecht aan te doen: een groot deel van deze metropool bestaat uit heel dichte laagbouw van individuele huizen aan smalle straten met alle kwaliteiten van een weefsel op menselijke schaal. Maar deze gebieden zijn niet karakteristiek voor de meeste metropolen vandaag de dag.

Figuur 22.2

Venetië, detail van de kaart van Jacopo de Barbari uit 1500.

Figuur 22.3

Tokio, gezicht op een deel van de nieuwe stad.

Figuur 22.4

Huis in Hyde Park, Austin, Texas.
De voor de Amerikaanse 'suburb' type-
rende tuinen zonder erfscheiding.
Het type 'porch' van dit huis is een
lokaal kenmerk van deze woonbuurt
van rond 1925.

architecten waarom daar nooit schuttingen te zien waren (zie Figuur 22.4). Men bleef een antwoord schuldig. *“Je moet een buitenlander zijn om zo’n vraag te stellen”* merkte iemand op. Terecht, want elders in de wereld worden erfscheidingen altijd gemarkeerd. Waar buiten Amerika de ‘suburban’ levensstijl van het vrijstaande huis wordt nagevolgd, wordt het eigen terrein altijd gemarkeerd en in veel landen zijn ommuurde tuinen met poorten normaal. Het Amerikaanse fenomeen heeft geen historisch precedent. Het ideaal van de wijde prairie is erin vervat: *“don’t fence me in...”* Zelfs waar huizen enkele meters van elkaar staan, worden erfscheidingen alleen zichtbaar, wanneer een van de burens het gras maait.

De kracht van het alledaagse is dat we het onbewust kennen. Het wordt pas zichtbaar als het bedreigd wordt. Wanneer in Amerika een woonstraat drukker wordt door doorgaand verkeer verschijnt de scheiding tussen straat en erf. Wie de eerste schutting plaatst roept protest op van buurtgenoten en een discussie volgt: ineens is men zich bewust van de waarde van het gewone patroon. Dat kan leiden tot afbraak van de schutting of tot navolging van het alternatief. In het laatste geval ontstaat een nieuw patroon dat op zijn beurt verzinkt in de vanzelfsprekendheid van alledag.

Architecten plegen minachtend te spreken over ‘suburbia’ als een bolwerk van conformisme. Als men wordt uitgenodigd om een privé-woning te ontwerpen, worden collectieve voorkeuren genegeerd. Veelal huurt de opdrachtgever een architect in in de hoop iets ‘origineels’ te bewonen. Het recht op ‘zelfexpressie’ is tegenwoordig van toenemend belang. Tegelijkertijd verlangt zinvolle identificatie een gemeenschappelijke context. De tegenstelling is daarom vals. Zonder iets gemeenschappelijks

Figuur 22.5

Gerechtsgebouw met Palladiaanse gevel in New Fane, Vermont, USA. Toepassing van een internationale stijl in een lokale omgeving in de 19^e eeuw.

Figuur 22.6

Grachtengevels in Amsterdam, circa 1770. Detail uit het Grachtenboek van Caspar Philips. De getoonde gevels van de zeventiende-eeuwse uitleg sluiten direct aan bij de typologie van de oude binnenstad. Tegelijk ontwikkelde zich een varianttype van het bredere huis met een kroonlijst in de classicistische stijl.

wordt een gebouwde omgeving een dierentuin met op elke kavel een ander dier. We kunnen omgekeerd pas iets gemeen hebben als we individualiteit accepteren. Ik geloof persoonlijk dat de roep om zelfexpressie voortkomt uit een intuïtief besef dat onze omgeving niet langer een gemeenschappelijk goed is. De uniforme herhaling van eenheden waaruit de woningbouw nog steeds bestaat, ontkent zowel individualiteit als gemeenschappelijkheid. Wat er aan variatie te zien is, ontstaat door architecten die iets anders willen doen dan hun collega's verderop. Maar de bewoners herkennen daarin noch zichzelf noch een gemeenschap.

In de architectuur ontstond de aandacht voor het alledaagse pas met het Modernisme. Voor die tijd maakten architecten alleen speciale bouwwerken. Voor de rest van de gebouwde omgeving waren bouwers, vaklieden, bestuurders en bewoners bezig volgens traditionele patronen. Maar ook de architect als specialist van het bijzondere is een fenomeen van slechts enkele eeuwen. Het komt uit de Renaissance. Natuurlijk zijn er in de duizenden jaren daarvoor ook prachtige monumenten gebouwd, maar die ontstonden als een transformatie van het gewone, min of meer zoals een bloem een transformatie is van het blad. Het gewone en het bijzondere kwamen uit dezelfde bron. Pas in de Renaissance definieerde Alberti³ de architect als 'bevrijd van het alledaagse'. Hij was degene die "door middel van zijn eigen geestkracht weet wat het mooiste gemaakt kan worden voor de nobele behoeften van de mens." Vitruvius en andere schrijvers daarvoor schreven over bouwen en gebouwen. Alberti schrijft over de architect en kent hem unieke autonomie toe. Uit de Renaissance ontstond dan ook de 'Palladiaanse' architectuur, genoemd naar Andrea di Palladio wiens Neoclassicisme eeuwenlang stijlmodel was voor het bijzondere gebouw. Voordien werd een wijze van bouwen altijd genoemd naar een cultuur zoals bij de Romaanse en Gotische of Byzantijnse architectuur het geval is.

³ Leon Battista Alberti (1404-1472), vooraanstaand architect en theoreticus van de Renaissance, schreef 'De Re Aedificatoria' of 'De kunst van het bouwen' in tien boeken (ca. 1450). Mijn aanhaling volgt de Engelse versie van Rykwert, J., N. Leach, R. Tavernor (1996). MIT Press, Cambridge, Mass., London.

Vanaf de Renaissance ontwikkelde zich een formele architectuur los van de alledaagse omgeving. Zo vinden we stadshuizen en gerechtsgebouwen met prachtige Palladiaanse gevels in landen met heel verschillende woontradities zoals de VS en het tsaristisch Rusland (zie Figuur 22.5).

Een van de mooiste voorbeelden van het samengaan van deze tradities geeft het Amsterdam van de 17^e eeuw. De drie monumentale grachten, waarmee in een enkele generatie de stad bijna verdubbelde in omvang, waren een voortzetting van wat reeds in de Middeleeuwse stad te zien was. De grachten waren breder, langer en rechter, maar het stedelijk weefsel volgde een vertrouwd patroon van gracht, straat en steeg. De huizen waren groter en rijker, maar brachten een vertrouwde typologie en nieuwe varianten tot bloei (zie Figuur 22.6). Er is dan ook geen ontwerp bekend van de stadsuitbreiding van die dagen; de vroedschap besloot tot uitbreiding van de stad en iedereen begreep wat dat inhield.⁴ In diezelfde tijd werd Jacob van Campen gevraagd een nieuw stadhuis op de Dam te ontwerpen. Van hem werd iets nieuws verwacht, want het gebouw moest de stad vertegenwoordigen als centrum van de wereldhandel. Van Campens neoclassicistische stijl was internationaal gangbaar in de kringen van macht en elite. Binnen die vormtaal ontwierp hij een monumentaal gebouw dat zonder precedent was in zijn ruimtelijke organisatie.

Doordat het speciale monument zijn eigen plaats had terwijl het gewone voor iedereen vertrouwd was, kon het oppervlak van Amsterdam verdubbeld worden binnen een generatie. Voor zover bekend was er geen sprake van traumatische sociale verstoring bij deze uitbarsting van energie in zo korte tijd. Pas met het Modernisme bleken de gevestigde vormen van wonen niet meer te voldoen; de sociale omstandigheden veranderden radicaal, de vertrouwde materialen werden vervangen door beton, staal, en later kunststof; het vertrouwde ambacht werd achterhaald door nieuwe wijzen van bouwen. Als gevolg daarvan bogen architecten, ingenieurs, bestuurders en bankiers zich over de vraag hoe de gemeenschap nu gehuisvest zou moeten worden en hoe de stad van de toekomst zou moeten zijn. Voor het eerst in de geschiedenis werd het alledaagse een professioneel probleem. In Nederland legitimeerde de Woningwet van 1901 deze gang van zaken. Het probleem van het wonen, nu centraal gefinancierd en gestuurd, gaf aanleiding tot een complex bestel van ontwerpers, bouwers, bureaucraten, politici, financiers en managers die zich ertoe zetten het alledaagse te realiseren. Dit paste in de modernistische idee van een maakbare wereld en vond zijn hoogtepunt na de Tweede Wereldoorlog. De grote professionele uitdaging werd toen aangepakt met idealisme en energie, en ook met een gevoel van macht en een hang naar grote daden (zie Figuur 22.7; Figuur 22.8; Figuur 22.9).

.....
⁴ Zie voor een studie van het proces van ontstaan van de drie grachten en de Jordaan: Jansen, L. De derde vergroting van Amsterdam. 52e jaarboek van het Genootschap Amstelodanum. J.H. de Bussy, pp. 42-89. Jansen concludeert ten aanzien hiervan: *“Het is wel zo goed als zeker, dat het beroemde drie-grachtenplan eigenlijk nooit heeft bestaan.”* Hij weersprekt hiermee de opvatting dat er sprake was van een stedenbouwkundig ontwerp in de zin die wij daaraan nu geven.

De grote verwachtingen zijn voorbij, maar het alledaagse als ontwerpprobleem is nog steeds grondslag van het professionele denken. Meer dan een eeuw geleden was al duidelijk dat dit probleem historisch nieuw was. Maar dat werd beschouwd als een extra interessante uitdaging. Men vroeg zich niet af of de professionele competentie, altijd gericht op het maken van het bijzondere, zich wel leende voor het maken van het alledaagse. Het gevolg was een conflict tussen de eigenschappen van de alledaagse omgeving door de eeuwen heen en de ideologie van de professionele ontwerper. Hierna noem ik drie aspecten waaruit dat conflict blijkt.

Figuur 22.7

*Bergpolderflat, Rotterdam, W. van Tijen,
Brinkman & van der Vlugt, 1932-1934.
Begin van hoogbouw voor woningen in
Nederland.*

Figuur 22.8

*Woonflats typerend voor de naoorlogse
woningbouwarchitectuur.*

Figuur 22.9

Herhaling als gevolg van centrale ontwerpbevoegdheid. Rijtjeshuizen, typerend voor de naoorlogse woningbouwarchitectuur.

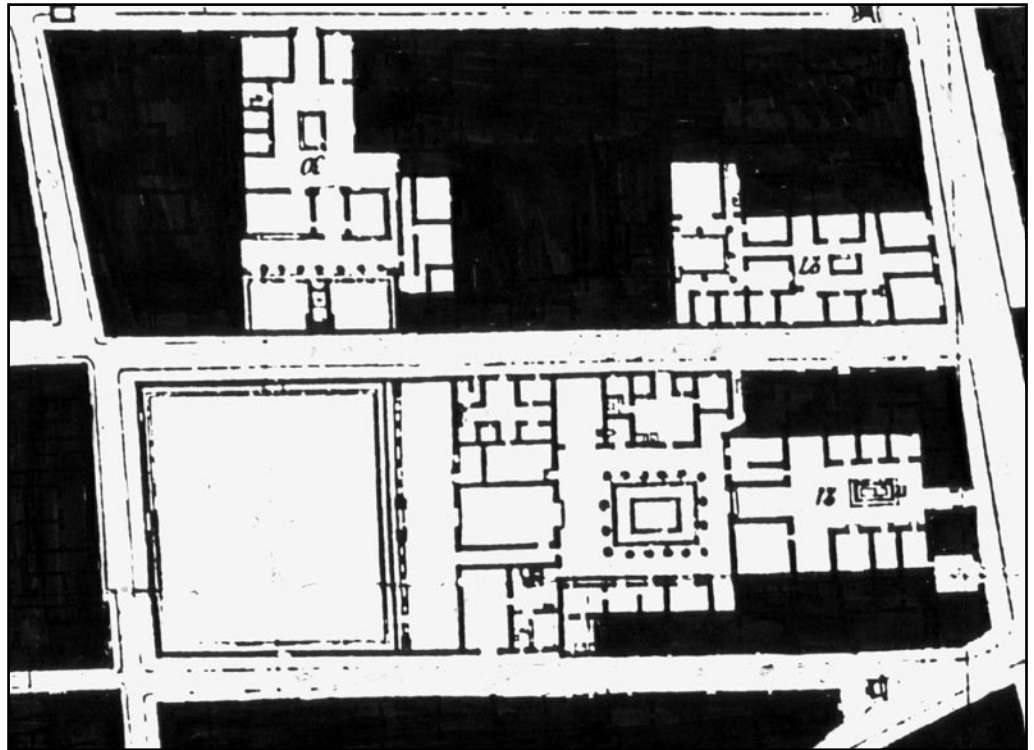
HET GEMEENSCHAPPELIJKE

Om te beginnen: kwaliteit in een alledaagse omgeving berust op gemeenschappelijke waarden. Die waarden zijn niet abstract, maar aanwezig in het consistent arrangeren van materiaal en ruimten volgens bepaalde patronen en gewoonten. Met andere woorden: de waarden zijn niet het product van een bepaalde architect, maar behoren aan de alledaagse omgeving zelf toe. Zo kennen we de elementen waaruit een Amsterdamse grachtenhuisgevel bestaat, en kent ook de binnenindeling dergelijke ruimten waarmee we vertrouwd zijn. Evenzo had in een Amerikaanse straat uit het begin van de vorige eeuw ieder huis een 'porch'; een warande waar men overdekt buiten kon zitten en de straat kon zien. Iedere cultuur heeft zo zijn eigen vormen die bekend zijn bij de bewoners en vakmensen. Ik noem dit graag 'vormen van verstandhouding' ('forms of understanding'), omdat ze bestaan dankzij een verstandhouding tussen alle betrokkenen: bewoners zowel als bouwers. Zulke vormen hebben altijd namen waarmee iedereen vertrouwd is, zoals stoep, kelder, balkon, erker, zolder, opkamer, en dakraam. Al deze termen betreffen voorbeelden uit onze recente cultuur. Vormen van verstandhouding zijn nooit functioneel bepaald. In een kelder, een zolder, een erker of op een balkon kan nog van alles gebeuren. Een stoep heeft natuurlijk een duidelijke functie, maar de stoep van een grachtenhuis geeft daaraan op een bepaalde manier vorm, waardoor de term een andere inhoud krijgt (Figuur 22.10).

Zulke vormen van verstandhouding zijn architectonische vormen die vooral een ruimtelijke betekenis hebben. Zij maken deel uit van een woningtypologie. De gebruiker kent ze en beslist wat erin te

Figuur 22.10
Amsterdamse grachtengevels met stoepen.

Figuur 22.11
Pompeii, 1e eeuw N.C. Het grote huis heeft de volledige typologie van opeenvolgende ruimten. De twee kleinere huizen hebben het atrium en een gedeeltelijk peristilium.

doen. Natuurlijk zijn er gebruiksactiviteiten die in een opkamer, een zolder, een kelder, een voor- of achterhuis, een erker of alkoof eerder verwacht kunnen worden dan andere, maar het gebruik is een antwoord op de vorm, niet andersom. Een cultuur kent zijn eigen vormen van verstandhouding waarmee eenieder vertrouwd is.

In het verleden was het ontwerpen van een woning dan ook geen mysterie en iedereen kon erover meepraten. Een collega vertelde me hoe hij als zoon van een boer op zijn twaalfde jaar in de leer werd gedaan bij de dorpsstimmerman. Op een dag kwamen enkele dorpsgenoten praten over een huis voor de pastoor. De discussie ging erover hoe de pastoor, in tegenstelling tot gewone mensen, ook een studeervertrek nodig had. Toen dat besproken was, was het ontwerpproces rond en de timmerman zei dat hij binnen twee weken kon beginnen. Op dezelfde manier kan ik mij voorstellen hoe in het Romeinse Pompeii de bewoner en de bouwmeester details bespraken van het arrangement van atrium, peristilium⁵ en achtertuin (Figuur 22.11) om ook hier een uniek huis samen te stellen uit vertrouwde delen, toegesneden op de wensen van de opdrachtgever.

Uit deze voorbeelden valt te leren hoe vormen van verstandhouding volgens bepaalde gewoonten werden gerangschikt tot een samenhangend geheel. Soms kon er iets wegvallen — niet ieder grachtenhuis heeft een stoep en niet ieder Pompeiaans huis een peristilium. Maar de keuze van zulke vormen geschiedt uit een vaste selectie. En als ze worden toegepast, is hun onderlinge relatie altijd dezelfde: het atrium is altijd de eerste ruimte die men van de straat bereikt, daarna volgt het peristilium. Deze door alle betrokkenen begrepen ordening van ruimten en ruimtelijke onderdelen maakt

.....
⁵ Het atrium (zie Figuur 22.11) was een ruimte die toegankelijk was vanaf de straat met een dak dat afhelde naar een opening in het midden, waardoor zonlicht kwam en waaronder regenwater werd opgevangen in een bassin. Het peristilium was een binnenplaats daarachter met rondom een kolomengalerij. Waar het atrium toegankelijk was voor bezoekers en waar zaken werden gedaan, was het peristilium het centrum van het familieleven, alleen toegankelijk voor verwanten en genodigden.

Figuur 22.12

Het type hoogbouwflats dat kenmerkend is voor Hong Kong.

wat wij een 'type' noemen. Het is een begrip dat een geheel aanduidt waarmee we vertrouwd zijn, maar dat zich op eindeloos veel manieren kan manifesteren. Een type laat een stad vol woningen toe die steeds anders zijn. Het 'type' als abstractie vertegenwoordigt wat gemeenschappelijk is; iedere woning is een unieke interpretatie ervan en toont daarmee de individualiteit van de bewoner en ook die van de ontwerper.

Natuurlijk zijn ook in de moderne tijd nieuwe typen ontstaan (Figuur 22.12). Maar architecten worden vandaag opgeleid in de veronderstelling dat ieder ontwerp een nieuw vraagstuk is. Over typen en vormen van verstandhouding wordt niet gesproken. Echte 'architectuur' wordt niet gezien als ingebed in gemeenschappelijke waarden. Het is nu gewoonte om het te verklaren als een expressie van de ontwerper. Waar vormen van verstandhouding niet meer besproken worden, wordt de 'functie' het onderwerp van gesprek. Een programma van functionele eisen suggereert een 'probleem' dat opgelost moet worden door inventiviteit. Maar functie is steeds minder maatgevend voor een bouwopdracht. In woonomgevingen wordt nu ook verwacht dat kleine bedrijfjes, accountants, therapeuten, tandartsen en artsen, en allerlei andere thuiswerkers zich kunnen vestigen. Woninggrootte is daarom ook al een variabele geworden. Waar wonen steeds vaker ook werken gaat inhouden, worden kantoorgebouwen nu ook steeds vaker omgezet tot woningen. Sinds het Postmodernisme wordt algemeen gesteld dat vorm niet langer functie volgt. Niettemin is het nog steeds het functioneel programma waarover architect en cliënt met elkaar spreken. Het is het enige dat gedeeld wordt: typologie en vormen van verstandhouding zijn geen onderwerp van gedachtewisseling.

Het is geen toeval dat mijn voorbeelden van vormen van verstandhouding bijna allemaal uit het verleden komen. Het architectonisch woordenboek van vandaag heeft weinig of geen nieuwe voorbeelden toegevoegd.⁶ In het begin van de 19^e eeuw zocht de modernistische avant-garde een vormtotaal die voor de hele wereld hetzelfde zou zijn: de internationale stijl. Het Postmodernisme sloeg door naar het andere uiterste en wees ieder compromis af. Zelfexpressie vroeg om een eigen taal van de individuele ontwerper. Beide negeerden de lokale cultuur die met bewoners gedeeld werd. Hierdoor dreigt er nu een theoretisch en conceptueel vacuüm.

In een wereld beheerst door Internet en visuele communicatie, waar het anglicisme niet meer opwindend is, zal men steeds meer gaan verlangen dat een architect — uit het buitenland of niet — gevoel heeft voor de plaatselijke thematiek en identiteit. Want juist in een wereldcultuur blijft het lokale uniek. De architect is tegenwoordig bijna altijd een gast in een zekere locatie; zelfs in eigen land. Het wordt zijn taak om te versterken wat lokaal gemeenschappelijk is. Zijn bezoek kan bijdragen aan een verdere ontwikkeling van de plaatselijke thematiek door nieuwe variaties, maar ook door een verrijking van het thema en zelfs als dat nodig blijkt te zijn door een ombuiging ervan. In grote projecten waarbij architecten moeten samenwerken is het evenzeer van belang dat een vocabulaire van vormen wordt vastgesteld. Daarbij is de vraag wat de balans tussen vrijheid en beperking is, altijd aan de orde. Deze balans kan van geval tot geval heel verschillend zijn. Dit kan daarnaast alleen operationeel worden, als de waarde van het gemeenschappelijke wordt erkend en wanneer het architectonisch instrumentarium daarop wordt toegerust.

VERANDERING EN PERMANENTIE

Een tweede aspect van het conflict tussen de professionele habitus en de alledaagse gebouwde omgeving heeft te maken met de dimensie van de tijd. Het alledaagse verandert voortdurend. In historische steden kwamen en gingen huizen binnen een vertrouwd thematisch patroon. Een patroon dat op zichzelf ook weer aan evolutie door de tijd onderworpen kon zijn. Doordat een stedelijk weefsel zich zo cel na cel kon vernieuwen, kon het lang in leven blijven. Typen konden ook heel lang bestaan. De opgravingen van Ur der Chaldeen zo'n vijfduizend jaar geleden tonen huizen met binnenplaatsen, gearrangeerd op een wijze die verwant is aan wat ook nu nog te zien is in de historische wijken van Tunis en andere steden in het Midden Oosten. Ook historisch Amsterdam is door drie eeuwen heen bewaard gebleven, omdat de individuele huizen zich konden aanpassen, vernieuwen of verbeteren. We zien daar ook hoe gevels, als bijdrage aan het gezamenlijke, het langst gehandhaafd worden en hoe geleidelijk aan het type verandert. In Venetië werd eeuwenlang een Gotische ruimtelijke typologie gehandhaafd, terwijl de gevel in de Renaissance anders werd ontworpen. Permanent blijvend is wat de gemeenschap waardeert en deelt. Iedere transformatie ervan wordt op zijn beurt een nieuwe typologische variant.

.....
⁶ Dit wil niet zeggen dat in onze huidige omgeving geen typen en patronen bestaan. Iedere maatschappij creëert zijn eigen gewoonten en conventies en de redenen ervoor zijn complex en veelvoudig.

Waar wonen dus gebonden is aan gemeenschappelijke waarden, leidt het toch ook tot voortdurende verandering. Het is moeilijk een huis te vinden dat meer dan een paar decennia oud is zonder dat er iets is vervangen, toegevoegd, verbeterd, of weggehaald. Als een huis in andere handen overgaat,

wordt bijna zeker ook iets veranderd. Deze directe wisselwerking tussen wonen en woning vertegenwoordigt de energie die door de eeuwen heen steden in stand hield.

Het conflict tussen dit dynamische aspect van de alledaagse omgeving en de professionele traditie is gelegen in het feit dat verandering traditioneel altijd gezien werd als de vijand van de architectuur. Architectuur diende het monumentale en permanente: het was de steen in het stromende water van de tijd. Nog steeds is er onder architecten een instinctieve weerstand tegen verandering. Bewoning wordt veelal ervaren als een aanslag op architectonische kwaliteit.⁷

Dit conflict is betreurenswaardig, want het belemmert een goed begrip van de eigenschappen van de alledaagse omgeving. Verandering is de sleutel tot wat constant is. Zoals bij ieder complex fenomeen kunnen we leren aan welke wetmatigheden het fenomeen gebonden is door de transformaties ervan te bestuderen.⁸ Als we dit doen, toont zich een hiërarchische opbouw zoals altijd het geval is bij complexe vormen. De stad als stelsel van hoofdstraten is permanent ten opzichte van de wijken. De wijk als stelsel van secundaire straten is permanent ten opzichte van het gebouw, het gebouw is permanent ten opzichte van de kamer, de kamer is permanent ten opzichte van de meubels. Door de eeuwen heen hebben makers zich gevoegd naar deze hiërarchie, gebaseerd op verandering. Daarom onderscheiden we bijvoorbeeld stedenbouwers, architecten, interieurontwerpers en meubelmakers.

In deze hiërarchie biedt een actie op grotere schaal ruimte aan een actie op kleinere schaal. Berlage bijvoorbeeld ontwierp voor de uitbreiding van Amsterdam een stelsel van stedelijke ruimten waardoor architecten op een lager niveau gebouwen konden plaatsen. We spreken hier van ‘niveaus van interventie’. Het hogere niveau biedt ruimte aan actie op een lager niveau. Een verandering op een gegeven niveau verstoort wel de lagere niveaus, maar accepteert het gegeven hogere niveau als context. Dit geeft stabiliteit in het complexe organisme. Hoe hoger het niveau van een ingreep, hoe groter de verstoring op lagere niveaus. Toen de Parijse boulevards uit het verstikte middeleeuwse weefsel van de stad werden gekapt, was de verstoring dramatisch. Verandering op een lager niveau daarentegen verstoort minder en kan daarom veel frequenter plaatsvinden. We schuiven gemakkelijk met stoelen en tafels, maar denken goed na, voordat we wanden gaan slopen.

Binnen deze hiërarchische structuur opereren de ontwerpers en bouwers. Daarmee worden verschillende relaties duidelijk in het complexe spel van de gebouwde omgeving. Als we werken op een bepaald niveau, is er een relatie tot de ontwerper van het hogere niveau en een relatie tot die op een lager niveau. Naast deze twee ‘verticale’ relaties hebben we ook een relatie tot diegenen die werken op hetzelfde niveau: daarmee hebben we een ‘horizontale’ relatie.

Voor een architect is het hogere niveau de stedenbouwkundige structuur waarbinnen het gebouw een plaats moet vinden. Men voegt zich naar het stedenbouwkundig plan en de publieke ruimten die daarin zijn bepaald. Het gebouw vult deze ruimte in en kan de kwaliteit ervan verhogen.

Op het eigen niveau ontmoet de architect ontwerpers van andere gebouwen in dezelfde locatie; de gebouwen aan dezelfde stedelijke ruimte. Hier rijst, zoals eerder besproken, de vraag welke gemeenschappelijke waarden, patronen en typen als gemeenschappelijk gelden.

.....
⁷ Ik herinner me bijvoorbeeld een vergadering van architecten in Amsterdam (waar ik was uitgenodigd te spreken over de rol van de bewoner) waar bij de rondvraag van de voorafgaande formele vergadering een lid zich beklagde dat bewoners zonneschermen aanbrachten voor de ramen van een door hem ontworpen project, waarvan de kleur afweek van wat hij had voorgeschreven. De vergadering beaamde dat dit betreurenswaardig was en overwoog een brief naar welstandstoezicht. Dergelijke anekdotes, waarbij architecten vergeefs trachten te regeren over het voorbestaan van hun werk in dienst van het alledaagse, vallen regelmatig op, zeker als men eenmaal de ironie ervan inziet.

⁸ Zie ook mijn zoektocht naar zulke wetmatigheden in [Habraken, 1998].

Er is ook een verticale relatie naar beneden. De ontwerper op een bepaald niveau laat niet zo maar iets leeg, maar opent een dialoog met een volgende ontwerper. De stedenbouwer maakt een omgeving voor de architect om in te werken. De architect maakt een omgeving voor de bewoner om in te wonen.

Met de nieuwe uitleg van Amsterdam vertegenwoordigde Berlage de laatste generatie die nog dacht in termen van straten en pleinen. Na de Tweede Wereldoorlog maakte Cornelis van Eesteren stedenbouw in de geest van het Internationaal Modernisme door middel van een compositie van grote gebouwen, vrij in de ruimte staand, die door architecten verder uitgewerkt moesten worden. Daarmee werd het gebouw het middel waaruit zowel architectuur als stedenbouw moesten ontstaan. Een duidelijk niveauonderscheid verdween met als gevolg spanning en verwarring tussen de twee disciplines.⁹

De ontkenning van zelfstandige niveaus van interventie en verandering zette zich ook door in het gebouw. Het woongebouw werd een optelling van vele uniforme woningen die zich niet zelfstandig konden vernieuwen. Het woonbouwblok werd een enkel monoliet object.

De ontkenning van de dimensie tijd leidde daarmee tot een verstarring en vergroving van de stedelijke omgeving. De oude stad heeft veel autonoom levende cellen, want elk huis is er een. De nieuwe stad kent grote woongebouwen die eigenlijk alleen in hun geheel vervangen kunnen worden. De woning is daar niet langer de levende cel van het stedelijk organisme. Wat voor het monument een deugd was, werd vertaald naar het alledaagse een oorzaak voor verstarring.

Deze situatie bracht mij ertoe om in de jaren zestig van de vorige eeuw voor te stellen dat bewoners van woonprojecten (hoogbouw en rijtjeshuis) vrij zouden zijn hun eigen plattegrond te bepalen. In die dagen werd dat meestal gezien als een pleidooi voor zeggenschap bij de gebruiker, en dat was ook het geval. Maar het was meer dan dat: de veranderbare cel in het stedelijk weefsel moest weer samenvallen met de sociale eenheid: het huishouden. Gegeven de gangbare massawoningbouw leek dit een radicaal nieuw idee, maar in een breder perspectief beoogde het een herstel van een eeuwenoud gegeven met nieuwe middelen.

Het voorstel kwam erop neer dat een nieuw niveau werd toegevoegd in de hiërarchie van de gebouwde omgeving — dat van de ‘inbouw’. Op dit niveau zou de bewoner individueel kunnen beslissen (zie Figuur 22.13a, 22.13b). Op die manier kon het wonen weer in direct contact komen met de gebouwde omgeving. Dit stond haaks op de manier van werken in het professionele bestel. De plattegrond van de woning, honderd keer herhaald in een flatgebouw, bepaalde alles: de kosten, de architectuur, de bouwkundige structuur en het verloop van de leidingen. Als de uniforme plattegrond bekend was, wist een ieder wat er te doen was. Door voor te stellen dat geen plattegrond ontworpen zal worden, opdat de bewoner dat zelf kan (laten) doen, wordt het vertrouwde stelsel van professionele coördinatie doorbroken en moet een nieuwe wijze van werken gevonden worden.

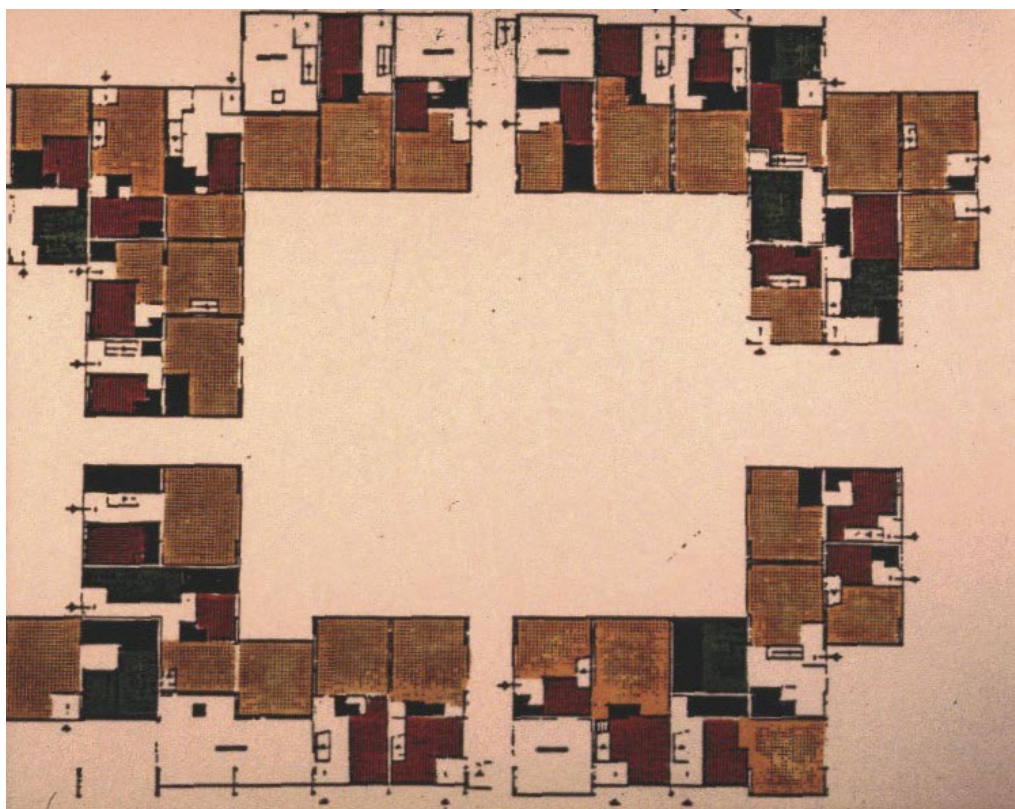
.....
⁹ Denken in stedelijke ruimten komt echter weer terug. De herbouw van de omgeving van de Potsdamer Platz was wat dat betreft kenmerkend. Het winnende plan had duidelijk gedefinieerde straten en pleinen en werd daarom verontwaardigd aangevochten door aanhangers van de modernistische traditie als ‘terug naar het verleden’. Het werd niettemin succesvol ingevuld door internationaal bekende architecten.

Figuur 22.13a

Molenvlietproject, Papendrecht, 1976. Eerste voorbeeld van de 'open bouwen'-benadering. Een continue woonstructuur waarin bewoners de grootte van de woning konden kiezen en zelf de plattegrond bepaalden. Frans van der Werf, architect.

Figuur 22.13b

Het soort variatie dat alleen kan ontstaan bij verdeling van ontwerpbevoegdheid. Deel van een vloer uit het Molenvlietproject met de plattegronden zoals gerealiseerd. De verschillende kleuren geven de functies van de vertrekken aan.

Verandering van een vertrouwde wijze van werken stuit altijd op verzet. Klantgericht bouwen wordt nu vaak met de mond beleden, maar zelden in praktijk gebracht. Het inzicht in de werkelijke problematiek ontbreekt nog vaak. Woongebouwen zijn nu in het algemeen wel minder massaal, maar niet minder rigide van binnen. De woongebouwen van de jaren vijftig tot de jaren zeventig worden nu afgebroken omdat ze niet aanpasbaar zijn, maar meestal vervangen door even starre nieuwe blokken. Vaak wordt gezegd dat verdere technische ontwikkeling nodig is om de bewoner vrijheid van handelen te geven, en dit resulteert in een pleidooi voor ‘flexibiliteit’.¹⁰ Maar de remmende factor ligt bij het professionele bestel dat verandering en aanpassing — met goede redenen — als bedreigend ervaart.

DE VERDELING VAN ONTWERPBEVOEGDHEID

Niveaus van interventie veronderstellen een verdeling van ontwerpbevoegdheid. Hiermee raken we aan het derde conflict tussen de professionele denkwijze en de realiteit van de alledaagse omgeving: dat van de gecentraliseerde versus de verdeelde beslissingsbevoegdheid.

Het bestaan van verschillende ontwerp-niveaus is misschien de belangrijkste oorzaak van verdeling van ontwerpbevoegdheid, maar zeker niet de enige. Bij grote projecten worden ontwerptaken ook op andere manieren verdeeld. Adviseurs voor structureel ontwerp, voor gevelontwerp, voor diverse leidingsystemen, voor elektra, energie, verwarming en ventilatie leveren ieder een ontwerpinbreng. Hetzelfde geldt voor interieurontwerp. Institutionele opdrachtgevers bemoeien zich steeds meer met de keuze van dergelijke ontwerppartners en nemen soms de coördinatie zelf in handen. Bij grote projecten worden vaak verschillende architecten ingeschakeld. Een andere vorm van ontwerpverdeling vinden we in de toenemende mate van systematisering in de bouw. De toeleverende industrie neemt zelf initiatief bij het ontwerpen van keukensystemen, gevelsystemen, badkamersystemen, daksystemen, structurele systemen en nog veel meer. Het ontwerp van een gebouw wordt steeds meer de orkestratie van subsystemen die product zijn van industriële ontwerpers.

In het algemeen kan echter gezegd worden dat onder ontwerpers de verdeling van ontwerpbevoegdheid, zij het in technische of sociale zin, nog weinig aandacht heeft. De architect wordt ermee geconfronteerd in de praktijk, maar het wordt niet besproken op architectuurconferenties, noch is het onderwerp van onderzoek of theorievorming.

Dit komt mede voort uit de traditie van het monumentale bouwwerk. Die traditie werd in de moderne tijd versterkt door de onzekerheid van de onstuimige ontwikkelingen in dat tijdperk. In de laatste eeuw waren het grote gebouw en het grote project (dat op zijn beurt weer een aantal grote gebouwen kon omvatten) de trots en de uitdaging van de professionele bouwwereld. Maar die uitdaging was nieuw en het risico van falen reëel. Dat versterkte de veronderstelling dat zo’n groot project alleen met succes gedaan kon worden, indien er een straffe centrale controle plaatsvond.

Resultaat van de centralistische benadering van grote projecten zijn herhaling, uniformiteit, en monotonie¹¹ (zie de Figuren 22.1, 22.7, 22.8, 22.9, 22.12). Verdeling van ontwerpbevoegdheid daar-

.....
¹⁰ Sprekend over verandering als bepalende factor vermijd ik bewust de term ‘flexibiliteit’, omdat dat een technische term is. We bedoelen ermee dat subsystemen zelfstandig veranderbaar zijn en onderling uitwisselbaar. Dat is een goed ding en in die zin is bevordering van flexibiliteit toe te juichen. Maar in de bestaande bouwwijzen is er reeds genoeg veranderbaarheid om niveaus van interventie tot hun recht te doen komen en ook de bewoner toe te laten om op eigen niveau handelend en beslissend op te treden. Ten slotte zijn niveaus altijd deel geweest van de gebouwde omgeving. Nadruk op flexibiliteit omzeilt de discussie over de verdeling van beslissingsbevoegdheden, terwijl deze bevoegdheden — voortkomend uit het dagelijks gebruik — richting zouden moeten geven aan de soort van flexibiliteit die nodig is.

¹¹ Dit is op zichzelf niet nieuw. Zie bijvoorbeeld weer historisch Amsterdam (zie Figuur 22.6) waar grachtenhuizen soms identiek herhaald werden als een bouwer ze gelijktijdig voor de verkoop bouwde.

entegen brengt variatie. Vraag een architect honderd woningen te ontwerpen en hij zal in het beste geval een aantal varianten voorstellen die vele malen herhaald worden. Vraag honderd architecten ieder een woning te ontwerpen en het is zeker dat geen twee woningen hetzelfde zullen zijn. Vraag een architect een flatgebouw van honderd woningen te ontwerpen en wederom zijn uniformiteit en herhaling onvermijdelijk. Maak een open gebouw waarin de plattegrond bepaald wordt door de bewoner van de flat en geen twee eenheden zullen precies hetzelfde zijn. Vraag een stedenbouwkundig bureau niet alleen een wijk te ontwerpen maar ook de gebouwen erin, en de kans is groot dat identieke gebouwen herhaald worden. Vraag verschillende architecten ieder een gebouw te maken en geen twee zullen gelijk zijn. Dit alles is geheel onafhankelijk van de gebruikte materialen en de gevolgde bouwtechniek.

De monotonie van de massawoningbouw in de 20^e eeuw werd meestal verdedigd door te zeggen dat het een onvermijdelijk gevolg was van industriële productie. Maar de uniformiteit in een woningblok of in een groot project levert bij lange na niet de seriegrootte die nodig is voor industriële productie. En bij het volgende project wordt weer een ander ontwerp herhaald dat andere onderdelen vraagt.¹² Ware industriële productie vereist massaproductie van onderdelen zonder dat de locatie van toepassing bekend is. Het veronderstelt een systeem waarvan de delen per project steeds anders gecombineerd kunnen worden. Een voorbeeld daarvan zijn vandaag de dag keukensystemen die vrij op de markt verkrijgbaar zijn en de gebruiker toestaan een eigen ontwerp te maken. De saaiheid en monotonie van de hedendaagse woonomgeving is het resultaat van productie per project onder centralistisch projectbeheer. Van project tot project is er een andere architectuur, maar binnen ieder project is monotonie. De remedie is gelegen in een distributie van ontwerp- en handelingsbevoegdheid binnen het grote project: daar komt dan ook de rol van de gebruiker en of koper naar voren.

Waar gebruikers beslissingsbevoegdheid hebben, zien we een natuurlijke variatie ontstaan. In de VS is het reeds lang normaal dat een ontwikkelaar die een kantoorgebouw bouwt, de vloeren leeg verhuurt. De huurder van een bepaalde hoeveelheid vloeroppervlak laat de indeling en uitrusting van zijn ruimte ontwerpen door een architect die daarin gespecialiseerd is. De inbouw wordt verzorgd door gespecialiseerde 'fit-out contractors'. Ook deze verdeling ontstond tegen de wens van architecten.¹³ Ik herinner me dat ik in de jaren zeventig van de vorige eeuw door 'down-town' Chicago liep met de partner van een vooraanstaand architectenbureau die mij toonde wat zijn firma had ontworpen. Het was tegen de avond en de lichten in de hoge gebouwen gingen aan. In sommige ervan waren alle lampen keurig in het gelid, in andere waren ze onregelmatig opgehangen. Mijn gastheer verontschuldigde zich voor deze willekeur: helaas had men zijn firma niet de opdracht gegeven ook de indeling van het gebouw te ontwerpen.

.....
¹² Ook werd prefabricatie vaak verward met industriële productie. Prefabricatie betekent alleen dat iets niet op de bouwplaats wordt gemaakt: het maken elders kan echter heel ambachtelijk zijn, ook al worden wanden, vloeren of puilen kant-en-klaar aangeleverd.

¹³ Deze wijze van werken wordt nu ook steeds meer in Europa toegepast.

De ontwikkelaar van een winkelcentrum laat de inrichting van de winkels over aan de huurder die zijn eigen ontwerpers en inbouwers aan het werk zet. Ook in de ziekenhuisbouw is de scheiding van niveaus zinvol, want daar veroudert de indeling en uitrusting van kleinere eenheden binnen tien tot twintig jaar, en moet er dus voortdurend verbouwd en aangepast worden. In Bern, Zwitserland, is momenteel een ziekenhuisproject in opbouw waar men een strikte scheiding heeft gemaakt in drie niveaus. Het basisgebouw moet honderd jaar mee. De inbouw moet twintig jaar mee. De inrichting

met alle apparatuur moet vijf jaar mee. Normaal wordt het ontwerp van een gebouw toevertrouwd aan een gespecialiseerd architectenbureau dat alles verzorgt. Nu heeft men aparte aanbestedingen gedaan voor ieder van de drie niveaus en was het niet toegestaan dat een ontwerp bureau op meer dan een niveau meedong.¹⁴

Het woongebouw is nog niet zo ver. Reeds dertig jaar lang worden in Nederland incidenteel projecten gebouwd waarin de bewoner de plattegrond zelf kan (doen) ontwerpen met of zonder hulp van de architect¹⁵ (zie Figuur 22.13a, 22.13b).

Economische studies hebben aangetoond dat een langere levensduur van het basisgebouw bij een oordeelkundig ontwerp ervan deze benadering lonend maakt. De meeste van deze 'experimentele' gebouwen zijn zonder extra subsidies gebouwd. Maar het 'open bouwen' in de woningbouw blijft een marginaal verschijnsel. Geen van de partijen die het woningbouwproces verzorgen ziet voordeel bij een delegatie van ontwerpbevoegdheid naar de bewoner. Zolang er een woningtekort is, is er geen dwang om de gebruiker toe te laten. Daarmee is het woningtekort in feite geïnstitutionaliseerd.

Een doorbraak zou kunnen leiden tot een nieuwe partij: een 'inbouwindustrie' die op efficiënte wijze nieuwe en oude woningen inbouwt. Experimenten en incidentele initiatieven hebben reeds aangetoond dat het mogelijk is om een flat in een woongebouw leeg te halen en geheel opnieuw in te bouwen in drie werkweken. De benodigde 'hardware' is op de markt verkrijgbaar, maar het vereist superieure logistiek, gesteund door speciale computerprogramma's alsook speciaal opgeleide werkrachten. Het verlangt vooral langetermijnaanpak en financiering. Daartoe is het traditionele bouwbestel, dat hoofdzakelijk per project investeert, niet uitgerust. Als er zo'n industrie zou bestaan, zouden woningcorporaties en andere beleggers in woongebouwen in staat zijn hun bezit per woning te laten vernieuwen en onderhouden om daarmee massale renovatieprojecten met de daarbij volgende sociale verstoring te vermijden.

De kosten van een inbouwpakket zijn de kosten van een industrieel product, zoals een auto en een keukensysteem. De inbouw van een normale woning kost ongeveer wat de bewoner betaalt voor zijn auto. De langetermijnmarkt is zeker niet minder dan die voor de autoindustrie. In de jaren negentig van de vorige eeuw lanceerde Frank Bijdendijk, directeur van woningbouwvereniging 'Het Oosten' in Amsterdam, de zogenaamde 'koophuurbenadering': resultaat van jaren van studie, voorbereiding en overleg. Daarmee kon de huurder de binnenkant van de woning kopen, terwijl de lege woonruimte gehuurd werd en dus eigendom van de corporatie bleef, die als zodanig de gemeenschappelijke voorzieningen verzorgde. Met de belastinginspectie en banken was overeengekomen dat men een hypotheek kon krijgen op de inbouw zoals iedere andere woningbezitter die krijgt. De eerste proefronde van 500 woningen was in enkele dagen voltekend. Als deze wijze van beheer voor collectief woningbezit algemeen zou zijn, zou daarmee een enorme markt ontstaan voor een inbouwindustrie zoals hiervoor genoemd. Maar de nieuwe belastingwet staat bewoners niet langer toe hypotheekkosten voor huurkoop af te trekken. Daarmee was het initiatief van de baan. Niet erg democratisch omdat andere eigenaars van woningen dat voordeel wel hebben. Het project heeft nooit de aandacht gehad van degenen die zich met het woonbeleid bezighouden.

.....
¹⁴ Zie Het INO Hospital Project, Bern, Zwitserland. Suter + Partners, executive architect.

¹⁵ Zie voor een wereldwijd overzicht van dit zogenaamde 'open bouwen' [Kendall et al, 1999].

DE HUID VAN DE SLANG

We zagen drie conflictpunten tussen de alledaagse omgeving en de professionele ideologie die respectievelijk te maken hebben met het gemeenschappelijke, met de verandering door de tijd, en met de verdeling van handelingsbevoegdheid. Die drie aspecten zijn nauw met elkaar verbonden. Verandering als constante grootte veronderstelt de verdeling van ontwerp- en handelingsbevoegdheid. De verdeling van handelingsbevoegdheid vraagt op zijn beurt wat daarbij gemeenschappelijk is. Anders gezegd: verandering toont de balans tussen het gemeenschappelijke en het individuele. Als het individuele niet tot zijn recht komt (dat wil in dit geval zeggen: niet iets veranderen kan), vervreemdt het ook van het gemeenschappelijke, want het gemeenschappelijke wordt pas herkenbaar door de individuele actie. Het toelaten van de gebruiker in het bestel van beslissingsbevoegdheden gaat daarom veel verder dan individualisme of consumentisme. Het is van belang, omdat zonder die toelating de gebouwde omgeving zelf zijn balans niet kan vinden.¹⁶

We zagen ook dat deze balans zich allengs begint te manifesteren in de alledaagse omgeving: op de werkplaats, in het kantoorgebouw en in het winkelcentrum manifesteert de kleinschalige verandering zich in een nieuw niveauonderscheid van de 'inbouw'. Gemeenschappelijke waarden worden zichtbaar in een eigentijdse typologie en in de voortschrijdende systematisering van de bouw. En zelfs in de woningbouw wordt met steeds meer nadruk gesproken over 'klantgericht' bouwen.

Maar het denken loopt in de architectuur achter bij die werkelijkheid. Nog steeds heerst de mening dat zelfexpressie van de architect maatgevend is, dat verdeling van ontwerpbevoegdheid de architectuur niet ten goede komt, en dat verandering geen uitgangspunt voor goed ontwerp kan zijn. De kloof tussen ideologie en werkelijkheid wordt gestaag groter. De praktiserende architect ervaart dat de praktijk al lang niet meer strookt met wat wij elkaar vertellen in studio-'reviews' en bij publieke lezingen. Er is een gevoel van malaise herkenbaar dat zich manifesteert in architectuurscholen over de hele wereld. De meest gehoorde klacht is dat de architect 'gemarginaliseerd' wordt. In werkelijkheid zijn architecten steeds nauwer betrokken bij alle aspecten van de alledaagse omgeving, maar die betrokkenheid is zoals betoogd deel van een nieuwe werkelijkheid die nog niet erkend wordt.

.....
¹⁶ Het concept van beslissingsbevoegdheid van de bewoner overstijgt het oppervlakkige idee van bewonersparticipatie. Deze laatste term bevoogdt de gebruiker: hij mag zijn wensen kenbaar maken, maar mag niet beslissen. Ook heeft het niet noodzakelijkerwijs te maken met zelf klussen of bouwen. Hoewel zelf klussen toeneemt en door een actieve industrie bediend wordt, is het slechts een beperkte beslissingsbevoegdheid van de gebruiker en zeker niet de belangrijkste. Belangrijk is wie beslist. Zelfs in de 'squatter'-wijken van de Derde Wereld wordt het meeste gedaan door vakmensen. De bewoner koopt materialen, ramen, deuren, sanitair en leidingen en huurt dan vaak arbeid in.

Een slang vernieuwt van tijd tot tijd zijn huid. De nieuwe huid groeit onzichtbaar onder de oude, maar op een dag valt de oude huid weg. In het maatschappelijk bestel groeit het nieuwe ook deel voor deel verspreid, incidenteel en verhuld, totdat op een gegeven moment de nieuwe omstandigheden samenhang en betekenis krijgen. Onze gang voorbij het Modernisme naar een nieuwe professionele rol heeft vooral te maken met het erkennen van het alledaagse als een complex en veranderlijk fenomeen dat eigen wetten kent en niet als ons product kan worden gezien, maar waaraan we moeten bijdragen om ons als discipline te rechtvaardigen. Uiteindelijk zullen zaken als verandering, verdeling van ontwerpbevoegdheid, en aandacht voor gemeenschappelijke waarden het onderwerp worden van onderwijs, theorievorming, en onderzoek. Met andere woorden, de alledaagse omgeving zal onderwerp van studie en verantwoording worden. Een professionele discipline behoeft een eigen kennisgebied dat haar optreden maatschappelijk rechtvaardigt. Zo verwachten we dat de arts het menselijk lichaam als coherent organisme kent, voordat een patiënt zich aan hem toevertrouwt.

Op dezelfde manier moet de architect de alledaagse omgeving kennen, opdat zijn interventie een bijdrage kan zijn aan de cultivering ervan.

REFERENTIES

- Habraken, NJ (1998). *The Structure of the Ordinary, Form and Control in the Built Environment*. MA, Cambridge, MIT Press, London
- Jansen, L. *De derde vergroting van Amsterdam*. Uit: 52e jaarboek van het Genootschap Amstelodanum. J.H. de Bussy, Amsterdam, pp. 42-89
- Kendall, S, J Teicher (1999). *Residential Open Building*. E & FN Spon, London and New York
- Rykwert, J, N Leach, R Tavernor (1996). *On the Art of Building in Ten Books*. MA, Cambridge, MIT Press, London

Het nieuwe ontwerpen en de dualiteiten van het bewonen

Bernard Leupen¹

INLEIDING

Ogenschijnlijk lijkt de vraag hoe in de toekomst huizen ontworpen en geproduceerd moeten worden een eenvoudig ingenieursvraagstuk. Onderzoek wat de technologische ontwikkeling voor de toekomst van het bewonen kan betekenen, onderzoek welke gevolgen de technologische ontwikkeling voor de productie van woningen inhoudt, en ziedaar het programma voor het ontwerp en de productie van woningen in de toekomst.

Deze benadering gaat voorbij aan een aantal fundamentele vraagstukken. In de eerste plaats is er de vraag naar de essentie van het wonen. Wonen is meer dan het consumeren van een onderdak. In de ogen van Heidegger is wonen een existentieel vraagstuk: *“De mens moet leren te wonen”* en hij kan dat door zich te verhouden tot wat Heidegger ‘Das Geviert’ noemt. Met het vierkant² duidt hij op de vier dimensies van het leven: *“op de aarde, onder de hemel, ten overstaan van de goddelijken en behorend tot de samenleving van de mensen”* [Heidegger, 1991, p. 51]. Daarmee worden het wonen en het zijn direct met elkaar verbonden. Voor Heidegger is de woning het resultaat van het wonen. De Nederlandse architect Habraken bouwt in die zin op Heidegger voort.

“Een woning is geen ding dat men ontwerpen en maken kan. Een woning is een resultaat. Het resultaat van een huisvestingsproces. De laatste daad in dit proces is een daad van de bewoner die gaat wonen. De daad van het wonen is de enige die iets (een ruimte, een bouwwerk, een gat in de grond) tot een woning maakt.” [Habraken, 1970, p. 2].

¹ Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde, Delft.

² Nederlandse vertaling door HM Berghs in [Heidegger 1991, p. 52 e.v.].

In de tweede plaats is er het actuele vraagstuk naar de betekenis van wonen in een snel veranderende samenleving. Wonen is in de afgelopen decennia in hoog tempo van betekenis veranderd. Dit is het gevolg van een reeks maatschappelijke ontwikkelingen zoals toenemende welvaart en individualisering, maar ook de immigratie van bevolkingsgroepen met een niet-westerse achtergrond. In deze bijdrage wordt nagegaan wat deze ontwikkelingen betekenen voor het wonen en welke consequenties deze ontwikkelingen hebben voor het ontwerpen van woningen.

Naast de verschuiving in de betekenis van het wonen speelt bij het denken over wonen en de woning de factor tijd een rol. De snelle veranderingen waaraan het wonen in toenemende mate onderhevig is maakt wonen onvoorspelbaar. Tegelijkertijd is bouwen een activiteit die voor lange tijd de materie vastlegt. De gemiddelde levensduur van een huis ligt in Nederland nog steeds rond de 100 jaar en de gemiddelde bewoning bedraagt ongeveer zeven jaar. Dat betekent dat een huis zich gedurende zijn levensduur verschillende malen op een steeds wisselende woningmarkt moet 'waarmaken'. Daarbij moet opgemerkt worden dat wij per jaar slechts een fractie aan het woningbestand toevoegen (tussen de 60.000 en 100.000 woningen op een totaal van een kleine 7 miljoen woningen) en de woningmarkt bijgevolg voor het merendeel draait op de bestaande woningvoorraad. Een voorraad waarvan een groot deel in de periode tussen de jaren vijftig en zeventig van de vorige eeuw is gebouwd. Het bouwen van een huis is deels plaatsgebonden. Mede hierdoor is de industriële productie van woningen ondanks vele pogingen nog steeds niet goed van de grond gekomen. Elke vergelijking met de autoindustrie gaat mank; een auto hoeft niet 100 jaar mee te gaan, is niet plaatsgebonden, voldoet niet aan de hoogste isolatie-eisen, heeft geen nauw omschreven doel. Gedurende de afgelopen halve eeuw is het inzicht gegroeid dat het wel mogelijk is delen van het huis op industriële wijze te produceren. Denk maar aan keukens, onderdelen van installaties, maar ook trappen, vloeren, daken, deuren en wanden worden industrieel vervaardigd. Desondanks blijft de bouw een weinig innovatieve bedrijfstak. Ten slotte moeten alle onderdelen of ze nu industrieel vervaardigd zijn of niet op een gegeven moment op een vaste plaats (de bouwplaats) bijeengebracht worden. Niet alleen deze plaatsgebondenheid van de bouw, maar ook het feit dat onze behoudende smaak de acceptatie van nieuwe materialen voor de woningbouw in de weg staat, vormt een belemmering voor een snelle industrialisatie van de bouw.³

DUALITEITEN VAN HET BEWONEN

In het verlengde van de existentiële temporele en productietechnische aspecten van het wonen omvat ook het bewonen in de toekomst een reeks dualiteiten. Wonen kent sinds zijn oorsprong de dualiteit tussen de plek en het nomadendom, tussen de genius loci en plaatsloosheid. De Noorse architect Norberg-Schultz stelt dat het wonen pas goed tot zijn recht komt, als het in harmonie met de omgeving gebeurt. Voorwaarde daartoe is dat het wonen, en dus de woning, gebruik maakt van de genius loci, de geest van de plek [Norberg-Schulz, 1985]. Daartegenover staat de drang van mensen om zich te verplaatsen. De nomade in ons brengt die onrust die de westerse mens gekanaliseerd heeft in zijn jaarlijkse trek naar de zon. Moderniteit en de daarmee gepaard gaande ontheemding dwingen ons steeds vaker tot nomadendom. Veel stedelingen zijn onderweg van plek naar plek, van huis naar huis, van stad naar stad. Werk, relaties, carrière, maar ook gewoon de uitdaging, de

.....
3 Opgemerkt moet worden dat een huis per m² nog altijd goedkoper is dan een auto. Bovendien is de gemiddelde levensduur van een huis tien maal groter.

zucht naar nieuwe ervaringen, doen ons voortdurend onderweg zijn. In de ogen van de Italiaanse filosoof Massimo Cacciari is deze plaatsloosheid het gevolg van:

“een radicale ontworteling die in de 20^e eeuw heeft plaatsgevonden, de eeuw waarin elke plek haar specificiteit verliest en gereduceerd wordt tot een equivalente mogelijkheid in een cyclus van universele circulatie en uitwisseling.” [Heynen et al, 2001, p. 876].

Een tweede dualiteit van het bewonen is de tegenstelling tussen het eeuwenoude idee van geborgenheid en onze behoefte aan contact met de buitenwereld. Moderniteit wakkert het vuur in beide richtingen aan: enerzijds willen we ons verhouden tot de dynamische buitenwereld. We willen een venster op de wereld, niets kunnen missen van wat zich buiten afspeelt. Tegelijkertijd willen we ons kunnen terugtrekken uit die buitenwereld. We willen ons ervan kunnen afsluiten om tot rust te kunnen komen en om ons zelf te kunnen verwezenlijken. Geborgenheid vraagt om ruimte die ons naar binnen doet keren. Benjamin spreekt in dat verband van een foedraal: een omhulsel dat de afdruk van zijn bewoner draagt [Benjamin, 1982]. De behoefte om ons te relateren tot de buitenwereld, te willen communiceren en ervaren wat er om ons heen gebeurt, leidt tot de open en transparante architectuur met grote glasvlakken waarvan de moderne beweging in haar optimisme zo’n voorstander was.

Een derde dualiteit die zich bij het bewonen aandient is die tussen moderniteit en traditie, tussen technologische vernieuwing en de hang naar het verleden. We verzamelen de nieuwste technieken in en om het huis, we willen de modernste keukeninrichting met de nieuwste materialen, we willen ADSL, computergestuurde cv, de nieuwste dvd-speler met ‘dolby surround’ en flat screen tv met de nieuwste snufjes. Als het op de vormgeving van het omhulsel van dit alles (het huis) aankomt, zijn we echter conservatief. We willen warme materialen (hout), traditionele materialen zoals baksteen en marmer, we willen gordijntjes, panelen, balken (die niet dragen), we willen een keuken in boerenstijl, maar wel met de nieuwste materialen zoals RVS (roestvrij staal) en Corian.

Er is nog een vierde dualiteit in het bewonen te ontdekken: de dualiteit tussen het functionele en het onbepaalde. Enerzijds verlangen we dat alles in huis precies en efficiënt gepland is met korte looplijnen, een ergonomische keuken en badkamer, perfect ontworpen sanitair en nergens je hoofd hoeven stoten of onnodig hoeven bukken. De Functionalisten meenden dat het het toppunt van moderniteit was om een huis te ontwerpen op basis van ergonomische analyses à la Taylor. Het leven in het moderne en efficiënte woonhuis werd in maat en getal weergegeven. Inmiddels is wel duidelijk dat niet alles wat met bewonen te maken heeft meetbaar is. Het zijn vooral die zaken die van het bewonen het leven maken (de ruimtelijke rituelen), die niet in deze ergonomische analyses te vatten zijn. Bovendien is bewonen geen vaststaand gegeven. Woonpatronen, ruimtelijke rituelen en woonstijlen wisselen elkaar sneller af dan dat wij huizen kunnen bouwen. De dualiteit tussen het functionele precieze en het onbepaalde krijgt met de factor tijd een nieuwe dimensie: het onbepaalde wordt het onvoorspelbare.

TWEE SFEREN

Om dit te realiseren, kan men datgene dat het wonen mogelijk maakt (de woning) zien als twee delen, twee werelden ofwel sferen, waarbij iedere sfeer zijn eigen eigenschappen en karakter heeft. Twee sferen als antwoord op de dualiteiten. Alles bij elkaar genomen nog een abstract idee voor datgene dat het bewonen mogelijk moet maken (het huis) dan wel het resultaat van het wonen is (de woning). Maar wat betekent dit nu voor de praktijk van het wonen en bouwen? Zo op het eerste gezicht lijkt het drager- en inbouwconcept zoals dat door Habraken [Habraken, 1961] en de SAR⁴ naar voren is gebracht, een praktische vertaling van dit idee [SAR, 1972]. Bij dit concept wordt de bouw van structuren die het wonen mogelijk maken (meestal draagconstructies met een ontsluiting en aansluitingen op nutsbedrijven) gezien als een maatschappelijke taak, terwijl het toepassen van dergelijke structuren individueel of klantgericht kan gebeuren. Naar het idee van Habraken vindt hier het feitelijke bewonen plaats.

Maar het is de vraag of dit het juiste, dan wel het enige antwoord op het bewonen en zijn dualiteiten is. De veelzijdigheid van de dualiteiten doet vermoeden van niet. Moet er dan voor iedere dualiteit één oplossing gezocht worden? Bestaat er een type voor het koppel genius locus versus plaatsloosheid, één voor geborgenheid versus openheid, één voor nieuwe technieken versus traditie, en één type voor functionaliteit versus het ondefinieerbare van het wonen? In dat geval zou er voor iedere dualiteit een markt voor een bepaald type bewoner zijn, maar zo simpel zit de woningmarkt niet in elkaar. Beter is het te zoeken naar ruimtelijke modellen die op de een of andere manier aan een aantal van deze dualiteiten tegelijkertijd vorm kunnen geven.

Duizenden modellen zijn dan te maken maar om een idee, een beeld te geven van een benaderingswijze beschrijf ik hier drie onderling sterk verschillende typen, die ieder op een bepaalde manier de contouren van het veld beschrijven. Daartoe biedt een beschouwing waarbij het huis is opgedeeld in een min of meer permanent deel en een veranderbaar deel perspectief.⁵

DRIE VOORBEELDEN

Hierna beschrijf ik drie typen die ieder op een andere manier een antwoord zijn op de dualiteiten van het moderne bewonen. Bij ieder type is de verhouding tussen permanent en veranderlijk, tussen geborgen en open, of tussen kader en generieke ruimte, tussen traditie en moderniteit anders geregeld. Deze verhouding bepaalt het karakter van het type. Op deze wijze ontstaat er een typologie van verschillende huizen. Op hetzelfde concept, het concept van de dualiteiten, kunnen zo verschillende huizen gebaseerd worden.

VOORZIENINGENKERN, VRIJHEID ROND HET NOODZAKELIJKE

Bij het eerste type bestaan de twee sferen uit respectievelijk een zone of kern met al die zaken die naar maat en getal precies vast te leggen zijn, zoals de badkamer, de keuken, en de bergingen. De tweede zone is vrij in te delen. In deze zone vindt het bewonen plaats in de zin van het realiseren van het zelf. Hier wordt de woning gevormd als resultaat van het proces wonen. Dit type is geïnspireerd op de tweedeling van Louis Kahn tussen dienende en bediende ruimten.⁶

.....
⁴ Stichting Architecten Research.

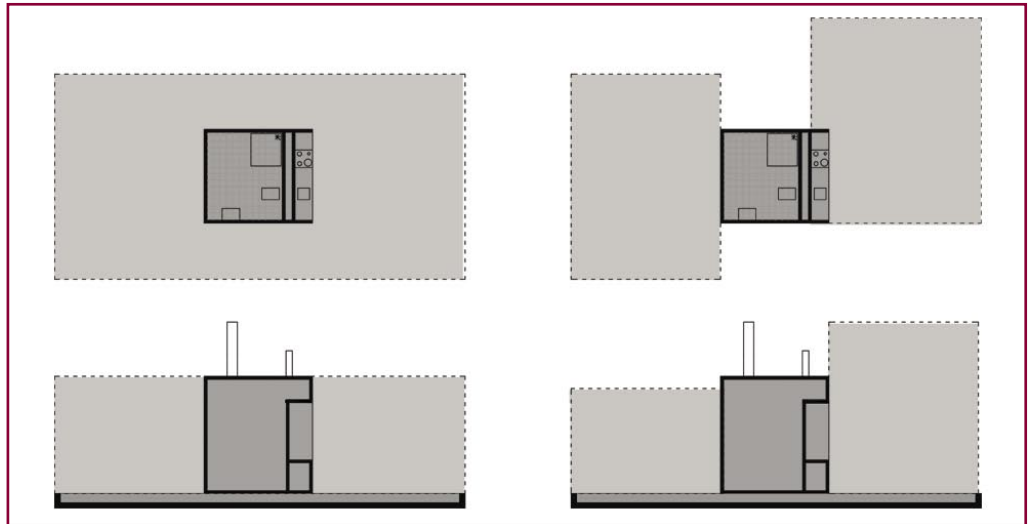
⁵ In het boek 'Kader en generieke ruimte' wordt onderscheid gemaakt tussen het kader en de generieke ruimte [Leupen, 2002]. Het kader staat daarbij voor datgene dat min of meer permanent is. Het kader definieert de ruimte waarbinnen verandering kan plaatsvinden. Deze ruimte noem ik generieke ruimte.

⁶ Banham omschrijft dit als volgt: *"The basic functional and topological relationship, as he (Kahn) sees it, is between served and servant spaces..."* [Banham, 1962, p. 204].

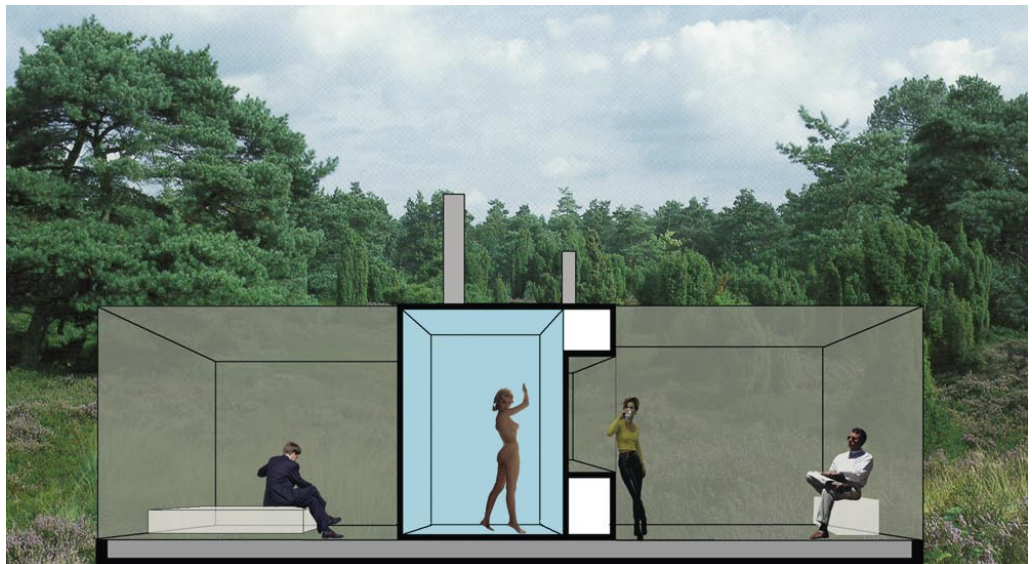
Vanuit de dualiteit technologische vernieuwing versus traditie is de kern met voorzieningen de plaats voor technologische vernieuwing, zoals de nieuwste technische installaties of glanzende roestvrijstaalen keukens. In de tweede zone is de bewoner vrij zich te omringen met alles wat de mens koestert. Dit type is ook te lezen vanuit de dualiteit tussen het functionele precieze en het onbepaalde; de ruimtelijke rituelen.

De kern met voorzieningen is nauwkeurig te ontwerpen op basis van analyses van het gebruik, van de handelingen die verricht worden in badkamer en keuken. De kern straalt doelmatigheid uit. De kern bestaat uit een duurzaam onderkomen waarin de hoogst noodzakelijke dienende elementen zijn aangebracht zoals een verwarmingstoestel, toilet, bad-, douche- en wasinrichting, eventueel aangevuld met een aanrecht. Deze kern vormt het permanente deel van het huis en beoogt generaties mee te gaan.

Figuur 23.1
Voorzieningenkernvariant.

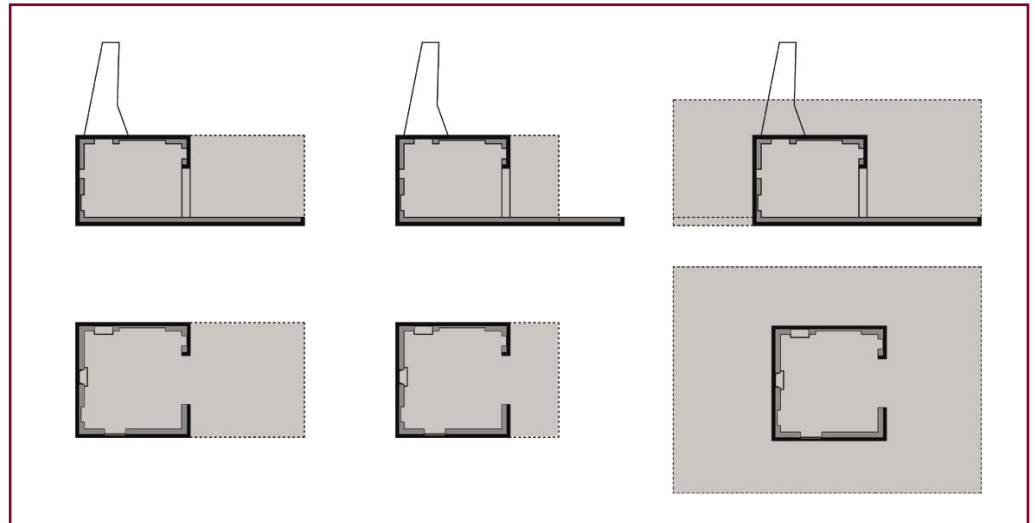

Figuur 23.2
Voorzieningenkernverbeelding.

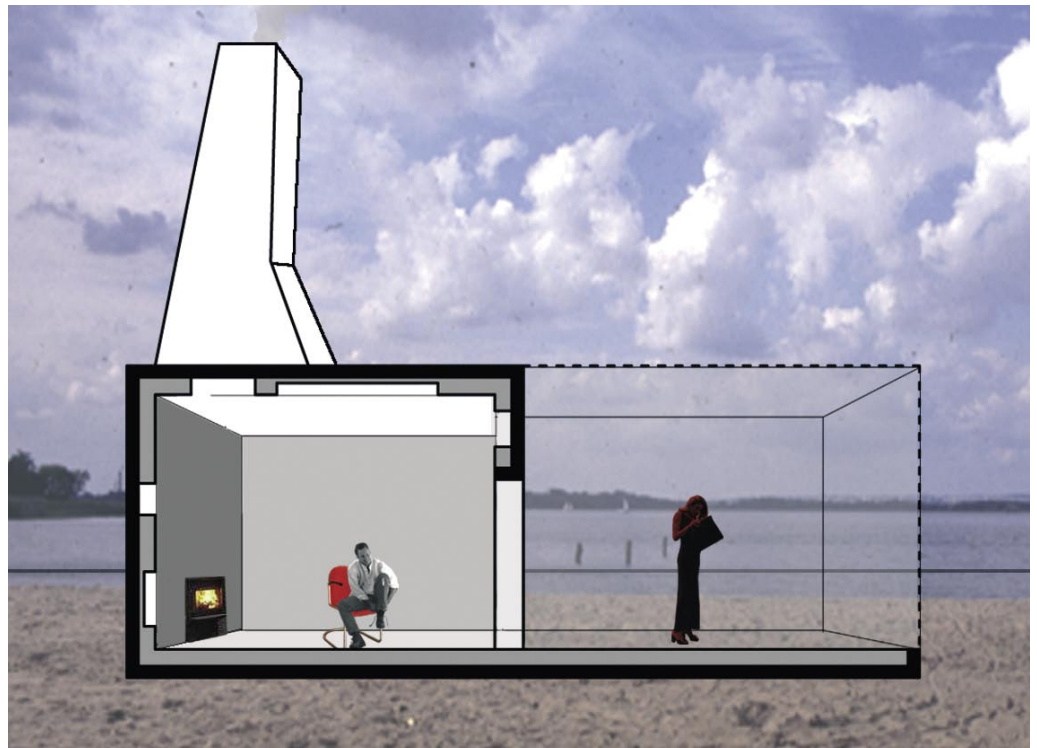

Tegenover deze voorzieningenkern staan die ruimten waarbij maat, vorm en materiaal bepaald worden door de rituelen die er plaatsvinden, door de atmosfeer en de stemming die hier gewenst wordt. Het vormgeven aan dit deel van het huis is onderdeel van het bewonen. Een nieuwe bewoner van dit huis zal in de eerste plaats op dit deel van het huis zijn stempel willen drukken. De eenvoudige en lichte constructies waaruit dit deel van het huis is opgebouwd, stellen de bewoner in staat dit deel gemakkelijk aan te passen.

Figuur 23.3
Coconvariant.

Figuur 23.4
Coconverbeelding.

COCON + TRANSPARANT

Bij het tweede type bestaat het huis in de eerste plaats uit een gesloten deel, een cocon waarin men zich geborgen voelt en zich kan terugtrekken bij de haard. Dit deel van het huis staat voor permanentie, voor 'eeuwige waarden'. Naast, achter of rondom dit deel is er de mogelijkheid om met de nieuwste technieken en middelen tijdelijk of permanent uit te breiden. Een uitbreiding die tegemoet komt aan de wens tot transparantie, zicht op de wereld, in contact treden met het telkens veranderende hedendaagse.

De haard symboliseert sinds eeuwen het centrum van het huis en is de ankerplaats van tradities.⁷ Rond de cocon is men vrij het huis en daarmee het leven vorm te geven. Al bewonend zal de bewoner ervoor kiezen zijn wensen vorm te geven in nieuwe ruimten voor werken, slapen, eten en wonen. Het cocongedeelte met de haard is van duurzame materialen met naar buiten toe een steenachtige uitstraling. Terwijl het cocongedeelte aan de hand van een ontwerp door een bouwbedrijf gebouwd wordt, zal de bewoner het transparante deel naar eigen inzicht kunnen bouwen of laten vervaardigen. Het is dit deel dat met de bewoner meegroeit. Het huis als resultaat van dit bewonen registreert zo de voorgeschiedenis rond dat ene vaste punt, de haard.

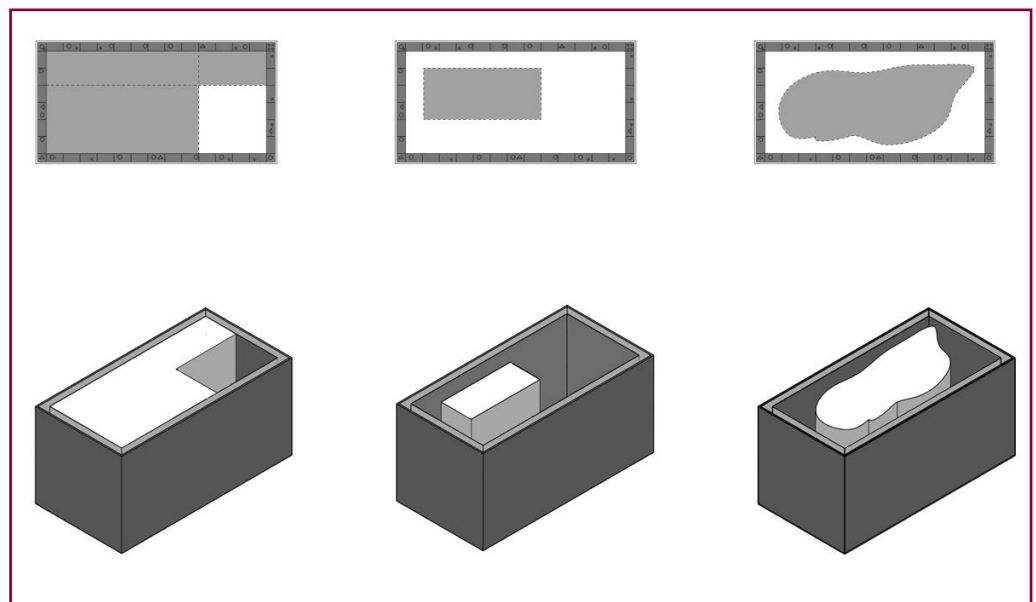
Figuur 23.5
Omhullingvariant.

.....
⁷ De Franse filosofe Luce Irigaray schrijft hierover: *"Een haard stichten wil zoveel zeggen als een nieuw onderkomen, een nieuw huis stichten, in het bijzonder rond een centrum, dikwijls gekoppeld aan het haardvuur: een plek die dient om te voeden, om zich te warmen, om bijeen te komen. Zoals in het oude Griekenland de moeder een vlam van haar eigen haard bracht om het huisvuur van haar recent getrouwde dochter aan te steken."* [Irigaray, 1999].

⁸ Hilde Heynen beschrijft dit als volgt: *"... De moderne mens, die zich beweegt in een complexe maatschappij met een veelheid aan sociale omgevingen en gelegenheden, heeft er behoefte aan zijn persoonlijkheid af te schermen van zijn uiterlijke verschijningsvorm. Alleen daardoor is hij in staat om aan uitlopende eisen en verwachtingen te voldoen zonder telkens zijn gehele persoonlijkheid in het geding te brengen. De 'omhulling' van de persoonlijkheid bestaat in de eerste plaats uit de kleding, en in de tweede plaats uit de architectuur van de woning. ...Het wonen wordt afgeschermd van de buitenwereld, de omgeving van de metropool..."* [Heynen, 1999].

OMHULLING WAARBINNEN MEN VRIJ IS

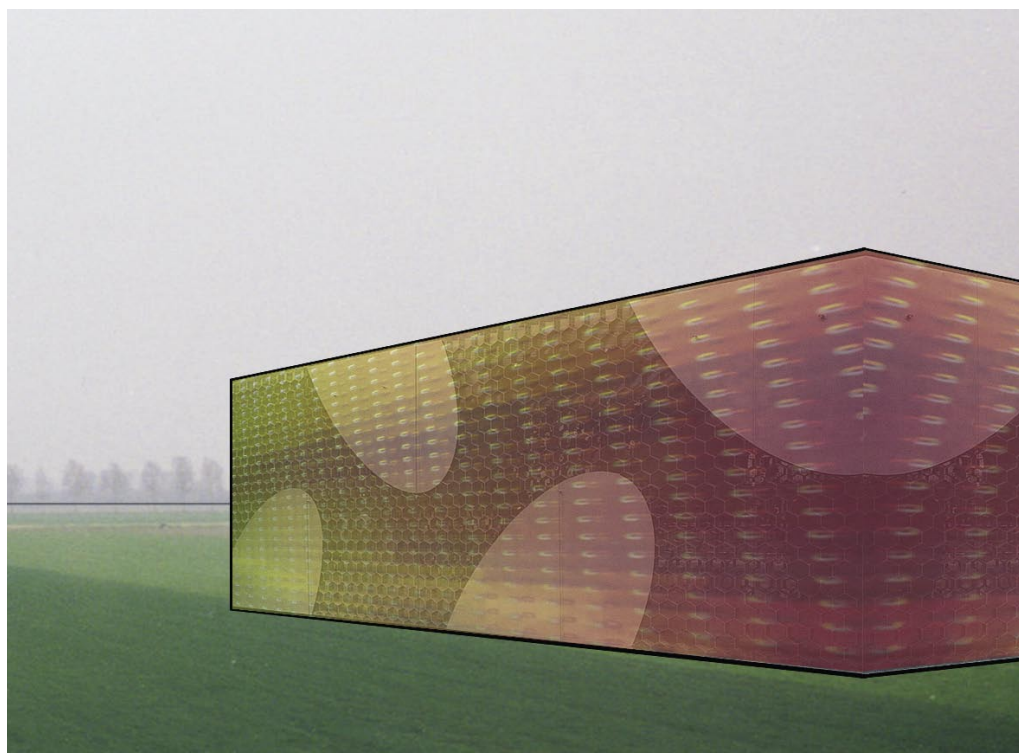
Een derde type is gebaseerd op de tegenstelling tussen het naar binnen gekeerde wonen en het leven in de metropool zoals dat ook in de villaontwerpen van Adolf Loos aan de orde is.⁸ Het derde type bestaat uit een dak met muren waaronder zich een twee verdiepingen hoge, vrij indeelbare ruimte bevindt. De omhulling voorziet in een goed binnenklimaat, verzorgt een geborgen ruimte en biedt de mogelijkheid aan de bewoner zich te omringen met al datgene waarmee men zich kan ontwikkelen. De wanden en het dak zijn voorzien van de nieuwste technieken en bieden de bewoner de grootste vrijheid om zichzelf te verwezenlijken.

Figuur 23.6
Omhuilingverbeelding 01.

Figuur 23.7
Omhuilingverbeelding 02.

De omhulling of, zoals dat in architectonische zin wordt aangeduid, de huid is opgebouwd uit een zelfdragend raamwerk. Dit raamwerk is aan de buitenkant voorzien van een bekleding naar keuze van de opdrachtgever en afgestemd op de situatie. De bekleding voorziet in het benodigde isolerend vermogen en verzorgt door middel van de aanwezige regelbare transparante delen de gewenste lichttoetreding en uitzicht. Een aan de binnenkant aangebrachte laag op de huid functioneert als verwarming. Door hoge isolatie en een perfecte energiebalans volstaat een minimale warmtevoorziening. Het zelfdragende raamwerk van de huid zorgt via maat en constructie voor de benodigde plaatsingsruimte van de diverse installaties en voorzieningen.⁹ De indeling van de ruimte wordt gevormd door een autonome constructie, die uit eenvoudig te verwisselen elementen is opgebouwd.

Voor de praktijk van het ontwerpen en bouwen van woningen betekenen deze concepten een omslag in het denken over wat een woning is. Een woning is niet langer één object dat door één architect ontworpen en door één aannemer gebouwd wordt. Het huis zal op de een of andere wijze altijd een samenstel van 'sferen' zijn. Iedere sfeer zal zijn eigen wijze van ontwerp en productie kennen. Zo zal er bijvoorbeeld bij het derde voorbeeld een ontwerp gemaakt kunnen worden voor de buitenhuid, inclusief de plaatsingsruimte voor alle technische voorzieningen die het binnenklimaat regelen. Deze omhulling zal vervolgens al dan niet seriematig¹⁰ geproduceerd kunnen worden. In de daartoe ontworpen plaatsingsruimte kunnen vervolgens de vereiste technische voorzieningen en installaties voor het conditioneren van de ruimte aangebracht worden.

Het binnenwerk, de aan te brengen indeling van de ruimte ofwel de encensering, kan onderdeel van het integrale ontwerp zijn maar zal zich meestal onafhankelijk ontwikkelen. Het is voorstelbaar dat zich hier een ontwikkeling voordoet die het midden houdt tussen industrieel vervaardigde componenten en doe-het-zelf-activiteiten in de keukeninrichting.

Terwijl de omhulling naar buiten toe een permanent karakter behoudt, zal het binnenwerk in de loop der tijd met regelmaat veranderd worden, al naar gelang de wensen en behoeften van haar bewoners. Wijzigingen hieraan vallen niet meer onder bouwactiviteiten, maar zijn een onderdeel van het bewonen zoals het veranderen van gordijnen en het uitkiezen van een keukenblok. Deze wijze van beschouwen heeft ook gevolgen voor regelgeving, bouwtoezicht en verzekering.¹¹ Bouwen en wonen staat daarmee niet langer tegenover elkaar, maar vinden in elkaars verlengde plaats.

Omdat de woningmarkt in hoge mate een voorraadmarkt is, zal het hier beschreven concept en de praktische invulling ervan ook voor de bestaande voorraad moeten worden uitgewerkt. Dit vraagt om een andere interpretatie van de bestaande woningvoorraad. Veel woningtypen uit de bestaande voorraad kunnen gelezen worden vanuit het beschreven concept. Bij veel bestaande woningen zijn eveneens de hiervoor gedefinieerde sferen te onderscheiden.

De hier beschreven typen illustreren een denkwijze, een concept zoals we dat in de architectonische wereld zeggen. Het zijn geen ontwerpen die letterlijk zo uitgevoerd kunnen worden. Het zijn denkmogelijkheden die ontwerpers en anderen die bij het ontwerpen van woningen betrokken zijn aan het denken kunnen zetten over wat nu permanent en veranderbaar moet zijn, wat geborgenheid moet bieden en waar transparantie op zijn plaats is. Of hoe gebonden het huis aan de plek moet zijn of hoe plaatsloos het ontwerp is, waar moderniteit tegenover traditie staat. Al deze dualiteiten beheersen het moderne bewonen. Het moderne huis moet daarin kunnen voorzien, de moderne woning zal daarvan een uitdrukking zijn. Het huis wordt het kader waarbinnen het bewonen (het leven) zich afspeelt. De

⁹ Vergelijk de 19 inch-rekken die voor professionele audio-, video- en computerinstallaties gebruikt worden.

¹⁰ Met de huidige stand van zaken van Computer Aided Manufacturing (CAM) is het denkbaar dat er op grond van een basisontwerp seriematig veel varianten te produceren zijn. De producten kunnen zonder extra kosten variëren per klant en locatie.

¹¹ Een dergelijke tweedeling van het huis kan ook een tweedeling in de regelgeving tot gevolg hebben. Zo is het denkbaar dat bouwbesluit en welstand alleen op het kader (ofwel het permanente deel van het huis) van toepassing zijn. Alles wat zich binnen de generieke ruimte bevindt, valt onder de verzekering.

woning is het gevolg van het bewonen van het kader. De woning is het huis (het kader) plus wat de bewoner heeft toegevoegd door het huis te bewonen.

REFERENTIES

- Banham, R (1962). The Buttery-Hatch Aesthetic, 2 Louis Kahn. *Architectural Review*. pp. 203-206
- Benjamin, W (1982). *Das Passagenwerk*. Suhrkamp, Frankfurt. pp. 291-292
- Habraken, NJ (1961). *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Scheltema & Holkema, Amsterdam
- Habraken, NJ (1970). *Aap noot mies huis*. Scheltema & Holkema, Amsterdam
- Heidegger, M (1991). *Over denken, bouwen, wonen*. SUN, Nijmegen. Oorspronkelijke druk 1954
- Heynen, H (1999). *Architectuur en kritiek van de moderniteit*. SUN, Nijmegen. p. 137
- Heynen, H, A Loeckx, e.a. (eds.) (2001). *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. 010, Rotterdam
- Irigaray, L (1999). *Entre Orient et Occident. De la Singularité à la Communauté*. Bernard Grasset, Paris. Vertaling Bernard Leupen. pp. 139-140
- Leupen, B (2002). *Kader en generieke ruimte*. 010, Rotterdam
- Norberg-Schulz, C (1985). *The Concept of Dwelling*. Electa Rizzoli, New York
- SAR (1972). Stichting Architecten Research. Eindhoven

Deel 4

24

Bouwen voor de markt

Eric Willems¹, Arnoud Scheltema²

INLEIDING

In woonwijken blijkt een duidelijke behoefte aan veelvormigheid te bestaan. Deze veelvormigheid slaat zowel op de fysieke woonomgeving als op sociale aspecten. Bewoners hebben duidelijke voorkeuren bij de invulling van hun woonwensen en woonomgeving, ondanks dat ze in de uitvoering daarvan vaak door de huidige bouwmethoden worden geremd. Het huidige woonproduct is statisch en uniform, wat de gebruikswaarde duidelijk beperkt.

Het in dit essay voorgestelde industrieel bouwen zal vooral leiden tot een gevarieerd straatbeeld en met eenvoudige middelen tot aanpasbare woningen van een hoge, vooraf vast te stellen kwaliteit. De woningen in een wijk kunnen hierdoor sterk van elkaar verschillen wat betreft uiterlijk, inhoud, inrichting en gebruikswaarde.

Er wordt teruggegrepen op de visie van professor Habraken die pleitte voor een scheiding tussen drager en casco [Habraken, 1961]. Onlangs is deze visie nader uitgewerkt [SBR, 2000]. Daarin wordt specifiek ingegaan op de noodzakelijke veranderingen in de bouwmethode, de wijze van samenwerking en de toeleverende industrie.

¹ Cauberg-Huygen Raadgevende Ingenieurs BV, Rotterdam.

² 3dp2 Proces en Productinnovatie, Arnhem.

DE WONINGMARKT EN BOUWOPGAVE VOOR DE KOMENDE 20 JAAR

De huidige woningvoorraad in Nederland is technisch van redelijke kwaliteit. Woningnood door onbewoonbaar verklaarde woningen is derhalve niet aan de orde. Maar het statische karakter en de daarmee samengaannde gebruiksbeperkingen van de woningen kunnen de woningmarkt danig frustreren. Op middellange termijn zijn er dan ook een groot aantal vooroorlogse woningen die niet verkoopbaar of verhuurbaar zijn. Deze woningen sluiten niet aan bij het huidige prijsniveau en de woonwensen van de consument. Hierdoor ontstaat er in wisselende categorieën van de woningmarkt een grote druk. Dit gold tot voor kort voor woningen voor asielzoekers en geldt momenteel voor goedkope huurwoningen en starterswoningen voor de koopmarkt.

Deze snelwisselende behoeften van de samenleving vraagt dan ook om een grotere dynamiek van het woningaanbod dan er nu is. Zo kunnen op termijn vraag en aanbod beter in balans worden gebracht en zal de bouwopgave zich moeten richten op het mogelijk maken van dergelijke transformaties.

De wijk (locatie)

Mensen hebben eerder de behoefte te verhuizen naar een beter passende wijk dan vanwege behoefte aan een andere woning. De wijk is een belangrijk sociaal ankerpunt. Veelvormigheid van inrichting van de wijk, het straatbeeld en de betrokkenheid van de bewoners bij de leefomgeving vormen belangrijke kwaliteiten van de wijk.

Van overheidswege wordt waarde gehecht aan veelvormigheid op sociaal vlak (verschillende achtergronden en gezinssamenstellingen in een wijk). Om dit mogelijk te maken moet een woning voor diverse groepen uit de samenleving bruikbaar en aantrekkelijk zijn.

De woning

Bewoners proberen door aanpassing van de woning zolang mogelijk in de wijk van hun voorkeur te blijven wonen, vooral wanneer er jonge kinderen in het gezin aanwezig zijn. Belangrijke redenen om te verbouwen zijn de behoefte aan meer ruimte en comfort. Deze aanpassingen blijken echter financieel en bouwtechnisch ingrijpend. Bovendien draagt het imago van de bouwsector niet bij aan het enthousiasme om als particulier professionele vaklui in te schakelen. Het resultaat is jonge gezinnen in Vinex-woningen, tweeverdieners in stadscentra en ouden van dagen in een verzorgingshuis. Flexibiliteit in woningen maakt veranderende woonvormen (groeps wonen, collectief wonen) of gezinssamenstelling (kinderen of ouderen in het huishouden) met de daarbij veranderende eisen aan de woonplattegrond mogelijk. Deze behoefte vormt een voedingsbodem van waaruit een gewenste sociale veelvormigheid en stabiliteit in de samenleving zich kunnen ontwikkelen.

De consument

In de huidige bouwpraktijk is bij de start van een bouw de bewoner vaak nog onbekend en zijn de keuzes vooraf beperkt. Toch is het van belang een eigenaar/huurder van een woning als consument te beschouwen en van daaruit zijn behoeften te analyseren. Door de beperkingen in kaart te brengen kunnen nieuwe producten en bouwconcepten op de behoefte worden afgestemd. Dit kan zelfs leiden tot hogere marktprijzen, indien het product goed op de behoefte is afgestemd.

De consument is gewend aan de keuzemogelijkheden en de kwaliteit van industriële producten. Hij verwacht dit zonder enige kennis van het maakproces ook bij zijn woning. Hij wenst realisatie van al zijn woonwensen zonder dat dit ten koste gaat van de (toekomstige) marktwaaarde van zijn woning.

DE OPGAVE VAN DE BOUWBEDRIJVEN

Kwaliteit

Via bestaande belangenorganisaties³ wordt veel gedaan om de kwaliteitsafspraken in de bouw te verbeteren. Hierdoor kan vooraf een toetsbaar kwaliteitsniveau worden afgesproken waardoor ook de prijsvorming doorzichtiger wordt. Maar in relatie tot de huidige bouwmethoden zijn deze overigens zeer waardevolle initiatieven slechts symptoombestrijding te noemen. Ze blijven onderhevig aan de projectmatige aanpak en de ambachtelijke kwaliteit die van dag tot dag, van bouwbedrijf tot bouwbedrijf en van bouwvakker tot bouwvakker kan verschillen. Ter illustratie: de bebouwde omgeving gebruikt ongeveer 25% van het energieverbruik in Nederland en is daarmee verantwoordelijk voor eenzelfde aandeel in de CO₂-uitstoot. De in 1994 ingevoerde energieprestatienorm moet de energiezuinigheid bewaken, maar ook deze kwaliteit hangt af van het vakmanschap of de zorgvuldigheid die een ambachtsman of monteur betracht.

Logistiek

Het logistieke proces op de bouwplaats is complex. Productie van kant-en-klare bouwdeelen, ongeacht de hierbij betrokken disciplines die in een beperkt aantal arbeidsgangen kunnen worden gemonteerd, is hier gewenst. Het afstemmen van de disciplines die bij de realisatie van een bouwdeel betrokken zijn, is een belangrijke factor in het ontstaan van faalkosten. Deze faalkosten vormen in sommige projecten zelfs een veelvoud van de winst. Door de steeds beperktere mobiliteit in steden en op snelwegen groeit de vraag naar een vereenvoudigde logistiek naar en op de bouwplaats.

Bouwpersoneel

De instroom van jonge werknemers stagneert. De bouwsector wordt niet gezien als een ‘sexy’ bedrijfstak en heeft een matig imago. Er is een groot tekort aan gekwalificeerd personeel dat bereid is het zware werk op de bouwplaatsen te verrichten. De kosten van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid zijn hoog ten opzichte van andere industriële sectoren. Bovendien vindt er nauwelijks kennis- en of cultuuroverdracht uit industriële sectoren plaats, omdat er geen personeel van buiten de bouwsector toestroomt.

KNELPUNTEN IN DE BOUWNIJVERHEID

De knelpunten van de huidige bouwtechniek vallen in een aantal aandachtsvelden uiteen. Allereerst kan worden gesteld dat de bouwwereld een relatienetwerk is, waarbij marktwerking en innovatiekracht worden belemmerd zoals dat ook elders in de samenleving gebeurt. Daarnaast is de bouw-

.....
³ www.sbk.nl, www.isso.nl,
www.sbr.nl.

nijverheid in hoge mate gespecialiseerd in het uitvoeren van een beperkt aantal activiteiten. In deze gefragmenteerde wereld, bestaande uit veel toeleveranciers en uitvoerende partijen, worden per project (op projectbasis) producten en of installaties samengesteld. Schertsend wordt wel eens gezegd dat de bouw alleen maar prototypen voortbrengt. In het licht van het bouwproces en de bouwproductie zit daarin zeker een kern van waarheid.

De bouwkundige systeemkennis is alleen aanwezig bij de bouwkundig ontwerper (architect, installatiedeskundige). De industriële toeleverancier kent alleen de kwalificaties en prestaties van het eigen deelproduct, dat weer specifiek ontwikkeld en geproduceerd is al naar gelang de behoefte van de installateur of aannemer geheel conform de belangen van deze uitvoerende partijen. De industrie wordt zo niet geconfronteerd met de eigenlijke marktvraag.

De bouwer voegt de producten weliswaar samen tot een systeem, maar is door kennisgebrek zelden in staat de prestatie van het systeem te toetsen. Hij kan daardoor zijn eigen werk niet toetsen.

Daarnaast behaalt de woning alleen de beoogde prestaties van de eerste (kopende) klant. Om na verloop van tijd nieuwe wensen te realiseren, moet er al snel ingrijpend worden verbouwd. Denk bijvoorbeeld aan het verplaatsen van een wastafel, radiator of scheidingswandje. Laat staan het wijzigen of vernieuwen van een keuken, badkamer of het plaatsen van een dakkapel, om over een uit- of aanbouw nog maar te zwijgen. Het vergroten, verkleinen en anders indelen van woningen is dus zeer ingrijpend of zelfs uitgesloten.

Tenslotte drukken de faalkosten het resultaat in de bouwsector. Voor de bouwer (aannemer, onderaannemer en installateur) is niets frustrerender dan je eigen werk steeds opnieuw te moeten doen. Winstmarges van de grotere bouwbedrijven liggen vaak rond de 4% op jaarbasis, waarmee de financiële basis smal is en weinig ruimte laat voor productontwikkeling. In eerste instantie leidt dit tot extra druk op het personeel, niet alleen om te presteren maar ook om uit elk project zoveel mogelijk omzet (meerwerk) te halen. Dit staat loodrecht tegenover de behoefte aan een impuls voor innovatie en industrialisatie van het bouwproces die nodig is om de huidige problemen te baas te worden en aan de bouwopgave (bewonerswensen) tegemoet te komen.

Lichtpunt: succesvolle industrialisatie op onderdelen

De beste voorbeelden van industrialisatie tonen de timmerfabrieken voor kozijnen en andere houten onderdelen voor een gebouw. Timmerlieden kunnen in de timmerfabriek onder beschermde omstandigheden hun product realiseren, dat alleen nog maar op het juiste moment naar de bouwplaats hoeft te worden gebracht. De reistijden naar de bouwlocaties zijn minder frequent en hierdoor minder relevant.

Toenemende industrialisatie

Met deze aanpak kunnen meer woonwensen worden vervuld met als resultaat veelvormigheid in de woninguitrusting, in de mogelijke gezinssamenstelling en in het straatbeeld. Zij onderscheidt zich hiermee van de woningbouwstandaardisatie uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Mensen kunnen langer in hun woning blijven wonen als de woning eenvoudiger geschikt is te maken voor verschillende gezinssamenstellingen of culturele achtergronden.

Industrieel bouwen kan tegemoetkomen aan de steeds hogere eisen op het gebied van energiebeheer, productverantwoordelijkheden, reproduceerbare kwaliteit, verbetering van arbeidsomstandigheden, procesverbeteringen, ICT-toepassingen, spaarzaam gebruik van grondstoffen en comfortverbetering. Niet-projectgebonden producten garanderen de kwaliteit op de bouwplaats. Na eenvoudige kennisonafhankelijke montage ontstaat een zelfstandig functionerend systeem, dat meteen in bedrijf kan worden gesteld en beproefd. Door de industriële fabricage is de kwaliteit beter voorspelbaar en beter in de hand te houden. Dit maakt het toepassen van geautomatiseerde, technisch betere, energiebesparende en milieuvriendelijke oplossingen mogelijk. De prestatie is beter meetbaar. Kennisopbouw vindt plaats bij de industrie die dit vervolgens benut om haar product om redenen van marktwerking te optimaliseren.

Zoals uit het voorgaande blijkt, verdient het de voorkeur industrieel te produceren om te kunnen voldoen aan de eisen van de consument, de bouwkolom en de overheid. Voorwaarde is echter wel dat de industrie geconfronteerd wordt met de werkelijke marktbehoefte.

Organisatie van de toeleverende industrie

Het industrieel bouwen verandert de rol van de toeleverende industrie. Wanneer de vraag van de initiatiefnemer-opdrachtgever bij de industrie wordt neergelegd, resulteert dit in een marktconforme productie die rekening houdt met zowel het bouwproces als met gebruikerswensen. Behalve productie kan de industrie dan ook de logistiek als onderdeel van de dienstverlening gaan verzorgen.

Er moet hierbij voornamelijk gedacht worden aan systemen in plaats van aan producten. Systemen die in hun eindhoedanigheid herkenbaar zijn voor de gebruiker. Zoals een televisietoestel een systeem is van talloze producten. Producten die optimaal op elkaar zijn afgestemd en samen een hoogwaardige eindprestatie leveren. De systemen moeten een veelheid van gebruiksmogelijkheden realiseren en mogen de ontwerprijheid van de architect of de gebruiker niet beïnvloeden.

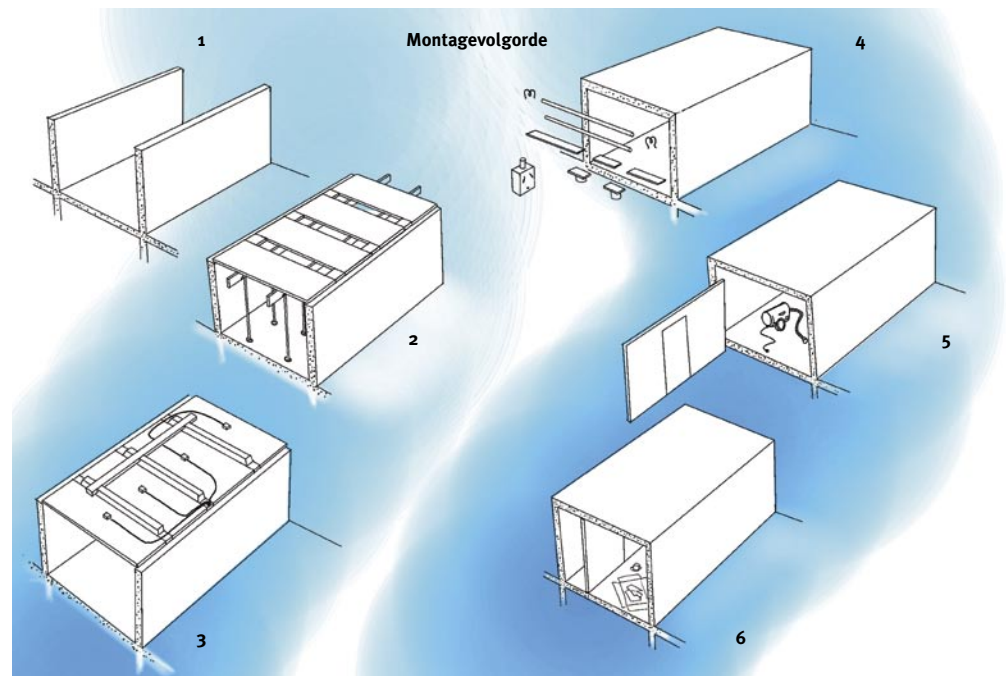
Bovendien maken systemen het mogelijk de woning 'intelligent' te maken. Voorbeeld hiervan zijn de blijvend toegankelijke plintgoten van Kabelweg BV (Polynorm). Weggewerkt in een binnenwand geeft de plintgoot ruimte aan onder andere alle ICT-bekabeling. Bij wijziging van de woningindeling kan de plintgoot automatisch meeveranderen. Nieuwe technologieën kunnen ook in goten worden aangebracht, waardoor een duurzame oplossing ontstaat.

VOORBEELDEN

Aan de hand van twee voorbeelden worden de hiervoor genoemde beweringen gemotiveerd. Bij het ventilatieproject Hybalans [Stork Air, 2003] worden op een betonnen casco vloerplaten gelegd met een vaste tussenafstand. Hierover worden bouwkundige afdekkingen geplaatst, waarna de vloer kan worden afgestort. Vanaf fase 4 is de bouwkundige aannemer niet meer nodig en kan de installateur zijn gang gaan. Aan het einde van de dag is het ventilatiesysteem functioneel en beproefd. De ventilatiekanalen zijn blijvend bereikbaar, veranderbaar en aanpasbaar door de bewoner of monteur. In Figuur 24.1 is dit proces in stappen weergegeven.

Figuur 24.1

De verschillende stappen bij de realisatie van het ventilatieconcept Hybalans.

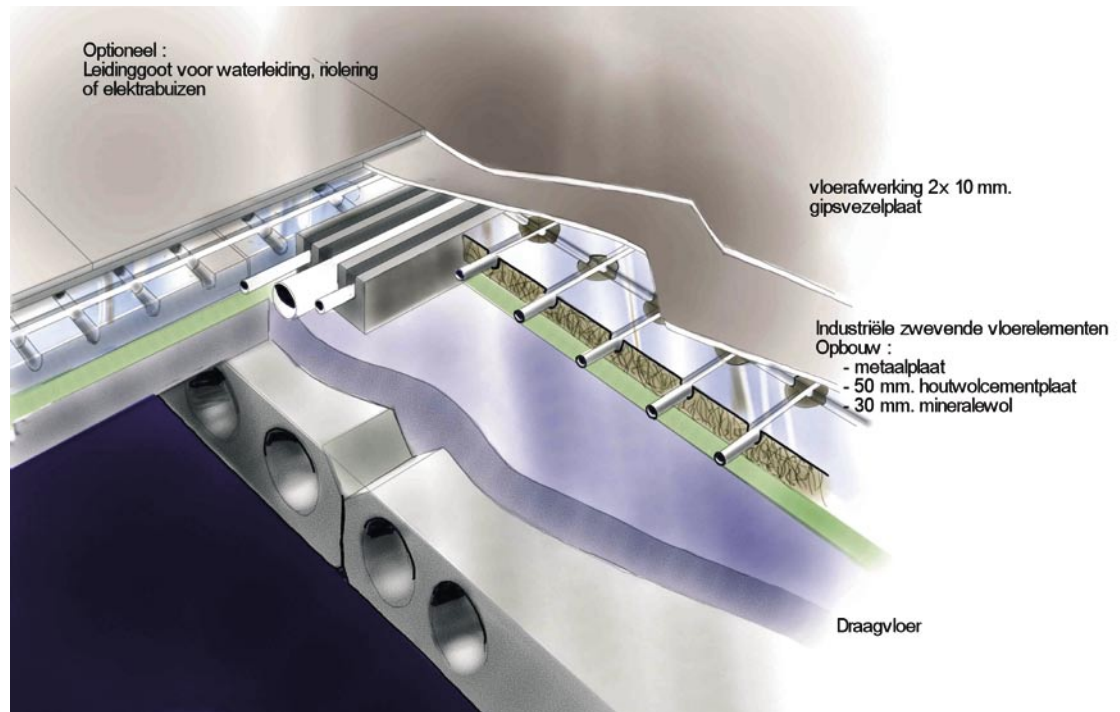

Bij nieuw te bouwen en te renoveren woningen zijn zowel contactgeluidisolatie als energiezuinigheid twee voornaamste aspecten. Bij betonbouw was het gebruikelijk om een in het werk vervaardigde zwevende dekvloer met vloerverwarming of vloerkoeling te storten, maar deze (natte)bouwmethode is zeer gevoelig voor uitvoeringsfouten. Hierdoor wordt de vooraf afgesproken akoestische prestatie in de praktijk zelden behaald. Een beter alternatief is de industrieel vervaardigde zwevende dekvloer met vloerverwarming [Willems, 2004].

Bij deze industrieel vervaardigde dekvloer worden de akoestische isolerende platen inclusief de warmteverdeelpaat kant-en-klaar op de bouwplaats aangeleverd (droog systeem). Hierdoor kan na het uitleggen meteen de vloerverwarmingsslang worden aangebracht, waarna de afwerkvloer wordt gelegd. De vloer is in een enkele arbeidsgang te realiseren (direct beloopbaar) en de kans op fouten (geluidsisolatie die niet gehaald wordt) is niet aanwezig. De benodigde kennis is verschoven van de monteur naar het product.

Figuur 24.2

De verbeterde zwevende dekvloer opgebouwd uit industrieel vervaardigde elementen. Bron: Panagro Vastgoed Ontwikkeling.

Aan de hand van de twee voorbeelden zijn specifieke aspecten van het industrieel bouwen zichtbaar gemaakt. Dit brengt een grotere keuzevrijheid. De keuzes over de indeling van de woning en de plaats van de installaties kunnen dan ook pas vlak voor de oplevering worden gemaakt, wanneer de gebruiker bekend is. Door systeembouw en het beperkte aantal specialistische handelingen op de bouwplaats zijn de kans op faalkosten en meerwerk gering. Ook brengen toekomstige aanpassingen minder kapitaalvernietiging en milieubelasting met zich mee.

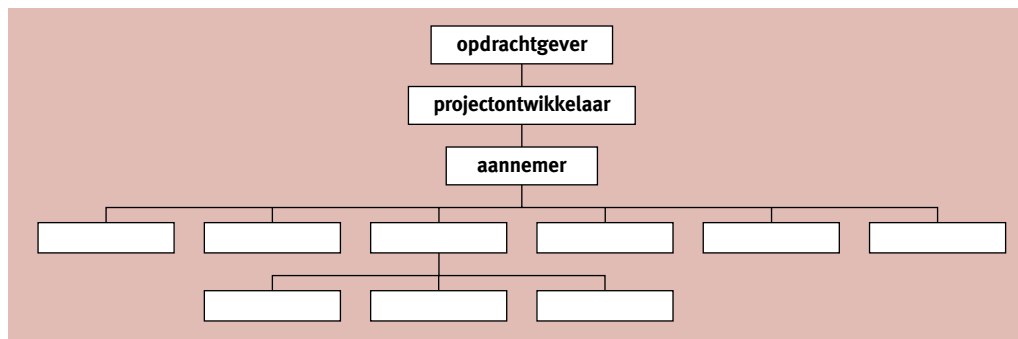
De verwachting is dat droge systemen een kortere doorlooptijd zullen kennen. Ter illustratie: de huidige afbouwtijd van een woning bedraagt ongeveer 55 dagen. Deze tijd kan worden teruggebracht tot 20 dagen zoals het project 'Niet voor een gat te vangen' aantoont [Panagro, 2003]. Dit is mogelijk doordat het aantal arbeidsgangen (bouwplaatsbezoeken) sterk is verminderd en doordat de relatie tussen effectieve werktijd versus reistijd en algemene zaken wordt verbeterd.

SYSTEEMINTEGRATOR

Bij complexe systemen met hoogwaardige componenten is er behoefte aan een duidelijk systeem-aansprakelijke partij die verantwoordelijk is voor het ontwerp en de prestatie van het gehele systeem, en die zich niet kan beroepen op keuzes of onvolkomenheden die door anderen zijn geïntroduceerd. Ter illustratie: in de praktijk kan een tekort aan ventilatielucht ontstaan door te hoge weerstand in een kanalsysteem of door een verkeerde ventilator. Indien deze twee onderdelen verschillende leveranciers hebben, ontstaat een situatie waarin verantwoordelijkheden worden afgeschoven. Op die manier wordt de oplossing van het probleem verder, en soms geheel uitgesteld.

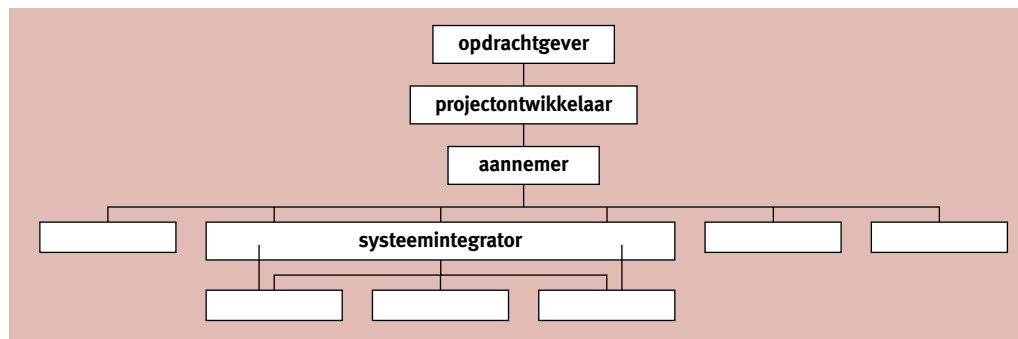
Figuur 24.3

Organisatie van het huidige bouwproces.

Figuur 24.4

Organisatie waarbij een deel wordt georganiseerd door een systeem-integrator.

Een systeemintegrator zal de verantwoordelijkheid van ontwerp tot en met uitvoering en prestatie op zich moeten nemen. In de figuren 24.3 en 24.4 zijn de opbouw van de huidige organisatie en het verschil in een organisatie met systeemintegrator schematisch weergegeven. Ook bij de realisatie van woningen met duurzame energie is er behoefte aan een systeemintegrator [Projectgroep Duurzame Energie, 2003].

STAPPEN NAAR INDUSTRIALISATIE

Een industrieel bouwsysteem voor een gehele woning is nog niet ontwikkeld. Huidige voorbeelden van industriële bouwproducten die op de markt zijn, hebben betrekking op gebouwonderdelen of installatieonderdelen:

- Ubbink: industrieel vervaardigde dakkapel.
- Hager-Tehalit: KISS-kabelgootsysteem.
- JE StorkAir: Hybalans flexibel ventilatiesysteem (ook voor renovatie).
- Flamco/Gastec: ontwikkeling van het water- en gasstopcontact.
- Kabelweg BV (Polynorm): gootsysteem.

De keuzevrijheid van de bouwer in de toepassing van een systeem of een combinatie van systemen garandeert marktwerking en een constante graad van innovatie.

De overeenkomst tussen de genoemde succesvolle ontwikkelingen is dat deze door industriële toeleveranciers zijn bedacht, geïnitieerd en uitontwikkeld, veelal in samenwerking met industrieel ontwerpers die niet uit de bouwsector komen. Het belang van de consument, vaak indirect de opdrachtgever, wordt dan wel door de bouwers onderschat, maar niet door de industrie. Om echter tot industriële productie te komen, moet een producent grote risico's nemen (in bijv. productie, marktwerking en personeel) om een product op de markt te kunnen brengen. Zijn afzetmarkt kent geen grote spelers die marktintroductie vergemakkelijken. Er wordt dan ook vaak gekozen voor een evolutionaire aanpak versus een revolutionaire aanpak. Er zijn voorbeelden van projectontwikkelaar-bouwers (Panagro BV) die bij ieder project de innovatiegraad van het bouwproces en de woningen een stapje verder ontwikkelen. Hier wordt dus gekozen voor de evolutionaire aanpak.

De IFD-subsidieregelingen van de afgelopen jaren hebben het innovatiebewustzijn in de bouwwereld danig in beweging gebracht. Toch lukt het niet de ideeën op grote schaal commercieel uit te buiten. Een ontwikkeling lijkt pas kans van slagen te hebben, wanneer een industriële partij participeert. Deze is namelijk capabel om de ontwikkelingen over het incidentele project heen te tillen. Helaas is de industrie totnogtoe opvallend afwezig. Gezamenlijke productontwikkeling van de industrie in samenwerking met bouwpartijen en onder aansturing van een industrieel ontwerper lijkt de meeste resultaten op te leveren. Het blijft echter zaak dat bouwondernemingen, architecten en projectontwikkelaars de noodzaak onderkennen en gezamenlijk de ontwikkeling van industrieel bouwen ondersteunen.

CONCLUSIE

Er is een tendens, maar ook een behoefte om het bouwproces industrieel in te richten. In tabel 24.1 zijn de meest frappante verschillen tussen ambachtelijk en industrieel bouwen aangegeven.

Tabel 24.1
De vergelijking tussen ambachtelijk en industrieel bouwen.

Beoordelingsaspect	Ambachtelijk	Industrieel
samenhang	denken in componenten	denken in systemen
kwaliteit	afhankelijk van monteur	gedefinieerd door product
systeemkennis monteur	hoog	gering
systeemkennis ontwerper	hoog	hoog
type componenten	eenvoudige grondstoffen en halffabrikaten	intelligente producten
faalkansen	hoog	laag

Door industrieel bouwen en renoveren kunnen meer woonwensen vervuld worden en met grote diversiteit.

Er ontstaat door de toegenomen gebruiksmogelijkheid en gebruikswaarde een gewenste sociale veelvormigheid. De spanningen in de woningmarkt kunnen worden verminderd.

Industrieel bouwen vraagt een omslag in het denken van project naar proces met de volgende voordelen:

- Een verplaatsing van industrieel bouwen van producten naar processen en systemen komt tegemoet aan de problemen in het huidige bouwproces.
- Industriële bouwsystemen maken aanpasbare woningen (indelingswijziging, wijziging installaties, uitbouw verbouw) mogelijk.
- Industriële bouwsystemen geven de woning meer gebruikswaarde, waardoor sociale structuren zich kunnen ontwikkelen.
- Industriële bouwsystemen maken (op termijn) de toepassing van hoogwaardige technieken in de bouw mogelijk.

Om industrieel bouwen in de komende jaren door te voeren, is de wil van de bouwsector om te veranderen essentieel. De wijzigingen in de bedrijfsvoering en de organisatiestructuur zijn groot. Daarnaast zijn de eisen aan het personeel anders. Maar de verwachting is dat de veranderingen niet meer tegen te houden zijn. Eisen en wensen die gewoon zijn in andere industriële disciplines zullen ook gaan gelden voor de bouwnijverheid.

Productontwikkeling zal moeten worden geleid door de toeleverende industrie en de industrieel ontwerpers in samenspraak met vakspecialisten uit bouwbedrijven en adviseurs. De kennis van industrie en bouw zal moeten worden geïntegreerd.

REFERENTIES

- Habraken JN (1961). *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Scheltema & Holkema, Amsterdam
- Panagro Vastgoed Ontwikkeling (2003). *Niet voor een gat te vangen*. Elandstraat Den Haag. IFD-project 2003. Leidschendam
- Projectgroep Duurzame Energie Projectontwikkeling Woningbouw (2003). *Projectontwikkelaars realiseren woningen met duurzame energie*. Leidschendam
- SBR (2000). *Flexibel wonen in een leidingloos casco*. Stichting Bouw Research, Rotterdam
- StorkAir, JE, Meulink&Grol en Betonson (2003). *Hybalans*. IFD-project. Zwolle
- Willems, EMM, A Kraan (2004). *De verbeterde zwevende dekvloer*. Stichting Bouw Research, Rotterdam

LITERATUURLIJST

- Hager-Tehalit (2003). *KISS-systeem*. www.kiss.hager.nl
- Panagro Vastgoed Ontwikkeling (2004). *Plug & play 2D gevel*. SMT-subsidieproject 2003. Leidschendam
- Pepels, J (2001). *Model kwaliteitsbeheersing klimaatinstallaties*. Stichting Bouw Research, Rotterdam

Deel 4

25

Dutch dressing

Jan Westra¹

DUTCH

Bouwprofessionals hebben altijd een oogje op de woningbouw in Nederland gehad. Zij wisten beter dan wie dan ook hoe het volk zou moeten worden gehuisvest.

Zij bekommerden zich om de industriële verworvenheden, die ervoor konden zorgen dat het individu meer vrijheid zou krijgen. Zij duiden op voor bewoners vaak onbegrepen prestaties die de woning nu en op termijn zou moeten leveren. Zij plaatsten de woningbouw zwierig in de markt met modieuze verwijzingen naar omstandigheden die blijk ervan geven dat de bewoners 'het gemaakt hebben'.

Zij waren ervan overtuigd dat het vakgebied een prestigieuze plaats zou innemen, zodat het kon wedijveren met de 'echte' architectuur, die van de belangrijke bouwwerken. Natuurlijk begrijpt iedereen dat we niet allemaal zo kunnen wonen als de koningin of als de directeur van een multinational, maar de projectontwikkelaars en architecten van tegenwoordig hebben een antwoord dat zich in retro- of 'leisure'-termen laat vertalen tot een geslaagd bestaan. Wij leven wat dat betreft in een verknipte tijd van haast en onbenul, waarin het streven naar succes wordt gevoed door de commercie die heeft ontdekt dat eenvoudige bewoners graag voor 'fantasy islands' willen gaan. Teruggetrokken in hun enclaves zouden ze Jan Jans moeten lezen. Ik gebruik hem als 'incentive', omdat hij in zijn tijd al in opstand kwam tegen het dictaat van de grootmacht, het geld, de autoriteit en vooral tegen het resultaat waarop de gemeenschap werd getrakteerd.

¹ Technische Universiteit Eindhoven,
Faculteit Bouwkunde, Eindhoven.

“Wat spreekt uit het bouwkunstig aspect van ons land?

In de eerste plaats: alle bouwkunstige vormen zijn verloren gegaan. Wij hebben voor geen enkel gebouw vaste typen, zoals het verleden die kende.

Ten tweede: alle gevoel voor de gemeenschap is in de bouwkunst verloren gegaan.

Ieder bouwt voor zich en de duivel voor ons allen.

Ten derde: onze magistraten steken bijna geen hand of de verkeerde hand uit om hierin verbetering te brengen. Zij willen niet, kunnen niet of durven niet of handelen op eigen houtje verkeerd.”

[Jans, 1934]

Jan Jans is een mopperaar. Hij ziet met lede ogen dat de bouwkunst wordt verkwanseld. Er is geen houvast, geen traditie, geen collectief streven: ze doen maar wat en wel ter meerdere eer en glorie van zichzelf. Jans reed op een motorfiets door het land om de plaatsen te zoeken die nog niet bedorven waren en die als voorbeeld zouden kunnen dienen voor de schoonheidscommissies van die tijd. Jans reed toen al tegen de ontwikkeling in. Een ontwikkeling die de rijkdom van de eenheid van bouwkunst en cultuur negeert. De huidige ontwikkeling etaleren we tegenwoordig op meerslachtige wijze. Ik had ook kunnen schrijven op neerslachtige wijze. Althans voor de fijnproevers, de professionals. Zij fulmineren tegen het aanbod dat zoveel gebruikers aanspreekt. Zij wijzen op de kastelen die ze gedochten noemen en raken gefrustreerd bij de aanblik van middeleeuwse of andere thematische woningbouw. De professionals hebben zo vaak gepleit voor alternatieven in de woningbouw, strijdend tegen het doekje voor het bloeden dat als behang om het project wordt gehangen, waarin de hokken huizen die woningen worden genoemd. De markt blijkt evenwel sterker, de pogingen uit

Figuur 25.1

Brandevoort: de overdekte plaats voor nostalgische gezelligheid. Bron: Jan Westra.

het verleden ten spijt. Het is zeker noodzakelijk om onder de noemer ‘het bewonen in de toekomst’ een bijdrage aan te treffen die stoelt op wat er bedacht is voor het bewonen, het nieuwe wonen, het andere wonen, het slimme wonen, het wilde wonen of welk wonen dan ook. Voor degene die het wereldje en het onderwerp redelijk kent, zijn er dan ook nauwelijks onverwachte of vernieuwende gezichtspunten. Het blijft een ongrijpbaar thema dat zich op het niveau van de professional wel laat ontleden in vakmatigheden, maar zich niet laat vangen in wetmatigheden. De trends worden geduid, gevolgd of becommentarieerd, maar ze worden niet in een perspectief geplaatst. Noch wordt er georiënteerd op het verleden, waarin steeds opnieuw professionals hun licht hebben laten schijnen over de eigenaardigheden van de bouw, noch geprojecteerd op de toekomst [Westra, 1990]. Het is opvallend hoe weinig er wordt gerefereerd, terwijl het toch zaken betreft die regelmatig in EZ-verband of in andere stromen meedrijven en in rapporten worden neergeslagen. In het kader van deze verkenning mag daaraan niet voorbij gegaan worden. Net zo min als aan de recente geschiedenis van de rationalisering van de bouwwijze waar zeker de SAR², open bouwen, modulaire coördinatie, drager en inbouw, kalkzandsteen, houtskeletbouw, montagekozijnen en naar keuze talloze andere voorbeelden zouden kunnen worden genoemd op weg naar een doelmatig bouwen en wonen [Bromberg, 1945].

INDIVIDU EN INDUSTRIALISATIE

De jaren zestig van de vorige eeuw begonnen met ‘de mensen en de dragers’ van Habraken. Ze eindigden met de start van veelbelovende prototypen en proefwoningen van industriële giganten, zoals Shell, Fokker en DSM. Ze gebruikten dezelfde woorden om de schrijnende nood bij de door de staat gediceerde woningbouw te onderbouwen. Mensen hadden niets te kiezen of te beslissen. Dat moest veranderen en wel door een flinke portie techniek die, maar dat terzijde, het eigen bedrijf goed uitkwam. De bouw was immers een groot veld waar een investering in duizenden producten gemakkelijk kon worden terugverdiend. En niet onbelangrijk voor deze ondernemingen: de omzet was in vierkante meters, kilo’s en stuks te bepalen. Op de achterkant van de sigarendoos ontstonden de eerste verkenningen. De bedrijven gingen er prat op dat ze met hun kennis en omvang op de bouwmarkt een groot succes zouden boeken. De woningbouw kende een aantal interessante experimenten die uit het streven van deze ondernemingen voortkwamen.

De Fokker-woning speelt in de eeuwige discussie over industrialisatie en flexibiliteit (en avant la lettre: demonteerbaarheid) een belangrijke rol als referentie. Bij uitstek zelfs: de vliegtuigbouwer op de woningmarkt. Dan moet het wel goed komen. Industrieel, Flexibel en Demontabel ten voeten uit. Maar ook de industriële bouwer had de macht van de markt niet begrepen. In weerwil van de nu haast dociel ogende promotieactiviteiten kwam er slechts één proefwoning van de grond. Daarna ging het weer beter met de vliegtuigen en werd de bouwruimte opgegeven. Toen Fokker opnieuw in de problemen kwam en op dat moment ‘booming business’ in de bouw aantrof, is de industriële bouwer niet opnieuw het avontuur aangegaan. De geschiedenis had geleerd dat je niet argeloos de bouwmarkt kunt opgaan. Het is interessant dat de visie over drager en inbouw — waarin het collectieve (dragen) en het individuele (inbouw) niveau van zeggingskracht besloten lag — toen (in 1961)

.....
2 Stichting Architecten Research.

niet werd begrepen en nu wordt misbruikt voor andere doeleinden. De scheiding van de sferen betekende ook in technische zin een scheiding van de productie. Een bouwproductie voor de drager (het constante deel) en een industriële productie voor de inbouw (het variabele deel). De grens tussen deze twee begrippen is niet eenduidig te bepalen. Het constante deel is niet in zijn algemeenheid te benoemen. Blijkbaar kan men de opgave opvatten als een streven waarin een — beperkt — deel te variëren valt en een ander deel constant is. Het is per opgave, per bouwbedrijf, per locatie en zeker per doelgroep anders. Deze opvatting over het collectief (dat het constante deel bepaalt) en het individu (dat op handige wijze het variabele deel regelt) leeft opnieuw bij onder andere moderne woningbouwverenigingen.

In het rapport 'Technologische en structurele ontwikkelingen in de bouw' [SBR, 1980] worden de meningen van veel experts wetenschappelijk gemanipuleerd. In 1975 wordt voor 1990 voorspeld dat:

- de aanpak drager en inbouw 15% van de totale omzet zal bedragen;
- open systemen, modulaire coördinatie en automatisch ontwerpen gemeen goed zullen zijn;
- nieuwe verwarmingssystemen en warmwatersystemen de markt zullen veroveren.

Ook de andere minder significante uitkomsten zijn een terugblik waard, zeker nu ons heden al 14 jaar verder ligt dan die voorspelling.

De uitkomst van deze manipulatie zou ik willen omschrijven als de vervulde wens van de ridderlijke gedachte. Het is de intellectuele, professionele bovenlaag die de waardeoordelen uitspreekt en die zich daarbij slechts heeft te verantwoorden in eigen kring. De dialoog over wat goed en slecht is

Figuur 25.2

Brandevoort: de achterterreinen zijn afgesloten tot kindvriendelijke afgesloten domeinen. Bron: Jan Westra.

vindt hier plaats tussen professionals en zij hoeven slechts elkaar te overtuigen. De spelregels worden ontwikkeld in dezelfde kring die ook toeziet op de uitvoering. Verschillende bouwwijzen worden verbonden aan een economisch klimaat. De gevarieerde massabouw gedijt in een sterk economisch klimaat, de kleinschalige bouwwijze in een sober klimaat, de fabrieksbouw in een sterk klimaat en alleen de op de drager en inbouw gebaseerde open bouwmethode floreert in zowel een sober als een chaotisch klimaat. Het zou voor de organisatoren van toekomstige initiatieven interessant kunnen zijn als de meningen die in deze STT/Beweton-exercitie over het bewonen in de toekomst worden gegeven, op dezelfde wijze kunnen worden gemanipuleerd. Het zou wellicht eindelijk de rol van de productie en de daarmee samenhangende prestatie van de woning kunnen verhelderen.

PRODUCTIE EN PRESTATIE

De bouwsector is niet gevoelig voor rapporten en publicaties. Er wordt behoudens in wetenschappelijke en adviserende kringen niet gelezen. Dat lijkt me verklaarbaar. Slechts enkele bedrijven kunnen zich van de sleur van de volgende opgave losmaken en tijd en geld steken in reflectie en onderzoek. De praktijk is immers hard. Gangbare bouwstromen kunnen niet worden onderbroken. Nieuwe technieken komen alleen in aanmerking, indien een gunstig effect op de productiviteit kan worden aangetoond. Experimenten zijn prachtig, maar alleen door anderen. De garantieregelingen zijn afgestemd op bekende bouwtechnieken. Proefnemingen en proefproducties ter ondersteuning van technologische ontwikkelingen, zoals in de biologie, chemie, vliegtuigbouw en landbouw, komen in de bouw op dit continent zelden meer voor. De traditionele bouw zoals wij die kennen, is het resultaat van de technische ontwikkeling en van de discontinuïteit in de productiestroom waarin bouwwerken nu eenmaal worden voortgebracht. In die structuur komen bouwwerken van uiteenlopende aard tot stand door samenspel van een aantal bedrijven, die ieder zijn ingesteld op een geleding van het totale proces. Vroeger haalde men de schouders op als de een of andere alternatieveling probeerde met bouten en moeren iets te bewerkstelligen. Of wanneer de ontwerper vertelde dat de ruimten niet voorbestemd, maar onbestemd waren. Of wanneer een architect zijn eigen huis uitvoerde als betrof het een koelwagen. Het was voor velen vechten tegen de bierkaai. Het circus bouwde ondertussen rustig voort.

Maar nu wordt hier en daar de toekomst opnieuw gepredikt. De aanpasbare woning, het volgende huis van de toekomst, een volledig doe-het-zelfpakket voor het variabele deel; ze vallen in oude schoenendozen uit de kast. ‘Smart homes’ zullen er komen, twintig jaar nadat ‘Xanadu’ als huis van de toekomst tegenover het Disneypark in Florida werd geopend. Het is de voltooid verleden tijd die ons aanstaart.

Wekt dat hoop, onrust of berusting?

Het hangt er vanaf vanuit welk perspectief de ontwikkeling wordt gezien. De grote ontwikkelingen — als ze er al zijn — schuilen in kleine projecten en projectonderdelen. Het zijn eigenwijze ontwerpers die een prestatie proberen te leveren die niet op basis van de standaardreceptuur tot stand komt. Ze zijn niet erg bekend en zeker niet erg geliefd, maar over twintig jaar zullen ze zeggen dat het nog niet zo’n gek idee was. *“Zijn tijd ver vooruit.”*

Het bouwkundig product zou, indien het rijp zou zijn om onder de categorie industriële producten te

worden gerangschikt, als een volwassen product moeten worden geadverteerd. Maar in tegenstelling tot industriële producten vindt geen warenvergelijking plaats, noch worden de prestaties in verifieerbare termen geleverd. Simpele informatie over levensduur, onderhoud, bediening, toekomstige opties en accessoires, en inruilpremies ontbreekt. Wel worden de objectgebonden statusverhogende attributen opgehemeld zoals voordeuren, vloerbedekking, ligging en — niet te vergeten — de traditionele bouwwijze. Terwijl gebruiksgoederen worden aanbevolen om wat je ermee kunt, worden bouwwerken aanbevolen om wie je ermee bent. Wanneer we in staat zouden zijn bouwwerken in prestatiepatronen te omschrijven, te toetsen en uit te dragen, zal dat leiden tot nieuwe sociale en dus technische concepten. Maar zo ver is het nog lang niet. En de vraag is of het ooit zo ver komt. Want de hamvraag luidt of de woonconsument eigenlijk wel geïnteresseerd is in het toekomstige bewonen dat mogelijk zou voortkomen uit tegenwoordige en toekomstige technologische ontwikkelingen. De consument woont het liefst in een sprookje. Om gezien en erkend te worden.

Ontwerpers en industrie hebben keer op keer geprobeerd de strijd aan te gaan door met vrij rigoureuze voorstellen de markt te bewerken, maar afgezien van een enkele poging in een zeer behoeftige periode zijn de meeste aanzetten na korte tijd verdwenen. De Japanse systeembouwers hebben het dilemma van de te ver doorgevoerde oplossing goed aanvoeld. Zij hebben op een weinig elegante, maar zeer effectieve wijze de moderne technologie van de uitrusting van de woning gecombineerd met een consumentgerichte verpakking. Achter de vermomming spelen moderne materialen en hoogwaardige vervaardigingstechnieken een onherkenbare hoofdrol. Het Japanse huis is geen opzichtige wervel, waarin de bewoners naar hartelust kunnen experimenteren met de ingebouwde

Figuur 25.3

Brandevoort: individueel, herkenbaar, nostalgisch, stil, wezensvreemd, zeer gewild. Bron: Jan Westra.

flexibiliteit of demonteerbaarheid. Het is ook niet zo dat het huis kan worden vergroot bij verwacht bezoek of kan worden ingekrompen tijdens afwezigheid, of dat het kan worden omgetoverd van een zomer- in een winterstand. Het doet wat het moet doen, het kost wat is beloofd, het kent een garantie- en onderhoudsperiode en het valt niet op. Elke onderneming heeft een eigen invalshoek met betrekking tot materiaalgebruik en productie. Meestal een stalen frame bekleed met klantvriendelijk (welke stijl had u gewenst) behang, uitgerust met slimme accessoires die het technisch niveau van de woning verhogen [Jong, 1984].

Daarnaast komen er enkele voor ons ongebruikelijke oplossingen voor die tot nadenken stemmen. De koele opslag of vrieskist onder de vloer van de keuken toegankelijk gemaakt met slimme luiken, het toilet met geïntegreerd fonteintje in de spoelbak, of het integrale stofzuigersysteem. Het woningtype ligt besloten in een aantal eenheden of modulen en in de toevoegingen daarop (erkers, dakkapellen) en daardoor is het onderscheid tussen de verschillende fabrikaten minimaal. Het lijkt alsof de wijze van wonen bij voorbaat vast ligt en alleen de markt nog wordt bewerkt met toeters en bellen. Wanneer je echte industriële producten daarmee vergelijkt, dan blijkt dat een typisch kenmerk: de werking is vastgelegd of genormeerd, de variatie schuilt in de uitrusting, het prestatieniveau en de vormgeving. Ondertussen lijkt een spraakmakend gedeelte van de woningbouwproductie overgeleverd te worden aan het omgekeerde: wonen in een sprookje uit het verleden, met de spulletjes van vandaag.

MARKT EN MODE

De huidige productie voor de huisvesting van mensen die moeten, willen of kunnen wonen houdt grosso modo geen rekening met de aanleiding tot de vraag. Het lijkt of de vraag zelf niet meer ertoe doet. Ontwikkelaars zijn in toenemende mate partijen die zich hebben verlustigd in het eigen sprookje dat vervolgens met verve en met succes in de markt wordt gezet. Je woont niet meer in een product van deze tijd, je leeft in een wereld die zich de verworven waarden van het verleden heeft toegeëigend en het comfort van vandaag erbij levert. 's Avonds rijd je terug over strak geasfalteerde wegen naar de kobbeltjes van je historisch woonerf waar de pizza's uit de magnetron worden getoverd, terwijl de brochure destijds nog even deed veronderstellen dat je eerst het bos ingedreven zou worden om de ganzen of konijnen in pofbroek te moeten afschieten.

De commercie is genadeloos.

De rijtjeswoning met slimme attributen en voor de doelgroep toegeleverde kenmerken maakt een architectonisch concept over wonen overbodig. De eeuwige vraag wordt ondubbelzinnig beantwoord: wie ben ik dat ik hier wonen kan? Niet vergelijkbaar met het antwoord op de vraag: wie ben je dat je hier wonen wilt?

De 'human having' versus the 'human being'. Het is wat mij betreft een oud thema dat ik steeds maar weer in de strijd werp: als wonen in Heidegger-termen gelijk staat met bouwen in de oercontaminatie van 'bowan', dan zouden de huidige ontwikkelingen in die zin kunnen worden vertaald in termen die het sprookje ontdoen van zijn glorie: het ultieme wapen tegen de uitgedroogde professionele vertaling van het programma in de Vinex-wijken. Het zijn de 'pro-fashionals' die zich zonder scrupule opwerpen voor een huisvesting die de doelgroep op een buitengewone wijze accommo-

deert met betrekking tot hun stoutste dromen. Wonen in een echte stad of in een bijna echt kasteel met twee parkeerplaatsen voor de deur en een Albert Heijn in de achtertuin, wie wil dat niet? Vier jaar geleden meldde de staatssecretaris dat we ruimer en rianter moeten bestemmen en ook vooral aandacht moeten schenken aan het hogere segment in de markt. Dat heet kwaliteitsdenken. Riant villa's zullen deel uitmaken van de toekomstige bouwopgave. Daar waar ze gerealiseerd zijn, kun je waarnemen dat bewoners gaan voor datgene waar bewoners in algemene zin altijd voor gaan: hier woon ik! Het is echter een kleine groep bewoners die dat kan doen. En dat betekent wellicht ook: geen werk voor architecten, getuige een onderzoek van de stichting Eigen Woning dat concludeerde dat het pas ver boven een miljoen gulden zin heeft om een architect in te schakelen, daaronder heb je alleen maar last ervan. Anderen zijn aangewezen op wat de markt hen biedt. Al dan niet in Vinex-locaties worden zij het slachtoffer van de 'staatsarchitectuur' die het aanbod terroriseert. Carel Weeber bekritiseert deze regie van de staat. Zijn pleidooi in NRC-Handelsblad tegen de staatsarchitectuur die met opgelegde regels de burgers in keurslijven perst onder het motto 'wild wonen', heeft merkwaardig genoeg in bepaalde geledingen veel indruk gemaakt, of misschien moeten we dit anders formuleren: heeft voor bepaalde partijen veel mogelijk gemaakt [Weeber, 1997]. In onderhoudende zin zeer zeker, maar ook bij bestuurders die erop uit zijn hun gemeente naast alle Italiaanse, Franse en Friese wijkjes ook een wild wonen-wijkje te bezorgen. Zijn pleidooi voor eigen initiatief wordt in beeld gebracht op volkstuincomplexen en campings waar het alternatief voor gedwongen huisvesting wordt gedemonstreerd. NRC-Handelsblad lijkt in deze de krant te zijn die het thema wonen of gewoond worden op de voet volgt. Recentelijk nog met het artikel 'Bouw een hut' [Hofland, 2004], waarin het spoor zelfs teruggevoerd wordt naar 'Drop City' uit de jaren zestig van de vorige eeuw. De Renaissance van de eigen huizenbouw wordt in het artikel geïllustreerd met een foto van de bouw van een hut voor het stamhoofd op een van de Samoa-eilanden in 1903. Hofland zou eens in Brabant een tour moeten maken door de gewone wijken waar dag en nacht wordt gewerkt aan het tussentype: wel aan de regels voldaan, maar zelf gebouwd. Of door het meest ultieme wijkje dat ik ken, Franciscanerborgh in de gemeente Rosmalen, waar bewoners zelf bouwen, ieder op een eigen wijze. Wordt niet herhaald wegens succes. De bewoners zijn over het algemeen enthousiast, de gemeente niet. De markt speelt in op deze ontwikkelingen die lijken te gaan naar meer mogelijkheden voor individuele opdrachtgevers. Het wilde wonen en de 'hoogwaardige huizen' zouden wel eens een explosie in de vraag naar 'kant-en-klaar'-bouwers kunnen betekenen [Westra, 2000]. Projectontwikkelaars springen mee, regionale kranten ijlen na en vervolgens biedt de markt niet meer dan indelingsvarianten, die tegen verschillende prijzen kunnen worden betrokken. Maar de werkelijke ontwikkeling zit niet in het streven om wederom het verhaal te lanceren van de mondige en quasi kundige opdrachtgever. Het zijn de door volleurde architecten gedreven scenario's van wonen in een wondere wereld. Die wereld wordt bedacht als een omgeving waar het goed toeven is en waarop de tegenwoordige tijd met zijn alledaagse beslommeringen geen vat heeft. In Friesland wordt een verdronken stad aan het zompige wad onttrokken om herrezen als middeleeuwse nederzetting plaats te bieden aan bewoners die overdag wellicht met de modernste apparatuur hartoperaties uitvoeren.

Ook Brandevoort is een groot succes. De wijk die tegen Helmond aan ligt, beantwoordt aan de wensen van de nieuwe bewoners. Zelfs al ken je de burelen niet, er is een saamhorigheidsgevoel, een verbondenheid. De wijk is herkenbaar op afstand. Professioneel slim opgezet. Hoge dichtheid wordt

betaald door de stukken met een lagere dichtheid. Kindvriendelijke gedeelten die met eenvoudige attributen kunnen worden omgezet in 'gated areas'. Als de grachten er eenmaal zijn, komt er misschien wel een poort met een wachter. Achter de gevels is het wonen niet wezenlijk anders dan elders. Maar er is meer. Meer volume, meer vierkante meters, meer lichtpunten, meer vensters. Maar niet meer dan dat.

DRESSING

In Nederland bouwen we met twee huiden. Een binnenjas voor het zware werk uit eenvoudig materiaal en een buitenjas voor de uitstraling in hoogwaardiger materiaal. Die uitstraling verhuult veel. 'Dutch dressing'. Wij zijn altijd een land van gevels geweest. Zij vormen de saus die de naargeestige onderkomens moet verhullen. Woningbouw laat zich nog steeds omschrijven als verpakte hokken. Pro-fashionals hebben dat goed begrepen. Ze hebben van de verpakking hier en daar een feest gemaakt. Andere professionals zouden in die zin veel van hun smaakmakende collega's kunnen leren.

Mijn pleidooi staat voor de productie die aan de ene kant prikkelt tot reactie maar vooral ook tot intensief gebruik, en aan de andere kant voor de mogelijkheid daarbij tot op zekere hoogte te kunnen ingrijpen. Het tijdsbeeld schuift daar weer onderdoor. *"De IT-consultant die gehuld in een krijtstreep pak 's ochtends zijn neotraditionalistische huis in het nieuwe vestingstadje Brandevoort verlaat en in zijn Chrysler PT Cruiser stapt, geeft weliswaar toe aan zijn verlangen naar de goede*

Figuur 25.4

Brandevoort: geregisseerde gevels.

Bron: Jan Westra.

oude tijd, maar hij kan zich evengoed een ‘man van deze tijd’ wanen.” [Hulsman, 2004]. Mensen zijn gevoelig voor (geregisseerde) aandacht. Laten we dat niet vergeten! Zij die tegen verkleedpartijen zijn, kunnen altijd een blokje omrijden.

“Op dit moment verkeren wij in een impasse.

Het grootste deel van ons volk is drager van zeer minderwaardige begrippen over bouwkunst. Aangezien elk volk de regeerders heeft die het verdient, heeft ook het overgrote deel onze autoriteiten geen begrip van de aard en de omvang van het bouwkunstig probleem. De eerste maatregelen zullen er dus op gericht moeten zijn ons volk bouwkunstig-cultureel tegen zichzelf en zijn politieke en geestelijke leidslieden te beschermen. De schoonheidscommissies zijn een eerste stap in die richting, maar niet de laatste. Zij betekenen een overgangsvorm met vele bezwaren. De meeste zijn te veel esthetische inquisitie, te weinig bouwkunstige opvoedingsinstituten, (die) in staat (zijn) een project te beoordelen vanuit een zeer gerijpt ruimtelijk besef. Echt bouwkunstig inzicht neemt nooit gevels als uitgangspunt. Gevelarchitecten zijn geen architecten maar behangers. Driekwart van de Amsterdamse bouwkunst is knappe behangerskunst. Achter dit behang zijn de ‘muizenissen’ der eigen bouwerij.”

[Jans, 1934]

REFERENTIES

- Bromberg, P (1945). *Doelmatig bouwen en wonen*. Querido, New York
- Hofland, HJA (2004). *Bouw een hut!*, NRC/CS, 5 maart
- Hulsman, B (2004). *Waarom moeilijk doen, als het ook retro kan?* NRC 53, 12/13 juni
- Jans, J (1934). *Bouwkunst en cultuur*. Kleine Cultuurbibliotheek, Arbeiderspers, Amsterdam
- Jong, H de, J Koning (red.) (1984). *Techniek in bouw en industrie*. SBR 102. Rotterdam
- SBR (1980). *Technologische en structurele ontwikkelingen in de bouw, een toekomststudie*. Nr. 72. Kluwer/Ten Hagen, Deventer/Den Haag
- Weeber, C (1997). *Het wilde wonen*. Interview NRC/CS van Bernard Hulsman, 4 april
- Westra, J (red.) (1990). *Tussen traditie en experiment*. 010, Rotterdam
- Westra, J (2000). *Het ontwerpen van architectuur, de architectuur van het ontwerpen*. Intreerede TU/e

Plooibaar plannen

*Michiel Cohen*¹

DE CONTEXT

Na de Woningwet van 1901 en na de stedenbouwkundige ontwikkeling van Nagele in de jaren dertig van de vorige eeuw, hebben wij een bloeiperiode van woning- en stedenbouw meegemaakt. De vooruitziende ontwerpen uit deze periode hebben ons over de hele wereld grote faam bezorgd. Na die tijd zijn de betrokken overheden en instanties veelal verstoken geraakt van mensen met dergelijke ontwerpcapaciteiten en is de innovatieve en visionaire ruimtelijke ordening van toen geworden tot een Thatcheriaans laissez faire waar de markt de dienst uitmaakt. Was er ook maar echt sprake van werkelijke marktwerking, nu bestaande belangenstructuren door de terugtrekkende overheid de vrije hand hebben gekregen, en dit nog is versterkt door speculatief grondbezit en politieke beïnvloeding.

Woningbouw was lange tijd een vanuit sociale bewogenheid gestuurd systeem dat door de staat werd geleid via de woningbouwverenigingen. In oorsprong was dit systeem opgezet als een algemene mogelijkheid voor het verschaffen van behuizing tegen gunstige financiële voorwaarden en grondkosten en met zo nodig financiële ondersteuning uit de gemeenschap. Deze gemeenschaps-ondersteuning werd in het bijzonder gedragen door de verschillende zuilen waaruit de Nederlandse samenleving lange tijd bestond. Die hadden vaak eigen woningbouwverenigingen die de doelstelling en slagkracht hadden om behoorlijke woningen voor hun achterban te realiseren. In het latere ontzuilde Nederland is het grootste deel van die krachtige gemeenschapszin verloren gegaan.

¹ Architectenbureau Cepezed b.v.,
Delft.

Figuur 26.1

Agnetapark in Delft. Bron:
Gemeentearchief, Delft.

In huisvestingsexperimenten zoals Port Sunlight in Groot-Brittannië en het Agnetapark in Delft werd de bodem gelegd voor sociale woningbouw. Deze was vooral bedoeld om betere woonomstandigheden voor de arbeiders te scheppen, waardoor ze beter zouden kunnen werken. Daarbij werden sociale ruimten ontworpen om zo te voorkomen dat het cafébezoek de arbeidscapaciteit weer zou verminderen.

Later wordt met de Woningwet van 1901 de volksgezondheid een argument voor een gestandaardiseerde en centralistische verbetering van deze woningen. Dat is de aanleiding tot voornamelijk technische verbeteringen van de woningen. Nadat de naoorlogse woningnood tot hoge productieaantallen in de bouw leidde, kwam de technische ontwikkeling tot stilstand. In de jaren zeventig van de vorige eeuw wordt het 'recht op wonen' geïntroduceerd; geen kwaliteitseis voor bewoning, maar nog steeds wel een sociale voorziening.

Deze sociale boodschap heeft inmiddels plaats moeten maken voor 'marktwerking'; een modewoord van het einde van de 20^e eeuw dat heeft geleid tot ideeën als het 'wilde wonen'. Maar meer dan een reactie op de staatsarchitectuur, zoals door Carel Weeber geformuleerd, is dat niet geworden. Het heeft niet de gewenste verbetering van de woonkwaliteit gebracht. De traditionele woningbouwverenigingen met hun sterke sociale binding met de bewoners zagen het grote geld liggen en werden gewoon projectontwikkelaar onder de projectontwikkelaars.

Figuur 26.2

*Vinex-woningen MVRDV te Ypenburg.
Bron: Cepezed, Delft.*

Voor marktwerking is een markt nodig. Daarvan is echter geen sprake, omdat teveel randvoorwaarden ontbreken en de marktwerking wordt gefrustreerd. Gemeenten gebruiken grondschaarste als politiek machtsmiddel. Financiers verstrekken graag hypotheek voor al gerealiseerde projecten, die zijn gebouwd door bedrijven die ook door diezelfde financiers zijn gefinancierd.

Last but not least: er staan in Nederland nu ruim 5,5 miljoen woningen en toch werden er in de beste jaren van de woningbouw maar 160.000 woningen per jaar bijgebouwd. En de laatste jaren zijn dit er zelfs maar rond de 60.000 geweest [VROM, 2003]. De impact van deze schaarste in nieuwbouw wordt nogal eens onderschat. De markt wordt bepaald door de bestaande woningvoorraad.

De bestaande woningvoorraad heeft wel een goed functionerend eigen marktmechanisme met een veel grotere invloed op de nieuwbouwmarkt dan alle elementen van die nieuwbouwmarkt zelf.

HET ONTWERP

Bij bouwen en wonen is het een probleem dat architecten zich in hun beroepsuitoefening nauwelijks bewust zijn van de vooringenomenheden die in de ontwerpprocessen als gewoon worden ervaren. De incidentele basis en de weinig wetenschappelijk aanpak van nieuwe plannen geven ook weinig aanleiding tot goede, analytisch bepaalde uitgangspunten.

Deze manier van planvorming en projectgericht denken belemmeren een strategische ontwikkeling. Het leidt steeds tot slechts kleine stappen vooruit en telkens weer opnieuw beginnen. Het grote aan-

Figuur 26.3

Flexibel woningbouwsysteem
AMWonen/Cepezed. Bron: Cepezed,
Delft.

tal kleine bedrijven en de daardoor versnipperde kennis zijn geen vruchtbare voedingsbodem voor structurele ontwikkeling.²

Bij een ontwerpopdracht wordt daarom in de praktijk nooit van een objectieve analyse uitgegaan. De winst die daarmee zou kunnen worden bereikt, is namelijk niet eenvoudig in een enkel project te realiseren. Het prototypische karakter van elk nieuw ontwerp verzet zich daartegen; grotendeels omdat de instrumenten voor een objectieve vergelijking tussen ontwerpkeuzen niet ver genoeg zijn ontwikkeld. Objectieve kwaliteitstoetsing komt om die reden dan ook niet verder dan een vergelijking van de kosten per vierkante of kubieke meter. Het programma van eisen is slechts een limitatief en statisch hulpmiddel.

.....
² In 2000 waren er ruim 86.000 kleine bedrijven [CBS, 2002], en in 2003 waren er 8.058 in het register ingeschreven architecten (SBA, Den Haag 2003).

³ Domeinspecifieke eindtermen BSc-opleiding 2004-2005 van de Faculteit Bouwkunde aan de TU Delft: “Op basis van een programma van eisen en een gegeven locatie, met bestudering van relevante precedents, binnen een tevoren gefaseerde tijdsperiode, een ontwerp of herontwerp maken voor een gebied of een gebouw en (gedeeltelijk) uitwerken tot op het niveau van het onderliggende planniveau (respectievelijk gebouw of detail).”

Het verdwijnen van de sturende hand van de overheid doet zich hier voelen in de onmacht van de bouwwereld om grotere strategieën uit te werken.

Ontwerpers proberen daarom een duidelijk doel te kiezen: het ontwerp zelf. Een ontwerp kan echter geen strategie bieden voor het oplossen van een probleem, maar is een gefixeerd doel. Dit doel gaat uit van een momentopname en legt dat dan vast. Zo worden gebouwen een gefixeerd gegeven.

Ook het onderwijs leidt op tot dergelijk doelgericht denken. De ontwerp oefeningen zijn steeds gericht op vaste eindoplossingen.³

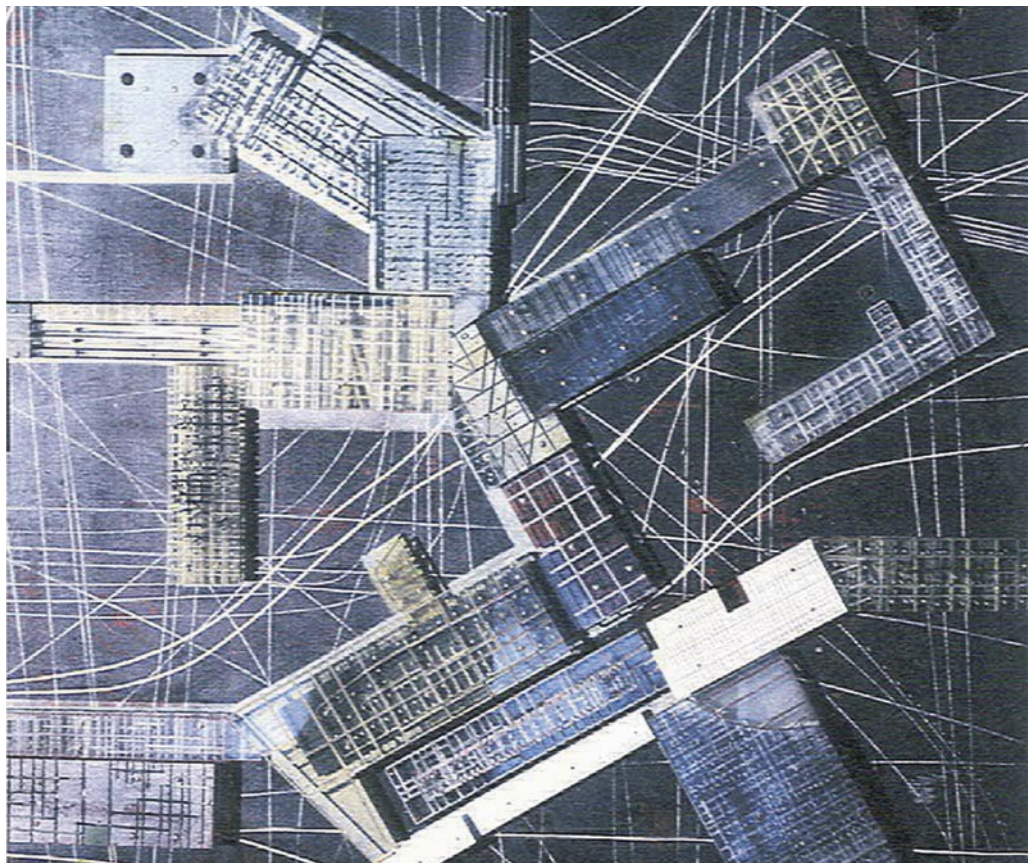
STEDENBOUW

Ook in de stedenbouw wordt de methode van ontwerpen grotendeels bepaald door niet analytisch vastgelegde uitgangspunten. Een optimale beukbreedte voor woongebieden wordt bijvoorbeeld bepalend voor een verkavelingsvorm, een verkeersprobleem wordt uitgangspunt voor de perceelgrootte, en het bouwproces (o.a. de zo gehate dictatuur van de kraanbaan in de jaren zestig van de vorige eeuw) gaat de blokgrootte bepalen. Bovendien worden momentane stedelijke wensen in een masterplan of een bestemmingsplan vastgelegd, dat daarna maatgevend wordt voor de gehele levensduur van het plan. Wijzigingen zijn daarmee steeds meer een langdurige juridische en gecompileerde bezigheid geworden.

Bestemmingsplannen die ooit juist ter bescherming van gebruikers zijn geformuleerd, hebben nooit verschillende niveaus van verandering onderscheiden en zijn daardoor inflexibel en beperkend. Dit belemmert de ontwikkelingen in de stedenbouw. Net zoals in een gebouw het gebruik en de behoeften wijzigen, wijzigen gedurende het bestaan van het gebied ook de samenstelling van een wijk, de economische mogelijkheden en de leeftijd van de bewoners. Het master- of bestemmingsplan zou in het licht van deze veranderingen geen uniforme en continue grootheid voor een heel plan moeten zijn.

Figuur 26.4

New Babylon van Constant Nieuwenhuis als voorbeeld van een groeiende speelse stad. Bron: New Babylon, C. Nieuwenhuis, p. 119, 1998. 010, Rotterdam Foto: Bram Wisman.

De huidige wetgeving kent maar één vaststaande methode van verandering met maar één proces. Een vorm van een bestemmingsplan met meervoudige en niet uniforme veranderingsmogelijkheden is ogenschijnlijk noodzakelijk voor een gezonde stedelijke ontwikkeling. Een tijdsgebonden veranderingsmogelijkheid of een continu planmatig ontwikkelingsproces kan echter veel van de bestaande problemen ondervangen.

DE REGELGEVING

Ook onze regelgeving is met veel onbewuste vooroordelen doordrenkt. Daardoor zijn de begrippen woning, kantoor, of welke andere typologie dan ook in Nederland sterk gefixeerd geraakt en het nieuwste bouwbesluit heeft nu ook ‘gebruiksfuncties’ daarvoor vastgelegd.⁴ Een woning is een woning en behoort ook niets anders te zijn of te kunnen worden. Wijzigt het gebruik van een gebouw, dan wijzigen ook de eisen. Dat kan de doodsteek voor de verandering zijn, omdat de technische uitwerking van die eisen de verandering dan vaak verhindert.

Vernieuwingen in gebouw-, woning-, of kantoor typologie komen daardoor niet meer op enige schaal voor. Veranderingen treden eigenlijk alleen nog op in binnenstedse oudbouw door herbestemming van oude gebouwen. Deze worden juist door de aanpassingen en door de niet gestandaardiseerde oplossingen over het algemeen buitengewoon hoog gewaardeerd. Bovendien worden bouwkosten en bouwtechniek als vaststaande feiten gezien, omdat de technisch sturende rol van de ontwerper/ingenieur door het versnipperen van verantwoordelijkheden verdwijnt [Rubbens, 2002].

Elk ontwerp van een nieuw gebouw wordt dus grotendeels gebaseerd op het kopiëren van een werkwijze of een vorm en daarna naar een gefixeerde eindtoestand gevormd. Deze eindtoestand wordt — lang voor het ontwerp aanvangt — vastgelegd door middel van beschrijvingen in het programma van eisen en door facility managers als het gaat om complexere gebouwen. Het gebruik van een nieuw gebouw wordt dus meestal bepaald door het op een relatief toevallig moment registreren van de op een toevallig moment beschikbare ruimten. Slechts voor weinig gebouwsoorten kan met de huidige middelen op de middellange termijn worden vastgelegd hoe deze gebouwen uiteindelijk gebruikt zullen worden.

SCHAAL EN TIJD

Deze effecten worden evident bij stedenbouwkundige processen en bij grotere complexe gebouwen zoals ziekenhuizen. Een voorbeeld van het laatste: de ruimtebehoefte van de medische behandeling die voor de aanvang van een ontwerp wordt vastgelegd in een programma van eisen, is na de noodzakelijke jaren van voorbereiding voor een nieuwbouwproject (10-15 jaar) op het moment van inhuisen al sterk gewijzigd. Dit is het probleem van voortschrijdende verandering.

.....
⁴ Bouwbesluit 2003, art. 1.1.

Zodoende zijn ziekenhuizen in een continu proces van verbouwen verwickeld, doordat ze vooraf niet voldoende rekening hebben gehouden met de voortgang van het medisch handelen. Daar waar men dat wel gedaan heeft, is een enorme hoeveelheid ruimte in de vorm van tussenverdiepingen voor installaties gereserveerd. De eigenlijke gebruiksruimten hebben geen bijzondere voorzieningen. Veel van deze tussenverdiepingen worden echter uiteindelijk nooit gebruikt.

De golf van aanpassingen die plaatsvindt na realisatie van stedenbouwkundige plannen kent eveneens structurering. Deze aanpassingen vinden met een grote mate van toevalligheid plaats onder invloed van politieke druk en van de kwaliteit van de beherende stedenbouwer. Kleinere gebouwen kennen door hun schaal een soortgelijk probleem. Elke fysieke onderverdeling van de beschikbare ruimte — hetzij door constructieve hetzij door technische maatregelen — maakt het onmogelijk om gewijzigd gebruik toe te staan. Dit geldt in het bijzonder voor de als tunnels gebouwde rijtjeswoningen met wanden die tegelijkertijd dragen en scheiden. In houtskeletbouw en in zekere mate in gemetselde woningen is de verdeling van lasten regelmatig en kleiner en daarom zijn deze eenvoudiger te wijzigen. De tunnelbouw, met het doorzontype als prototype, is als type en techniek in het naoorlogse pakket ruim oververtegenwoordigd. Dat leidt tot flinke flexibiliteits- en aanpassingsproblemen tussen het programma en het gebruik in de markt.

Woningen met een zekere overmaat in de grootte van functionele ruimten hebben veel meer mogelijkheden voor interne aanpassing. Dat geldt eigenlijk voor alle gebouwsoorten [Leupen, 2004]. Het klassieke grachtenpand is daarvan een goed voorbeeld. Gebouwd als niet-minimaal woonhuis bleek het ook bruikbaar voor kantoor en bedrijfsruimte. De goedbedoelde voorschriften uit de Woningwet, het Bouwbesluit en de Bouwverordeningen in combinatie met de eisen voor de gesubsidieerde woningbouw die via subsidiedwang werden opgelegd en een minimale eis voor gebruiksfuncties inhielden, hebben ongewild een enorme barrière voor verandering opgeroepen. Het totale pakket aan regelgeving heeft immers een uniformiteit voor nieuwbouwwoningen in het leven geroepen die ooit politiek wenselijk was, maar dat nu niet meer is. De ‘plooibaarheid’ van Bromberg is een mooie omschrijving van wat verloren is gegaan.⁵ In een administratieve drang om zaken te regelen is architectonische, maar vooral economische kwaliteit teloor gegaan.

LEVENSDUUR

De levensduur en duurzaamheid van een gebouw zijn op veel manieren te optimaliseren. Ten eerste door techniek te gebruiken die zich eenvoudig laat aanpassen of die weinig ruimtelijke belemmeringen met zich meebrengt (Industrieel). Ten tweede door een groot aantal verschillende gebruiksmogelijkheden in te bouwen (Flexibel), ten derde door de (financiële) levensduur te verkorten, waardoor vervanging eerder mogelijk wordt (Demontabel). IFD in de dop! [Cohen, 1987].

Op soortgelijke wijze kan ook met stedenbouw worden omgegaan. Allereerst zouden planfasen kunnen worden ontworpen die niet statisch zijn, maar die uitgaan van verdichtings- en uitbreidings-

.....
⁵ Paul Bromberg [Bromberg, 1945]:
*“In zijn voortreffelijk standaardwerk
‘The Evolving House’ zet Albert Farwell
Bemis uiteen dat elk nieuw bouwcon-
structiesysteem teneinde levensvat-
baarheid te kunnen toonen grotere
plooibaarheid en verbetering van den
plattegrond moet meebrengen en moet
voorzien in een meer economische en
meer doeltreffende productie.....”*

Figuur 26.5

Bollenvelden' Leidsche Rijn. Foto: Gerry Hurkmans.

mogelijkheden. Op de Nederlandse landkaart is buitengewoon goed te zien dat de uitbreidingen een duidelijke rand bezitten en binnen omschreven grenzen zijn bepaald. Oude woonkernen hadden een minder afgebakende rand. Alle nieuwbouw in Nederland wordt anno 2004 nog steeds ontwikkeld alsof er nog steeds een stadsmuur omheen moet kunnen worden gezet. In die zin hebben wij weinig vooruitgang geboekt sinds de nieuwe uitleg van Amsterdam in 1663!

Slechte voorbeelden zijn er te over. De Bijlmer, oorspronkelijk ontworpen met de idealen van de CIAM⁶ uit 1934 zoals lucht en ruimte voor iedereen, werd pas ongeveer 30 jaar later gerealiseerd, toen mobiliteit al gewoon geworden was en de uniformiteit van de bevolking allang geen uitgangspunt meer was.

PLOOIBARE DUURZAAMHEID

Er is uit interactieve computerspelletjes zoals SimCity een les te leren over de middelen die nodig zijn om een nieuw soort stedenbouw mogelijk te maken. Het groei- of spelmodel kan gebruikt worden voor het bepalen van potentiële ontwikkelingsrichtingen van plannen.

.....
⁶ Congrès International d'Architecture Moderne.

Er zijn vroege versies van programmatuur om met de computer systematisch te ontwerpen

Figuur 26.6
Sim City: snelweg in ontwikkeling. Bron: Cepezed, Delft.

Figuur 26.7
Sim City: snelweg ontworpen. Bron: Cepezed, Delft.

[Alexander, 1964] en latere exercities zoals Parkstad Reitdiep [Oosterhuis & Rubbens, 1997]. Deze hebben echter vrijwel allemaal toch de beperking dat zij naar een eindsituatie toewerken.

Speltheorie is bijvoorbeeld in de economie geen ongewone methode meer. Hierbij worden een aantal variabele keuzen ten opzichte van elkaar getoetst. De beste oplossing voor alle parameters (of belangen in een stedenbouwkundige probleemstelling) wordt zichtbaar gemaakt.

“In game theory, the case is more complex, since the outcome depends not only on my own strategies and the ‘market conditions’, but also directly on the strategies chosen by others, but we may still think of the rational choice of strategies as a mathematical problem — maximize the rewards of a group of interacting decision makers — and so we again speak of the rational outcome as the ‘solution’ to the game.”

Roger McCain, Drexel University

Niet meer het eindproduct, maar het proces wordt primair. Het voortschrijdende inzicht dat bij het toetsen ontstaat door ‘spel-achtige’ vergelijkingen wordt dan de leidraad voor de ontwikkeling van een wijk of een bouwplan. Toetsing vindt plaats aan de hand van de steeds veranderende situatie en de dan geldende criteria. Deze criteria kunnen van economische ruimtelijke maar ook politieke aard zijn.

Nieuwe inspraakmodellen die zijn gebaseerd op interactieve methoden, kunnen op een kleiner schaalniveau dan gebruikelijk en binnen van tevoren voor het beoogde werkingsgebied bepaalde grenzen ontwikkeld worden. Het spelmodel kan worden opgedeeld in kleinere eenheden, die voor de gebruikers overzichtelijke oplossingen leveren.

De startplaats en het startobject van een uitbreiding worden bepaald aan de hand van de preferente scenario's. Van daaruit worden ontwikkelingen stap voor stap op elkaar afgestemd. De win-winsituatie van bepaalde keuzen kan aan de betrokkenen inzichtelijk worden gemaakt. Een verdichting van een bebouwing wordt bijvoorbeeld verdedigbaar door een stijging van de onroerende zaakwaarde.

Het tijdpad kan aangeven op welke wijze en in welke volgorde beslissingen moeten worden genomen, en welke beslissingen nog kunnen worden uitgesteld. Door korte en interactieve beslissingswegen kan er ook snel worden gereageerd op momentane of erg plaatselijke ontwikkelingen. Bovendien is het met behulp van spelsimulaties mogelijk om ongewenste uitkomsten op voorhand definitief te elimineren.

Het ontwerpen per eliminatie, dat in de architectuur veel voorkomt hoewel vaak als onbewust proces, is een positievere werkwijze dan het ontwerpen op basis van momentane en modieuze uitgangspunten. In deze methode wordt eerst een zo breed mogelijke oplossingsrichting geselecteerd. Stapsgewijs worden keuzemogelijkheden geëlimineerd met een zo minimaal mogelijke beperking van de mogelijkheden. Hierdoor worden tot ver in het proces een zo groot mogelijk aantal opties open gehouden.

Ook politiek is de eliminatiemethode een uiterst beheersbaar middel, omdat verschillende oplossingen op hun wenselijkheid op dat moment kunnen worden beoordeeld.

Langetermijnfinanciering kan in als voortschrijdend proces vormgegeven stedenbouw ook een meer flexibele vorm krijgen dan de vaste hypotheek. De waarde van een bouwproject moet in de loop van de tijd met de ontwikkeling van de uitbreiding kunnen meegroeien of afnemen, waardoor een werkelijke marktwaardering en een functionerende markt — zelfs op de schaal van de nieuwbouw- of stadsvernieuwingswijk — kan gaan plaatsvinden.

Dit effect zou kunnen worden vergeleken met het verschil in erfpachtwaarde van de Long Lease of de Short Lease in Groot-Brittannië. De nog lopende duur van de erfpacht bepaalt de waarde van het onroerend goed meer dan het onroerend goed zelf. Waarde is locatieafhankelijk. Door stedenbouwkundige ontwikkelingen verandert de locatie en daarmee de waarde.

CONCLUSIES

Er is een dringende behoefte aan nieuwe plooibare structuren, die een technische en organisatorische vernieuwing tot stand brengen.

Dit leidt tot het volgende boodschappenlijstje:

- Voor het onderwijs: het doceren van een procesgerichte ontwerpmethode.
- Voor gebouwen: het stimuleren van flexibele technische ontwikkelingen voor meervoudig gebruik.
- Voor de regelgeving: een plooibaarheidbevorderende formulering.
- Voor stedenbouw: een procesmatige, in de tijd variabele planaanpak.
- Voor financiering: tijdsvariabele leningsvormen.

REFERENTIES

- Alexander, C (1964). *Notes on the Synthesis of Form*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Bromberg, P (1945). *Doelmatig bouwen en wonen*. Querido, New York
- CBS (2002). *Maand enquête bouwnijverheid*. Voorburg/Heerlen
- Cohen, M (1987). Bouwindustrie en serieproductie, *Forum* 31, nr. 2, pp. 10-17
- Farwell Bemis, A (1936). *The Evolving House*. The Technology Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts
- Leupen, B (2004). Veranderlijke maatschappij vraagt om time based bouwen. *Bouwwereld*, nr. 13, 5 juli
- Oosterhuis, K, C Rubbens, M Rubbens (1997). *de Architect*, 28 juni, pp. 36-41
- Rubbens, M (2002). Design Led Design and Build. *Bouw*, februari
- VROM (2003). *Bouwprognoses 2003-2008*. Ministerie van VROM, Den Haag

Deel 4

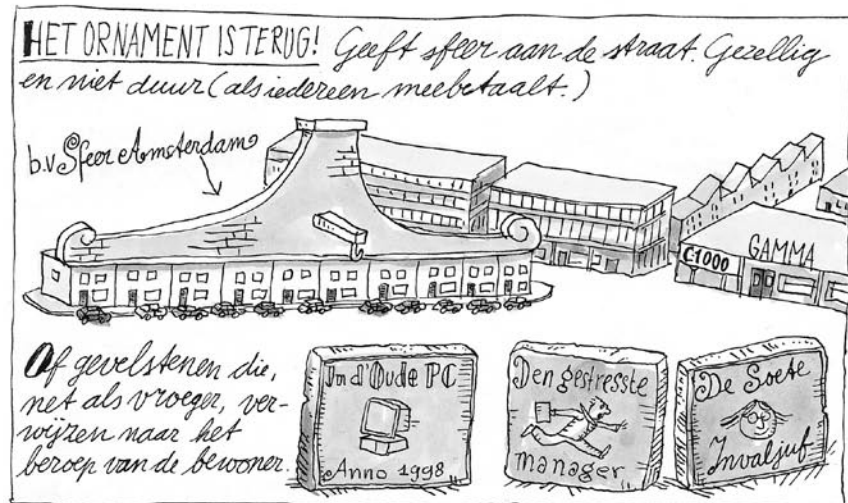
27

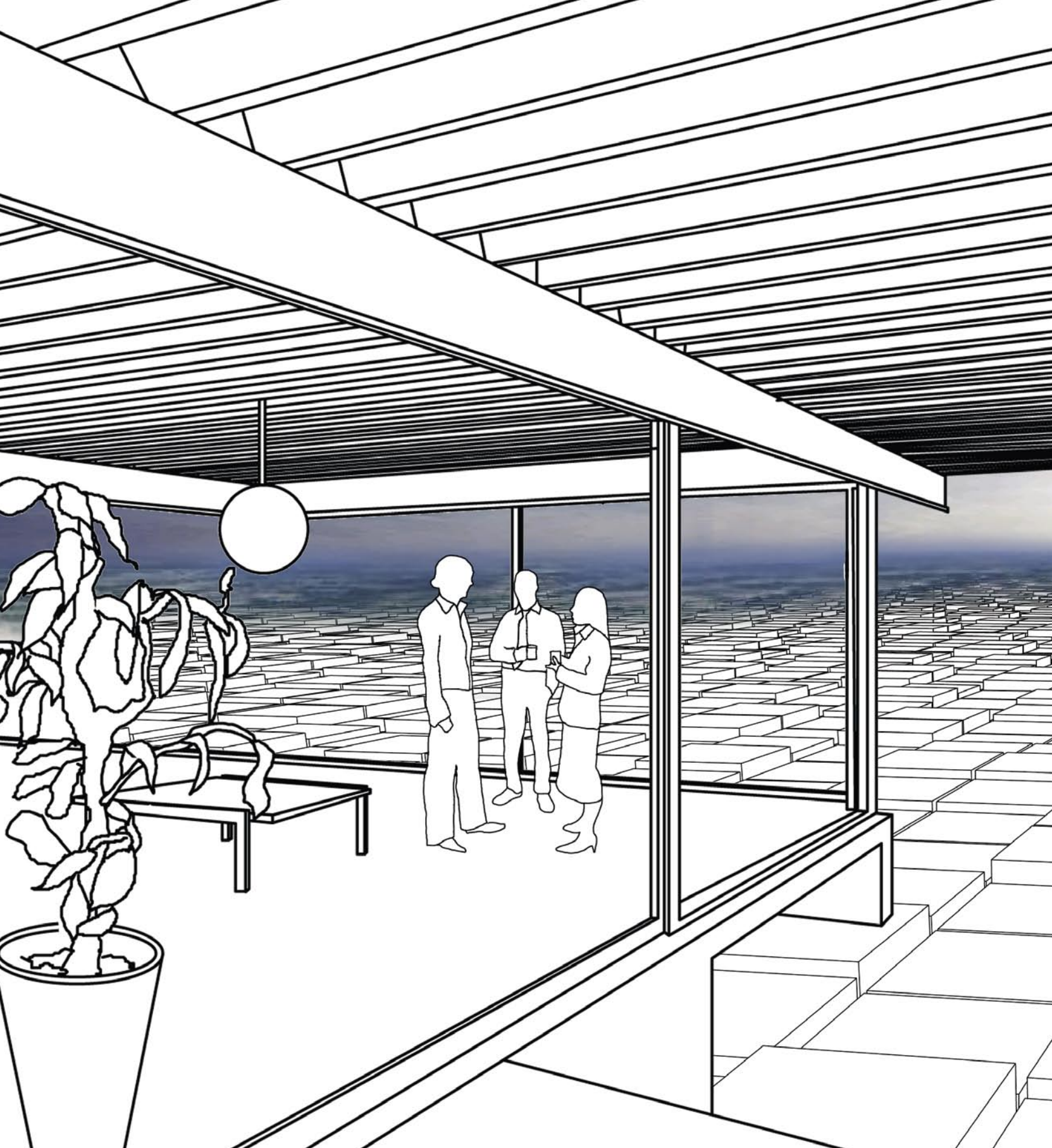
Het dagboek van Anton Dingeman

Pieter Geenen¹

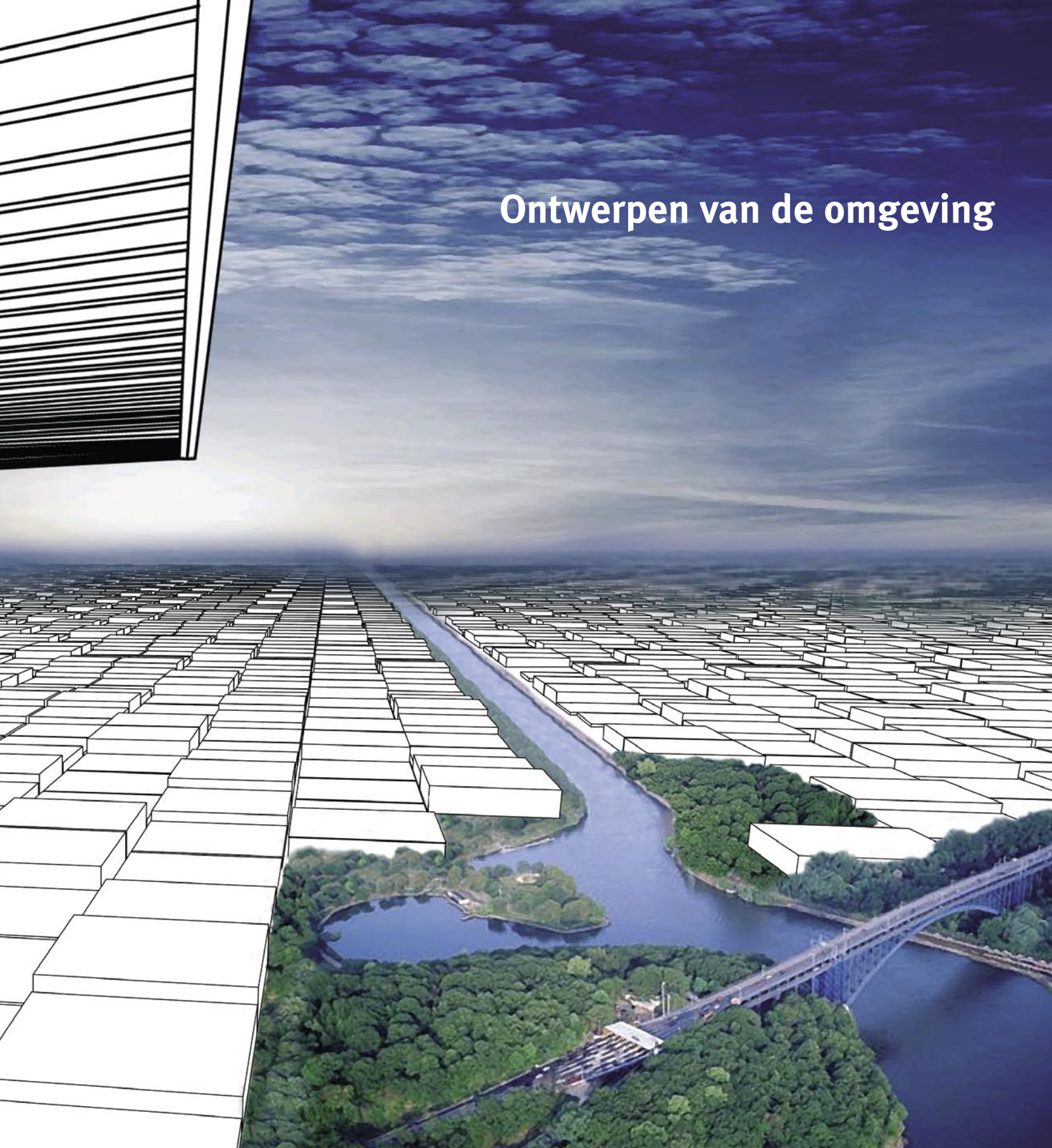

¹ Amsterdam.

Ontwerpen van de omgeving

Deel 5

Proloog

Ontwerpen van de omgeving

*Michiel van Well*¹

OMGEVING

De waarde van een woning wordt voor een groot deel bepaald door de locatie. Dat geldt voor de economische waarde van een woning, maar zeker ook voor de praktische gebruikswaarde van een woning. In de praktijk van het bewonen vindt er voortdurend uitwisseling plaats tussen binnen en buiten. Die uitwisseling hangt sterk af van de mogelijkheden die er zowel binnenshuis als buitenshuis zijn. Daarmee wisselen ook de uitwisselingspatronen tussen binnen en buiten. Via de Internetprovider kunnen we altijd contact houden met buiten, maar de SRV-man komt niet meer langs. In Nederland wordt steeds meer buiten de deur gegeten en thuis gewerkt. Senioren blijven zo lang mogelijk zelfstandig wonen met behulp van de thuiszorg, terwijl peuters al op jonge leeftijd naar de crèche worden gebracht. Dergelijke veranderingen komen voort uit veranderingen binnenshuis, maar hangen minstens zo sterk samen met de beschikbare voorzieningen, diensten en infrastructuur buitenshuis. In dit boekdeel wordt de blik naar buiten gewend.

¹ STT/ Beweton, Den Haag.

Van Twillert en *Reyngoud* laten in hun beeldessay zien hoe bewoners de buitenruimte naar hun hand zetten en aanpassen. Functionele tekorten worden in de praktijk op creatieve wijze opgelost, waarbij zich nieuwe patronen in de fysieke omgeving inslijpen.

Schenk wil aan dergelijke transformatieprocessen graag ruimte geven. In ons land is anno 2004 elke vierkante centimeter ontworpen en vastgelegd. Het functionele programma ligt vast en er is geen ruimte gelaten om de vorm de functie te laten volgen. Het vrijlaten van onbepaalde en ongeprogrammeerde ruimte kan het onbekende faciliteren.

Om vergelijkbare redenen is ook ruimte in de (stedelijke ontwikkelings) planvorming gewenst. *Beekman* creëert die ruimte door allereerst een omslag in het denken te maken van het denken in termen van vaste ruimtelijke patronen naar het accommoderen van ruimtelijke processen. Daarmee verschuift de aandacht van knelpunten naar kansrijke situaties om doelen te bereiken. De blauwdruk wordt als het ware vervangen door een reisplan dat weliswaar duidelijke doelen heeft, maar ook aanpasbaar is aan gewijzigde omstandigheden.

De stad Eindhoven waaraan Beekman in haar professionele praktijk werkt, is een bestaande stad waarin vernieuwing moet worden ingepast in bestaande patronen en structuren. Dat levert een complexe werkomgeving op. Door te denken aan het ontwikkelen van ‘nieuwe dorpen’ wordt die complexiteit omzeild en ontstaan vrije denkruimte en nieuwe ambities. *Te Riele c.s.* geven met het idee van nieuwe dorpen een zoekrichting aan om de problemen in het landelijk gebied op te lossen. Het gaat daarbij niet alleen om bouwen, maar ook om bewonen.

ONTWERPEN

De kwaliteit van de omgeving wordt uiteindelijk bepaald door de gebruikers. De openbare ruimte kent echter veel verschillende én wisselende gebruikers. Hoe kan in het ontwerpen van de openbare en publieke ruimte rekening gehouden worden met de wensen van al die gebruikers? Nu de samenleving individualiseert en de oude zuilen verdwijnen, is het niet eenvoudiger maar tegelijkertijd wel steeds belangrijker geworden om dergelijke vragen te beantwoorden. *Van Vliet* onderzoekt in haar essay of een indeling van bewoners in leefstijlen in plaats van in doelgroepen meerwaarde heeft.

Karsten en *Kroese* richten hun blik op kinderen in de openbare ruimte. Dat doen ze om twee redenen. Allereerst zijn kinderen een ‘barometer voor de kwaliteit van de straat’. Kinderen zijn bij uitstek gevoelig voor de kwaliteit van de omgeving. Daarnaast is een ruimte waar kinderen spelen een katalysator voor de omgeving. In het kielzog van kinderen komen ook volwassenen weer op straat en ontstaat er een praktijk waarin er ruimte is voor ontmoeting. Aandacht voor kinderen zou daarom waardevol kunnen zijn bij het ontwerpen en herstructureren van wijken.

Naast de gebruikers van de stadsstructuren zijn er veel sociale en fysieke factoren die de dynamiek en structuur van de stad beïnvloeden. Dat maakt het sturen van stedelijke vernieuwingsprocessen

een complexe zaak. *Joustra* en *De Vries* gaan in de relatietheorie van Chris van Leeuwen op zoek naar aanknopingspunten voor duurzame stedelijke vernieuwing.

Bronkhorst verlegt de aandacht naar de praktijk van de stedenbouw door het wederopbouwproces van de wijk Roombeek in Enschede na de vuurwerkramp in 2000 te volgen. Ze heeft speciale aandacht voor het particulier opdrachtgeverschap dat daar werd gestimuleerd en trekt conclusies over de betekenis ervan voor de ontwikkeling van woonwijken.

Dit boekdeel wordt afgesloten met een kijkje in de keuken van wooncorporatie Woondrecht uit Dordrecht. *Hagens* laat zien welke krachten en dynamieken er in de praktijk van de herstructurering vrijkomen en hoe dankzij en ondanks die krachten herstructurering heeft plaatsgevonden. In de praktijk van de herstructurering blijkt het succes van bouwen en bewonen uiteindelijk af te hangen van het samenspel van bewoners, bouwers en bestuurders. Bewonen doe je met elkaar en bouwen doe je op mensen met ambities!

Deel 5

28

Beeldessay Ruimte voor de toekomst

Nicol van Twillert¹, Joop Reyngoud²

INLEIDING

Denkend over de toekomst van het wonen gaat het al snel over de veranderende behoeften van de mens. Woning en woonomgeving zouden in staat moeten zijn deze veranderingen op te vangen. Genoeg ruimte in en om de woning lijkt daarvoor het eenvoudigste recept. Maar ook als die ruimte er niet is, blijkt de mens zich niet te laten kennen en toch in te grijpen. Variërend van het zelf corrigeren van functionele tekorten en het in gebruik nemen van publieke ruimte tot het zich toe-eigenen van de woonomgeving en er een identiteit aan geven en ontnemen. De resultaten van dit ingrijpen zijn doorgaans niet zichtbaar of vallen in elk geval niet op. Soms ontstaat er frictie en levert dat onverwachte beelden op.

Joop Reyngoud, fotograaf, is op zoek gegaan naar plekken waar die spanning tussen de veranderlijke mens en zijn fysieke omgeving zichtbaar wordt. Nicol van Twillert, associé van Habiforum, maakte een keuze.³

.....
¹ Habiforum, Gouda.

² fotograaf, Rotterdam.

³ Met dank aan Willem Giezeman voor zijn advies.

“Meer grip krijgen op (...) veranderingen betekent beter luisteren en – vooral – goed kijken. Minder luisteren naar allerlei meningen en meer vragen naar ambities en dromen, angsten en verlangens van mensen. Kijken naar wat mensen doen, hoe ze hun dagelijks leven organiseren en wat daarvoor belangrijk is. We moeten het minder hebben over identiteiten en de representaties daarvan in bijvoorbeeld architectuur en stedenbouw (leefstijlen) en meer over gebruiken en routines (levenswijzen) en de leefwereld die daarbij hoort. Dan krijgen we zicht op het inkrimpen en uitdijen van de verschillende werelden in de netwerkstad.”⁴

.....
⁴ Citaat uit de inleiding gehouden tijdens het Marja van der Werf-debat, oktober 2003.

Arnold Reijndorp, stadssocioloog in Rotterdam, 2003

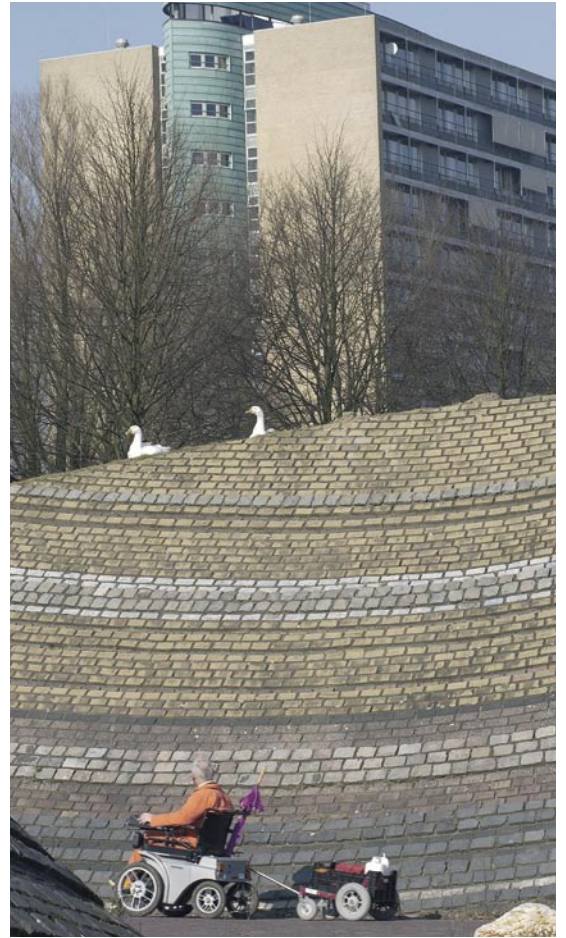

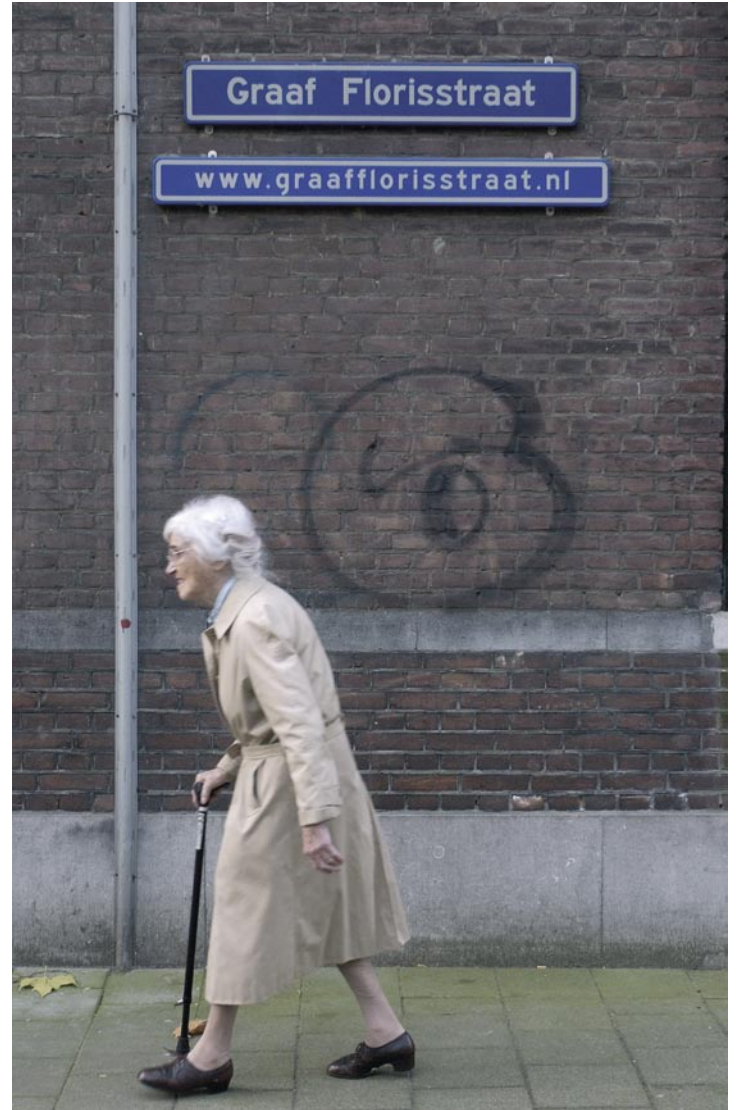

“Wie de betekenis van stedelijk gedrag wil begrijpen, moet niet zoeken naar regelmaat maar naar verandering. Alleen de voortdurende verandering toont wat blijvend is, volgens welke logica de verandering tot nu toe verlopen is. Die basislogica kan maatgevend zijn voor een komende ontwikkelingsfase of ‘vernieuwing’. (...) De logica onder verandering is zelden manifest. Er is sprake van niet weten. Niet geloven dat wat er is, er zomaar is. Er staat niet wat er staat, zeker niet in de stad. Tuinkabouters. Wolkenkrabbers. Beeldjes op het vensterblad. Een voetpad dat niet hersteld wordt. Een muur die niet gesloopt wordt. Platgetreden gras. Een deur die niet gebruikt wordt of waar niemand nog de sleutel van heeft. Alles wat in een stad voorhanden is – en zelfs datgene wat ontbreekt – kunnen we beschouwen als een sediment, een ‘afzetting’ van wat iemand (een persoon, een organisatie, een instantie) ooit beslist of gedaan heeft. Of naliel te doen.”

Paul Blondeel, stadsocioloog in Leuven, 2004

Deel 5

29

Terra incognita

*Marijn Schenk*¹

INSTANT STEDENBOUW

Je hoeft maar een korte reis te maken om de massaproductie van de Nederlandse woningbouw-machinerie in volle glorie te ervaren. IJburg nabij Amsterdam, Leidsche Rijn naast Utrecht, Ypenburg in de oksel van het Prins Clausplein bij Den Haag; het zijn slechts drie van de honderden plekken die momenteel grootschalig ‘op de schop gaan’. De grond wordt opgespoten, de tunnelbekistingen maken overuren, aan de lopende band worden de eengezinswoningen als kant-en-klare producten aan de consument overgedragen. Men zou kunnen spreken van ‘instant stedenbouw’.

Ofschoon deze ‘ready-to-go’ woonwijken ontegenzeggelijk tegemoetkomen aan een grote vraag naar rustige, veilige en voorspelbare leefomgevingen, zit er aan al die franje toch een scherp randje: de coherentie van het kant-en-klaarpakket biedt weinig of geen flexibiliteit en vrijheid om toekomstige veranderingen in zich op te nemen. Elk hoekje is bedacht en ontworpen, elke kavel is af; de wijk ontbeert een geschiedenis, of — en dat is misschien nog erger — ontbeert de capaciteit om geschiedenis te krijgen.

¹ NEXT Architects, Amsterdam.

Dit essay is daarom een oproep voor het (her)introduceren van woeste gronden, blinde vlekken en wachtende leegte in de Nederlandse stedenbouw. Een pleidooi dat wordt gevoed vanuit een romantisch nostalgisch verlangen naar ruimte om te ontdekken, te veroveren, in te verdwalen, maar vooral vanuit de veronderstelling dat een duurzame stedenbouw de capaciteit moet hebben te kunnen transformeren, veranderingen in functie en gebruik moet kunnen faciliteren en ruimte moet bieden voor dynamiek.

DE WACHTENDE GEVEL

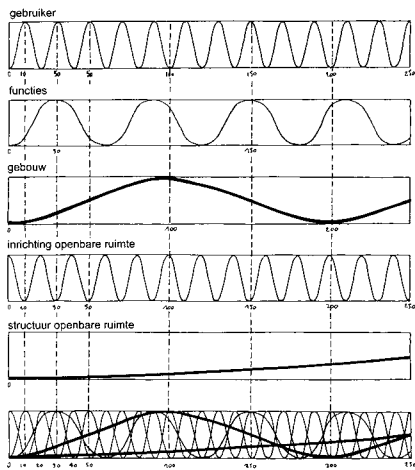
In België kent men het verschijnsel van de ‘wachtende gevel’. Terwijl we in Nederland volgens het Bouwbesluit verplicht zijn een marge van 1,5 meter tot de kavelgrens aan te houden, is het in België mogelijk tot aan de kavelgrens te bouwen. Dit betekent evenwel dat de buurman dit in de toekomst ook zal doen, waarmee het vanzelfsprekend wordt de zijgevel niet af te werken, maar met een tijdelijke gevelbekleding te bekleden in afwachting van een mogelijk bouwvoornemen van de burens: de wachtende gevel. Ofschoon men de esthetische waarde van deze wachtende gevels ter discussie kan stellen, biedt het principe wel mogelijkheden voor de toekomst. Zou een dergelijk fenomeen in de Nederlandse stedenbouw denkbaar zijn? Een wachtende leegte....

De architect Aldo van Eyck realiseerde tussen 1947 en 1978 in de binnenstad van Amsterdam meer dan 700 open speelplaatsen voor kinderen: op overtollige of vergeten plekken, op onbeduidende stukjes stoffig gras, maar ook op lege percelen waar huizen gesloopt waren om aan brandstof te komen en op de lege plekken die de aanleg van de metro achterliet rondom de Nieuwmarkt [Ligtelijn, 1999]. Anno 2004 is er van deze speelplaatsen weinig meer over. Veelal heeft de economie zijn werk gedaan en zijn de vergeten plekjes inmiddels dicht bebouwd. Even was er een wachtende leegte. Maar er waren een oorlog en de aanleg van een metrolijn voor nodig om die leegte te creëren.

TRANSFORMATIEPROCESSEN

De mens maakt deel uit van een constant transformatieproces. De wereldbevolking vernieuwt zich elke 70 jaar bijna volledig en elke 25 jaar nestelt zich een nieuwe generatie in de bestaande ruimtelijke en sociale structuren van de samenleving. Met de verandering van de bevolking transformeert ook de omgeving ofwel het leefmilieu dat deze bevolking bewoont. In de afgelopen eeuw heeft de gebouwde omgeving een enorme versnelling doorgemaakt: er is de laatste 100 jaar evenveel gebouwd als in de geschiedenis die deze eeuw voorafging.

Het is onvoldoende te vermelden dat het ene leefmilieu dynamischer is dan het andere. Een leefmilieu is opgebouwd uit verschillende lagen die elk hun eigen dynamiek kennen. We kunnen stellen dat alle lagen van een leefmilieu onderhevig zijn aan een eigen pulsbeving. Een gebouw, dat zelf ongeveer na 100 jaar weer ten onder zal gaan, verandert gemiddeld elke dertig jaar van functie, maar elke tien jaar van gebruiker. De gebruiker verandert het snelst, terwijl de structuur van de openbare ruimte zich geleidelijk ontwikkelt.

Figuur 29.1
De dynamiek van de verschillende lagen van het leefmilieu met hun eigen puls-bewegingen.

Figuur 29.2
Tabula rasa.

In de Nota 'Milieutypen en transformatie woonverkenningen MMXXX' van het ministerie van VROM [Urhahn Design, 1997] worden het transformatieproces en de dynamiek van de ruimtelijke ordening treffend in beeld gebracht met een grafiek die de dynamiek van de verschillende lagen met hun eigen puls-beweging zichtbaar maakt (zie Figuur 29.1).

Wanneer de huidige woningproductie tegen de achtergrond van deze transformatieprocessen gezien wordt, vallen twee aspecten op: een belangrijk kenmerk van de instant stedenbouw is het opspuiten van de bouwgrond; de grafiek van het transformatieproces wordt als het ware tot nul teruggezet. In architectonische kringen noemt men dit 'tabula rasa': de ondergrond wordt gladgestreken en aangenomen als een onbeschreven blad (zie Figuur 29.2).

Daarnaast kan men concluderen dat de verschillende lagen (zoals de stedenbouwkundige structuur, het gebouw, de functie) in toenemende mate verkleefd raken. De stedenbouwkundige structuur is bepalend voor de aanwezige functies zoals wonen, en juist de woningen ontberen de flexibiliteit om andere functies dan het wonen in zich op te nemen.

Beide aspecten komen de transformatiecapaciteit niet ten goede. Wanneer tabula rasa de oplossingsrichting is, kan men natuurlijk nauwelijks spreken van een duurzaam transformatieproces. De verkleefing van de verschillende lagen maakt transformatie van bijvoorbeeld het gebouwtype onmogelijk zolang de stedenbouwkundige structuur niet mee verandert. Om transformatie en dynamiek te accommoderen moet het verschil in puls-beweging van de dynamiek van de lagen juist bewust worden ingezet.

ONTKOPPELING

Een duurzame stedenbouw is een stedenbouw met een mogelijkheid tot transformatie. Deze duurzaamheid kan gevonden worden in de 'autonomieit' van de verschillende lagen ten opzichte van elkaar. Op verschillende wijzen is deze ontkoppeling in recente plannen door bureau NEXT Architects onderzocht. In dit stuk noem ik kort drie projecten waarin dit in meer of mindere mate aan de orde komt.

Case 1 Ontkoppeling: specifiek bepaald programma tegenover onbepaald programma

Het plan Vetex is een ontwerp voor een verlaten fabrieksterrein in het hart van een bouwblok in een arbeiderswijk in de Belgische stad Kortrijk. De vertrekkende fabriek heeft een gapende leegte in het bouwblok achtergelaten die volgens het programma van de opgave gevuld diende te worden met woningbouw. De leegte werd door ons echter gezien als een grote kwaliteit in de dichtbebouwde wijk.

Het voorgestelde stedenbouwkundig plan bestaat uit een verdubbeling van de reeds aanwezige fabrieksmuur en het positioneren van het gevraagde programma in de spouw daartussen in. Hierdoor wordt het mogelijk een groot deel van de leegte die de vertrekkende textielfabriek in het bouwblok achterlaat, als leegte te behouden. Er wordt zodoende een groot verschil aangebracht tussen specifiek geprogrammeerde ruimte — de ruimte tussen de twee muren — en de ongeprogrammeerde ruimte. De ongeprogrammeerde ruimte biedt de faciliteit voor allerlei activiteiten die bij het ontwerpen van het plan nog niet bedacht of benoemd kunnen worden. Het plan faciliteert de mogelijkheden; de bewoners vullen het in. De ontkoppeling kan in dit project gedefinieerd worden als de differentiatie van het specifiek bepaalde en

Figuur 29.3
Het plan Vetex in Kortrijk.

het onbepaalde programma. De dubbele fabrieksmuur werkt in dit project als kader waarbinnen het specifiek bepaalde programma verdicht kan worden (zie Figuur 29.3).

Case 2 Ontkoppeling: de structuur van de openbare ruimte en het programma

Het plan Green is een stedenbouwkundig plan voor 140 woningen op een terrein met momenteel een agrarische bestemming. Het ontwerp is tot stand gekomen in een tijd waarin de markt uiterst onzeker was. Dit betekent dat er nog nauwelijks een uitspraak gedaan kon worden over typologie van bebouwing. Een tweede belemmering was het feit dat de opdrachtgever het terrein nog niet volledig in handen had. Er diende dus rekening gehouden te worden met twee onzekerheidsfactoren.

Het voorgestelde plan behelst een groenstructuur met daarin kavels, 'kamers', van ongeveer 1000 m² (de maat van de delen die nog niet in het bezit van de opdrachtgever zijn). Voor de kavels van 1000 m² zijn verschillende bouwstenen ontwikkeld die uitgaan van verschillende bebouwingstypologieën: 6 vrijstaande woningen, 8 twee-onder-een-kapwoningen, 10 geschakelde woningen en een bouwsteen met een appartementengebouw met 12 woningen. De infrastructuur wordt gezien als een flexibel lint dat zich afhankelijk van de bouwsteen tussen de kavels door op de locatie voegt. Afhankelijk van de marktontwikkelingen kan het plan getransformeerd worden en kan de ene bouwsteen vervangen worden door de andere.

In dit project is de ontkoppeling gezocht tussen de stedenbouwkundige structuur, de groenstructuur met kavels, en het daarin gepositioneerde programma. De groenstructuur functioneert als drager (zie Figuur 29.4).

Figuur 29.4
Het plan Green in Leiden.

Case 3 Ontkoppeling: de eigendomsverhoudingen tegenover de verlangde openheid van de locatie

Dit project is een transformatievoorstel voor de wijk Morgenstond in Den Haag. Morgenstond is een duidelijk voorbeeld van een wederopbouwwijk. Het naoorlogs geloof in verbroedering heeft de wijk opgezadeld met een overdosis aan publiek groen dat nooit de collectiviteit heeft gegenereerd die de plannenmakers voor ogen hadden. De haastige opgave van de wederopbouw en samenstelling van de samenleving in de jaren vijftig heeft een eenzijdige woningvoorraad opgeleverd waarin kwantiteit boven kwaliteit is komen te staan. Anno 2004 is de samenleving geïndividualiseerd en gedifferentieerd. Het geloof in een maakbare samenleving heeft plaatsgemaakt voor een mentaliteit waarin samenhang en collectiviteit van onderaf, vanuit het individu op basis van vrijwilligheid en vanuit motivatie van gedeelde belangen van belang is. Morgenstond is toe aan een modernisering; aan een nieuwe structuur die ruimte biedt voor differentiatie, individualiteit en nieuwe collectieven.

Het voorstel behelst een omkering van het bestaande stedenbouwkundig concept: het overvloedige openbaar groen maakt plaats voor private, maar collectieve tuinen. De woongebouwen met individuele woningen worden getransformeerd of vervangen door collectieve woongebouwen: een complex met seniorenwoningen, een kunstenaarscollectief met ateliers, een inloophuis voor jongeren. Door de maximale hoogte van de afscheidingen op een meter te stellen, behoudt het gebied het karakteristieke open, parkachtige karakter, terwijl de verschillende eigendomsverhoudingen tegelijkertijd een efficiënt en duurzaam beheer mogelijk maken. Hier kunnen we een ontkoppeling definiëren tussen de eigendomsverhoudingen waarin een drastische transformatie wordt voorgesteld, en de open parkachtige structuur die als grote kwaliteit van de locatie wordt ingezet (zie Figuur 29.5).

Figuur 29.5

Het plan Morgenstond in Den Haag.

HET ROBUUSTE RAAMWERK

De omschreven projecten onderscheiden zich door hun verschillende benaderingen en verschillende motieven, maar delen een thema dat als oplossingsrichting uitgewerkt zou kunnen worden: de ont koppeling van de lagen. Deze ont koppeling wordt mogelijk dankzij de keuze voor een sterke stedenbouwkundige drager: het raamwerk.

In het plan in Kortrijk wordt het raamwerk gedefinieerd door de dubbele fabrieksmuur, in Leiden is het de groenstructuur, in Morgenstond de balans tussen openbaar en privaat collectief groen.

In alle drie de cases is gekozen voor een helder en duidelijk raamwerk. De consequentie waarmee het raamwerk vervolgens gehanteerd is, maakt niet alleen de ont koppeling mogelijk, het schept ook vrijheid en een grote oplossingsruimte daarbinnen. Het maakt een planning mogelijk die nog niet helemaal af is; het staat ons toe hier en daar 'gaten te laten vallen' en schept de voorwaarden voor een wachtende leegte.

De gedachte van een ruimtelijk raamwerk als kader in de stedenbouw is niet nieuw. In feite is het infrastructurele grid van de gridstad door de Spanjaarden in Zuid- en Noord-Amerika geïntroduceerd als de meest eenduidige vorm van een kader. Het beeld van het stadje Otavalo in Ecuador laat de vrijheid zien die met het grid geschapen wordt; elk kavel heeft een andere invulling en in de verschillende kavels is de geschiedenis van de groei van de stad terug te zien: van de nauwelijks bebouwde

Figuur 29.6

Cascostedenbouw in Otavalo in Ecuador.

kavels met een agrarische functie tot aan de dichtbebouwde kavels in het hart van de stad (zie Figuur 29.6) [Linders, 2003].

Maar zoals de voorbeelden laten zien, is het niet noodzakelijk dat het raamwerk een ruimtelijk element is; de structuur kan ook gevonden worden in sociale verbanden of in eigendomsverhoudingen. Waar het om gaat, is dat er een hiërarchie wordt geschapen tussen het vaste en het tijdelijke, het permanente versus het veranderbare.²

EEN VAARWEL AAN DE BLAUWDRIK

Lange tijd werden de planologie en de stedenbouw beheerst door de ‘blauwdruk’, het traditionele ruimtelijke plan dat vele vormen van bodemgebruik jaren vooruit min of meer gedetailleerd vastlegt. Op vele fronten wordt gezocht naar nieuwe planvormen die meer flexibiliteit bieden zonder te verval- len tot een banaal laissez faire [Frieling, 1998]. Inzetten op het veranderbare betekent ruimte geven aan de dynamiek en dat vereist niet alleen een verandering in planvorming, maar ook van mentali- teit. De ontwerper wordt gevraagd om professionele bescheidenheid. Het gaat binnen de raamwerk- gedachte niet om het bepalen en vastleggen van functies en activiteiten, maar om het creëren van de voorwaarden die functies en activiteiten mogelijk maken.

TERRA INCOGNITA

Voordat we de mogelijkheid hadden om de wereld ‘van bovenaf’ in kaart te brengen, bestond car- tografie uit grondwerk. Afstand werd gemeten in ‘uren gaans’ en onbegaanbare gebieden waren daarmee ook onbekend: ‘terra incognita’. In ons land is nu anno 2004 elke vierkante centimeter ontworpen, onderzocht en vastgelegd, en terra incognita kan dan ook worden bijgeschreven in het rijtje van de uitgestorven vormen van grondgebruik. Dit essay beargumenteert het opnieuw introdu- ceren van de terra incognita in de planvorming. Niet noodzakelijkerwijs in de vorm van onbekend en onbegaanbaar gebied, maar wel in de vorm van onbepaalde en ongeprogrammeerde ruimte. Niet als een statisch, maar als een dynamisch model dat ruimte biedt voor het onverwachte. De nieuwe terra incognita is niet onbekend, maar faciliteert het onbekende.

Om een terra incognita mogelijk te maken is geen nieuwe wereldoorlog of de aanleg van een metro- lijn noodzakelijk, maar het vereist wel het maken van duidelijke keuzes en het handhaven van hië- rarchie. De ont koppeling van de verschillende lagen van het leefmilieu creëert de mogelijkheid voor transformatie en dynamiek, en schept de randvoorwaarden voor een terra incognita, een wachtende leegte. Het robuuste raamwerk is het middel, de gum is misschien wel het belangrijkste instrument.

.....
² Bernard Leupen introduceerde dit concept op het schaalniveau van de woning in de publicatie ‘Kader en gene- rieke ruimte’ [Leupen, 2002]. In deze publicatie werkt Leupen het concept op het schaalniveau van de woning verder uit in hoofdstuk 23.

REFERENTIES

- Frieling, D, B Reuser, M Schenk (1998). *Het gelaagde land, het aanzien van Nederland in 2030*. Technische Universiteit Delft
- Leupen, B (2002). *Kader en generieke ruimte*. o10, Rotterdam
- Ligtelijn, V (1999). *Aldo van Eyck, Werken*. THOTH, Bussum
- Linders, C (2003). *Beyond the Pseudo Event; anti-illusie of realiteitstoerisme?* Labeled, Amsterdam
- Urhahn Design (1997). *Milieutypen en transformatie woonverkenningen MMXXX*. Ministerie van VROM, Den Haag

LITERATUUR

- Jansen, C (red.) (2003). *Stedenbouw eigenbouw*. Architectuur Lokaal, Amsterdam
- NEXT Architects (2000). *Raamwerk voor ruimte*. Studie in opdracht van het ministerie van VROM, Den Haag

Aangenaam kennismaken

Solange Beekman^{1, 2}

INLEIDING

“Eindhoven is een zelfbewuste stad. Een stad die haar kwaliteiten kent en aanwendt om uit te groeien tot ‘center of excellence’ van een innovatieve regio.” (stadsvisie 1999). Bij een ‘center of excellence’ verwacht men een onorthodoxe ruimtelijke visie. Geen eenvoudige, maar wel een uitdagende opdracht voor de sector Strategie van de dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer van de gemeente Eindhoven. Het product is (nog) niet klaar, maar een kijkje in de keuken maakt duidelijk welke kant het op gaat.

Stadsontwikkeling is een dynamisch en continu proces met een op voorhand onzekere uitkomst. Die onzekerheid maakt het schetsen van een ruimtelijk eindbeeld tot een hachelijke onderneming. Bovendien lijkt de nadruk op een exclusief ruimtelijk verhaal niet langer op zijn plaats. Sociaal-maatschappelijke en economische ontwikkelingen bepalen uiteindelijk de ruimtelijke opgaven. Redenen voor Eindhoven om haar huidige structuurvisie uit 1992 te verruilen voor een toekomstvast kader dat recht doet aan de steeds wijzigende sociaal-maatschappelijke en economische werkelijkheid, inspeelt op relevante feiten en kansen van de stad en haar inwoners, en op basis daarvan ruimtelijke perspectieven in beeld brengt.

.....
¹ Gemeente Eindhoven, Sector Strategie, dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Eindhoven.

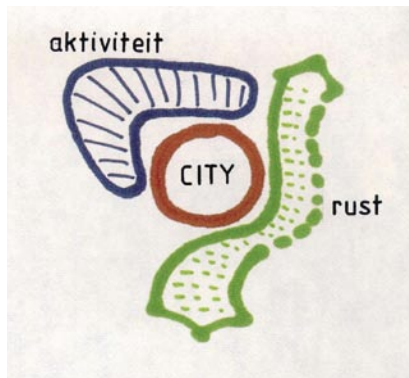
² Met dank aan F. Hund, W. Holdrinet en de Gemeente Eindhoven voor gebruik van het fotomateriaal.

De vergelijking met een reis heeft het denken gestimuleerd. Eindhoven kiest voor een duidelijke bestemming, maar in plaats van een uitgestippelde reis gaat Eindhoven voor het avontuur. De reis is het doel. Ruimtelijke ordening wordt in deze opvatting het strategisch managen van ruimtelijke veranderingen. De bestemming schept het kader waarbinnen veranderingen worden uitgediept of gecontinueerd, en tegelijkertijd nieuwe projecten op de rails kunnen worden gezet. Beschikbare middelen maken het noodzakelijk dat regelmatig wordt geëvalueerd: zitten we nog op koers? Daarnaast moet er ruimte zijn voor onverwachte gebeurtenissen of ontmoetingen die de reis kunnen verrijken: nieuwe concepten, prioriteiten vanuit het bestuur, initiatieven van derden of maatschappelijke trends. Immers, wie in het oude blijft geloven, zal weinig profijt hebben van vernieuwing.

In het navolgende verhaal wordt het ontwikkelingsperspectief voor Eindhoven geschetst. Het verhaal is volop in beweging. Binnen en buiten de gemeente wordt menige discussie gevoerd. Uiteindelijk moet de stad in december 2004 een ruimtelijke visie hebben waarmee het in de komende jaren ‘aangenaam kennismaken’ wordt in Eindhoven.

FUNDAMENTELE COMPLEXITEIT, MEERDUIDIGHEID EN TEGENSTRIJDIGHEID

Eindhoven hanteert een ruimtelijke visie van meer dan tien jaar oud. De structuurvisie uit 1992 was het antwoord op de Vierde Nota (1991), waarmee Eindhoven de status van stedelijk knooppunt verwierf. Eindhoven werd uitgedaagd om zich te bezinnen op haar rol in Europa. Stedelijke regio's zouden zich in concurrentie met elkaar manifesteren als trekkers van de economische ontwikkeling. Eindhoven positioneerde zich in het krachtenveld als een wervend vestigingsmilieu voor ondernemers en inwoners. In de daarvan afgeleide structuurvisie werd gekozen voor drie ontwikkelingszones. Er werd ingezet op een internationaal concurrerend vestigingsmilieu in de Westcorridor, de as die loopt vanaf het Centraal Station via de kruising met snelwegen ter hoogte van de Poot van Metz tot aan Eindhoven Airport. Als tegenhanger werd de Dommelzone ontwikkeld om de kwaliteit van het leven in de stad te symboliseren. Tussen de Westcorridor en de Dommelzone ligt het stadscentrum dat aan attractiviteit zou moeten winnen om representatief te zijn voor de economische kracht van de stad.

Figuur 30.1
Structuurvisie 1992.

De structuurvisie ademt de sfeer van die tijd: de gemeente ordent ontwikkelingen in tijd en ruimte. De effecten van deze ordening laten zich inmiddels aflezen. In de prioritaire zones zijn veel projecten in voorbereiding en uitvoering genomen. Verdiensten die niet zomaar terzijde kunnen worden geschoven. Toch is de werkelijkheid weerbarstiger gebleken dan het model. De stad is ook buiten de zones voortdurend in beweging. Eindhoven is een moderne, veelkleurige en levendige stad die zich als een kameleon voortdurend aanpast aan nieuwe behoeften. Bernard Hulsman typeert Eindhoven daarom als de “meest eigentijdse stad van Nederland” [Hulsman, 2003].

De voortdurende dynamiek vraagt om een actualisering van de ruimtelijke visie. Dat is geen eenvoudige opgave. Voorheen ging het meer om orde dan om wanorde. In de afgelopen jaren zijn de zones

en categorisering vervaagd. Stadsontwikkeling is veel meer een dynamisch, continu proces geworden dat recht moet doen aan de samenhang tussen uiteenlopende economische, sociale en ruimtelijke ontwikkelingen. Het proces wordt gekleurd door de tijd en beïnvloed door heel veel partijen. De uitkomst is op voorhand onzeker. Die onzekerheid markeert twee verwachtingen:

- Het schetsen van een ruimtelijk eindbeeld is een gewaagde onderneming. De traditionele ruimtelijke ordening is te zeer gebaseerd op een ‘gekende’ samenleving om in de tegenwoordige ‘ongekende’ samenleving nog volop dienstbaar te kunnen zijn [Gordijn, 2003]. Het denken in termen van een eindbeeld dient te worden vervangen door een flexibelere benadering.
- De nadruk op een exclusief ruimtelijke visie lijkt niet langer op zijn plaats. Het besef groeit dat ruimtelijke vraagstukken bepaald worden door processen die zich slechts heel beperkt door de overheid laten reguleren. Neem de wijkvernieuwing, een proces waarin sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen uiteindelijk de ruimtelijke opgaven bepalen en mogelijke oplossingen structureren. Oplossingen zijn zelden uitsluitend ruimtelijk van aard. Er is behoefte aan een meer integraal perspectief.

Hoe kan uit deze veelheid aan oplossingen op doelmatige wijze een eenheid worden georganiseerd? Eindhoven wil haar ruimtelijk model verruilen voor een toekomstvast en uitdagend kader dat recht doet aan zoveel mogelijk relevante feiten en kansen van de stad. Het kader moet los staan van vaste ruimtelijke patronen en gaan over fundamentele complexiteit en meerduidigheid. Het moet recht doen aan de stad als middelpunt van een in beginsel regionaal systeem waarbinnen autonome, soms tegengestelde processen plaatsvinden. Het afwegen van ruimtelijke belangen is hierbij niet een kwestie van simpel optellen en aftrekken. Het verbinden en accommoderen van ontwikkelingen vraagt om grote inventiviteit. Het nieuwe, toekomstvaste kader zou meer creativiteit moeten ontlokken.

HET BESTE VAN TWEE WERELDEN

Een substantieel deel van het toekomstvast kader is reeds ingevuld. De integrale stadsvisie (1999) verwoordt in vier speerpunten waarvoor Eindhoven in 2010 staat:

- Innovatief kenniscentrum.
- Aantrekkelijk stadshart.
- Veilige thuisbasis voor inwoners.
- Effectief bestuurlijk centrum.

De visie is destijds gelanceerd met de slogan ‘Voorop in technologie’. Technologie wordt gedefinieerd als een belangrijke motor en katalysator van de Eindhovense samenleving. Eindhoven is trots op een kennistraditie van meer dan honderd jaar, die destijds is voortgebracht door enkele bevlogen individuen met een sterk lokaal netwerk van geldschietters en vakmensen. Nu is de stad uitgegroeid tot een laboratorium waar op grote schaal nieuwe goederen en diensten worden bedacht en ontwikkeld. Eindhoven beschikt als enige in Nederland over een hightech maakindustrie, compleet met bijbehorende onderwijs- en onderzoeksinstellingen, een toegesneden dienstensector en een uitgebreid

Figuur 30.2

De Bergstraat in Eindhoven. Bron:
Gemeente Eindhoven.

regionaal netwerk van leveranciers. Dat zijn kwaliteiten aan de basis van 'Voorop in technologie'. Om echter een zinderende kennisregio te worden, is het van belang dat Eindhoven als bron van kennis wordt (h)erkend. Burgers, investeerders en bedrijven moeten technologie gaan zien als kwaliteit die eigen is aan Eindhoven en haar bevolking.

Figuur 30.3

Eindhoven: 'Voorop in technologie'.
Bron: Gemeente Eindhoven.

Het ministerie van Economische Zaken heeft in haar nota 'Gebiedsgerichte economische perspectieven' de voorzet gegeven [EZ, 2003]. De regio Zuidoost-Brabant wordt daar genoemd als derde 'mainport' van Nederland. Kennis wordt daarmee net als haven, transport en luchtvaart een drijvende kracht achter een duurzame nationale economie. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening onderschrijft de ambitie van het ministerie van Economische Zaken en benoemt Zuidoost-Brabant in de 'Nota ruimte' prominent tot 'brainport' [VROM, 2004].

De kenniseconomie is voor Eindhoven een feit [Mommaas, 2003]. Uit onderzoek blijkt dat de kenniseconomie vooral een creatieve economie is waarbij het gaat om het vermogen om te innoveren. Innovaties ontspruiten aan het brein van creatieve geesten. Stichting Alice heeft het creatieve 'DNA' van de regio Zuidoost-Brabant in kaart gebracht. In de cijfers is een kentering zichtbaar. Langzaam transformeert de Eindhovense economie van een industriële mainport naar een internationale top-technologie- en designregio [Gemeente Eindhoven, 2004]. Troef is de combinatie van technologie, design en creativiteit — zowel in onderwijs, onderzoek en productie — in een stedelijke omgeving. Stedelijke kwaliteit is een belangrijke sleutel in het genereren van creativiteit. De tendens is dat de stedelijke concentratie van de economie toeneemt, terwijl de verbindende structuur (de relaties) een

steeds grotere ruimtelijke schaal beslaat. De regio Eindhoven heeft een massa, dichtheid en heterogeniteit die zeer belangrijk zijn voor het ontstaan van nieuwe productiemilieus.

Kennis en creativiteit stellen de mens centraal. Ondanks de icoon van de eenzame genie vindt creativiteit plaats in een sociale context, in sociale netwerken. Innovatie is communicatie met een toegevoegde waarde en daarvoor is regelmatig persoonlijk contact onontbeerlijk. Mensen willen elkaar tegenkomen bij allerlei gebeurtenissen. De stad heeft een streepje voor in de aanwezigheid van vele soorten ondernemers en kennistalenten, de fysieke nabijheid van producenten en consumenten, en de vele mogelijkheden van gezochte en ongezochte ‘face-to-face’-contacten. Overigens blijft de fysieke openbare ruimte, hoewel steeds meer naar doelgroep gedefinieerd, de enige echte ontmoetingsruimte voor veel inwoners. Het lokale fijnmazige netwerk van fiets- en voetpaden, pleinen en verblijfsruimten is de schakel in toevallige ontmoetingen.

Behalve een rijk geschakeerde input van ervaringen is een gezonde leef- en woonomgeving die mogelijkheden biedt voor ontspanning, ontmoeting en reflectie belangrijk voor het innovatieve proces. Wat dat betreft lijkt innovatie op in- en uitademen. Mensen laden zich op in een prikkelende omgeving, maar het ‘creatieve moment’ voltrekt zich vaak juist in een ontspannen omgeving. Behalve productiemilieus worden woonmilieus in alle soorten en maten met mogelijkheden voor ontspanning ‘om de hoek’, zoals sportcentra, bibliotheken, musea en natuur, dan ook tot de essentiële infrastructuur van de innovatieve stad gerekend.

Eindhoven verenigt een prikkelende en een ontspannen omgeving. De stad manifesteert zich als economische knoop in grensoverschrijdende netwerken, en als thuisbasis voor haar inwoners. De verhouding tussen knoop — in principe de motor van de stad — en thuis is symbiotisch. Beide werelden maken elkaar mogelijk, zijn complementair, verrijken en versterken elkaar. Een keuze tussen beide werelden is niet aan de orde. Je kunt als samenleving culturele, economische en andere relaties op wereldschaal onderhouden en toch lokaal sterk zijn ingebed. Eindhoven wil deze eigenschap in de toekomst verder uitbouwen. Zij wil ‘het beste van twee werelden’ en gaat op zoek naar nieuwe, productieve verbanden tussen de netwerksamenleving en de kwaliteit van het bestaan, tussen economische groei en duurzaamheid, tussen verleden en toekomst, tussen continuïteit en dynamiek, tussen de regionale, nationale en zelfs internationale schaal.

INZET: VIER TOEKOMSTVASTE WAARDEN

De vertrekpositie van Eindhoven is gunstig. Zelfanalyse wijst uit dat kennisontwikkeling diep verankerd zit in de lokale stadscultuur. Het gemoedelijk naast elkaar bestaan van twee werelden is daarvan een gevolg. Inwoners en ondernemers waarderen deze eigenschap. De ambitie om in de toekomst in beide werelden te excelleren moet een ambiance scheppen, waarbinnen innovatie nog beter kan gedijen. De vraag is welke kwaliteiten moeten worden uitgediept, zodat de unieke positie van de regio met nog meer overtuiging kan worden geclaimd.

Feitelijk wordt gezocht naar nieuwe concepten van ruimtelijkheid om innovatie strategisch te faciliteren en te accommoderen. Vier dimensies kunnen de stad op weg helpen:

- beschikbaarheid van formele en niet-formele incubatiemilieus;
- ruime mogelijkheden voor stedelijke ontmoeting;
- diversiteit en kwaliteit in woonmilieus;
- nabijheid van groene stadslandschappen.

De eerste twee dimensies vertegenwoordigen het prikkelende of dynamische van de stad. De andere dimensies refereren aan ontspanning of rust. De dimensies zelf zijn onderwerp van voortdurende vernieuwing. Inzicht in die ontwikkelingen is maatgevend voor de ruimtelijke opgaven van de komende jaren.

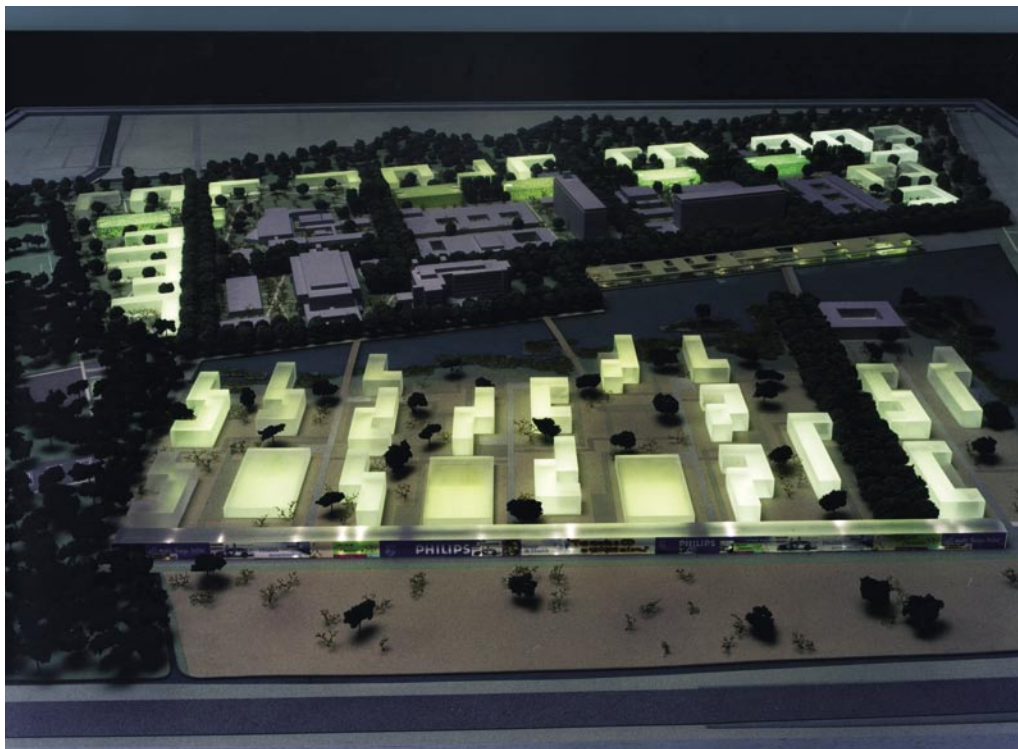
Zo is het klimaat voor culturele en productieve vernieuwing in Eindhoven (nog) niet optimaal. Om de (economische) ontwikkeling naar een toptechnologie- en designregio te faciliteren wordt gestreefd naar meer diversiteit in incubatiemilieus: werklocaties om (creatieve) talenten te ontplooien en te exploiteren. Ruimte voor groei wordt niet langer alleen gevonden op formele bedrijventerreinen of kantorenlocaties. De maatschappelijke werkelijkheid laat een grote vermenging en vervlechting van functies zien. Een broedplaats kan een intieme werkplek zijn in een voormalig schoolgebouw in de wijk of een digitaal platform voor een specifiek zorgaanbod. Het gaat om variatie: digitaal (kennis-wijk!), hoogstedelijk, suburbaan en landelijk (regionaal!), in economische kernzones of juist in de periferie en om variatie in typen: mono- en multifunctioneel, grootschalig en vooral ook kleinschalig, combinaties van wonen en werken tot en met de klassieke bedrijventerreinen en kantorenlocaties.

Innovatie behoeft fysieke ontmoeting. Plekken met een krachtige eigen stedelijke identiteit staan daarvoor garant. Het zijn plekken die verrassing en reflectie ontlokken, waar we ‘de ander’ tegenkomen, geconfronteerd worden met sociaal-maatschappelijke werkelijkheden. Het stadscentrum is traditioneel gezien de ontmoetingsplek met een mix van culturele, commerciële en maatschappelijke voorzieningen voor verschillende doelgroepen. Maar er ontstaan nieuwe, aanvullende plekken in stad en regio zoals congrescentra, meubelboulevards, poppodia en — mits daarop ingericht — wegen. Afgemeten aan de meerwaarde zouden plekken op den duur hun tijdelijke locatievoordelen moeten overstijgen en onderdeel worden van het stedelijk netwerk. Opnieuw geldt variatie als uitgangspunt. Wanneer plekken voor stedelijke ontmoeting eenzijdig worden ingericht, worden ze voorspelbaar en onaantrekkelijk voor kritische consumenten van uitwisseling en ervaring.

Eindhoven streeft naar gedifferentieerde en complete woonmilieus [Gemeente Eindhoven, 2003]. Wonen verandert. Andere producten en diensten (zorg, kantoorruimte, schoonmaakdiensten) worden in en bij het wonen vanzelfsprekend onderdeel van de kwaliteitsvraag. Er zal meer rekening moeten worden gehouden met de bijzondere levensloop van burgers. De woonmilieuvraag van ouderen is zeer gevarieerd. Huishoudens zijn steeds minder gebonden aan één werkplek. Er is steeds meer werk dat deels thuis wordt verricht. ‘Short Stay’-voorzieningen komen in vizier voor werknemers die tijdelijk gebonden zijn aan de stad. ICT en verbeterde transportnetwerken verschaffen ‘short stayers’ (ook migranten) betere middelen om op verschillende plekken tegelijkertijd te leven. Zonder de ogen

Figuur 30.4

*High techcampus Eindhoven. Bron:
Gemeente Eindhoven.*

te sluiten voor deze trends woont de gemiddelde Eindhovenenaar het merendeel van het jaar gewoon op één plek. Die plek moet ook in de toekomst voldoen aan gangbare fysieke randvoorwaarden voor een aantrekkelijke woonomgeving. Voor Eindhoven ligt daar nog een uitdaging.

Ook het denken over groen in de stad verandert. De groene wiggen zijn een zegen voor Eindhoven. Ze begeleiden het waternetwerk, de Ecologische Hoofdstructuur, de oude landschapselementen en bieden ruimte voor waterberging. De wiggen garanderen de relatie met de regionale landschappen buiten de stad. Binnen de stadsgrenzen groeien de wiggen uit tot stadslandschappen die ten dienste staan van de stadsbewoner en zijn vrijetijdsbesteding in de open lucht. In 2003 heeft de structuurvisie 'Genneperparken' gezorgd voor meer bekendheid en waardering van het fenomeen stadslandschappen. Er is met succes gezocht naar een evenwichtige combinatie van werken (High techcampus Eindhoven), cultuur (prehistorisch dorp), (top)sport en natuur (Dommelzone). Voor de andere wiggen, Landelijk Strijp en De Karpen, worden eveneens inspirerende uitgangspunten voor gebruik en beheer gezocht.

De vier dimensies onderhouden een innige relatie met elkaar. Ze staan in voortdurende wisselwerking en kunnen elkaar positief en negatief beïnvloeden. Door de vier dimensies met elkaar te combineren ontstaan plekken met een hoge en een lage dynamiek en met veelvoudige betekenissen in tijd en ruimte. Juist die plekken impliceren stedelijkheid: onvoorspelbaar, spannend en inspirerend. Hoe veelkleurig Eindhoven in de toekomst uiteindelijk wordt is een democratisch vraagstuk. In dit verband is het van belang de mondigheid van burgers te benutten, te vergroten en in ieder geval tot

Figuur 30.5

Gennepermolen. Bron: Gemeente Eindhoven.

Figuur 30.6

Vistrap in de Dommel. Bron: Gemeente Eindhoven.

uitgangspunt te nemen [Derksen, 2003]. Het accommoderen van een campus in het stadslandschap Genneperparken is het resultaat van een pittig en open debat tussen milieugroeperingen, bewoners en Philips.

RUIMTELIJKE STRUCTUUR FACILITEERT

Van broedplaatsen, stedelijke ontmoetingsplaatsen, woonmilieus en groene stadslandschappen wordt verwacht dat zij een positieve bijdrage leveren aan het beste van twee werelden. Nu is het moment daar om ruimtelijk-fysieke kansen te zoeken om de vier dimensies te faciliteren. Er wordt niet zozeer gezocht naar één gebieddekkend plan als wel naar potenties van bepaalde structuren in de stad.

Eindhoven heeft de eigenschap dat nieuwe ontwikkelingen ontkiemen als sporen in een goede voedingsbodem. De stad heeft een waardevol en rijk substraat. De bodem bestaat uit een verzameling structuren die herkenbaar zijn zonder dat het landschap in de originele staat behouden moet blijven en daarmee stedelijke ontwikkeling in de weg staat. De verzameling is uniek. Mits we zorgvuldig ermee omgaan, kunnen individuen hun ding doen en ontstaat er toch een vorm van gemeenschapelijkheid.

Het substraat bestaat uit hooggewaardeerde ruimtelijke kwaliteiten, onbetwist de sterke punten van de stad. Voorop staat de fraaie groen- en waterstructuur met de Dommel als drager. Daarnaast wordt de stad omlijst en doorkruist door een compleet multimodaal netwerk van fysieke en virtuele stromen: het OV-netwerk, de (rijks)wegen, het spoor, de kanalen, en digitale breedband en Eindhoven Airport als Europese connectie. Bovendien kent de stad een rijk verleden dat zich laat aflezen in cultuurhistorische waardevolle structuren zoals de radialen en de Ring. De synthese van deze structuren vormt de ruimtelijke hoofdstructuur, een web van lijnen. De lijnen bepalen zowel de vitaliteit als de kwetsbaarheid van de stad. Het web is niet vergrendeld: structuren vragen onderhoud en beheer, maar ook vernieuwing. Om de kwaliteit te garanderen komen er in de toekomst nieuwe lijnen bij en worden bestaande netwerken uitgebouwd.

Het substraat garandeert de ruimtelijke verankering van de innovatieve stad en haar inwoners. De gekozen dragers bieden echter ook kansen. Naast het waarborgen van de ruimtelijke structuur is het zaak de bruikbaarheid te garanderen in termen van zichtbaarheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid. De Ring biedt als historisch relict ruimte voor optimaal bereikbare en gedifferentieerde woon- en incubatiemilieus. Maar de plek kan nog zo aantrekkelijk zijn, als het verkeer tijdens de spits vastloopt wordt afbreuk gedaan aan het woongenot en de bereikbaarheid, en dus aan de kwaliteit van de structuur.

REALITEIT ONDER OGEN

Eindhoven kiest voor het beste van twee werelden en gaat daarmee vanaf morgen aan de slag. Het koesteren van twee werelden is echter geen sinecure. Het vraagt om een omslag in het denken van vaste ruimtelijke patronen naar het accommoderen van ruimtelijke processen, van knelpuntgedreven oplossingen naar kansgestuurde potenties. Een op kansen gestuurde overheid is creatief in het meeliften met de mogelijkheden voor samenwerking en alert op veelbelovende nieuwe concepten.

Een gunstige lift kan je onverwacht ver in de goede richting brengen. Regionale, landelijke en zelfs Europese aandacht voor bepaalde vraagstukken geven lokale plannen een impuls. Dat is gelukt met de Europese aandacht voor watermanagement en zou een vervolg kunnen krijgen in de nationale focus op kennis. De aandacht biedt kansen op uiteenlopende gebieden: het genereren van (rijks-)middelen om de ruimtelijke structuur (het substraat) te versterken, het aantrekken van private investeerders, het stimuleren van economische (kennis)clusters en het optimaliseren van (internationale) netwerkrelaties.

Het draagvlak voor de kwaliteiten van de stad groeit en daarmee de consensus over formele en informele samenwerking om ambities waar te maken. Eindhoven opereert binnen verschillende gremia van overleg en kan daarmee winst genereren. Brabantstad is een vrijwillige vorm van samenwerking tussen vijf Brabantse steden en de provincie Noord-Brabant. Het netwerk stelt zich tot doel Noord-Brabant nadrukkelijk op de Europese kaart te zetten als toonaangevende kennisregio. Waar Brabantstad is gestoeld op complementariteit, zijn 'euregio's' juist gericht op specifieke profielen. Euregio's, grensoverschrijdende (economische) netwerken, zijn kansrijk en steeds meer noodzakelijk. De relatie tussen Eindhoven, Leuven en Aken richt zich specifiek op kennisintensieve, hoogtechnologische industriële activiteiten. Hiermee krijgt de ontwikkeling tot 'toptechnologie-regio' in Europees en mondiaal verband betekenis.

Niet onbelangrijk zijn de kansen die worden aangereikt door de stad zelf. Op basis van sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen zijn recent enkele nieuwe en veelbelovende concepten gelanceerd die het leefklimaat in wijken en buurten moeten verbeteren. Een daarvan, het concept 'Civic Centers', kent zijn oorsprong in de sociale pijler. Het staat voor een nieuw en aangepast stelsel van maatschappelijke voorzieningen dat inspeelt op de veranderende vraag van burgers en tegelijkertijd bijdraagt aan de gewenste versterking van het publiek domein. Burgers zijn niet langer alleen op zoek naar dagelijkse voorzieningen, maar ook naar specifieke voorzieningen die passen bij hun leefstijl. Wil er sprake zijn van een duurzaam stelsel van voorzieningen, dan zouden maatschappelijke voorzieningen gekoppeld moeten worden aan ruimtelijke kwaliteiten en commerciële voorzieningen. Anderzijds biedt het concept kansen om de sociale cohesie te versterken, de levensvatbaarheid van commerciële voorzieningen te vergroten en ruimtelijke kwaliteiten (bijv. stadsdeelidentiteiten) te versterken.

REFERENTIES

- Derksen, W. (2003). Het einde van de ruimtelijke ordening. *Ruimte in debat*, nr. 01/2003. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- EZ (2003). *Pieken in de Delta; gebiedsgerichte economische perspectieven*. Eindrapport Interdepartementaal Beleidsonderzoek IBO, Regionaal Economisch Beleid. Ministerie van Economische Zaken, Den Haag
- Gemeente Eindhoven (2003). *Kiezen voor stedelijke woonkwaliteit. Deel I: Visie*. Gemeente Eindhoven, Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Eindhoven
- Gemeente Eindhoven (2004). *Economische visie Eindhoven*. Gemeente Eindhoven, Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Eindhoven
- Gordijn, H (2003). *De ongekende ruimte verkend*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag, NAI, Rotterdam
- Hulsman, B (2003). Eindhoven, Nederlands enige wereldstad. Afslag Eindhoven. *ACE-nieuws*, Eindhoven
- Mommaas, H, H Le Blanc (2003). *Creatieve industrie als voortzetting van cultuur met andere middelen. Het creatief DNA van de regio Eindhoven, een inventarisatie*. Stichting Alice, Eindhoven
- VROM (2004). *Nota ruimte. Ruimte voor ontwikkeling*. Ministerie van VROM, Den Haag

LITERATUUR

- Achterhuis, H (2003). *Werelden van tijd*. Stichting Maand van de Filosofie. Uitgeverij Boeken, Rotterdam
- Boelens, L (1996). Randstad Holland. Haar meerdimensionale onoverzichtelijkheid en haar nieuwe opgave. *Archis*, nr. 01
- Firet, M (2003). Natuur bij de stad: noodzaak of illusie? *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, nr. 01, NIROV
- Hajer, M, A Reijndorp (2001). *Op zoek naar nieuw publiek domein*. NAI, Rotterdam
- Hemel, Z (2002). Creatieve steden! *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, nr. 02, NIROV
- NIROV (2003). Masterclass stedenbouw. Bijlage *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*. maart. NIROV
- Oomen, H (2003). Kletsland of kennisland. *Binnenlandsbestuur*, week 29-30, 18 juli
- Oosterhout, B van (2003). Koester de homo's. Interview met Richard Florida. *Intermediair*, nr. 41, 9 oktober
- RPB (2003). *Ruimte in debat nr. 01/2003*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Urban Affairs (2002). *City Branding. Image Building & Building Images*. NAI, Rotterdam

Deel 5

31

Nieuwe dorpen

Noud te Riele, Lissy Nijhuis¹, Nico Beun, Hans Hillebrand²

INGRIJPENDE OPGAVE LANDELIJK GEBIED

Grote delen van ons landelijk gebied staan voor een ingrijpende opgave. Door veranderingen in de landbouw en verwante sectoren valt veel werkgelegenheid weg. Het gevolg is dat jongeren zich richten op de stad, dat kritische ondergrenzen voor scholen, winkels en verenigingen niet meer gehaald worden, dat de sociale cohesie afneemt en de zorgverlening problematisch wordt. Tegelijkertijd speelt een rol dat in en rond dorpen nieuwbouw verschijnt die vaak slecht past bij het karakter van de oude kern. Daarnaast eist waterberging ruimte en is er behoefte aan natuurontwikkeling. Ook het landschapsonderhoud, vroeger een bijproduct van de landbouw, zit in de knel. Maar er zijn ook kansen, doordat de functie van het platteland verandert: optimaal gebruik van het land voor voedsel is niet meer nodig. De ruimte kan op een andere manier benut worden en we kunnen inspelen op de grote vraag naar wonen in het groen.

Vanuit de ambitie om problemen te combineren met kansen introduceren het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Storm CS Architecten en Adviseurs, en DLA+ Landschapsarchitecten een nieuwe visie op het wonen in landelijk gebied. Onze centrale boodschap: *“geef ruimte aan nieuwe nederzettingen en doe dat op zodanige wijze dat er evenwicht kan ontstaan in landelijke gebieden tussen wonen, economie, sociale kwaliteit en natuurontwikkeling.”* [Riele et al, 2003].

¹ Storm CS Architecten en Adviseurs, Den Haag.

² InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag.

Is het niet voldoende om bestaande dorpen een nieuw elan te geven? Dat is zeker nodig. Het nadeel daarvan is echter dat we:

- door het huidige schaarsteprincipe de grondprijzen hoog houden en daardoor te weinig bouwen voor ouderen en starters;
- meer bouwlocaties moeten vinden dan in bestaande dorpen beschikbaar zijn;
- in bestaande dorpen weinig ruimte hebben voor nieuwe woon-werkgebouwen en nieuwe economische dragers, zoals campings, zorgcomplexen en historische binnenhavens;
- te weinig geld overhouden voor natuurontwikkeling;
- niet voldoende mensen en werk naar het platteland brengen om jongeren weer economisch perspectief te bieden en voorzieningen te behouden;
- met het verdichten van bestaande dorpen overbelaste steden en wegen niet kunnen ontlasten.

Een nieuw denkkader moet verder gaan dan het neerzetten van extra woningen in het buitengebied en het verbouwen van historische boerderijen. Het moet de toekomstige vitaliteit op het platteland dienen. Je hebt het dan niet langer over ‘buiten bouwen’ maar over ‘buiten leven’. Wij denken aan een visie die stoelt op het per gebied kiezen tussen een mix van bebouwing, water en natuur. Dit kan uitmonden in ‘nieuwe dorpen’.

We gaan verder in op het concept nieuwe dorpen³. Wat zijn het? Waaruit bestaan ze? Hoe ontstaan ze? En waar kunnen ze ontwikkeld worden? We geven aan dat nieuwe dorpen problemen en kansen kunnen combineren. Daarop volgen voorbeelden van vernieuwende samenwerking. Tot slot leiden we u rond in Nieuw Klaarkamp. Op verzoek van de gemeente Dantumadeel en het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster is dit dorp door ons ontworpen om de elf bestaande kernen van deze Friese gemeente te verrijken [InnovatieNetwerk, 2004]. We sluiten af met een conclusie. Maar eerst een intermezzo over het overheidsbeleid.

RUIMTE VOOR ONTWIKKELING

Na de oorlog wordt het uitgangspunt ‘nooit meer honger’ leidraad voor de inrichting van landelijk gebied. Het optimaal gebruik van de landbouwgrond staat voorop. Er komen ruilverkavelingen en er worden zo weinig mogelijk huizen gebouwd in landelijk gebied: “je mag nergens bouwen tenzij”. Het huisvestingsbeleid richt zich op de stedelijke gebieden.

Twee generaties later heeft een doel uit 1946 de status van basiswaarde gekregen en zit het platteland op slot. Maar er is beweging. Recente regelingen als ‘Ruimte voor ruimte’ en ‘Rood voor groen’ zijn daarvan voorbeelden. Toch komen dorpsbewoners nog veel problemen tegen. Een zorgboerderij moet zich vermommen als extensief recreatiebedrijf. Het ombouwen van een varkensstal tot kinderdagverblijf past niet in het streekplan. De campinghouder mag geen bord ‘de koffie is klaar’ neerzetten, maar wel een paramedisch centrum starten. En je kunt nog steeds van je eigen schuur geen wooneenheid voor je ouders maken.

.....
³ Inspiratiebronnen zijn te vinden op de websites: www.denieuwedorpen.nl en www.nieuwedorpen.nl.

In 2002 stelt minister Kamp van het ministerie van VROM dat voor de eigen bevolking voortaan weer huizen op het platteland mogen worden gebouwd, omdat ze anders door gebrek aan woningen wegtrekken. Zijn opvolgster minister Dekker gaat nog een stap verder. Een vitaal platteland is een van de pijlers in de ‘Nota ruimte’ [VROM, 2004]. Dekker schept meer ruimte door als overheid provincies en gemeenten meer beleidsruimte te geven om samen met maatschappelijke organisaties en ontwikkelaars plannen te maken en te realiseren. Er treedt zo een verschuiving op van een toelatingsplanologie naar een ontwikkelingsplanologie. Sommigen hebben angstbeelden: ongebreideld bouwen, overal in het groen. Wij denken juist dat het een belangrijke impuls is om de kwaliteit van dorpen te verbeteren.

NIEUWE DORPEN

Een betere kwaliteit van leven vraagt om het revitaliseren van bestaande dorpen. Maar er moet méér gebeuren. Dorpen moeten weer kunnen groeien en niet alleen volgens de bestaande uit- en inbreidingsmodellen. Die modellen houden zelden rekening met het karakter en de schoonheid van historische kernen. Sinds de gemeentelijke herindeling bestaan veel gemeenten uit verschillende dorpskernen. Waarom voegen we geen nieuwe daaraan toe? Wat is er tegen een nieuw dorp met een eigen identiteit, een eigen hart, een eigen geschiedenis en een eigen toekomst en tevens met meerwaarde voor de omliggende dorpen en voor de natuur? Is het mogelijk nieuwe, levensvatbare, moderne dorpen te bouwen die ‘dorpse oplossingen’ bieden, maar minder dorpse problemen hebben?

We zoeken zeker geen nostalgie. Nieuwe dorpen worden nooit meer de oude. Maar wel: *“De leefstijl verschilt van die in de stad”, “Er heerst een sociale verbondenheid”, “De tijd lijkt er langzamer te gaan”, “Het dorp is niet de huizen, het is niet het asfalt, het zijn de mensen, de verenigingen en de gemeenschap die een dorp maken of breken.”*⁴

We omschrijven nieuwe dorpen als: “Moderne samenlevingsvormen in een groene omgeving, met het kleine getal als leidraad, met een eigen hart, een eigen rijkheid en een eigen identiteit. Het zijn nederzettingen in het landschap die de toekomst voorlopig weer aankunnen.”

Voorbeelden voor nieuwe dorpen hebben we nog niet. Nagele in de Noordoostpolder was een van de laatste. Maar een opmaat naar wat we zoeken, zie je terug in nieuwe wijken als Haverleij: negen kastelen en een dorpje bij Den Bosch, of in De Blauwe Stad: een nog te bouwen dorp aan een nog te realiseren meer bij Winschoten. Het zijn allemaal opvallende projecten met een eigen uitstraling. Ze zijn niet direct opgezet als dorp, maar wel met de potentie om bijzonder te worden. Andere inspiratiebronnen zijn ‘dorpse’ gemeenschappen in steden zoals Betondorp, Duinoord, Marlot, het Witte Dorp en Vreewijk. Het zijn allemaal wijken met een eigenzinnige, besloten opzet en met bijzondere architectuur zonder veel mogelijkheden om uit te breiden. En met bewoners die hechten aan de kleine schaal en die zich verbonden voelen met de omgeving en met elkaar.

.....
⁴ Alle citaten in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit, en gedocumenteerd in de verkenning ‘Nieuwe dorpen’ [Riele et al, 2003].

Hoe zien de nieuwe combinaties van wonen en zorg, en wonen en werk eruit? En hoe is de mix van sociale cohesie, voorzieningen en het landschap, die de basis vormen voor zo'n nieuw toekomstbestendig dorp? Wij denken bijvoorbeeld aan een Fries zorgconcept (Trynwâlden), waarbij zorg op maat, dagopvang voor ouderen en bijvoorbeeld een crèche worden gecombineerd, waardoor het mogelijk wordt zorg betaalbaar te houden. Daardoor kunnen ouderen blijven wonen waar ze willen. Ze hoeven niet te verhuizen naar een zorgcentrum in een ander dorp. Een ander voorbeeld zijn constructies waarbij de opbrengst van koopwoningen gebruikt wordt voor de cofinanciering van een bos of een zorgcentrum.

Een derde denkrichting is grondruil en nieuwe beheerconstructies, waarbij het land rond het dorp gedeeld bezit is of waarbij juist de grond in het dorp van de gemeenschap is. Daardoor kunnen in combinatie met pachtconstructies goedkope huizen gebouwd worden voor starters. Denk hierbij ook aan woningen die tijdelijk 'te gast' zijn in het landschap: lichte bouwconstructies die na verloop van tijd weer verdwijnen, waarna de natuur vrij spel krijgt.

Een van de charmes van een dorp is dat niet alles er is, dus niet altijd een kerk, een kroeg, een supermarkt, een postkantoor, een cultureel centrum en een zwembad. Maar er zijn wel ontmoetingsplekken en er is ruimte om iets te ondernemen, om je te ontwikkelen. En dorpen hebben hun eigen identiteit. In Spakenburg, Yerseke en Ruigoord heerst(e) een sociale cohesie die voor de dorpingen belangrijk is en die opvallend lang stand houdt.

Uiteindelijk zullen nieuwe dorpen nadrukkelijk per plek verschillen. De lokale geschiedenis is van belang, de landschappelijke ontwikkelingen, de wensen van de lokale bevolking, de cultuurhistorische wortels, de volksaard, de motivatie en vindingrijkheid van initiatiefnemers, de financieringswijze en de mogelijkheden voor economische activiteiten.

De verschijningsvorm? Een lint van paardendorpen verspreid over een langgerekt woud? Een visdorp gecentreerd rond viskwekerijen? Een gelukzoekerdorp voor asielzoekers met een eigen economisch perspectief? Misschien twee woontorens in een nieuw bos? Twintig woonboten in een oude haven? Of een dorp als De Glind voor tieners met problemen? Zo'n specialisatie ('branding') is een van de richtingen, maar zeker niet de enige.

Waar is ruimte voor nieuwe dorpen?

Kunnen nieuwe dorpen de leegloop oplossen in Friesland? Of de overloop in de Randstad? Vroeger ontstonden ze op snijpunten van infrastructuur en economische activiteit. Ook nu ontstaan nieuwe structuren. In Limburg en Zeeland worden nieuwe snelwegen en tunnels gebouwd. Door de Betuwe komt een heel nieuw spoor voor de Betuwelijn. Maar ook grenzen vervagen. De wethouder van Bellingwedde: *"Het ligt voor de hand het gebied voor het nieuwe dorp hier rond de Duitse grens te zoeken."* De oud-burgemeester van Borssele: *"Er is in Zeeland ruimte voor nieuwe dorpen"*. De directeur van het Ruimtelijk Planbureau (RPB): *"Er is behoefte aan een nieuw Wassenaar in het Groene Hart."*

De coalitie ‘Nederland Natuurlijk’ onderscheidt 26 ecologisch waardevolle gebieden. Het ligt voor de hand daar geen nieuwe dorpen te plannen. Er zijn echter ook groene gebieden die ontwikkeld moeten worden. Dat biedt al meer kansen. Dat geldt ook voor plaatsen waar grote landschappelijke transformaties op stapel staan of waar versnipperde landschappen een opknopbeurt kunnen gebruiken. Zo heeft de Vereniging Natuurmonumenten met ING Vastgoed plannen voor 's-Graveland ontwikkeld voor een landgoed van 450 hectare met als doel 100 luxe wooneenheden, het saneren van een chaotisch kassengebied en een vuilnisbelt, en het uitbreiden van het natuuraareaal. Alleen het Rijk stemt nog niet toe, omdat het landgoed in het Groene Hart ligt.

Nieuwe, vitale dorpen ontstaan wanneer daadkrachtige partijen gekoppeld worden aan bewoners in de regio, stedelingen die graag landelijk willen wonen, grondeigenaren, natuurontwikkelaars, waterbeheerders, boeren, gemeenten, provincies, en het Rijk.

We denken dat gemeenten het voortouw zouden moeten nemen. Zij kunnen de wens voor een nieuw dorp uitspreken als er lokale aanleiding toe is en die wens omzetten in allianties en vervolgens de tegenwind het hoofd bieden. Uiteraard hebben zij andere overheidsinstanties nodig, en natuurlijk ook bewoners. Het gaat tenslotte om hun toekomst. Het platteland is door de eeuwen heen vrij anarchistisch ingesteld. Het is logisch dat zij een sterke stem krijgen. Andere mogelijke coalitiepartners zijn cultuur- en natuurbeschermers, waterbeheerders en ondernemers.

Bij nieuwe dorpen hoort ook een werkwijze die stoelt op lokale coalities met een hoge mate van zelfbeschikking. Essentieel hierbij is dat de overheid een ondernemende en inspirerende houding aanneemt.

PROBLEEMOPLOSSEND VERMOGEN

Het beleid moet gestoeld worden op visie, durf en wijsheid. Waarom denken wij dat nieuwe dorpen daarvoor waardevol kunnen zijn?

Nieuwe dorpen kunnen een katalysator worden voor nieuwe economische dragers. Uit publicaties van het Ruimtelijk Planbureau blijkt dat elke drie woningen één arbeidsplaats genereren. Daarnaast creëert de ‘Nota ruimte’ kansen voor nieuwe economische initiatieven.

Er is behoefte aan avontuur, aan ‘sexy’ concepten. De veranderingen in het landelijk gebied vragen nieuwe, inspirerende, avontuurlijke concepten. Nieuwe dorpen zijn een methode om te ontsnappen aan ingesleten denkpatronen. Het is een krachtige metafoor om na te denken over ruimtegebruik, overheidsbeleid, het combineren van verschillende doelen en functies van het landelijk gebied. Het denken op zich doet al zoveel stof opwaaien dat een deel van de ambitie, namelijk het bieden van een inspirerende impuls aan het ruimtelijk orderingsbeleid, automatisch wordt vervuld.

We houden in Nederland behoefte aan nieuw bouwvolume. Nederland kampt met een gebrek aan bouwlocaties. We moeten óók in landelijk gebied gaan bouwen. Nieuwe dorpen bieden de mogelijkheid niet alleen naar het bouwvolume te kijken, maar juist ook naar sociale, economische en landschappelijke factoren.

Veel mensen willen mooi wonen in een groene omgeving. In nieuwbouwwijken vormt de grootste gemene deler het uitgangspunt voor woningbouw. Dit resulteert in een eenvormigheid die geen recht doet aan individuele wensen van bewoners. In nieuwe dorpen kunnen mooie woonomgevingen ontstaan die meer zijn toegespitst op specifieke wensen, zoals een werkplek aan huis, een geitje in de tuin, wonen in het bos, wonen aan of op het water. Dus wonen op kleine schaal met een mooi centrum en een omgeving die het waard is om gekoesterd te worden door bewoners.

Figuur 31.1a

*De buitenkant van een houten huis.
Bron: Storm CS, Den Haag.*

Figuur 31.1b

*Uitzicht vanuit een houten huis. Bron:
Storm CS, Den Haag.*

Nieuwe dorpen sluiten aan bij het vernieuwde denken over landschap en water. Het gaat dan om overloophgebieden, drinkwaterreservoirs, de Ecologische Hoofdstructuur, waardevolle cultuurlandschappen, landschapsverwildering, toenemende recreatie, stiltegebieden, nieuwe bossen. Het is slechts een greep. Nieuwe dorpen kunnen die invalshoeken meenemen. Denk aan drijvende woningen of woningen op palen in overloophgebieden voor mensen die aan het water willen wonen.

Nieuwe dorpen doen recht aan de bestaande landschappelijke variatie. Als we een nieuwe wijk bouwen, vegen we de kaart vaak schoon: de tabula rasa. Daarmee ontkennen we de omgeving, de watersituatie, de hoogteverschillen en de geologie. Het creëert problemen die later slechts tegen hoge kosten kunnen worden opgelost. In nieuwe dorpen zoeken we een betere verhouding tussen

Figuur 31.2
Lofoten: rode woningen. Bron: Storm
CS, Den Haag.

Figuur 31.3
Windmolens. Bron: Storm CS,
Den Haag.

menselijke cultuur, natuur en water door de bestaande situatie als basis voor nieuwe ideeën te beschouwen.

Er komt meer ruimte voor regionale identiteit. Als reactie op de globalisering staat bij veel mensen de regio weer in de belangstelling. Kan regionalisering de samenleving verrijken? Biedt het toepassen van regionale bouwstijlen extra kwaliteit? Het is het zeker waard om dat te onderzoeken.

Nieuwe dorpen zijn aanleiding voor nieuwe energieconcepten. We denken dan aan wind- en zonne-energie, biomassa, warmtepompen. Nieuwe dorpen bieden de mogelijkheid om met energieconcepten te werken en gebruik te maken van synergie. Het dorp dient dan als energiebron.

Nieuwe combinaties van wonen, werken, zorg, onderwijs, landschapbeheer en watermanagement in nieuwe dorpen vragen ook nieuwe samenwerkingsverbanden. Naar verwachting zal dat vooral een rol spelen tussen partijen die momenteel niet de meest logische gesprekspartner voor elkaar zijn. Ter inspiratie geven we enkele voorbeelden van recente samenwerkingsverbanden, waarbij het partijen lukt over de grenzen van de eigen organisatie heen te stappen om zo een gemeenschappelijk belang te dienen.

Een brede coalitie is die van natuurbeschermers, verenigd in het eerdergenoemde 'Nederland Natuurlijk'. Deze alliantie wil wonen naar eigen behoefte koppelen aan bredere ruimtelijke belangen in de streek. Dus dat betekent niet overal snippertjes bedrijventerrein, groen, woonbebouwing en water, maar een integrale intergemeentelijke ontwikkeling. Rood betaalt mee aan groen. Rabobank, Essent, TPG, Tempo Team en enkele publieke partners werken samen aan een zogenaam-

de ‘servicewinkel’. Dit is een gecombineerde digitale servicebalie waarmee mensen ook in dunbevolkte gebieden een beroep kunnen doen op de diensten van genoemde ondernemingen. Ook projectontwikkelaars en natuurbeschermers werken samen. Zo heeft AM Wonen voor de Gelderse Vallei een overeenkomst gesloten met lokale natuurorganisaties om een ecologische verbindingszone op te zetten. Oude schuren worden gesloopt in ruil voor enkele luxe landhuizen. In Bellingwedde waar een nieuw grensdorp wordt voorbereid, spelen nieuwe internationale samenwerkingen. De Nederlandse gemeente werkt samen met het Duitse buurdorp.

WELKOM IN NIEUW KLAARKAMP

In het noordoosten van Friesland onder Dokkum ligt de gemeente Dantumadeel op de grens van zand en veen waar het coulisselandschap overgaat in het weidse Buitenveld. Met 11 dorpskernen, bijna 20.000 inwoners, 7500 woningen, 30 kerken, 13 lagere scholen, 1 middelbare school, 5 dorps-huizen en veel verenigingen en met rust en ruimte is Dantumadeel een plek waar mensen graag wonen. Toch trekken vooral de jongeren weg op zoek naar verdere scholing, naar werk, naar betaalbare woningen, naar vertier en avontuur.

In het voorjaar van 2003 ontstond een samenwerking tussen de gemeente Dantumadeel en het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Zou een nieuw dorp hier een aantal problemen integraal kunnen oplossen? En hoe zou zo’n dorp dan eruit kunnen zien? Drie ontwerp bureaus werd gevraagd ieder vanuit een verschillende invalshoek een ontwerp te maken voor een twaalfde dorp in Dantumadeel [InnovatieNetwerk, 2004]. Vanuit een sociaal-economische invalshoek ontwierpen Storm CS en DLA+ ‘Nieuw Klaarkamp’; een bijzonder dorp dat is gegrondvest op de onuitwisbare pijlers van het voormalig Cisterciënzerklooster Clarus Campus.

Maak iets waar mensen elkaar kunnen ontmoeten. Iets vanwaar je vogels kunt zien. Iets waar je koffie kunt krijgen. Iets waaraan ook de boeren/grondbezitters iets hebben. Iets waar jongeren kunnen hangen. Iets dat geld en werk oplevert voor de hele gemeente. Iets voor ouderen. Iets dat aansluit bij de oude paden. Doe iets met bos. En doe iets tegen de wind.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de vele wensen die desgevraagd bij bewoners in Dantumadeel naar boven kwamen. Zoals reeds eerder beschreven, hadden wij zelf ook nog voorkeuren: het dorp moet een eigen hart en identiteit krijgen; het moet ook ruimte bieden aan jongeren en ouderen uit Dantumadeel; het moet rekening houden met het rijke verleden van de streek; het moet recht doen aan het bijzondere landschap en het moet niet alleen een plezierige woonplaats worden voor potentiële nieuwe bewoners, maar ook een aantal problemen van bewoners in de bestaande buurdorpen oplossen.

Met deze rijke verzameling van eisen en voorkeuren in het achterhoofd raakten we gefascineerd door het voormalig klooster Klaarkamp. Hoewel de gebouwen al in 1570 afgebroken zijn, waren de verhalen over de schiere (grijze) monniken nog steeds rond. Bovendien gaven het klooster en haar bewoners destijds een geweldige impuls aan de ontginning en ontwikkeling van het omliggende veengebied. Zou de geschiedenis zich kunnen herhalen?

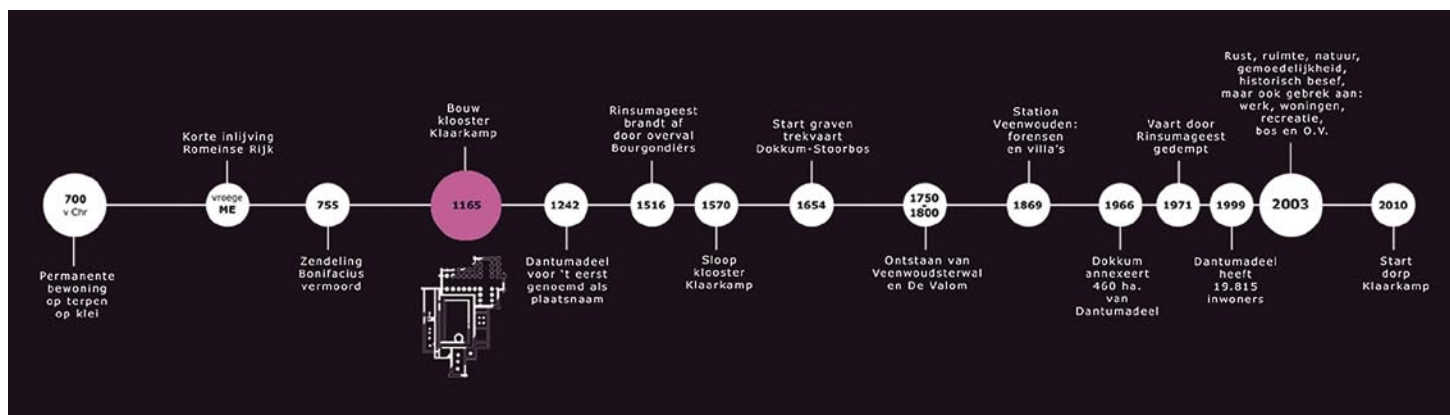

Figuur 31.4
Schiere monniken. Bron: Storm CS, Den Haag.

Figuur 31.5a
Luchtfoto Plan Dantumad. Bron: Storm CS, Den Haag.

In het ontwerp voor Nieuw Klaarkamp wordt het centrum een centraal park op de plek van het klooster. Daardoor worden de archeologisch interessante resten van het klooster beschermd. Rond het park komen woningen. Voor jongeren komen er kleine betaalbare huizen. Maar er komen ook grote kop-hals-rompachtige woningen, waar wonen en werken gecombineerd kunnen worden. En er komt een 'stins' (woontoren) als nieuw herkenningspunt in het landschap. Dit was vroeger een toevluchts-

Figuur 31.5b
Tijdbalk voormalig klooster in Dantumadeel. Bron: Storm CS, Den Haag.

oord voor welgestelde families; nu is het een plek voor starters en ouderen die lang zelfstandig willen blijven wonen.

In het dorp komt een gebouw met een centrumfunctie. Dat kan een middelbare school zijn die tevens dienst doet als zorgcentrum, maar waar ook ruimte is voor volwasseneneducatie, een babysitcentrale, een boodschappendienst of een disco. Een ontmoetingsplek voor de bewoners van het nieuwe dorp en voor jongeren een springplank naar de toekomst.

Uiteindelijk zullen er zo'n drieduizend mensen in Nieuw Klaarkamp wonen. Ook zal een groot aantal bewoners in de gemeente kunnen werken. De toeristische sector biedt daarvoor gelegenheid. Er kan bijvoorbeeld een paardendorp ontstaan met het Friese paard als middelpunt. De ruiterroutes in de noordelijke Friese wouden kunnen door het nieuwe dorp lopen en gekoppeld daaraan kan bedrijvigheid, zoals maneges, stallingen, zomerkampen, traditionele begrafenissen, het fokken van Friese paarden een uitspanning voor passanten worden. Maar we denken ook aan 'footloose'-werk. Hoe het dorp eruit zal gaan zien, is aan de bewoners. Zij moeten meebeslissen over hun dorp. Dat betekent dat ze ook meebepalen hoe het centrale park eruit gaat zien, dat de jeugd meebeslist over een eigen plek en dat ouderen bepalen welke zorg nodig is. Deze benadering van onderop in combinatie met zelfwerkzaamheid kan de sociale structuur van Nieuw Klaarkamp versterken. Deze wijze van samenleven zal Dantumadelers naar Nieuw Klaarkamp trekken, maar ook mensen van buiten. Zij zijn allemaal op zoek naar avontuur en ruimte, maar ook naar sociale samenhang en perspectief op de toekomst.

Naast bebouwing is er in Nieuw Klaarkamp veel ruimte voor natuurontwikkeling gereserveerd. Dichtbij het dorp wordt het voormalig Klaarkampermeer weer in ere hersteld. Dat gebeurt enerzijds om hier extra water te kunnen bergen, maar ook om het landschap te versterken. De zuidkant van het meer wordt met rust gelaten, zodat zich een ruig en moerasachtig gebied kan ontwikkelen dat moeilijk toegankelijk is voor mensen. Aan de noordzijde ontstaat een woonlocatie midden in de natuur. Een deel van de opbrengst van deze woningen wordt gebruikt om deze ontwikkeling mogelijk te maken.

Figuur 31.6

Groeten uit Klaarkamp. Bron: Storm CS, Den Haag.

TOT SLOT

Het denken over nieuwe dorpen is een interessante zoekrichting om problemen in landelijk gebied op te lossen. Ook liggen er interessante kansen die benut kunnen worden. Het gaat daarbij niet alleen om het bouwen, maar juist ook om het anders en slimmer organiseren van dorpen. Bouwen kan vooral oplossingen bieden voor economische problemen en landschappelijke verloedering. Anders organiseren biedt bijvoorbeeld perspectief als het gaat om voorzieningen.

Onze ambitie is niet zozeer om morgen een nieuw dorp te realiseren. Wel om met nieuw elan denkruimte te creëren en inspiratie te bieden aan bewoners, beleidsmakers, ondernemers, kunstenaars, architecten, historici, projectontwikkelaars en bestuurders van regio's die naar bijzondere oplossingen zoeken. Zo kan het ook!

REFERENTIES

- InnovatieNetwerk (2004). *Nieuwe dorpen in de praktijk. Verslag conferentie 'Het nieuwe land-leven'*. Dantumadeel, 20 november 2003. Den Haag. Rapport 04.2.067. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
- Riele, N te, e.a. (2003). *Nieuwe dorpen — een eerste verkenning van problemen en kansen*. Rapport 03.2.042. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster Den Haag
- VROM (2004). *Nota ruimte. Ruimte voor ontwikkeling*. Ministerie van VROM, Den Haag

Leefstijlen in ruimtelijke planning

*Marinka van Vliet*¹

INLEIDING

Verkenningen naar toekomstige ontwikkelingen in het wonen en de woonomgeving raken snel aan woonwensen. Wat beweegt mensen ergens te gaan wonen? Welke overwegingen spelen een rol bij de keuze van een woning en woninginrichting? Welke waardenoverwegingen spelen mee bij hun keuze voor een woonomgeving? Beleving wordt een belangrijke drijfveer op grond waarvan mensen besluiten ergens te gaan wonen. Er is kennis nodig over de wensen van mensen en de daarmee samenhangende culturele component, de waarden en normen. Het modewoord voor zo'n meer gedragsgerichte, vraaggerichte en klantgerichte benadering is 'leefstijl'. De vraag is of deze benadering als onderzoeksmethode kan helpen bij het ontwikkelen van meer kennis over bewoners en of deze kennis ook in het plan- en bouwproces is mee te nemen.

In dit essay wordt geanalyseerd waar het begrip leefstijlen vandaan komt en hoe het begrip gebruikt en gedefinieerd wordt in wetenschap, beleid en praktijk. Verder wordt gekeken hoe het begrip kan worden toegepast in toekomstverkenningen over wonen en de woonomgeving.

¹ Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek, Den Haag.

Het gezin met een werkende vader en een verzorgende moeder met twee kinderen op een wooneerf is geen standaard meer. Een middelbaar opgeleide, derde-generatie jonge Marokkaanse vrouw die bij een bank werkt, is soms meer verwant aan haar Surinaamse collega dan aan haar grootouders. Vluchtigheid en diversiteit in gedragspatronen zijn door ontwikkelingen als individualisering, de toegenomen mobiliteit en het massale gebruik van informatietechnologie kenmerken geworden van onze maatschappij. Er is een netwerkeconomie en een daarmee samenhangende netwerksamenleving ontstaan. Castells laat zien hoe individuen, bedrijven en instellingen door de mogelijkheden van de informatietechnologie in wereldwijde netwerken met elkaar verbonden zijn. Die technologie stelt ons in staat te werken als een eenheid, terwijl we ons op verschillende plaatsen bevinden en vaak ook tot andere organisaties behoren. Bovendien wordt het steeds eenvoudiger om ons over de hele wereld te verplaatsen [Castells, 1996].

Deze ontwikkeling zorgt voor een vergaande internationalisering, waarin oude regionale bindingen, landsgrenzen, tradities en identiteiten aan betekenis verliezen. Contacten in een netwerksamenleving gaan dwars door territoriale grenzen. Het wegvallen van grenzen betekent echter niet dat we ons als een hechte groep wereldburgers gaan gedragen. Tegenover de integratie op wereldschaal staat juist een toenemende sociale fragmentering en individualisering. Permanente gemeenschappen op territoriale basis maken steeds meer plaats voor verspreide sociale netwerken en tijdelijke gemeenschappen. Deze gemeenschappen worden steeds minder gevormd op basis van kerk of vereniging; mensen zoeken verwantschap in hun gebieds- of groepsidentiteit, in 'ons soort mensen', in mensen met dezelfde leefstijl. Daarin wisselen mensen zelf ook steeds van rol. Ze schakelen als het ware tussen leefstijlen, afhankelijk van de situatie waarin ze verkeren of van de rol die ze spelen. Paradoxaal gezien wordt met de toenemende mobiliteit en ongebondenheid meer waarde gehecht aan de woonomgeving. De aandacht voor 'de plek' en de culturele identiteit worden weer belangrijk. Dit kan een aanknopingspunt zijn voor nieuwe gedeelde waarden in een buurt.

Volgens Nio [Nio, 2003] zijn er tekenen dat sociale samenhang als houvast bij het ontwerp van woonomgevingen wordt herontdekt. Deze samenhang is niet zoals in de jaren zeventig van de vorige eeuw idealistisch en homogeen van opzet, waarbij grote verschillen tussen bewoners en de concentratie van lage inkomens zorgde voor leefbaarheidsproblemen (zoals bijv. in De Bijlmer). De nieuwe vorm van collectiviteit is informeel, open en kortstondig zoals vriendennetwerken, virtuele gemeenschappen of leefstijlgemeenschappen tijdens festivals, cursussen, groepsreizen en sportactiviteiten.

EEN ZOEKTOCHT NAAR NIEUWE INDELINGEN

Deze ontwikkelingen hebben de behoefte aan methoden om de complexiteit en de dynamiek te kunnen registreren en vertalen in nieuw ruimtelijk beleid versterkt. Zowel onderzoek, beleid en praktijk zijn bezig met dit vraagstuk. In het onderzoek is de aandacht gericht op een stroming naar meer gedragsgericht onderzoek. Kreukels, Wissink en Buunk [Kreukels et al, 2003] pleiten voor meer aandacht in de planologie voor onderzoek naar voorkeuren van huishoudens en bedrijven om daarmee de openbare ruimte beter te analyseren.

Ook in beleid gaat men steeds meer over van een aanbodbenadering naar een vraagbenadering. De nota 'Mensen, wensen, wonen' van het ministerie van VROM [VROM, 2000] zet de voorkeuren en behoeften van de bewoner centraal door het begrip woonmilieus te gebruiken. Ook wordt gerefereerd aan 'ruimtelijke kwaliteit' of 'duurzame ontwikkeling', waarbij zowel ecologische en economische als sociale en culturele belangen worden meegenomen. Men wil meer aandacht besteden aan diversiteit en kwaliteit. Gemeenten spelen hierop in met begrippen als woonmilieudifferentiatie en doelgroepenbeleid of door het creëren van 'levensloopbestendige wijken'. Steeds meer projectontwikkelaars werken klantgericht; woningen worden via particulier opdrachtgeverschap gebouwd. Woningcorporaties verdiepen zich in de woonwensen van hun huurders aan de hand van waardesegmentaties van onderzoeksbureaus als Motivaction en SmartAgent.

Hoe kunnen ontwerpers, bouwers en ontwikkelaars omgaan met de veranderende voorkeuren van (toekomstige) bewoners? Is de bouwkolom wel geënt op een individualistische en dynamische samenleving? Het is steeds lastiger om grote groepen mensen te typeren, laat staan om aan de hand daarvan hun woonwensen af te lezen en daarop het ruimtelijk beleid af te stemmen. Niet alleen de in de tijd veranderende leefstijlen van de huidige bewoners in een bestaande woonwijk, maar vooral de wensen van toekomstige bewoners van een nieuwbouwwijk zijn lastig in beeld te brengen. De traditionele indicatoren inkomen, leeftijd en geslacht zeggen niet zo veel meer over de woonwensen van mensen. Dit heeft een zoektocht veroorzaakt naar nieuwe overzichtelijke indelingen of gemeenschappen.

Een begrip dat in dit kader in opkomst is, is leefstijlonderzoek. Het is in de afgelopen jaren enthousiast ontvangen door verscheidene gemeenten en woningcorporaties. De veronderstelling is dat de kennis van leefstijlen het ontwerp van nieuwe woningen en wijken, en het herstructureren van bestaande bebouwing kan sturen, zodat omgevingen beter passen bij de maatschappelijke vraag. Ook bestaat de overtuiging dat men met deze kennis kan voorkomen dat zeer uiteenlopende leefstijlen met elkaar botsen.

ONDERZOEK NAAR LEEFSTIJLEN

Leefstijlonderzoek kan bijdragen aan het inzicht welke waarden of voorkeuren de bewoners van een bepaalde plek hebben. De bewoners geven met hun leefstijl de woonomgeving hun eigen identiteit. Aan de andere kant kan ook de omgeving invloed hebben op de leefstijl van de bewoners. Dan ontleent de bewoner zijn leefstijl aan zijn woonomgeving.

Duidelijk is dat leefstijlen meer kunnen vertellen over hoe bewoners hun woonomgeving beleven en waarom ze deze woning hebben gekozen. Onduidelijk is echter nog hoe leefstijl gedefinieerd moet worden. Gaat het om gedrag, voorkeuren of attitudes? Volgens Van Dale is leefstijl een persoonlijke manier van leven; een levenswijze. Het woord persoonlijk suggereert dat iedereen een eigen, unieke manier van leven heeft [Vermeulen, 2003]. Dit zou dus betekenen dat in Nederland meer dan 16 miljoen verschillende leefstijlen te onderscheiden zijn. Leefstijl wordt in de literatuur vaak gehanteerd

als containerbegrip dat alle gedrag en gedragsveranderingen van mensen ten aanzien van leefvormen, arbeidsdeelname en vrijetijdsbesteding omvat. Soms worden hieraan ook nog de voorkeuren of attitudes toegevoegd. Een bezwaar tegen zo'n brede definitie is de impliciete veronderstelling dat een individu geheel autonoom is in zijn beslissingen. Niet iedereen heeft gelijke mogelijkheden om het eigen leven een eigen vorm en inhoud te geven. Hoe moeten leefstijlen dan worden gedefinieerd?

Uit het verleden zijn verschillende manieren bekend om voorkeuren te clusteren [Knaap, 2002]. Zo hanteerde de Duitse psycholoog Arends leefstijl als ordeningsprincipe in de chaos van levensindrukken, terwijl de socioloog Weber het als aristocratisch principe zag waarbij iedere stand zich onderscheidt door middel van zijn gedrag. Daarna nam men bij onderzoek steeds de sociale groep of het individu als uitgangspunt. Hieruit komt ook de inzet van leefstijlen voort als een methode om te ordenen of te differentiëren. Beide methoden hoeven echter niet loodrecht tegenover elkaar te staan. In de latere sociologie zoals beschreven door Bourdieu [Ganzeboom, 1988] gaat de aandacht uit naar de gedragsmatige benadering. Deze benadering verbindt de individuele gedragskenmerken met sociale achtergrond en omgevingskenmerken. Leefstijl is dan een indicator van sociale posities en kenmerken. Het wordt gebruikt als een aanduiding voor een geheel van gedragingen, manieren, eigenschappen, smaakuitingen, codes en sancties, waarin personen met een overeenkomstige sociale positie elkaar herkennen en bevestigen. Deze leefstijl dient dan om zich te onderscheiden van andere sociale groepen. Deze definitie is restrictiever, omdat de leefstijl wordt bepaald binnen een bepaalde keuzeruimte. Die keuzeruimte wordt bewust of onbewust gevoed door afkomst, leeftijd of huishoudensamenstelling, arbeidsdeelname en inkomen. De keuzeruimte wordt tegelijkertijd echter ook ingeperkt door diezelfde determinanten. Het gevaar is namelijk dat bij een brede definitie van leefstijlen alleen in smaakuitingen, voorkeuren en wensen wordt gedacht zonder te denken aan de beperkingen hiertoe [RMNO, 2004].

TOEPASSING IN DE PRAKTIJK

Behalve over het definiëren en conceptualiseren van leefstijlen is er ook onenigheid over de toepassing van leefstijlen. Nio merkt op dat de leefstijlbenadering nog niet veel is toegepast en dat er te weinig kennisuitwisseling plaatsvindt tussen gemeenten, corporaties en ontwikkelaars. Bovendien zouden kwantitatief ingestelde sociale en ruimtelijke wetenschappers zich terughoudend opstellen bij het onderzoek naar de culturele oriëntaties van bewoners [Nio, 2002]. Commerciële onderzoeksbureaus als Motivaction en SmartAgent zijn in dit gat gesprongen.

De laatste tijd wordt wel steeds meer onderzoek gedaan naar de toepassingsmogelijkheden en meerwaarde van het concept leefstijlen. De gemeente Eindhoven werkt in dit kader bijvoorbeeld samen met de Technische Universiteit Eindhoven. Zij zoeken uit wat de vraag is die ten grondslag ligt aan de behoefte aan leefstijlen als hulpmiddel bij het opstellen van stedelijk beleid. Een andere vraag is of leefstijlen daadwerkelijk een antwoord vormen en hoe de gemeente dan hiermee aan de slag kan gaan.

Hanny en Oskam zijn nagegaan of de begrippen leefstijl en woonmilieu in de praktijk toepasbaar zijn in Utrecht. Leveren ze toegevoegde waarde om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen via woonruimteverdeling en ruimtelijke planning? Volgens hen kan door middel van deze begrippen beter worden ingespeeld op de toenemende heterogeniteit en individualiteit van mensen. Ook is meer aandacht mogelijk voor de essentie van buurten, de kwaliteit van het wonen en het sturen op vraag. Ze raden gemeenten en corporaties aan leefstijlen te gebruiken in plaats van de traditionele instrumenten [Hanny & Oskam, 2002].

Andere onderzoeken richten zich op de complexiteit die het begrip leefstijl met zich meebrengt. Van Kempen waarschuwt ervoor dat onderzoeken naar leefstijlen vaak gericht zijn op gedragingen en voorkeuren van het individu op de woningmarkt, terwijl uiteindelijk het huishouden actor is op de woningmarkt.

Een ander probleem is de vertaling van onderzoek naar ontwerp. Hoe kunnen leefstijlen het best een rol spelen bij het ontwerpproces? Nio stelt dat men denkt met leefstijlen een snelle koppeling te kunnen leggen met het ontwerp. Maar dit is vaak heel lastig. Het kan doorslaan naar een deterministisch sturingsconcept of 'social engineering'. Het is bijvoorbeeld nog maar de vraag of mensen met eenzelfde leefstijl bij elkaar willen wonen. In een buurt wonen vaak veel verschillende mensen door elkaar, omdat ze vanuit uiteenlopende motivaties voor dezelfde omgeving kiezen of hierop zijn aangewezen [Nio, 2002].

Alvorens leefstijlen in de praktijk toe te passen, moet een gemeente daarom eerst de vraag stellen wat ze ermee wil bereiken. Ten eerste kan leefstijlonderzoek een manier zijn om vraaggericht te handelen, om beter te luisteren naar wat de bewoners willen en hen zo te betrekken bij planprocessen. Het kan ook worden ingezet om actief te sturen op leefstijlen. Belangrijk is hierbij dat de gemeente zich afvraagt waarop ze wil sturen: menging of scheiding van leefstijlen? Een geplande menging van verschillende leefstijlen in een wijk zou kunnen leiden tot meer betrokkenheid van mensen bij de buurt en bij elkaar. Het scheiden van leefstijlen zou juist conflicten tussen leefstijlen kunnen voorkomen. De laatste en misschien wel meest vruchtbare inzet van leefstijlonderzoek is die als methode om woningen en leefstijlen meer met elkaar in overeenstemming te brengen [Hanny & Oskam, 2002]. Hierbij kan men uitgaan van leefstijlen (vraagkant) of van woonmilieus (aanbodkant).

In het eerste geval worden leefstijlen onderscheiden om vervolgens de woonmilieus daarop af te stemmen. Deze woonmilieus zijn dan bestendig voor veranderingen in leefstijl van de huidige bewoners of de komst van nieuwe bewoners. Gekeken wordt hoe verschillende leefstijlgroepen zich in de toekomst ontwikkelen. Aan de hand daarvan kan het aanbod van woningen worden bepaald of aangepast. Hierbij wordt ruimte gegeven aan leefstijlen in bestaande woningen, bij zelfbouw en bij particulier opdrachtgeverschap. Op deze manier kunnen individuele aanpassingen aan woningen en woonomgeving worden aangebracht, bijvoorbeeld flexibel indeelbare woningen of mogelijkheden om van huur naar koop over te stappen (of andersom). Kennis over buurten en de leefstijlen van mensen die er wonen, kan ook helpen om de wensen voor de woonomgeving te verbeteren (denk aan meer groen, speelplekken of voorzieningen). Verschillende trendbureaus houden zich momenteel bezig

met het verzamelen van informatie over leefstijlen en veranderingen daarin [Hanny & Oskam, 2002]. Beleidsmakers, stedenbouwkundigen en projectontwikkelaars zouden hiermee hun voordeel kunnen doen.

In het tweede geval worden woonmilieus getypeerd en bewoners en leefstijlen hierbij gezocht. Een buurttypering stelt een woningzoekende in staat een woonomgeving te kiezen die het beste bij de bewoner past. Behalve gegevens over het type woning bevat deze typering ook een omschrijving van het karakter van de buurt of van het woonmilieu (bijv. historische hofjeswoningen, een volksbuurt of een studentenbuurt). Bij een nieuwbouwwijk kan dit bijvoorbeeld betekenen dat een grotere differentiatie in woonmilieus wordt gebouwd, waardoor de wijk verschillende en veranderende leefstijlen kan faciliteren.

Om de leefbaarheid te kunnen waarborgen, passen sommige gemeenten en corporaties toelatingsprocedures toe. De Eindhovense corporatie HhVL² houdt bijvoorbeeld intakegesprekken met toekomstige bewoners om te kijken of iemand in een buurt past uit ‘verantwoordelijkheid tegenover zittende bewoners’. Daarnaast wil HhVL via advertenties waarin woningen worden aangeboden aan toekomstige bewoners, duidelijk maken wat voor omgeving ze kiezen. Woonbron-Maasoever in Rotterdam werkt ook aan een woningverdeling op basis van leefstijlen. Drie onderzoeksbureaus zijn bezig de identiteit van de wijken vast te stellen [Vermeulen, 2003]. Verschillende gemeenten passen hun aanbodsysteem van woonruimteverdeling aan door toelatingscriteria op te stellen.

Tussen deze benaderingen zit een duidelijk verschil. De eerste benadering neemt leefstijlen als uitgangspunt om de vraagkant te verkennen en aan de hand daarvan de woning of woonomgeving aan te passen. Het is een manier om naar de vraag van bewoners te luisteren en hieraan te voldoen. Bij de tweede benadering wordt andersom geredeneerd, namelijk vanuit de aanbodzijde van bestaande of te creëren woningen. Hoewel er iets voor te zeggen is de gebouwde omgeving als uitgangspunt te nemen omdat deze vaak voor lange tijd vaststaat, wekt deze benadering de illusie dat aandacht besteed wordt aan de bewoner. De bewoner wordt echter niet daadwerkelijk betrokken bij nieuwbouw of herstructurering. Deze komt pas in beeld aan het eind van de bouwkolom; de bewoner wordt dan aangepast aan de woning. Het gevaar is hier dat op basis van leefstijlen toelatingsprocedures worden toegepast, waardoor uiteindelijk uitsluiting van bepaalde leefstijlen kan ontstaan.

CONCLUSIE

Door leefstijlkenmerken als uitgangspunt voor het ruimtelijk beleid te nemen, ontstaat een meer op de vraagzijde gebaseerd woningaanbod. Woningen passen dan bij leefstijlen. Buurten herbergen hechte groepen van bewoners met hart voor hun woonomgeving. Groepen van verschillend sociaal-economisch niveau en met uiteenlopende demografische kenmerken wonen samen en voelen zich verbonden door hun leefstijlvoorkeuren. Dit is het bewonen voor in de toekomst.

Het feit dat tegenwoordig meer aandacht wordt gegeven aan gedragswetenschappelijke planologie, aan beleid dat meer is gericht op de wensen van burgers en aan een planningspraktijk waarin

.....
² Woonstichting Hertog Hendrick van Lotharingen.

bewoners meer zeggenschap hebben in hun buurten is een goede ontwikkeling. Het is belangrijk aandacht te geven aan verschillende voorkeuren en gedragingen van mensen en inzicht te krijgen in de voorkeuren van mensen om op hun wensen te kunnen inspelen. Dit lijkt te kunnen met leefstijlonderzoek. Daarom is het belangrijk het onderzoek naar de toepasbaarheid van leefstijlonderzoek voort te zetten. Niet alleen de methodologische kant, maar ook de conceptuele kant moet verder belicht worden. Hoe beïnvloedt de omgeving de leefstijl? Is leefstijl een uitkomst van of een motor voor ruimtelijke ontwikkeling? Hier ligt een mooie kans voor sociale en ruimtelijke wetenschappers om het onderzoek van trendbureaus aan te vullen.

De kennisuitwisseling tussen wetenschap, beleid en praktijk moet beter op gang komen, zodat gemeenten, corporaties en projectontwikkelaars goed kunnen overwegen wat ze met leefstijlonderzoek willen bereiken, voordat ze met de hype meedoen. Een inventarisatie van projecten die leefstijlkenmerken als uitgangspunt hebben, kan een belangrijke bijdrage leveren aan kennisontwikkeling en kennisuitwisseling in de praktijk. Wel is het van belang dat er eenduidigheid bestaat over wat er op dat moment onder leefstijlen wordt verstaan, wat de indeling in leefstijlgroepen voor consequenties heeft en op welke manier ermee gestuurd kan worden. Leefstijlonderzoek kan worden gebruikt om de bewoners te betrekken bij het gehele proces van nieuwbouw, verbouw of herstructurering. Alleen een eindproduct is niet genoeg voor het bewonen in de toekomst. Diversiteit in leefstijlen vraagt om een constant flexibel woningaanbod. Het bewonen in de toekomst is niet gebaat bij het toedelen van bepaalde woningen en wijken aan bepaalde bewoners op basis van leefstijlen. Dan slaat het door naar 'social engineering' en dat kan niet de bedoeling zijn.

REFERENTIES

- Castells, M (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I The Rise of the Network Society*. Uitgeverij Blackwell Publishers, Oxford
- Ganzeboom, H (1988). *Cahier 60: leefstijlen in Nederland; een verkennende studie*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag
- Hanny, N, A Oskam (2002). Wenselijk wonen in Lombok; leefstijlen en buurtkarakters toegepast; een casestudy. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, jaargang 8, nr. 3, p. 6. Nirov, Den Haag
- Knaap, GA van der (2002). *Stedelijke bewegingsruimte; over veranderingen in stad en land*. Voorstudie 113. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag
- Kreukels, T, B Wissink, W Buunk (2003). Naar een gedragswetenschappelijke planologie. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 84, nr. 5, p. 13. Nirov, Den Haag
- Nio, I (2002). Van levenswijzen tot lifestyles; over de bruikbaarheid van leefstijlen voor de ruimtelijke ordening. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 83, nr. 6, p. 6. Nirov, Den Haag
- Nio, I (2003). Het verlangen naar collectiviteit; over de ruimtelijke maakbaarheid van gemeenschapszin. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, jaargang 84, nr. 3, p. 21. Nirov, Den Haag
- RMNO (2004). *Demografie en leefstijlen; over migratie, segregatie en leefstijlen. Advies A.01*. Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek, Den Haag

- Vermeulen, D (2003). Stop het huisje-boompje-beestjedenken. *Staatscourant*, 11 februari. Den Haag
- VROM (2000). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21^e eeuw*. Sdu, Den Haag

LITERATUUR

- RMNO (2004). *Kennis, grenzeloos belangrijk*. Meerjarenwerkplan RMNO 2004-2006. Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek, Den Haag

Kinderen en de openbare ruimte als sociaal oefenterrein

Lia Karsten¹, Marjo Kroese²

KINDEREN EN DE OPENBARE RUIMTE

De kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte wordt de laatste decennia veelvuldig als probleem gezien. Er is regelmatig sprake van openbare gebieden waarin problemen zich opstapelen. Overlast, vervuiling, zinloos geweld en onveiligheid worden vaak genoemd. Het oplossen van deze en andere problemen blijkt niet alleen een zaak van fysieke herinrichting. Ook de sociale infrastructuur is erg belangrijk. Maar hoe brengen we een verbinding tot stand tussen beide componenten? In de vormgeving van toekomstige woonmilieus is dat een belangrijk vraagstuk.

Tot nu toe is bij het streven naar verbetering van de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte slechts summier gekeken naar het gebruik van de openbare ruimte door kinderen [Karsten et al, 2001a; Karsten, 2002a]. In dit essay gebeurt dat nadrukkelijk wel vanuit de wetenschap dat kinderen tot de meest intensieve gebruikers van de openbare ruimte behoren. Een belangrijke activiteit van kinderen, buiten spelen, speelt zich immers grotendeels af in het publieke domein: in de woonomgeving, op straat, op speelplekken, in het park. Bovendien zijn kinderen nog om een andere reden belangrijk: zij vormen de toekomstige bewoners van de stad van morgen. Hoe staat het met de toegankelijkheid van het openbare gebied voor kinderen en wat zijn daarvan de consequenties voor de wijze waarop onze samenleving zich zal ontwikkelen?

.....
¹ Universiteit van Amsterdam,
Amsterdam. Bureau Karsten, Sociaal-
Ruimtelijk Onderzoek en Advies,
Amsterdam.

² Communicatiebureau
Kroese&Kroese, Amsterdam.

Het thema kinderen, openbare ruimte en sociale competenties is veelomvattend. In het kader van dit korte essay hebben wij ons geconcentreerd op hetgeen bekend is uit Nederlandse studies over kinderen in de basisschoolleeftijd. Een verdere afbakening komt voort uit een keuze voor drie subthema's die ons inziens goed aansluiten bij vragen rond de vormgeving van toekomstige woonmilieus: sociale netwerken, sociale integratie en burgerschap. Het gaat hier om begrippen die de laatste tijd veel in de literatuur over sociale cohesie terug te vinden zijn [Putnam, 2000]. Deze drie thema's zijn op te vatten als een eerste uitwerking van de voorlopige vraagstelling: welke sociale en ruimtelijke condities zijn nodig voor het functioneren van de toekomstige openbare ruimte als sociaal oefenterrein? In de laatste paragraaf van dit essay wordt gereflecteerd op de uitkomsten van deze bescheiden literatuurstudie voor nog op te starten onderzoek.

SOCIALE NETWERKEN ('BONDING')

Buiten spelen is vaak een sociale gebeurtenis. Buiten zijn kinderen meestal in het gezelschap van andere kinderen. Zij zoeken elkaar ook bewust op en als er niemand buiten te vinden is, druipen ze vaak weer af. Alleen spelen is immers niet leuk. Dat samenspel betekent dat communicatie, onderhandelen, regels maken en samenwerken belangrijke aspecten vormen van buiten zijn. Buitenshuis is er de mogelijkheid om anderen te ontmoeten, vriendschappen te beginnen en te bestendigen.

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat mensen met kinderen meer sociale contacten in de buurt hebben dan anderen (Volker & Verhoef, 1999). Dat heeft enerzijds te maken met de grotere tijd-ruimtelijke beperkingen waarmee huishoudens met kinderen te maken hebben en anderzijds met ontmoetingen in kinderdomeinen in de buurt: de school, de speelplaats en de clubjes. Uit onderzoek blijkt verder dat op veel speelplekken een vaste groep kinderen elkaar regelmatig ontmoet [Masson et al, 2002]. Zij vormen zo een sociaal netwerk waarbij de speelplek het centrale punt vormt. In deze zin is buitenspeelruimte een belangrijke factor in het ontstaan en vooral het onderhouden van sociale netwerken van kinderen en ouders. Uit Amsterdams onderzoek blijkt verder dat de aanwezigheid van comfortabele bankjes leidt tot een grotere participatie van ouders op de bewuste speelplekken en ook dat er genoeg ruimte moet zijn voor verschillende leeftijdsgroepen: anders geldt er alleen de macht van de sterkste [Wiggers et al, 1996].

Het creëren van buitenspeelmogelijkheden alléén in een overigens onveilige omgeving heeft echter weinig effect. Een voorbeeld daarvan is de situatie op het Kaapse Plein in Den Haag waar de omgeving dermate problematisch is dat kinderen niet alleen naar buiten durven en mogen. In deze negentiende-eeuwse etnisch gemengde woonwijk heeft het plaatsen van een speelcontainer (Haags Hopje³) slechts een zeer tijdelijk positief effect gehad [Tijsseling, 2000]. Rondhangende vandalen en verslaafden bleven een negatief stempel op het plein drukken. Uit interviews met ouders uit de directe nabijheid van het plein blijkt dat men de kinderen hier niet (alleen) laat spelen. Men vindt de veiligheid niet gewaarborgd.

.....
³ http://www.haagsekoepel.nl/kennis/onderwerp/WOONOMGEVING/Speelvoorziening_Haagse_Hopje.htm.

Bij het exploreren van de eigen omgeving blijken kinderen een duidelijke voorkeur aan de dag te leggen: zij maken onderscheid tussen ‘stomme’ en ‘leuke’ plekken [Oost & Spinnewijn, 1999; Mulderij & Bleeker, 1982; Andel, 1990]. Bij nadere analyse van deze plekken blijkt dat leuke plekken vaak samenhangen met activiteiten die je er kunt ondernemen en met andere kinderen die je daar kunt ontmoeten. Met andere woorden: de gebruikswaarde van de omgeving is voor kinderen erg belangrijk, veel belangrijker dan de esthetische waarde [Hart, 1979; Karsten, 2002a]. Daarmee verschillen kinderen van veel ruimtelijke vormgevers en andere volwassenen die vandaag de dag juist veel aandacht willen besteden aan de esthetische waarde van de omgeving. Overigens hechten kinderen wel aan schoon en heel: vieze plekken (hondenpoep en zwerfvuil) en kapotte speelobjecten worden door kinderen ook als ‘stom’ bestempeld [Oost & Spinnewijn, 1999].

SOCIALE INTEGRATIE (‘BRIDGING’)

Veel van het buitenspelen gebeurt in groepsverband en dit leidt tot gedeelde ervaringen tussen kinderen en soms ook tussen kinderen en volwassenen. Daarvan zou een positieve invloed kunnen uitgaan op de sociale integratie in buurten. Vreemd genoeg is deze veronderstelling nauwelijks empirisch onderzocht. Er is in ieder geval geen studie waarin deze vraagstelling centraal gestaan heeft. Wel kunnen we uit verwant onderzoek enkele bevindingen afleiden. We zullen ons daarbij concentreren op de integratie tussen verschillende etnische groepen en sociale lagen.

Sociale integratie kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Ten eerste op het niveau van zien en gezien worden, met enige regelmaat kennis nemen van elkaars bestaan, mensen tegenkomen die uit een andere groep afkomstig zijn (als Nederlands kind ervaren dat er ook Marokkanen bestaan). Samen activiteiten ondernemen kan als een tweede niveau worden onderscheiden: samen voetballen, samen buiten spelen. Een derde niveau is het ontwikkelen van vriendschappen en andere intieme relaties. Dat betekent vaak dat je bij elkaar over de vloer komt.

Sociale integratie is geen vanzelfsprekendheid. Veel woonwijken zijn eenzijdig samengesteld. Dat betekent dat er veel kinderen opgroeien in wijken waarin ze nauwelijks in contact komen met kinderen uit andere sociale klassen. In gemengde buurten maakt het tegenkomen van ‘anderen’ wel deel uit van het gewone dagelijkse leven. Maar uit het schaarse onderzoek op dit terrein blijkt dat het samen spelen en het aangaan van vriendschappen ook in gemengde buurten niet vanzelfsprekend gebeurt. Zo zijn in de Bijlmerhoogbouw zoveel verschillende nationaliteiten vertegenwoordigd dat de onderlinge communicatie erdoor bemoeilijkt wordt [Wiggers et al, 1996]. In de praktijk blijken groepen kinderen vooral na elkaar te spelen: eerst komen de Pakistani cricket spelen en dan komen de Surinamers voetballen. Overigens speelt hier ook de kwaliteit van de buitenruimte een rol: er was ten tijde van het onderzoek geen uitdagende en aantrekkelijke speelplek. Dat is inmiddels veranderd; de speeltuin bij Kraaiennest lijkt een grote aantrekkingskracht op verschillende categorieën kinderen te hebben. Ruimtelijke ingrepen kunnen dus soms een verandering ten goede forceren. In Rotterdam en enkele andere grote steden heeft men ervoor gekozen om in buurten met veel verschillende etniciteiten vormen van begeleid buiten spelen in te voeren. Het gaat dan om het plaatsen

van zogenaamde speelcontainers waarbij beheerders toezicht houden (Duimdrop⁴) zoals dat ook bij speeltuinen gebeurt. Volgens Engbersen en Engbersen [Engbersen, 2001] gaat het in feite om het nastreven van integratie in de microkosmos van kinderen op pleinen. Zij zien de projecten van Duimdrop als voorbeeld voor het grotestedenbeleid. Menselijk toezicht is waarschijnlijk een belangrijke positieve factor in de beoordeling van de veiligheid op straat door ouders en kinderen.

De vraag wanneer sociale integratie tot stand komt, is opnieuw actueel geworden in het kader van de aanpak van de stedelijke herstructurering waarbij koopwoningen gebouwd worden in wijken met overwegend huurwoningen. Gaan de nieuwe kopers en hun kinderen om met de zittende huurders? Verschillende studies zijn hierover niet erg optimistisch [Kleinhans et al, 2000]. Nieuwe bewoners blijken in hun sociale contacten vooral gericht op gelijkgestemden. Opvattingen over hoe kinderen op te voeden en over hoe kinderen met elkaar dienen om te gaan, blijken hierbij van cruciaal belang [Karsten & Van Kempen, 2001b]. Deze opvattingen mogen niet te veel uit elkaar lopen en blijken meer samen te hangen met een vergelijkbare sociaal-economische status dan met een zelfde etnische afkomst. Dat betekent dat allochtone kopers uit de middenklasse vaak op eenzelfde lijn zitten als de autochtone kopers uit de middenklasse. Beide groepen klagen over de slechte opvoedingspraktijken in de rest van de buurt en besluiten hun kind niet alleen buiten te laten spelen. Zij trekken echter wel veel met elkaars kinderen op (bonding). Als ouders onvoldoende gelijkgestemde andere ouders kennen in de eigen buurt, treedt al snel het discours ‘van de straat’ naar voren.

Ook in de Amsterdamse wijk Gein blijkt een overeenkomstige sociaal-economische status belangrijker dan etnische verschillen [Karsten, 1998]. In deze wijk wordt tamelijk veel en intercultureel buiten gespeeld. De meeste kinderen komen uit dezelfde middenklassegezinnen van ofwel Nederlandse ofwel Surinaamse origine. Dat gaat gepaard met een welstandsniveau en opvoedingsstijl die ongeveer vergelijkbaar zijn. De Surinaamse kinderen in Gein blijken hun tijd na school op ongeveer dezelfde wijze te besteden als hun Nederlandse buurkinderen, maar heel anders dan de Surinaamse kinderen in de Bijlmerhoogbouw. Deze kinderen spelen veel minder buiten en zijn ook minder vaak lid van een club.

BURGERSCHAP

Burgerschap is een moeilijk te omschrijven begrip. Wij onderscheiden hier drie componenten. Ten eerste participatie; in dit geval buiten komen en je stem laten horen. Dat laatste ook letterlijk: inspraak van kinderen bij de vormgeving van hun eigen leefomgeving is een belangrijke voorwaarde voor het ontwikkelen van betrokkenheid [Winter, 2000]. Daarmee komen we op de tweede component; zorg voor de materiële en sociale leefomgeving. Buiten leren kinderen elkaar aanspreken op hun verantwoordelijkheid in uitingen zoals: “jij houdt je niet aan de regels”, “waarom mag zij niet meedoen”, “als we dat doel kapotmaken, kunnen we niet meer lekker voetballen”. Vanuit zorg en participatie kan als derde ook trots en identificatie groeien: een gevoel van verbondenheid met de plek waar je woont. Daarmee wordt jong zijn een bron van herinnering aan plaatsen en mensen die een positief of negatief referentiekader bieden voor de rest van het leven.

.....
⁴ [http://www.pjpartners.nl/
Werkterreinen/jeugd/speelruimte/
duimdrop.html](http://www.pjpartners.nl/Werkterreinen/jeugd/speelruimte/duimdrop.html)

De vraag of kinderen die veel buiten komen een grotere betrokkenheid met hun leefomgeving hebben dan kinderen die dat niet doen, is nooit onderzocht, maar het lijkt wel aannemelijk. Buiten kunnen kinderen een zekere mate van zorg voor elkaar en voor de omgeving leren. Daarbij is de buitenruimte een unieke plek: tegelijkertijd van jou, maar ook van anderen. Het leren omgaan met collectief bezit en het nemen van een zekere verantwoordelijkheid daarvoor is een belangrijke vormende kracht die kinderen niet meer als vanzelf krijgen aangeleerd (vanwege de kleinere gezinsgrootte en de welvaart die ieder een eigen spelcomputer geeft).

Tegelijkertijd moeten we constateren dat bij volwassenen een trend is te constateren die omschreven kan worden als ‘het terugtrekken uit het publieke domein’ [Hajer & Reijndorp, 2001]. En ook zijn sommige groepen kinderen uit de middenklasse aan te duiden als achterbankgeneratie: zij verkennen het openbaar gebied vanaf de achterbank van de auto of achterop de fiets [Karsten & Van Kempen, 2001b] en vertonen het daarbijbehorende ‘archipelgedrag’: het bezoeken van enclaves (bepaalde scholen, clubs, crèches) waar mensen met een vergelijkbare achtergrond samenkomen [Karsten, 2002b]. Daarmee stuiten we wederom op de sterke kracht van binding met gelijkgestemden en de veel minder vanzelfsprekende neiging van ‘bridging’ met anderen.

Of kinderen zich identificeren met de stad of de buurt waarin ze opgroeien is niet bekend. Ervaren kinderen zoiets als een Rotterdamse identiteit of op een lager schaalniveau als inwoner van de Afrikaander Buurt? Hoe komt een territoriale identiteit van kinderen eigenlijk tot stand? Bestaat dat nog wel in deze tijd van televisie en Internet?

Ook waar het om het ontwikkelen van burgerschap van kinderen gaat, hebben ouders veel invloed. Hoe wordt er door ouders zelf naar het openbaar gebied gekeken? Als restgebied dat niet interessant is, waar je rustig de vuilnis kunt neerplempen, of je hond kunt laten poepen? Of als ruimer leefgebied, waarvoor zij zelf een zekere verantwoordelijkheid nemen? Ook hier geldt weer dat opvattingen en praktijken een samenhang zullen vertonen met de sociale en fysieke kwaliteit van de omgeving.

TOT BESLUIT

In dit essay is op twee manieren naar kinderen en openbare ruimte gekeken. Ten eerste als een soort van barometer die de kwaliteit van het openbaar gebied aangeeft; waar veel kinderen buiten spelen, is het waarschijnlijk veilig en aantrekkelijk. Omgekeerd kan gesteld worden dat kinderen bij uitstek gevoelig zijn voor een slechte kwaliteit van de buitenruimte: als er weinig buiten gespeeld wordt, is er waarschijnlijk iets mis. Ten tweede kan een voor kinderen (weer) toegankelijke openbare ruimte een belangrijke rol spelen als katalysator in een opwaarts proces: waar kinderen weer buiten gaan spelen, neemt de kans toe dat ook anderen weer op straat komen, zoals ouders, burens en buurtgenoten. En daarmee is tevens aangegeven waarom de toegankelijkheid van de openbare ruimte voor kinderen van essentieel belang is voor de vormgeving van toekomstige — al dan niet geherstructureerde — woonmilieus.

In dit essay is verder duidelijk geworden dat we met het onderwerp openbare ruimte als sociaal oefenterrein raken aan verschillende werelden. Het gaat blijkbaar om een complex vraagstuk dat veel meer onderzoek behoeft. We hebben het over kinderen, maar ook over ouders. Voor het gebruik van de openbare ruimte fungeren ouders vaak als een soort van poortwachters voor hun kinderen. Welke afwegingen maken ouders en kinderen en hoe verhouden die zich tot elkaar? Verder hebben we te maken met de fysieke leefomgeving, maar ook met de sociale. Een sociaal oefenterrein is niet alleen in fysieke omgevingseisen te vatten. In vervolgstudies is het daarom ook belangrijk te reflecteren op de aloude discussie over de relatie tussen beide: in hoeverre en op welke wijze is de ruimtelijke omgeving van invloed op het gedrag van mensen en kinderen? Het is nu reeds duidelijk dat op deze vragen geen eenduidige antwoorden bestaan. De sociale en de fysieke situatie ter plekke hebben een belangrijke sturende kracht.

Kortom, dit essay heeft veel nieuwe vragen opgeworpen, maar het is ook duidelijk geworden dat de subthema's sociale netwerken (bonding), sociale integratie (bridging) en burgerschap interessante aanknopingspunten bieden voor verdieping. Gericht onderzoek naar de vraag hoe sociale netwerken, sociale integratie en burgerschap van kinderen bevorderd kunnen worden, is belangrijk. Dat belang wordt nog eens extra onderstreept door de constatering dat de traditioneel belangrijke positie van de openbare ruimte als sociaal oefenterrein steeds minder vanzelfsprekend wordt. In zijn algemeenheid lijkt er een trend waarin mensen zich terugtrekken uit het openbare gebied en of zich hierbij vooral richten op gelijkgestemden. Het publieke domein zou voornamelijk bestaan uit een groot aantal enclaves waarin een gelijkgestemd publiek elkaar ontmoet. Ontmoetingen met 'de ander' worden geschuwd. In hoeverre geldt dit alles ook voor kinderen en kunnen we hierop enige invloed uitoefenen? In het kader van de vormgeving van toekomstige woonmilieus behoeven deze vragen nader onderzoek.

REFERENTIES

- Andel, J van (1990). Places Children Like, Dislike and Fear. *Children's Environments Quarterly*, vol. 7, nr. 4, pp. 24-31
- Engbersen, G, R Engbersen (2001). *Spelen in de stad*. BSW, Rotterdam
- Giddens, A (1991). *Modernity and Self-Identity*. Polity Press, Cambridge
- Hajer, M, A Reijndorp (2001). *Op zoek naar nieuw publiek domein*. NAI, Rotterdam
- Hart, R (1979). *Children's Experience of Place*. Irvington, New York
- Karsten, L (1998). Growing up in Amsterdam: Differentiation and Segregation in Children's Daily Lives. *Urban Studies* (3), pp. 565-582
- Karsten, L, E Kuiper, H. Reubsaet (2001a). *Van de straat? De relatie jeugd en openbare ruimte verkend*. Van Gorcum, Assen
- Karsten, L, E van Kempen (2001b). Middenklassegezinnen in herstructureringswijken. *Beleid en Maatschappij* (1), pp. 18-29
- Karsten, L (2002a). *Oases in het beton. Aandachtspunten voor een jeugdvriendelijke openbare ruimte*. Van Gorcum, Assen

- Karsten, L (2002b). Mapping Childhood in Amsterdam: The Spatial and Social Construction of Children's Domains in the City. *TESG* (Journal of Economic and Social Geography) vol. 93, nr. 3, pp. 231-241
- Kleinhans, R, L Veldboer, J Duyvendak (2000). *Integratie door differentiatie?* Ministerie van VROM, Den Haag
- Masson, K, S Karyotis, W de Jong (2002). *De straat aan de jeugd*. Aksant, Amsterdam
- Mulderij, K, H Bleeker (1982). *Kinderen wonen ook*. Loghem Slaterus, Deventer
- Oost, L, C Spinnewijn (1999). *Ooghoogte 1 meter*. Instituut voor Bos en Natuuronderzoek, Wageningen
- Putnam, R (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Communities*. Simon & Schuster, New York
- Tijsseling, T (2000). *Herstructurering en buurtbetrokkenheid*. UVA (scriptie), Amsterdam
- Volker, B, R Verhoeff (1999). *Buren en buurt*. SISWO, Amsterdam
- Wiggers, R, H Kouwenberg, L Karsten (1996). *Kindertijd. De vrijetijdsbesteding van Amsterdammertjes in kaart gebracht*. Dienst Stedelijk Beheer, Amsterdam
- Winter, M de (2000). *Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofdpijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek*. Van Gorcum, Assen

Deel 5

34

Het brilletje van Van Leeuwen¹

Douwe Jan Joustra², Cees Anton de Vries³

EEN VERANDEREND SPEELVELD

Vooraf

In het programma ‘Duurzame Stedelijke Vernieuwing’ van het NIDO is gezocht naar een systeem-benadering voor stedelijke vernieuwing en duurzame ontwikkeling. De toepassing van de relatie-theorie van structuurecoloog Chris van Leeuwen biedt daartoe nieuwe perspectieven.

Architecten met sterallures zijn in opkomst. Het is niet duidelijk of de vakpers deze nieuwe helden creëert, of zich slechts voegt in het groeiende leger dag- en weekbladjournalisten, reportagemakers en museumdirecteuren. Het volk wil visie en innovatieve concepten. Het volk krijgt visie en innovatieve concepten. Maar achter het indrukwekkende mediacircus en de spectaculaire 3D-animaties bestaat ook een andere werkelijkheid. Dat is de werkelijkheid van de vastgeroeste processen, waar initiatief schaars is en middelmaat het hoogst haalbare lijkt.

Je hoeft je oor maar te luisteren te leggen bij een willekeurige woningcorporatie, aannemer of architect. Iedereen klaagt over teveel regels, teveel agenda's waarmee rekening gehouden moet worden en teveel coördinatie. Een goed voorbeeld daarvan is de aanpak van bestaande wijken. Door natuurlijke veroudering is het vervangingsvolume van de woningvoorraad de afgelopen jaren enorm toegenomen. De vernieuwing van grote delen van de woningvoorraad uit de vorige eeuw is een groot en complex vraagstuk, dat ingrijpt op de ruimtelijke, sociale en economische structuur van de steden. Dat blijkt een weerbarstige praktijk op te leveren, die partijen nog niet onder de knie hebben.

.....
¹ Dit is ook de titel van een essaybundel over systeendenken in de stedelijke vernieuwing, uitgegeven door het NIDO [Vries, 2004]. Meer informatie is te vinden op de website: www.duurzame-stedelijkevernieuwing.nl.

² NIDO (Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling), Leeuwarden.

³ learnRing, Driebergen.

De stedelijke ontwikkeling biedt geen vanzelfsprekende antwoorden op deze actuele vraagstukken. Een Vinex-locatie als Leidsche Rijn of Ypenburg succesvol ontwikkelen is al moeilijk genoeg, maar het vergt geheel andere competenties en instrumenten dan het herstructureren van een naoorlogse wijk als Hoogvliet, Nieuw Den Helder of Kanaleneiland. De huidige situatie in de stedelijke ontwikkeling is vergelijkbaar met de situatie in de jaren twintig van de vorige eeuw. Factoren als industrialisatie, toenemend autogebruik en dalende kindersterfte leidden destijds tot de dreiging van een algehele congestie van de steden. Als antwoord daarop hebben een aantal ontwerpers, planners en beleidsmakers op de 4e CIAM⁴ in 1933 het Handvest van Athene⁵ opgesteld. Dat Handvest introduceerde een nieuw modernistisch denkkader: leg de functies wonen, werken, recreëren uit elkaar en verbindt ze met de zelfstandige ruimtelijke functie verkeer. Vele decennia lang bood dit concept praktische handreikingen voor een beheersbare stedelijke groei. Maar langzamerhand blokkeert de uiteengelegde stad de aanpak van complexe vraagstukken die nu spelen. Misschien is breed toepasbare ‘functiemenging’ een oplossing.

De stedelijke ontwikkeling verkeert nu in de volgende kwetsbare overgangsfase. Het speelveld is veranderd. De voorheen duidelijke grenzen zijn vervaagd en de spelregels voldoen niet meer. Er staan veel en grote belangen op het spel. De ervaring met nieuwe successen is dun gezaaid. Oplossingen over waarom, wat, waar, wanneer, hoe en met wie gebouwd moet worden, staan ter discussie. Sommigen hebben in deze situatie de begrijpelijke neiging de duimschroeven aan te draaien en in een hoekje van het oude speelveld de oude regels strenger toe te passen dan ooit tevoren.

NAAR DUURZAAM VERNIEUWEN

De slagvaardige manier waarop in Nederland in de 20^e eeuw stadsuitbreidingen tot stand kwamen is tegen de historische achtergrond goed te verklaren. De cultuur van de maakbare uitbreiding is diep geworteld. Kenmerkend daarbij is dat bij interventies de maakbaarheid van het nieuwe domineert boven beheer en onderhoud. Interventies hebben de tendens gericht te zijn op snelle ruimtelijke effecten. Voorbeelden van interventies zijn inpoldering, ruilverkaveling, groeikernen in de jaren zeventig van de vorige eeuw en Vinex-wijken in de jaren negentig van diezelfde eeuw. De keuze voor ofwel ‘groots, nieuw en meeslepend’, ofwel ‘fijnmazig, bestaand en evoluerend’ valt bijna altijd uit in het voordeel van het eerste.

Juist omdat het twintigste-eeuwse systeem van de maakbare stadsuitbreiding zo succesvol was, is het nu zo moeilijk andere werkwijzen te ontwikkelen voor de ééntwintigste-eeuwse opgave van beheer, verbetering en vernieuwing van het bestaande stedelijke systeem.

Ook de European Council of Town Planners (ECTP) heeft onlangs geconcludeerd dat het denkkader uit 1933 voor de actuele vraagstukken niet meer voldoet. De ECTP stelde daarom een ‘Nieuw Handvest van Athene’ op, waarin ‘the connected city’ centraal staat. De ECTP heeft afgezien van een inhoudelijke en ruimtelijke blauwdruk, maar formuleert een kwalitatieve visie met het doel de communicatie tussen de verschillende ‘stakeholders’ en hun samenwerking te verbeteren. Het vertalen van deze visie naar de lokale praktijk van stedelijke ontwikkeling is echter geen eenvoudige opgave.

.....
⁴ Congrès International d'Architecture Moderne.

⁵ Zie het New Athens Charter op de website: www.ceu-ectp.org/e/athens.

Mensen zijn vooral te porren voor samenwerking en experiment, wanneer er concrete inhoudelijke resultaten te boeken zijn. Een effectief referentiekader voor stedelijke ontwikkeling combineert daarom inhoud en proces, oftewel een denkkader en een praktisch instrumentarium. In het verleden zijn verschillende pogingen gedaan om met patronen (relatiemechanismen, systeemwetmatigheden) de effectiviteit van het systeem van stedelijke ontwikkeling substantieel te verbeteren. Zo ontwikkelde Christopher Alexander zijn ‘patroontaal’; Aldo van Eyck hanteerde ‘tweelingfenomenen’ en John Habraken ontwikkelde met zijn meerlagenfilosofie de SAR-methodiek⁶. Deze drie auteurs hebben met elkaar gemeen dat ze de functionalistische en modernistische antwoorden op de stedelijke problematiek als suboptimaal beschouwen. Ze beschrijven elk op hun eigen wijze dat het capaciteitsvraagstuk van de snelgroeierende stad met dit gedachtegoed adequaat kan worden aangepakt, maar dat het ook nieuwe problemen veroorzaakt. Twintigste-eeuwse wijken missen fijnkorreligheid, vitaliteit, identiteit, adaptief vermogen. Alexander, Van Eyck en Habraken zijn op zoek gegaan naar die kwaliteiten die na het eerste ‘Handvest van Athene’ verloren zijn gegaan. Op grond van een nauwgezette observatie van de functionerende praktijk van stedelijke omgevingen beschrijven ze generieke patronen. Ze zijn op zoek naar wetmatige relaties tussen elementen van het stedelijk systeem. Ze beogen daarmee het verband tussen interventie (ontwerp, maatregel) en effect te verbeteren. Alle drie leveren ze een bijdrage aan de professionalisering van het vakgebied met de combinatie van een denkkader en een set operationele instrumenten.

Toch heeft het werk van deze drie auteurs relatief weinig navolging gekregen. Bij Alexander stuitte de gedetailleerde voorschriften en universele pretenties veel professionals tegen de borst. De humanist Van Eyck heeft zelf alles eraan gedaan om ‘geen school te maken’. En na Habrakens vertrek naar het MIT in 1975 verloren de SAR-architecten zich in technische details. In alle drie de gevallen bleef de toepassing van hun gedachtegoed bij vakgenoten (architecten, stedenbouwkundigen, ruimtelijke planners) zeer beperkt. Het is daarom bij nader inzien niet zo verwonderlijk dat het werk van deze drie auteurs geen brede navolging heeft gekregen bij andere disciplines.

In 2002 is door de BNA een initiatief genomen dat een nieuwe kijk op duurzaam bouwen geeft. Het biedt perspectief op gebouwniveau, gericht op het ontwikkelen van vitale architectuur.⁷ Architectuur is gezien in deze context niet alleen ecologisch verantwoord, maar ook veerkrachtig, dynamisch en flexibel in de relatie tussen vorm, functie en constructie op alle schaalniveaus en in de tijd. De essentie is vooruitdenken. De gehele levensloop van een gebouw bepaalt de werkelijke kwaliteit. Ruimte en tijd zijn de twee basisbeginselen die gehanteerd worden. Vitale architectuur vormt een systematische benadering van het bouwen. Fundamenteel, principieel en daardoor moeilijk toepasbaar, zo lijkt het.

In ieder geval is duidelijk dat ‘duurzame stedelijke vernieuwing’ geen objectief maakbaar gegeven is. Het gaat om het creëren of assembleren van pluriforme stedelijke omgevingen in veel verschillende contexten. Daarbij passen werkwoorden beter dan zelfstandige naamwoorden. Stedelijke uitbreiding wordt dan stedelijk uitbreiden en vitaal ontwerpen vervangt vitale architectuur. Overigens is hiermee slechts de denkwijze geïllustreerd; in de praktijk zullen de bestaande termen wel gebruikt worden.

.....
⁶ Habraken ontwikkelde een ingrijpend alternatief voor de massawoningbouw in Nederland [Habraken, 1961]. Het alternatief moest door de SAR (Stichting Architecten Research) in de praktijk worden gebracht.

⁷ Meer hierover is te vinden in de publicatie ‘Standpunt vitale architectuur’ [BNA, 2002] of in het Dubo-jaarboek 2003 [Dubo, 2002].

Duurzaam stedelijk vernieuwen vergt een aantal condities zoals het gebruik maken van ‘natuurlijke momenten’, maar ook het benutten van specifieke competenties en het agenderen van ‘dynamiserende’ thema’s. Maar het vergt ook een gemeenschappelijk denkkader, dat het professionele debat over duurzaam stedelijk vernieuwen een impuls geeft. Met dat denkkader wordt de vernieuwing versneld, omdat originele vondsten beter zichtbaar gemaakt worden en eerder navolging krijgen. Bovendien kan innovatiekracht gemobiliseerd worden en gericht worden toegepast.

SYSTEEMDENKEN

Een systeem kenmerkt zich door de samenhang tussen de delen en de interacties die erin plaatsvinden. De onderdelen van een systeem zijn niet alleen ‘hard’ (bijv. gebouwen, infrastructuur, voorzieningen) maar ook ‘zacht’ (bijv. principes, afspraken, regels, sociale cultuur).

De interacties in het systeem worden gezien als ‘dynamiek’. Een systeem kan worden gezien als een ruimtelijke eenheid (gebiedsgerichte benadering), maar ook kan gedacht worden aan sociale systemen of bestuurlijke eenheden (samenlevingsbenadering) of een economische ordening. Zeker als het stedelijk vernieuwen betreft, lijkt een geografische benadering hanteerbaar. Daarbij is oog voor de omgeving (en de interacties daarmee) noodzaak. Hoewel de systeembenadering in principe los staat van de schaal, is te overwegen om te werken op een schaalniveau waar keuzes mogelijk zijn, uitvoering binnen handbereik ligt en waar voldoende dynamiek is om vernieuwing mogelijk te maken.

Voogt [Voogt, 1990] beschrijft kenmerken van een systeemtheorie, die denkkaders voor het stedelijk vernieuwen kunnen geven. Daarbij sluit hij aan bij het gedrag van de systeemdenker:

- De systeemdenker gaat uit van het grotere geheel: hij werkt van ‘buiten naar binnen’.
- De systeemdenker heeft een duidelijke managementstijl: proactief, anticiperend en met een herkenbare nadruk op afstemming, steun en relatie.
- De ethiek waarop de systeemdenker zijn interventies baseert, wordt gekenmerkt door ‘shared values’ (zorg voor en vertrouwen in anderen en samenwerking).

DE RELATIETHEORIE VAN VAN LEEUWEN

Een systeemdenker die voor de stedelijke ontwikkeling de toon heeft gezet, is Jay W. Forrester. Maar nadat in 1969 zijn boek ‘Urban Dynamics’ is gepubliceerd, is er weinig meer gebeurd op dit vlak. Er is indertijd veel discussie geweest over de vraag of de gekozen modelmatige benadering wel (sociaal/ethisch) toelaatbaar was. Het vervolg ‘Systems Analysis as a Tool for Urban Planning’ (1969-1971) kreeg weinig aandacht meer. In Nederland is vanuit een ecologisch perspectief gewerkt aan een systeembenadering voor stedelijke vernieuwing. Maar ook deze benadering is niet van de marge naar de ‘mainstream’ van de stedelijke vernieuwing doorgestroomd.

We zijn op zoek naar een systeembenadering die als denkkader breed toepasbaar kan zijn bij stedelijk ontwikkelen. In verband met de praktische toepasbaarheid en de ‘houdbaarheid’ zou zo’n

systeembenadering aan bepaalde criteria moeten voldoen om de kans op brede acceptatie te vergroten:

- intern robuust;
- opgebouwd uit generieke patronen, die herleid zijn uit het waarnemen van praktische verschijnselen;
- te vertalen naar duidelijke en praktische aanwijzingen, zoals strategieën en instrumenten;
- herkenbaar succesvol (geaccepteerd, toegepast) in de sector of het vakgebied waarin het ontstaan is;
- inhoudelijk inspirerend voor de diverse typen belanghebbenden in de stedelijke ontwikkeling.

De relatietheorie van Chris van Leeuwen voldoet aan deze criteria.⁸ Een handreiking voor de relatie tussen systeemgericht denken en doen is door Van Leeuwen [Leeuwen, 1966] gegeven in een set grondregels voor beheer, inrichting en kwaliteitsontwikkeling. De theoretische grondslag daarvoor legde hij vast in de ‘relatietheorie’, waarin variatie, ruimte, tijd, onzekerheid en dynamiek met elkaar in verbinding werden gebracht.

Van Leeuwen heeft vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld bij het in kaart brengen van natuurgebieden in Nederland. Zijn grote verdienste daarbij is vooral dat hij een grote praktische kennis van de flora en fauna combineerde met het fundamenteel analyseren van ecologische relaties. Over de toepassing van zijn relatietheorie buiten zijn eigen vakgebied is hij bescheiden: *“Daar heb ik geen verstand van, dat moeten anderen maar uitzoeken....”* Maar feit is dat zijn denkkader van groot belang is geweest voor het natuurbeheer in Nederland [Jong, 2002].

De relatietheorie helpt de dynamiek van (natuurlijke) systemen beter te begrijpen en zo de effecten van interventies beter te kunnen voorspellen. Een systeem zal altijd ‘zoeken’ naar stabiliteit, waarin ontwikkeling mogelijk is en er sprake is van een groot regenererend vermogen. Hier vindt interne correctie plaats bij onverwachte pieken en of situaties, is er ruimte voor individuele ontwikkeling en is het systeem bestendig tegen externe invloeden (stormen van buiten). De uitdaging ligt in de herkenning van patronen en processen die het betrokken systeem aansturen en de wijze waarop daarmee (zelf-)sturing vorm kan krijgen.

Variatie

Van Leeuwen formuleerde in zijn theorie het belang van variatie, zowel in tijd als in ruimte. Er is ook een samenhang in te herkennen zoals in de stedelijke ‘plint’ van veel centra. Op straatniveau strijden ondernemers om de vierkante meters, de klanten en de uit te geven euro’s. Dat levert veel dynamiek en veel gelijkheid op: de schreeuwende reclames, de binnensteden vol met dezelfde bedrijven en weinig kwaliteit van kleine lokale ondernemers. Boven de begane grond zijn de oorspronkelijke panden zichtbaar, die soms al eeuwen de strijd op straatniveau doorstaan. Daar is te zien dat het pand uit de 16^e eeuw gebroederlijk naast dat uit de 20^e eeuw staat. Daar is weinig strijd, er is eerder sprake van rust. In de relatietheorie formuleerde Van Leeuwen de algemene regel als volgt: *“grote temporele variatie hangt samen met kleine ruimtelijke variatie; omgekeerd ontstaat grote ruimtelijke variatie alleen bij kleine temporele variatie.”*

.....
⁸ Overigens hebben anderen voor ons de toepasbaarheid van het denkkader van Van Leeuwen in de stedelijke ontwikkeling reeds aan de orde gesteld. Denk bijvoorbeeld aan Taeke de Jong, Kees Duijvestein, Sybrand Tjallingii en Eric Zinger.

Opbouwsuccessie

Harde ingrepen (waarbij veel dynamiek aan een bestaand systeem wordt toegevoegd) zoals het inrichten van een Vinex-wijk op een locatie, leiden tot afbraak van de bestaande soortenrijkdom. En ook de relatieve eenvormigheid van de Vinex-wijk (alles dezelfde leeftijd) leidt niet tot groei van kwaliteit. Kleinschalig ingrijpen zoals in de ‘grachtengordels’ van de steden leidt wel tot kwaliteitsimpulsen en groei. In zijn relatietheorie definieerde Van Leeuwen op basis van ecologische waarnemingen de ‘opbouwsuccessie’ en de ‘afbraaksuccessie’. De kwaliteit van het resultaat bij de opbouwsuccessie is direct afhankelijk van het tempo. Hoe langzamer de verandering (toevoegen dynamiek) plaatsvindt, des te complexer, soortenrijker het eindresultaat is. Met andere woorden: opbouw is moeilijker dan afbraak.

Grenzen

Het ontmoetingsgebied tussen twee sferen wordt wel aangeduid met begrippen als gradiënten of grenzen. Van Leeuwen bestudeerde in verschillende seizoenen de duinvalleien in Noord-Holland. Hij concludeerde dat voor een stabiele ontwikkeling het oppervlak van de natte toestand kleiner diende te zijn dan die van een tegenoverliggende droge toestand. Dat geldt ook voor voedselrijke tegenover voedselarme en voor begraasde tegenover onbegraasde grond. In de relatietheorie formuleerde Van Leeuwen dat scherpe grenzen optreden, wanneer de rangordebetrekkingen tussen de twee elkaar ontmoetende omstandigheden zodanig zijn dat de overheersende — dat wil zeggen de meest dynamische — partij zonder meer kan domineren over de onderliggende partij (de minst dynamische toestand van beide). Vage grenzen (‘limes divergens’) doen zich daarentegen voor, indien er sprake is van omgekeerde machtsverhoudingen. Daartoe moet de in dynamisch opzicht onderliggende partij of een groter oppervlak (respectievelijk volume) innemen of van de zwaartekracht kunnen profiteren door hoger te liggen.

Deze principes zijn door Van Leeuwen benoemd. Het toepassen van deze principes als denkkader voor duurzame stedelijke vernieuwing lijkt zinvol. In de relatietheorie worden handreikingen gedaan om na te denken over de wijze waarop variatie kan ontstaan in de fysieke opbouw van de stedelijke omgeving. Dat kan onder andere door het benutten van grenzen en door in te grijpen langs de lijn van de verandering dan wel de toegevoegde dynamiek. Daarnaast worden handreikingen gegeven om te komen tot bloei van individuen met eigen kwaliteiten (soortenrijkdom). Daarmee zou een gemeenschappelijke taal kunnen ontstaan.

DE RELATIETHEORIE ALS GEMEENSCHAPPELIJKE TAAL

Iedere ingreep in een systeem leidt tot verandering. Stedelijk vernieuwen betekent daarom ook het zorgvuldig omgaan met de systemen. De relatietheorie van Van Leeuwen biedt een handreiking om het beleid van stedelijke ontwikkeling vorm te geven. De grondregels (gebaseerd op [Leeuwen, 1966]) zijn:

Zorg voor stabiliteit. Door een zorgvuldige en behoudende strategie toe te passen op onderhoud en beheer wordt voor mens, plant en dier zekerheid geschapen. Vanuit die zekerheid kan een ontwikkeling naar kwaliteit plaatsvinden door groei (persoonlijke groei, groei van soortenrijkdom en groei in de stevigheid van relaties (netwerken)).

Grenzen als basis voor 'inrichting'. Overgangen, grenzen of gradiënten brengen verschillen met zich mee. Dat geldt voor de glooiende oever langs het stadswater, maar ook voor de rafelranden van de wijk. Harde overgangen leiden tot 'botsingen'. Dat kunnen botsingen zijn van belangen, ruimtelijke claims, leefstijlen en andere. Grenzen dagen uit tot het ontwikkelen van diversiteit en overgangen in belangen, leefstijlen en (sociale en ecologische) netwerken. Naarmate een wijk grenzen kent die leiden tot afstand (fysieke en mentale barrières), zal een eigen ontwikkeling gaan plaatsvinden (eilandvorming).

Ingrijpen langs lijnen van geleidelijkheid. De stedelijke omgeving leent zich voor kleinschaligheid in ruimte en tijd: ieder gebouw, ieder plekje heeft een eigen historie en karakter. Door daarbij aan te sluiten en ingrijpen geleidelijk te laten plaatsvinden, kan de diversiteit van de stad, wijk of buurt blijven groeien in kwaliteit. Ingrijpen leidt in principe tot het verstoren van de bestaande toestand. Hoe heftiger de ingreep, hoe heftiger de reactie zal zijn. Het spreiden van ingrepen over ruimte en tijd heeft een stabiliserend effect. Van Leeuwen [Leeuwen, 1966] zegt hierover: *"Het principe van 'nu maar alles tegelijk of anders nooit' moet zeer wantrouwig worden bekeken. Omdraaiing daarvan biedt voor de stedelijke vernieuwing wel een perspectief: met kleine stapjes wordt op termijn veel bereikt."*

Beschutting is een afgeleide van vorm en grootte. Veiligheid is voor mensen een belangrijk element van het woongenot. Dat vraagt werken vanuit een menselijke maat. De dynamiek in een wijk of buurt wordt mede bepaald door de schaal van de wijk. De uitstraling van een wijk ontstaat door fysieke elementen, de levende en niet-levende natuur en de dynamiek die mensen eraan toevoegen. In deze tijd van interactieve netwerken en snelle verbindingen is de vraag of 'afstand' nog een goed verdedigingsmechanisme levert. Op zoek naar de 'trots' van bewoners voor de wijk lijkt een handzame strategie.

Overgangen optimaal gebruiken. Grenzen vormen een basis voor diversiteit. Tegelijkertijd zijn ruimtelijke overgangen te beschouwen als de bufferzones tussen verschillende situaties. Daarbij is het de uitdaging om zorg te dragen voor een dominante positie van de kwetsbare situatie boven de sterke invloeden van krachtige situaties (voedselarm moet domineren over voedselrijk). Ook kan door zorgvuldige vormgeving van overgangen de bufferfunctie worden uitgebouwd.

Invloeden van buiten vertragen. Ingrepen die van buiten komen zullen een geweldige invloed hebben op de bestaande diversiteit en kwaliteit. Stedelijke vernieuwing langs lijnen van geleidelijkheid en vanuit partnerschap tussen de direct betrokkenen in de wijk (bijv. corporatie en bewoners) kan leiden tot behoud van diversiteit en bestaande structuren. Ingrepen van buiten krijgen vaak een grootschaliger karakter (zoals sloop of nieuwbouw) en gaan niet logischerwijs uit van de bestaande kwaliteit.

Deze grondregels van de relatietheorie tonen dat een systeembenadering gebruikt kan worden om samenhangen zichtbaar te maken die van belang zijn voor stedelijke vernieuwing. Het kan daarom gebruikt worden om de problemen en kansen van een wijk (of buurt of stad) nauwkeurig te beschrijven.

ven (het heden) en om de doelen en ambities van een stedelijk vernieuwingstraject duidelijk te bepalen (de toekomst). Op basis daarvan kunnen maatregelen gericht genomen worden.

PERSPECTIEF

Het handelingsperspectief vanuit duurzame ontwikkeling heeft vaak kenmerken van een ‘neoromantische’ benadering: geef ruimte en het komt goed. De mens is niet van nature slecht, maar door de omstandigheden wordt hij niet altijd versterkt en soms zelfs negatief beïnvloed. Vanuit een post-modern perspectief vormen netwerken de drijvende kracht achter veranderingen. Ook daar speelt idealisme nog steeds een grote rol: de betrokkenheid van mensen bij netwerken is veranderlijk. Netwerken ontwikkelen zich vaak los van de fysieke of ruimtelijke context. Veel meer lijkt het te gaan om het adequaat gebruik van zelfsturing, het aanhaken bij het zoeken naar kwaliteit en het samenspel tussen actoren en belangen. Er is een volwassen aanpak van stedelijke vernieuwing nodig om een ‘sprong’ in duurzame ontwikkeling te kunnen maken. Systeemdenken biedt de nodige perspectieven voor een houdbare en fundamentele benadering van de complexe processen die vervat zijn in stedelijke vernieuwing. Wij denken dat het de moeite waard is dat de mensen die zich bezighouden met de reflectie op beleid, ontwerp, uitvoering en beheer van de ruimte zo nu en dan het ‘brilletje van Van Leeuwen’ eens opzetten.

REFERENTIES

- BNA (2002). *Standpunt vitale architectuur*. Amsterdam. www.bna.nl
- DuBo (2002). *Dubo-jaarboek 2003*. Aeneas/Nationaal DuBocentrum, Bostel. pp. 38-44
- Habraken, NJ (1961). *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Scheltema & Holkema, Amsterdam
- Jong, MDThM de (2002). *Scheidslijnen in het denken over natuurbeheer in Nederland*. DUP, Delft
- Leeuwen, ChrG van (1966). *Het botanisch beheer van natuurreservaten op structuur-ecologische grondslag*. RIVON-mededeling nr. 230. Gorteria
- Voogt, AA (1990). *Managen in een meervoudige context*. Eburon, Delft
- Vries, CA de, DJ Joustra (2004). *Het brilletje van Van Leeuwen*. NIDO

LITERATUUR

- Boulding, KE (1956). General Systems Theory — The Skeleton of Science. *Management Science*, vol. 2, issue 3
- Dirven, J, J Rotmans, A Verkaik (2002). *Samenleving in transitie; een vernieuwend gezichtspunt*. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag
- Geleuken, B, K Molendijk, R Weterings (2003). *Systeembenadering stedelijke vernieuwing*. Rapportage TNO-MEP/NIDO

- Klijn, EH (2002). *Leven met onzekerheid. Besluitvorming over duurzame stedelijke vernieuwing*. Cahier-reeks Duurzame stedelijke vernieuwing, nr. 5. NIDO/KEI
- Leeuwen, ChrG van (1965). *Het verband tussen natuurlijke en anthropogene landschapsvormen gezien vanuit de betrekkingen in grensmilieus*. RIVON-mededeling nr. 205. Gorteria
- Lindt, M van de, D Loorbach, J Rotmans (2002). *De stad als systeem*. Cahier-reeks Duurzame stedelijke vernieuwing, nr. 2. NIDO/KEI

Kansen voor particulier opdrachtgeverschap

*Marianne Bronkhorst*¹

INLEIDING

De wederopbouw van de wijk Roombeek in Enschede, die in 2000 door een vuurwerkramp getroffen werd, is in volle gang. De helft van de nieuwe woningen (in totaal ca. 1200) zal door particulier opdrachtgeverschap tot stand komen. Daartoe worden kavels uitgegeven waarop particulieren naar eigen inzicht hun woning kunnen realiseren. Deze aanpak wijkt sterk af van de praktijk die sinds de Tweede Wereldoorlog in Nederland is gegroeid bij het grootschalig ontwikkelen van woonwijken. Volgens deze praktijk bouwen grote projectontwikkelaars en bouwondernemingen in samenspraak met gemeenten seriematig grote aantallen woningen. Toekomstige bewoners kunnen die woningen kant-en-klaar afnemen zonder dat ze enige invloed hebben gehad op de kenmerken van hun woning. De laatste decennia wordt soms een klein deel van de beschikbare bouwgrond gereserveerd voor de uitgifte van vrije kavels aan particuliere opdrachtgevers, die wel zeggenschap hebben over hoe hun woning eruit komt te zien.

¹ de Architecten cie, Amsterdam.

De gevestigde manier van ontwikkelen lijkt z'n langste tijd te hebben gehad. De centrale overheid heeft in de nota 'Mensen, wensen, wonen' van het ministerie van VROM [VROM, 2002] aangegeven dat zij particulier opdrachtgeverschap als een belangrijke manier ziet om burgers meer zeggenschap te geven in hoe zij wonen. Hierbij is de concrete doelstelling geformuleerd dat vanaf 2005 een derde deel van de woningproductie door particulier opdrachtgeverschap tot stand komt. De overheid hanteert een strikte definitie: *“Er is sprake van particulier opdrachtgeverschap als de opdrachtgevers, en dat kunnen zowel afzonderlijke huishoudens als collectieven, samengesteld uit meerdere afzonderlijke huishoudens zijn, in juridische zin eigenaar zijn van de kavel waarop zij een of meerdere woningen (laten) bouwen.”* Een belangrijke voorwaarde voor een aanzienlijk deel van het particulier opdrachtgeverschap is dus dat een groot deel van de bouwgrond kan worden uitgegeven in vrije kavels. De mogelijkheden hiervoor verschillen al naar gelang de soort woningbouwvraag. In dit essay komen de (on)mogelijkheden voor de uitgifte van vrije kavels bij nieuwbouwlocaties in uitleggebiëden en in herstructureringsgebieden in bestaand stedelijk gebied nader aan de orde. De wederopbouw van Roombeek wordt hierbij aangehaald als praktijkvoorbeeld. Roombeek is in zijn geheel te beschouwen als een herstructureringswijk. De situatie in het oostelijk deel, dat voor de vuurwerk-ramp was aangewezen als binnenstedelijke Vinex-locatie, is in een aantal opzichten vergelijkbaar met nieuwbouwlocaties.

VRIJE KAVELS IN NIEUWBOUWLOCATIES

In 1993 verscheen de 'Vierde nota extra' met daarin de locaties voor de nieuwbouwopgave (de zogenaamde Vinex-locaties) die eerder in de 'Vierde nota over ruimtelijke ordening' was aangekondigd. Grote projectontwikkelaars en bouwbedrijven hebben toen op de betreffende locaties grond aangekocht en die later weer aan de gemeenten verkocht onder voorwaarde dat zij opdrachten zouden krijgen voor het bouwen en verkopen van de daar te realiseren woningen. De uitgifte van vrije kavels aan particulieren, die zelf bepalen wat ze daar bouwen en wie ze daartoe opdracht verlenen, strookt niet met de belangen van deze partijen, die gewend zijn hun geld te verdienen met de grootschalige en projectmatige bouw van woningen. Desondanks lijken zij het streven naar meer particulier opdrachtgeverschap niet volledig te willen dwarsbomen. In het 'Handvest kwaliteit van Vinex-locaties' [VROM, 2000], dat overheid en marktpartijen samen hebben opgesteld om de kwaliteit van deze locaties te verbeteren door meer in te spelen op de toegenomen vraag naar kwaliteit bij burgers, staat expliciet vermeld dat er meer aanbod van vrije kavels moet komen. Mogelijk hebben de resultaten uit de jaarlijkse enquêtes van de Nederlandse Vereniging van Bouwondernemers (NVB) hiertoe aanleiding gegeven. Er blijkt ruime belangstelling te bestaan voor particulier opdrachtgeverschap. In 2000 geeft bijna de helft (46%) van de potentiële huizenkopers met voorkeur voor een nieuwbouwwoning aan dat ze het liefst een kavel willen en vervolgens daarop zelf een woning willen realiseren. Een jaar later is het percentage huizenkopers met directe belangstelling voor particulier opdrachtgeverschap gedaald tot 30%, maar tegelijkertijd is het percentage dat twijfelt tussen particulier opdrachtgeverschap en een woning uit een bouwproject gestegen tot meer dan de helft van de potentiële huizenkopers. En het aandeel potentiële huizenkopers dat zegt de voorkeur te hebben voor een woning uit een bouwproject, is gedaald tot minder dan 20%.

Toch betekenen deze resultaten volgens de NVB niet dat er ruim baan moet worden gegeven aan de uitgifte van vrije kavels. Zij stelt dat particulier opdrachtgeverschap een middel is om burgers meer zeggenschap en keuzevrijheid te bieden en geen doel op zich is. Meer keuzevrijheid kan in haar ogen ook heel goed worden bereikt met het zogenaamde ‘consumentgericht bouwen’. Hierbij zijn kopers van woningen in bepaalde mate vrij in het maken van keuzes over het uiterlijk, de omvang en de indeling van hun toekomstige woning. De ontwikkelaar blijft echter de initiatiefnemer en bepaalt op welke onderdelen kopers keuzevrijheid krijgen en wat daarbij de mogelijke variaties zijn. Het standpunt van de NVB om het streven naar meer particulier opdrachtgeverschap (deels) te vervangen door consumentgericht bouwen is in het Handvest kwaliteit van Vinex-locaties verwoord in de stelling dat: *“De vraag naar vrije kavels wordt beïnvloed door de wijze waarop overheden en marktpartijen in staat zijn om door middel van meer woonkwaliteit en consumentgericht ontwikkelen tegemoet te komen aan de gestegen kwaliteitsvraag.”*

De mogelijkheden voor de uitgifte van vrije kavels hangen af van hoe gelijk de gemeenten en marktpartijen de beide intenties uit het handvest vertalen in hun afspraken over de te ontwikkelen nieuwbouwlocaties. Het zou zonde zijn als daarbij de balans volledig doorslaat naar consumentgericht bouwen. Consumentgericht bouwen is weliswaar een duidelijke verbetering ten opzichte van het standaard seriematig bouwen, maar het biedt — hoe uitgebreid de keuzemogelijkheden ook zijn — beduidend minder zeggenschap dan particulier opdrachtgeverschap. Bovendien heeft juist het streven naar een derde deel particulier opdrachtgeverschap dat de overheid zo ferm op de agenda heeft gezet projectontwikkelaars geprikkeld naar manieren te zoeken om huizenkopers meer keuzevrijheid te geven. Als consumentgericht bouwen te gemakkelijk als een substituut voor particulier opdrachtgeverschap wordt beschouwd, verdwijnt ook de prikkel om daadwerkelijk meer keuzevrijheid te bieden. De waarde van consumentgericht bouwen is dat het naast het particulier opdrachtgeverschap bijdraagt aan een breed spectrum met verschillende gradaties van keuzevrijheid. Voor burgers die niet willen of kunnen investeren in particulier opdrachtgeverschap (in tijd, geld en risico’s) kan consumentgericht bouwen een geschikte manier zijn om toch (enige) keuzevrijheid te genieten. Dat is zeker zo als ze kunnen profiteren van de schaalvoordelen van consumentgericht bouwen. Bij gemeenten ligt de zware taak te voorkomen dat de voorgenomen uitgifte van meer vrije kavels volledig wordt vervangen door consumentgericht bouwen. Toch kan consumentgericht bouwen voor gemeenten een verleidelijk alternatief zijn. Zij worden dan niet belast met de organisatorische en coördinerende werkzaamheden die horen bij de grootschalige uitgifte van vrije kavels. Een gemeentelijk apparaat is hierop niet van de ene op de andere dag toegerust.

ROOMBEEK ALS ‘NIEUWBOUWLOCATIE’

Ook bij de wederopbouw van Roombeek is er sprake van projectontwikkelaars die bouwclaims kunnen laten gelden. Dat is vooral het geval in het oostelijk deel van Roombeek, dat voor de vuurwerk-ramp was aangewezen als de binnenstedelijke Vinex-locatie. Dit deel van Roombeek bestond uit verouderde industrieterreinen. De bebouwing was of zou grotendeels worden gesloopt; voor enkele gebouwen bestonden plannen voor herbestemming. Twee projectontwikkelaars hebben claims op

plekken waar oude fabrieken op de nominatie stonden te worden gesloopt: het voormalig Menko-terrein en het Rozendaalcomplex.

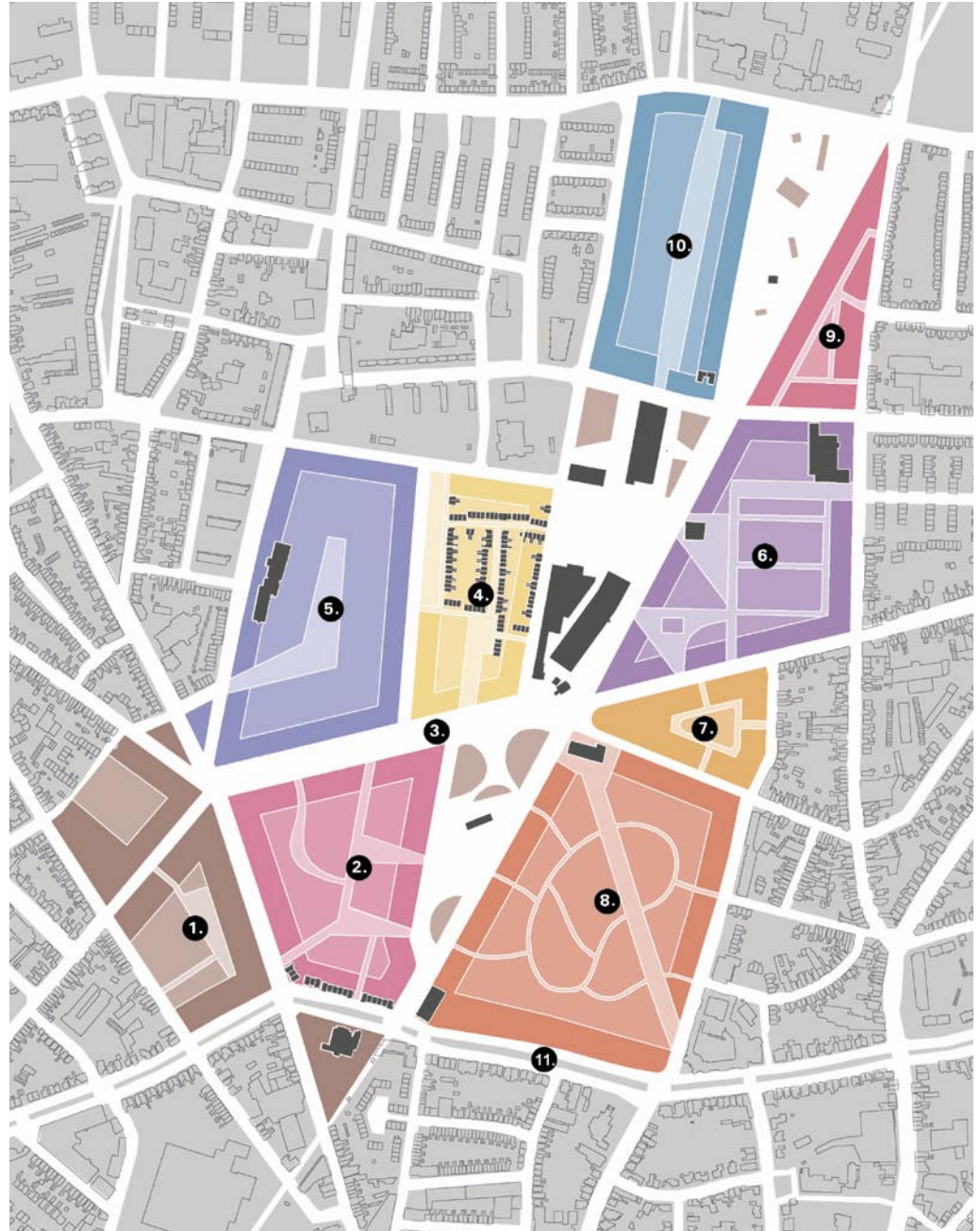
Voor het Menko-terrein waren er ten tijde van de vuurwerkramp al ver ontwikkelde plannen voor de bouw van kant-en-klare woningen. Die plannen zijn gewijzigd, omdat er vrijwel geen belangstelling bleek te bestaan voor de geplande woningen. Bij de wijziging van de plannen is afgesproken dat de projectontwikkelaar (andere) kant-en-klare woningen in het binnengebied zou bouwen en dat de

Figuur 35.1

Stedebouwkundig plan voor het nieuwe Roombeek.

Roombeek

- 1 Deurningenstraat e.o.
- 2 Renbaanstraat-Tollensstraat
- 3 Roomweg
- 4 Roomveldje
- 5 Grolsch-terrein
- 6 Menko-terrein
- 7 Schurinksweide
- 8 Barnshoeve
- 9 Voortmansbuurt
- 10 Roombekerveld
- 11 Lasondersingel
- 12 Rozendaalcomplex

gemeente de regie zou voeren over de randen van dit deelgebied. Een woningbouwcorporatie werd daar in de gelegenheid gesteld woningen volgens het principe van consumentgericht bouwen te realiseren. Dat de gemeente in deze situatie niet is overgegaan tot de uitgifte van vrije kavels, heeft te maken met het stadium waarin de wederopbouw op dat moment verkeerde. Dit deelgebied is als een van de eerste gebieden in ontwikkeling genomen. De organisatie rond de uitgifte van kavels had nog geen vaste vorm aangenomen. Tegelijkertijd was het wel van belang een aantrekkelijk en wervend beeld te scheppen van een woonwijk met een groot aandeel particulier opdrachtgeverschap. Voor deze locatie is de zogenaamde Twentse catalogus samengesteld met een variatie aan ontwerpen van vier architecten. Deze zijn afwisselend in de blokrand geplaatst.

Het Rozendaalcomplex stond op de nominatie te worden gesloopt, maar na de vuurwerkcramp die juist de te behouden gebouwen zwaar heeft getroffen, is besloten het relatief ongeschonden Rozendaalcomplex te behouden. De ontwikkelaar die het complex had verworven met het oog op de mogelijkheden voor nieuwbouw, mag nu ter compensatie het Roombekerveld ontwikkelen. Daar is een blok van aaneengesloten bedrijfsruimten omzoomd door woningbouw gepland. Er worden geen vrije kavels uitgegeven en de toekomstige bewoners krijgen geen invloed op de te realiseren woningen. Wel is bedongen dat het Roombekerveld door gevarieerde architectuur de uitstraling krijgt van particulier opdrachtgeverschap.

Ook Roombeek heeft dus te maken met projectontwikkelaars die het streven om vrije kavels uit te geven, kunnen dwarsbomen. Een belangrijk verschil met de situatie bij (andere) Vinex-locaties is dat ze daartoe in Roombeek slechts in een beperkt aantal deelgebieden de mogelijkheid hebben. De doelstelling om 50% van de woningen via particulier opdrachtgeverschap te realiseren komt hiermee niet in gevaar. Overigens blijkt het wel degelijk mogelijk met een projectontwikkelaar afspraken te maken over de uitgifte van vrije kavels. Dit is gebeurd bij het voormalige Grolsch-terrein in het westelijk deel van Roombeek, waar de projectontwikkelaar behalve de projectmatige ontwikkeling van woningen 50 vrije kavels gaat uitgeven. De projectontwikkelaar kon hier geen eerder opgebouwde bouwclaims laten gelden. Verder is de wederopbouw inmiddels in een stadium gekomen, waarin geplande grote aandeel particulier opdrachtgeverschap als een wervend beeldmerk gaat werken. Ook voor een projectontwikkelaar heeft deze bijzondere context nu meerwaarde, die het de moeite waard maakt erin te investeren.

VRIJE KAVELS IN HERSTRUCTURERINGSGEBIEDEN

Bij herstructureringsgebieden liggen er in de regel geen bouwclaims van projectontwikkelaars die de uitgifte van vrije kavels kunnen belemmeren. Er zijn echter wel andere zaken waarmee rekening moet worden gehouden. Een belangrijke doelstelling van herstructurering, die meestal plaatsvindt in gebieden met een zwakke woningvoorraad, is de eenzijdige bevolkingssamenstelling te doorbreken. Mogelijkheden voor particulier opdrachtgeverschap kunnen zeker helpen om meer draagkrachtige bewoners aan te trekken. Daarnaast moeten de bewoners van de bestaande woningen — als zij dat willen — kunnen terugkeren. Zij zullen vaak niet over voldoende financiële middelen beschikken om zelf een kavel aan te schaffen en daarop een woning te laten bouwen. Dit hoeft voor de reservering van een aanzienlijk deel van de bouwgrond voor de uitgifte van vrije kavels geen bezwaar te zijn,

omdat lang niet alle zittende bewoners willen terugkeren. Wel dient er rekening mee te worden gehouden dat het streven om burgers meer keuzevrijheid te geven in hoe zij wonen volgens de nota 'Mensen, wensen, wonen' niet beperkt dient te blijven tot de hogere inkomensgroepen [VROM, 2002]. Er dienen ook vormen van particulier opdrachtgeverschap te worden ontwikkeld die betaalbaar zijn voor minder draagkrachtige burgers, zoals de terugkeerders in herstructureringswijken. Collectief opdrachtgeverschap kan uitkomst bieden. In de huursector zijn vormen van consumentgericht bouwen denkbaar. Het initiatief hiervoor ligt voornamelijk bij de woningbouwcorporaties. Een ander aspect dat speelt bij de uitgifte van vrije kavels in herstructureringsgebieden is dat daar in relatief hoge dichtheden moet worden gebouwd: geschakelde en gestapelde bouw zullen eerder regel dan uitzondering zijn. Dat betekent dat er nagenoeg geen mogelijkheid is om kavels uit te geven op een manier die past bij het traditionele beeld van particulier opdrachtgeverschap: ruime kavels voor vrijstaande huizen. Er is in Nederland nog weinig ervaring met de (grootschalige) uitgifte van vrije kavels in deze context, waarbij nauwe afstemming en samenwerking noodzakelijk zijn. Collectief opdrachtgeverschap kan hierbij uitkomst bieden.

ROOMBEEK ALS HERSTRUCTURERINGSGBIED

De wederopbouw van Roombeek kan men zien als een herstructureringsopgave, maar dan wel een opgave die in ieder geval voor het westelijke, bewoonde deel van de wijk niet vooraf is gepland. Voor de bewoners van de bestaande woningen is herstructurering altijd ingrijpend. In Roombeek is dat nog eens in het bijzonder het geval door de tragische aanleiding ervan. Door de vuurwerkramp zijn ongeveer 600 huishoudens in één klap van huis en haard verdreven. Een belangrijk uitgangspunt bij de wederopbouw is zo zorgvuldig mogelijk om te gaan met de wensen en verlangens van de verdreven bewoners. Zij zijn in een vroeg stadium uitgenodigd voor directe inbreng in de planvorming van de wederopbouw. Bij de oud-bewoners bleek sterk de wens te leven de wijk zoveel mogelijk te herstellen zoals die was voor de vuurwerkramp: levendig en gevarieerd en met het oude vertrouwde patroon van afzonderlijk herkenbare buurten en buurtjes. Deze wensen van de oud-bewoners sluiten nauw aan bij een breder verlangen naar stedenbouw, die zich onderscheidt van de veel bekritiseerde nieuwbouwlocaties die als saai en eentonig worden gekarakteriseerd. In de planvorming is dit vertaald in een sterk gemengd programma (naast wonen is bijna een derde deel van de uit te geven ruimte gereserveerd voor bedrijvigheid, detailhandel en andere voorzieningen), ruime mogelijkheden voor particulier opdrachtgeverschap en het handhaven van het bestaande stratenpatroon. Dit laatste maakt tevens een soepele aansluiting op de omliggende bestaande stad mogelijk. Zo kan ook het bestaande verkavelingspatroon vrijwel geheel worden gehandhaafd. En dat is weer een belangrijke voorwaarde om bewoners die dat willen, te laten terugkeren naar de plek waar ze voor de ramp hebben gewoond.

Voor zowel huurders als eigenaar-bewoners geldt het recht op terugkeer. Voor de eigenaar-bewoners, die ook eigenaar waren van de grond, bestaat geen recht op terugkeer op de eigen kavel. De gemeente streeft echter wel ernaar wensen hiertoe zoveel mogelijk te honoreren. De gemeente heeft alle grond aangekocht, wat het organiseren van de ruiming heeft vereenvoudigd en tevens voor meer armslag heeft gezorgd bij het ontwikkelen van de plannen voor de wederopbouw. Voor de terug-

keerders is de ‘grond-voor-grond’-regeling ingesteld, die later is omgezet in een ‘kuub-voor-kuub’-regeling. Zo zijn ze financieel beter in staat als particulier opdrachtgever zelf opnieuw een woning te realiseren. Daarnaast kunnen ze een beroep doen op de diensten van een van de drie bouwadviesbureaus, die door de gemeente zijn geselecteerd om particulier opdrachtgeverschap (ook de nieuwkomers) te begeleiden. Hiervoor worden subsidies verstrekt.

Ook de huurders kunnen terugkeren naar Roombeek. De woningcorporaties met woningbezit in het gebied zijn in staat gesteld opnieuw te bouwen. Dat gebeurt in de eerste plaats voor de bewoners die willen terugkeren. Als deze bewoners geen belangstelling hebben, kunnen nieuwkomers hier terecht. De terugkerende huurders hebben verregaande inspraak bij de te realiseren woningen gekregen.

Hiervoor is al aangegeven dat het oostelijk deel al was aangewezen als binnenstedelijke Vinex-locatie. Hierbij was de ambitie geformuleerd midden- en hogere inkomensgroepen aan te trekken in verband met de oververtegenwoordiging van lage inkomensgroepen in Enschede. Zoals eerder aangegeven biedt particulier opdrachtgeverschap mogelijkheden om de gewenste inkomensgroepen aan te trekken. Er is voorzien in een grote variatie aan kavels, waaronder ook ruime kavels in een parkachtige omgeving voor het topsegment.

Roombeek is ook een herstructureringswijk in de zin dat er in relatief hoge dichtheden moet worden gebouwd.² Voor een groot deel van de uit te geven kavels betekent dit dat opdrachtgevers hun woning geschakeld aan die van hun burens zullen moeten bouwen. Het stedenbouwkundig plan voorziet in duidelijke spelregels die ervoor moeten zorgen dat er een samenhangend beeld ontstaat. Er gelden meer en of strengere regels, naarmate de kavels zijn gelegen aan een voor de wijk (en zelfs de stad) beeldbepalende openbare ruimte. De spelregels zorgen tevens ervoor dat opdrachtgevers niet op hun burens hoeven te wachten in het geval de aangrenzende kavel nog niet is verkocht. Toekomstige burens die wel min of meer gelijktijdig gaan bouwen, kunnen door een van de bouwadviesbureaus met elkaar in contact worden gebracht. Een van de bouwadviesbureaus, gelieerd aan de woningbouwcorporatie, richt zich vooral op ondersteuning bij collectief opdrachtgeverschap. Een spannende vraag tijdens de planvorming was of het publiek wel geïnteresseerd zou zijn in opdrachtgeverschap in deze context. De kavels, voorzover terugkeerders daarvoor geen belangstelling hebben, worden gefaseerd op speciale verkoopdagen te koop aangeboden volgens het principe ‘wie het eerst komt, wie het eerst maalt’ in plaats van gebruik te maken van de gemeentelijke wachtlijst voor vrije kavels. Hiermee worden direct de potentiële opdrachtgevers geselecteerd die specifiek belangstelling hebben voor een kavel op deze locatie onder de gegeven condities. De kaveluitgifte verloopt tot op heden succesvol. Er is ruime belangstelling en de eerste resultaten van het particulier opdrachtgeverschap zijn inmiddels zichtbaar.

CONCLUSIES

Het streven naar een derde deel particulier opdrachtgeverschap, zoals geformuleerd in de nota van VROM, impliceert dat de gebruikelijke wijze van het ontwikkelen van woonwijken stevig op de schop moet. Het is om te beginnen noodzakelijk dat een aanzienlijk deel van de bouwgrond in vrije kavels kan worden uitgegeven.

.....
² Het betreft een binnenstedelijke locatie en Enschede moet haar woningbouwprogramma zoveel mogelijk binnen de grenzen van de bestaande stad realiseren.

Bij nieuwbouwlocaties in uitleggegebieden, de zogenaamde Vinex-locaties, kunnen combinaties van grote projectontwikkelaars en bouwbedrijven bouwclaims laten gelden, waarmee ze de uitgifte van een aanzienlijk deel van de vrije kavels kunnen belemmeren. Het alternatief dat deze partijen zelf presenteren, consumentgericht bouwen, biedt burgers wel meer keuzevrijheid dan de traditionele kant-en-klare woningen, maar minder zeggenschap dan particulier opdrachtgeverschap. Dit kan best een passende oplossing zijn voor burgers, maar niet als het de enige oplossing is. Soms is het ook voor gemeenten een aantrekkelijk alternatief, als er (nog) geen goede organisatie is om de uitgifte van kavels te regelen, zoals bij de start van de wederopbouw van Roombeek het geval was. Zolang het geen structurele oplossing wordt, hoeft dit de uitgifte van een aanzienlijk deel vrije kavels niet in de weg te staan, zoals de praktijk in Roombeek laat zien.

Herstructureringsgebieden lijken betere kansen te bieden voor de uitgifte van vrije kavels. Daar moet echter wel in relatief hoge dichtheden worden gebouwd, waardoor bijna alleen compacte vormen — in geschakelde en zelfs gestapelde bouw — van particulier opdrachtgeverschap mogelijk zijn. Er is tot op heden weinig ervaring opgedaan met particulier opdrachtgeverschap in deze context. De wederopbouw van Roombeek, waar het streven is 50% van de geplande woningen via particulier opdrachtgeverschap te realiseren, is een groot experiment. Om dit experiment in goede banen te leiden zijn er spelregels opgesteld om een samenhangende uitstraling te garanderen. Door de wijze van kaveluitgifte — wie het eerst komt, wie het eerst maalt — is het mogelijk direct burgers te werven die specifiek belangstelling hebben voor een kavel op deze locatie in de gegeven context. Opdrachtgevers kunnen een beroep doen op (gesubsidieerde) ondersteuning door bouwadviesbureaus. Een onzekere factor bij de planvorming was de belangstelling van het publiek. Tot op heden blijkt er ruime belangstelling voor de kavels in Roombeek te bestaan. De tijd is kennelijk rijp voor een andere manier van stedenbouw, waarbij particulier opdrachtgeverschap een belangrijke drager is. Zelfs projectontwikkelaars lijken hiervan de meerwaarde te gaan inzien.

Bij herstructureringsgebieden wordt zowel geprobeerd nieuwe, meer draagkrachtige bewoners aan te trekken als ruimte te bieden aan de vaak minder draagkrachtige oud-bewoners die willen terugkeren. Dat is ook in Roombeek het geval. Er wordt een ruime variatie aan kavels uitgegeven. De tragische aanleiding van de wederopbouw vraagt om een extra zorgvuldige omgang met de oud-bewoners. Via in eerste instantie de 'grond-voor-grond'-regeling en later de 'kuub-voor-kuub'-regeling worden de eigenaar-bewoners, ook de minder draagkrachtige, in staat gesteld terug te keren. Bouwadviesbureaus kunnen (gesubsidieerde) ondersteuning bieden bij alle aspecten van het opdrachtgeverschap. Huurders krijgen een bijzonder vergaande vorm van inspraak bij het bouwen van nieuwe huurwoningen. Zo zijn in Roombeek dus ook minder draagkrachtige bewoners mogelijkheden geboden voor particulier opdrachtgeverschap of andere vormen van keuzevrijheid. De bijzondere aanleiding van de wederopbouw maakt dat hiervoor ook middelen zijn vrijgemaakt. Dit zal bij de meer 'gewone' herstructureringswijken minder vanzelfsprekend zijn. Daar moet naar andere wegen worden gezocht om particulier opdrachtgeverschap of andere vormen van keuzevrijheid bereikbaar te maken voor minder draagkrachtige doelgroepen. Wellicht dat het consumentgericht bouwen, naast vormen van collectief opdrachtgeverschap, hierbij een rol kan spelen.

REFERENTIES

- VROM (2000). *Handvest kwaliteit van Vinex-locaties*. www.vrom.nl
- VROM (2002). *Mensen, wensen, wonen. Wonen in de 21^e eeuw*. Nota Wonen. Sdu, Den Haag. www.vrom.nl

LITERATUUR

- Duivesteijn, A (1999). Vinex, architectuur van het aanbod. In: *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*. Nai, Rotterdam
- Gemeente Enschede (2002). *De stad voortgezet. Ontwikkelingsplan Roombeek, concept – mei 2002*. Projectbureau Wederopbouw
- NVB (2001). *Huizenkopers in profiel*. Nederlandse Vereniging van Bouwondernemers
- NVB (2002). *Huizenkopers in profiel*. Nederlandse Vereniging van Bouwondernemers

Deel 5

36

Herstructureren bouwt op mensen met ambitie!

Rob Hagens¹, Michiel van Well²

Een wandeling door de wijk

Voor dit essay maakten Rob Hagens en Michiel van Well samen een wandeling door de wijken van Dordrecht West en spraken over ambities van bewoners en woningbouwcorporaties. Dit werd ter plekke geïllustreerd door innovatieve woonvormen en bewoners die serieus werken aan hun toekomstbeelden. Een verslag van een zoektocht naar 'het nieuwe herstructureren'. We beginnen met een pas op de plaats, voor een plaatsbepaling.

.....
¹ Woondrecht, Dordrecht.

² STT/Beweton, Den Haag.

EEN KLEINE GESCHIEDENIS VAN DE HERSTRUCTURERING

Aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw kwam de term herstructurering van oude wijken in zwang. Een heftige term die nogal wat suggereert, namelijk allereerst dat er een structuur is en dat we daarvan een nieuwe structuur kunnen maken. Het suggereert ook dat we die structuur en de factoren en onderlinge processen die die structuur beïnvloeden, kennen. Hoe kunnen we anders effectief een structuur her-structureren?

Nu had in die tijd de stuurbaarheidsgedachte de wind in de rug. In ieder geval de economische wind. Het ging goed in de polder en de woonwonderzoeken gekoppeld aan de stijging van inkomens en de daling van de werkloosheid gaven aanleiding te veronderstellen dat de voornamelijk naoorlogse wijken leeg zouden komen te staan. De vraag naar duizenden etagewoningen en te kleine eengezinswoningen zou tot een minimum dalen. Er zou zelfs leegstand ontstaan, er werden overschotten berekend. Men (de markt) wilde ruime eengezinskoopwoningen. Geen probleem. Door grootschalige sloop kon er alsnog worden voldaan aan de vraag naar seniorenwoningen en eengezinswoningen in de woonsfeer.

De toekomst hield zich echter niet aan onze berekeningen en verwachtingen. De vraag naar goedkope flats en kleine eengezinswoningen werd niet minder. Jawel, een flat in Helmond, de flats in de Bijlmer en de prachtige eengezinswoningen in het oosten van het land kwamen leeg te staan. Maar daar waren niet zozeer de woningtypen debet aan. Hier ging het om sociale factoren, zoals onveiligheid in de Bijlmer vanwege drugscriminaliteit. Bij eengezinswoningen in het oosten speelde de trek naar de stad een grote rol. In de Randstad viel de leegstand mee (of in het geval van de voorspellers tegen) en inmiddels is de kwantitatieve woningnood terug en wellicht ook nooit weggeweest uit het land.

Natuurlijk, de bouw van de Vinex-locaties zat niet mee, alle taskforces³ van overheidswege ten spijt. De economie zakte in en de werkloosheid stijgt nog steeds aanzienlijk. De vraag naar koopwoningen daalt, alle woonwonderzoeken ten spijt. De wens een eigen huisje op de hei te hebben is weliswaar van alle tijden, maar het daarvoor benodigde kapitaal heeft niet iedereen voorhanden.

HEDENDAAGSE HERSTRUCTURERING

Langzamerhand veranderde (o.i.v. woonwonderzoek) ook de bouwopgave van het tegemoetkomen aan de vraag naar koopwoningen naar een wens om door middel van herstructurering de sociale problemen aan te pakken. De zogenaamde ‘50-Wijkenaanpak’ van minister Kamp, onderdeel van het Innovatieprogramma Stedelijke Vernieuwing (IPSV), is bijvoorbeeld opgezet met dergelijke ambities.

“De gemeenten hebben in overleg met lokale partijen (voornamelijk de woningbouwcorporaties) wijken voorgedragen die voor versnelling van de herstructurering in het kader van de ‘50-Wijkenaanpak’ in aanmerking komen. Het belangrijkste criterium was de ernst en cumulatie van de maatschappelijke problemen in samenhang met de herstructureringsopgave. Het gaat om probleemwijken met in ieder

.....
³ zie www.minvrom.nl; taskforce Woningbouwproductie.

geval sociale problemen en problemen met de gebouwde omgeving, dan wel wijken waarin dergelijke problemen — zonder gerichte ingrepen — op korte termijn dreigen te ontstaan.”⁴

Gemeenten en woningcorporaties moeten zelf wijken voordragen als ‘Kampwijk’ om onderdeel te gaan uitmaken van de ‘50-Wijkenaanpak’. Een twijfelachtige eer, want hoewel de Kampwijken extra subsidies krijgen, werkt de nominatie ook stigmatiserend en dat is contraproductief. Als je wijk tot Kampwijk benoemd wordt, dan moet het wel dusdanig treurig met de wijk gesteld zijn, dat je je als bewoner even achter de oren krabt en op zijn minst overweegt de wijk te verlaten vanwege de negatieve effecten op de waarde van de koopwoningen in de wijken. Vertrekken is echter niet voor iedereen weggelegd. Slechts als iemand daartoe de benodigde (meestal financiële) middelen heeft, is het een optie. Juist de bewoners die die middelen hebben, wil men met de ‘50-Wijkenaanpak’ in de wijk behouden en naar de wijk toetrekken. Een goede marketingstrategie is de overheid in deze dan ook volledig vreemd. In Dordrecht heeft men daarom besloten de wijken die in aanmerking kwamen voor deze aanpak, aan te melden onder een ‘pseudoniem’. Niet Oud-Krispijn of Wielwijk zijn voorgedragen, slechts onder de overkoepelende schuilnaam Dordrecht West komen ze terug op de lijst en daarmee in aanmerking voor subsidie.

Het herstructureren van de fysieke omgeving om sociale doelen te verwezenlijken blijkt niet eenvoudig. De ‘spoorboekjes’ met prestatieafspraken op lange termijn luiden dermate langetermijnprocessen in, dat die processen niet opgewassen zijn tegen de stijgende armoede in de wijken waarom het hier en nu gaat. Deze sociaal-economische processen hebben een andere tijdshorizon en een ander tempo dan de fysieke herstructurering.

Zoals inmiddels duidelijk zal zijn, spelen bij herstructureren veel tegenstrijdige bewegingen en gevoelens, ‘push- en pull’-factoren, onderzoeken en meningen die elkaar tegenwerken of tegenspreken. De problemen blijken heterogeen en complex. Er gaat van alles mis, als we proberen beleid te maken, taskforces inzetten of grote lijnen uitzetten. Weten we eigenlijk wel wat het probleem is? Hoe de wijk werkt en wat de mensen motiveert? Hoe zouden we het nieuwe herstructureren moeten vormgeven en aanpakken?

DE PRAKTIJK IN WIELWIJK

De Dordtse wijk Wielwijk is een wijk van vlak na de Tweede Wereldoorlog met zo’n 6000 bewoners in een ruime hoeveelheid portieketagewoningen en zo’n 30% kleine eengezinswoningen, gebouwd met het vermalen puin van het bombardement van Rotterdam. De woningcorporatie Woondrecht is de voornaamste woningbezitter in deze wijk en een belangrijke aanjager en mede-initiator van de herstructurering. Rob Hagens werkt er sinds 1992 en is sinds 1999 directeur Wijkontwikkeling & -beheer van Woondrecht. Lopend door de wijk geeft hij een rondleiding door de praktijk van de herstructurering. Zo komen we onder andere langs het centrale winkelplein, de Short Stay Facility, en de Foyer. Maar eerst kijken we even achterom.

.....
⁴ zie www.minvrom.nl dossier ‘50-Wijkenaanpak’.

Figuur 36.1

Pand Woondrecht. Bron: Woondrecht, Dordrecht.

ANDERE TIJDEN

In 1992 werd onder de naam ‘Wielwijk vernieuwt’ begonnen met wat we nu herstructurering noemen. Er werd samen met bewoners, hun ondersteuners, gemeentelijke diensten en woningbouwcorporatie Woondrecht (toen nog het Gemeentelijk Woningbedrijf) een rapport geschreven waarin de problemen en plannen op schrift gesteld werden.

Er waren nog geen felle discussies over woningdifferentiatie of integratie, maar de sterke bewonersorganisatie van vooral blanke 50-plussers die vaak al hun hele leven in de wijk woonden, kwam er achter dat je op vier hoog niet echt prettig woont, als je je heup breekt. Kortom, de begrijpelijke vraag naar seniorenwoningen, gekoppeld aan het gevoel dat men ook op oudere leeftijd graag in de wijk wilde blijven wonen, bracht de sloop van de eerste flats teweeg. Dat was begrijpelijk en het was ook niet ingewikkeld om deze plannen te maken en van draagvlak te voorzien.

VERANDERENDE TIJDEN

De plaats van deze vaak oorspronkelijke oudere bewoners werd mettertijd echter ingenomen door nieuwkomers op de markt. Jong, veelal geboren buiten Nederland, tevreden met de vele inmiddels vaak op de klassieke manier gerenoveerde flats. Klassiek in de zin van bijvoorbeeld buitengevelisolatie, dubbelglas, meer kleur en beter sanitair. In de portieken waar het leven van verschillende gezinnen zich noodzakelijkerwijs frequent kruiste, werd het thema intercultureel samenleven actueel. Er ontstonden taalverschillen, overlast (vaak subjectief ervaren), verkleurende scholen en welzijnswork dat niet op nieuwe groepen was voorbereid. De werkloosheid steeg en het inkomen nam in het algemeen af. Dat laatste verdient wel enige nuancering. Het lage inkomen in dit type wijken (Wielwijk is natuurlijk niet uniek) komt ook door het grote aandeel AOW'ers (ofwel de oud-bewoners) en die zijn nauwelijks doelgroep in het hedendaagse herstructurerings- en sociaal beleid. Dit hedendaagse beleid laat zich namelijk vooral sterk leiden door het integratievraagstuk.

Aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw werden tegen de wijk Wielwijk aan 350 middeldure koopwoningen gebouwd; een soort kleine binnengemeentelijke Vinex-locatie, het ‘Dordtse Hout’ genaamd. Woningdifferentiatie was inmiddels algemeen geaccepteerd als de weg waarlangs allerlei sociaal niet gewenste effecten in dit soort wijken zou kunnen worden gekeerd. De verwachting was dat het ‘Dordtse Hout’ ook zo'n differentiërend effect zou bewerkstelligen. De verminderde vraag naar koopwoningen — en zeker naar de duurdere koopwoningen — zorgde dan ook voor paniek alom. Elke gemeente ziet graag de koop van duurdere koopwoningen vanwege het koopkrachteffect op de stad en vanwege andere verwachte effecten zoals toenemende integratiekansen, omdat door de differentiatie de zwarte scholen bijvoorbeeld weer iets verbleken. Dit is wel erg simpel gedacht, want het ideaal van gemêleerde buurten blijkt daar waar het zich voordoet helemaal niet te leiden tot integratie. Want wat blijkt: burens worden niet vanzelfsprekend ook kennissen van elkaar en het geldt dat bewoners in huis hebben, is niet vanzelfsprekend ook een motor voor de wijk. Want deze nieuwe bewoners brachten hun geld via de hypotheek naar de bank, deden hun kinderen naar een ‘witte’ school in een andere buurt en deden meteen de boodschappen, als ze hun kinderen in de tweede auto van het gezin naar school brachten. Dus dat gaf geen impuls aan de middenstand in de wijk en bracht nauwelijks enige vorm van integratie. We zijn intussen zover dat we niet meer

praten over differentiatie in deze wijken, maar over spreiding van de kansarmen en het tegenhouden van mensen zonder inkomen in de betreffende buurten. Keer op keer blijkt namelijk dat mengen niet hetzelfde betekent als elkaar kennen en integreren.

De middenstand in Wielwijk verkeerde op haar beurt in een zware crisis, was niet modern en niet van deze tijd en creëerde dus haar eigen neerwaartse spiraal, die klanten wegjoeg om elders hun boodschappen te halen. Overlast van winkeldiefstal deed daar een schepje bovenop en zo gingen ook de oude Wielwijkers met de auto of de fiets in een andere wijk boodschappen doen. Nadat ook de bank was verdwenen en de eerste geldautomaat werd geïnstalleerd, begon de groep ouderen die inmiddels in nieuwe seniorenflats was gehuisvest, alarm te slaan. Dit werd steeds breed uitgemeten in de plaatselijke en nationale pers en dat leverde een slecht imago op. Mensen die iets te besteden hadden, trokken een wijkje of stadje verder en na de samenlevers kwamen nu de overlevers de buurt in. Dat waren mensen die zich niet bekommerden om buurt of buur, maar uitsluitend een dak boven hun hoofd zochten. Een deel van hen liet de woningcorporatie na twee maanden met niet betaalde huur achter en de buurt kreeg als erfenis de gevolgen van allerlei activiteiten waarop niemand zat te wachten.

Zo ontstond het beeld van een vervalspiraal die de vraag opwerpt naar de inhoud van de integrale beleidsprogramma's die halverwege de jaren negentig opgeld deden. Die programma's bleken moeilijk uitvoerbaar. Gebrek aan personeel, aan uitwisseling van strategische informatie, aan planning, kortom allerlei operationaliseringvraagstukken maakten dat de lijst van projecten wel groeide, maar dat de uitvoering stroef liep en weinig opleverde. Een wijkcoördinator moet dan maar zien hoe de netwerken te knopen die nodig zijn om nieuwe producten, die gekenmerkt worden door een ketenbenadering, te realiseren.

De gemeentelijke wijkcoördinatoren veranderden ondertussen in wijkmanagers vanwege de toenemende druk om te sturen en prestatieafspraken te realiseren. Die managers moeten dan wel het mandaat krijgen om gemeentelijke afdelingen integraal, project- en wijkgeoriënteerd aan te sturen. Een klassiek dilemma dat we nog kennen uit de periode van de stadsvernieuwing in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Netwerkprocessen en procesmanagers realiseren meer tussen partijen waarover zij nooit de baas zullen zijn. Dat vraagt om een houding en een manier van communiceren gericht op creativiteit en het ontwikkelen van draagvlak voor onderlinge samenwerking. Het vraagt tevens om een planning van projecten, die erop is gericht een negatieve spiraal te keren. En dat vraagt vooral weer om inspirerend leiderschap en veel minder om formele hiërarchie. Het vraagt om aandacht voor sociale processen en politieke ontwikkelingen, voor begrip van bureaucratische structuren en de durf om die te doorbreken. Het zijn noodzakelijke persoonlijke kwaliteiten die doorslaggevend blijken te zijn voor het slagen van herstructureringsprojecten in de praktijk. Dat was zo in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw en is vandaag de dag nog steeds zo.

De noodzaak van dergelijke persoonlijke kwaliteiten van wijkmanagers komt juist hier naar voren, omdat de onderlinge relaties tussen projecten die ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben, zeer intens is. Zonder kinderopvang is schoolbezoek voor tienermoeders niet mogelijk. Het gaat

om welzijnswerkers die afhankelijk zijn van de jaarlijks veranderende politieke inzichten en dus per beleidsperiode onzeker zijn van hun bestaan. De meeste colleges veranderen om de vier jaar van samenstelling en inzicht. Hoewel we weten dat opvoeden niet stopt na het vierde levensjaar, blijkt het toch moeilijk om na die leeftijd voor continuïteit in de opvoedingsondersteuning door het jeugd- en welzijnswerk te zorgen. Wie geeft er tien jaar subsidie aan een project voor opvoedingsondersteuning in een buurthuis? Hoe zorg je dat een project zich kan ontwikkelen, zich echt op de maatschappelijke taakstelling en professionele ambities kan richten en zo aan kracht kan winnen?

Slechts de fysieke transformaties in Wielwijk blijken zich enigszins aan dergelijke processen te kunnen onttrekken. Door alle partijen voorzien van commentaar en aansporingen tot snel handelen, gaan ze gewoon door en wordt er gerealiseerd voor een zo laag mogelijke prijs. Het slopen ten behoeve van seniorenflats maakte het taboe sloop van woningen tot een bespreekbaar thema en juist dat sloopproces blijkt nu welhaast onmogelijk tot staan te brengen.

Al lopen, pratend en peinzend zijn we bij een groot plein aangekomen, het Admiraalsplein. Er wordt druk gebouwd. De contouren zijn door het stof heen en ondanks de stapels bakstenen al zichtbaar. Robuust en verwachtingsvol lijkt het centrale winkelplein als een feniks uit haar as te herrijzen...

Figuur 36.2

Admiraalsplein: nieuwbouw. Bron: Woondrecht, Dordrecht.

Het centrale winkelplein

Aanpak van onveiligheid werd in de jaren negentig een belangrijk thema onder winkeliers op het Admiraalsplein. Niet de bekende winkeldief met een pakje boter onder de arm, maar de dief die brutaal ten overstaan van het winkelend publiek en de camera spullen meeneemt, dreigde het winkelcentrum een slecht imago te bezorgen. En dat werkt door; verhalen hebben immers vaak een grote kracht in afwegingen die mensen maken als het om wonen gaat. Mensen wonen als het ware in een verhaal. En mensen willen niet in een veiligheidsplan wonen, maar ook niet in een wijk zonder winkel, flappentap of huisarts. Men kiest als het maar even kan niet voor een school die in negatieve zin als zwart wordt betiteld en men gaat niet winkelen in een winkelcentrum dat als onveilig te boek staat.

Woondrecht had al wel de drugshandel uit de buurt verbannen via een uitgewerkte kortgedingprocedure waarin de politie als getuige wordt gedagvaard. Het voordeel daarvan is dat bewoners aangifte durven te doen zonder dat ze daarbij zelf bekend raken en in gevaar komen. In deze procedures werd het argument van overlast gehanteerd als kapstok voor huisuitzetting. De actieradius voor het begrip 'overlast in de directe woonomgeving' werd opgerekt tot de hele wijk. Zodoende kon een huurder die zonder toestemming van de woningcorporatie inwoning verschaftte aan iemand die met veel ophef de supermarkt beroofde en na enkele uren het politiebureau weer verliet, op straat worden gezet. En dat werkte, ook in het wereldje van de beroepswinkeldieven.

Figuur 36.3

Admiraalsplein: oudbouw. Bron:
Woondrecht, Dordrecht.

Met de gemeente werd overeengekomen dat zonder toestemming van de woningcorporatie mensen niet meer zouden worden ingeschreven bij de afdeling Burgerzaken, omdat uit onderzoek bleek dat er evenveel mensen via een huurcontract van de woningcorporatie werden gehuisvest als via de afdeling Burgerzaken zonder dat de woningcorporatie ervan wist. Zij werd echter wel aangesproken op het (soms vermeende) gedrag van de huurders en op hun problemen bij het samen in een wijk leven. Het is dan wel prettig als je weet wie er in de woningen wonen.

Deze maatregelen zijn gebaseerd op het idee dat je een buurt wel fysiek kunt veranderen, desnoods ook voor andere doelgroepen, maar dat dit proces niet synchroon loopt met imago-bepalende kwesties. Het beeld van een crimineel winkelcentrum nodigt niet uit om veel geld te investeren in een koopwoning in een dergelijke wijk.

De eigendomsverhoudingen op het centrale winkelplein hadden ondertussen een dusdanige situatie bereikt dat twijfelachtige vastgoedeigenaren de laatste huurpenningen eruit probeerden te halen. Het vastgoed dreigde op een zeker moment zelfs in handen te komen van ronduit malafide eigenaren. Daarom werden halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw het winkelcentrum en het inmiddels geprivatiseerde Gemeentelijk Woningbedrijf (Woondrecht) door de gemeente aangekocht. Dat was een zeer bijzondere aanpak, die lijkt op de klassieke stadsvernieuwing zoals we die vooral in Rotterdam kenden uit het begin van de jaren tachtig. De politiek toonde durf en dekte deze aanpak volledig. Een belangrijk motief was dat zowel de voorzieningen voor de bewoners als de middenstand als het overleven van de wijk niet gebaat waren bij eigenaren die geen cent in de 'upgrading' van de wijk wensten te investeren. De woningbouwcorporatie had er belang bij, omdat een slecht functionerend winkel- en voorzieningencentrum in een wijk funest is voor de verhuurbaarheid van de rest van de wijk. En die woningen waren en zijn nu eenmaal grotendeels in handen van de woningcorporatie. Een Vereniging van Eigenaren van een berucht appartementencomplex in de wijk werd min of meer geïnfiltreerd door gemeente en woningcorporatie. Door aankoop van appartementsrechten en gesteund door een scherp aanschrijvingsbeleid werd samen met goedwillende eigenaar-bewoners een meerderheid geforceerd om zo het laatste stuk vastgoed op het Admiraalsplein in handen te krijgen.

Vervolgens werd samen met bewoners en winkeliers een ontwikkelingsplan opgesteld. De architect werd door de buurt gekozen en geselecteerd vanwege zijn daadwerkelijke bereidheid tot participatie en participerend ontwerpen. Bekende Nederlandse bureaus werden op dit punt door de jury die bestond uit tientallen deskundigen, buurtbewoners en winkeliers te licht bevonden. Het bureau van Lucien Kroll uit Brussel werd unaniem gekozen. Er kwam een nieuwe plan met een nieuw winkelcentrum, een nieuw buurthuis, een gezondheidscentrum, 350 koopwoningen en een woonzorgcomplex. Dat is inmiddels voor de helft gerealiseerd of staat in de steigers. De daadwerkelijke participatie van betrokkenen betekende dat er welgeteld nul bezwaarschriften werden ingediend tegen de forse herziening van het bestemmingsplan, die hiervoor nodig was. Daarbij moet wel vermeld worden dat de diverse partijen inmiddels de blaren op de tong hadden van het vele overleggen, afstemmen en vergaderen. Wielwijk won in 1997 de Landelijke Stadsvernieuwingsprijs met de aanpak tot dan toe.

Aan het begin van deze eeuw werden de plankosten voor het Admiraalsplein berekend. Al met al

een onrendabele investering van circa 6,5 miljoen euro. In het kader van het OPS (Overlegplatform Stedelijke Vernieuwing) werd een poging gedaan de investering in het nieuwe winkelcentrum te combineren met het scheppen van banen. In het OPS waren pensioenfondsen, investeerders, overheid en woningcorporatie vertegenwoordigd. Uiteindelijk haakte het OPS af en is inmiddels ter ziele. Onrendabel investeren bleek, ondanks de vele sociale woorden en analyses die werden uitgewisseld, niet mogelijk voor deze partijen. Pensioenfondsen staan niet toe dat een minder dan gemiddeld rendement in een herstructureringslocatie wordt gecompenseerd met een meer dan gemiddeld rendement op een A-locatie elders. De gemeente Dordrecht en Woondrecht sloten een samenwerkingsovereenkomst waarin zij het verlies deelden. Inmiddels ging het slecht met de winkeliers. Albert Heijn en Aldi gaven aan dat hun omzet gevaarlijk laag was. De gemeente en Woondrecht hebben daarop de sanering van de middenstand ter hand genomen. Op basis van een branchestudie ligt er nu een format voor een levensvatbaar buurtwinkelcentrum dat gegroepeerd is rond twee supermarkten. Met steun van een intermediair is een winkeliersvereniging opgezet en per ondernemer zijn op basis van nieuwe ondernemingsplannen nieuwe contracten in nieuwe winkelruimten afgesloten. Zo ontstaat een functionerend winkelcentrum, als het Admiraalsplein in mei 2005 wordt opgeleverd.

Terwijl we verder lopen door de wijk, laten we onze gedachten over iets anders gaan. Bij herstructurering is het omgaan met probleembewoners en bezoekers weliswaar belangrijk, maar minstens zo belangrijk is het luisteren naar ambitieuze en betrokken bewoners. Met hen kan je meer nog dan afbraak voorkomen ook zorgen voor de opbouw van de wijk. In de verte staat een twaalf verdiepingen hoog gebouw met een opvallende koperen uitbouw. Het heeft iets van een klassiek bejaardenhuis, maar dat is het niet. Of in ieder geval niet meer. Het is een Short Stay Facility, 'whatever that may be'...

Hoe dichterbij we komen, hoe duidelijker het wordt.

Short Stay Facility

De Short Stay Facility (SSF) is een voormalig bejaardenhuis, dat door de koperen koepel een herkenningspunt in de wijk geworden is, en door zijn bewoners en activiteitenhuisvesting tevens een herkenningspunt in het veld van wooninnovatie. Het bejaardenhuis 'de Wielborgh' kwam in 1995 leeg te staan, omdat er elders in de wijk woningen voor ouderen waren gebouwd. Er kwamen 195 kamers met douche en toilet leeg te staan en een grote vrije begane grond met allerlei voorzieningen. Het bejaardenhuis was verouderd, maar niet waardeloos, hoewel het ook niet duidelijk was waarvoor dit huis nog kon dienen.

Woondrecht zag het wel zitten om de kamers geschikt te maken voor tijdelijke huisvesting. Hulpverlening, woningbouwcorporaties en bedrijfsleven hebben behoefte aan tijdelijke huisvesting; wie een blijvende woning zoekt moet verder zoeken. Het woonconcept voor de woontoren is met het idee voor tijdelijke huisvesting gevonden. Maar de bestemming voor 'De Plint' die op de begane grond om de woontoren ligt, was minder snel gevonden. Wat moet je met 2500 m² vloeroppervlak met daarop een ouderwetse instellingskeuken, recreatieruimte, wasserij, ziekenboeg en mortuarium? Instellingen voor gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg in de regio bleken hun dag-activiteiten grootschaliger en commerciëler te gaan aanpakken. Toen het vervolgens ook lukte de

Figuur 36.4

*Het gebouw Short Stay Facility (SSF)
met koperen koepel. Bron: Woondrecht,
Dordrecht.*

schotten tussen de verschillende gesubsidieerde activiteiten voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt weg te halen, leek de oplossing binnen handbereik. De partijen verenigden zich en de stichting 'De Plint' was geboren. Ondertussen is 'De Plint' uitgegroeid tot een echt facilitair bedrijf. Er zijn restaurantjes en een kleine supermarkt gevestigd, er worden zalen verhuurd en bijeenkomsten georganiseerd tot 200 man. Het zijn mensen die hard en goed werken, ook al hebben ze een afstand tot de arbeidsmarkt.

Voorbeelden uit het buitenland leren dat het samenbrengen van uitsluitend mensen met problemen of een achterstand niet werkt; dat is vragen om moeilijkheden. De Short Stay moet daarom ook andere mensen een tijdelijk onderdak kunnen bieden. De mix moet daarbij zorgvuldig worden samengesteld en aangevoeld. Dat vraagt om de kwaliteiten van een campingbeheerder die weet hoe de dynamiek tussen mensen is en aanvoelt waar het evenwicht ligt. De ontwikkelaars zoeken dan ook naar een zekere harmonie in het wonen met de camping als voorbeeld: daar komen mensen met verschillende achtergronden bij elkaar, maken contact en kunnen door het tijdelijke karakter meer van elkaar verdragen. Inmiddels woont er een wonderlijke mix van bewoners in de SSF: zakenlui, ex-gedetineerden, stagiaires, gescheiden mannen en vrouwen, ex-verslaafden, ongehuwde moeders, studenten en dakloze jongeren. Mensen die veelal niet door de eenvoudigste periode van hun leven gaan, maar die in de SSF even de rust kunnen vinden om bij te komen en zo de gelegenheid krijgen om de draad weer een beetje op te pakken. De bewoners ervaren elkaars verschillen en leren elkaar kennen. De SSF zorgt op deze manier ook nog voor een beetje samenleven, integratie en burgerschap. De kandidaat-bewoners worden voorgedragen door de leden van Vereniging De Toren, waarin bedrijven, opleidingscentra, instellingen en woningbouwcorporaties zich verenigd hebben. Ze durven de verantwoordelijkheid te nemen voor de bewoners die via hen geplaatst zijn.

Herstructureren blijkt in de SSF eigenlijk meer om 'omstructureren' te gaan, het gaat om ideeën hebben, kansen zien en daaraan werken. Dat geldt voor de professioneel betrokken organisaties, maar ook voor de bewoners.

De eerlijke sfeer van de SSF en haar bewoners blijft nog even hangen als we het gebouw verlaten. En als we gaandeweg de wijk uitlopen, dringt de vraag zich op waar de bewoners van de SSF na het half jaar dat ze mogen blijven, heen moeten? Waar ligt hun toekomst?

We lopen tussen de portiekflats van Crabbehof, hier worden de portiekflats niet gesloopt, maar wordt erin geïnvesteerd.

Foyer

Wil je mensen uit het criminele circuit halen of houden, dan moet je ze perspectief bieden. Ook in het criminele circuit kun je tegenwoordig carrière maken. Iemand in de jeugdgevangenis een lascur-sus geven is prima, maar als geen bedrijf hem na de detentieperiode in dienst wil nemen, of als een woningbouwcorporatie hem een te kleine woning verschaft en ook nog niet in de stad van herkomst en zonder begeleiding van de reclassering, dan gaat het vaak fout. Zo iemand gaat weer tussen zijn oude vrienden vertoeven en dan hebben we een perfecte brandkastkraker opgeleid. Mensen die niet in het normale maatschappelijk systeem willen of kunnen functioneren, zullen geen gebruik maken van kansen in het 'normale' maatschappelijk leven. Voor hen zijn de tucht en discipline van Glenn

Mill-scholen een beter alternatief. Maar mensen in een lastige situatie maar met positieve ambities moet je steunen en kansen bieden. Daarin moeten de maatschappelijke organisaties investeren. Dat is niet altijd eenvoudig, Mensenlevens passen niet vanzelfsprekend in de verkaveling van de sociale en welzijnsinstellingen.

Een alleenstaande tienermoeder help je niet door haar een woning aan te bieden en te verplichten naar school te gaan om aan haar toekomst te werken. Ze zal op school steeds met haar hoofd bij haar kind zijn en niet bij de les. Haar toekomst wordt in grote mate bepaald door de behoeften van haar kind en ze heeft op de korte termijn niet zoveel aan de belofte van wat ze na vier aanvullende schooljaren allemaal kan gaan doen. Om zo'n meisje met goed resultaat een opleiding te laten volgen, zul je haar zorgen om haar kind moeten delen. Pas als ze weet dat er goed voor haar kind gezorgd wordt, zal ze zich op school kunnen concentreren en dan vallen haar toekomstplannen samen met de belangen van haar kind in plaats van dat die elkaar in de weg zitten.

In de Foyer worden die kansen gecreëerd door de bewoner centraal te stellen en van daaruit te kijken waar de mogelijkheden en kansen liggen. De Foyer is van oorsprong een Franse vinding. Na de oorlog kwamen de 'Foyers des Jeunes Travailleurs' als paddestoelen uit de grond om jongeren die van het platteland naar de stad trokken aan een adequate inburgeringsplaats te helpen. De Foyer fungeert als springplank (een eerste onderdak in de onbekende stad) en wijst de weg naar een baan of opleiding. Daarnaast is de Foyer een belangrijke ontmoetingsplaats voor jongeren die zich in een soortgelijke situatie bevinden en worden er sociale vaardigheden geleerd.

De Foyer wordt een woon-werk-leerstraat voor jongeren. In Crabbehof (rond de Colijnstraat, Fr. van der Goesstraat en W.H. Vliegenstraat) ontstaat er in stappen een Foyer. Dit is een woon-, werk- en leerproject waarin jongeren begeleiding kunnen krijgen om te 'starten' in de maatschappij.

Woondrecht bouwt hiervoor de portiekflats in dit gebied langzaam maar zeker om tot wooneenheden voor groepjes jongeren tussen de 18 en 25 jaar.

Het idee is om een soort opvangsituatie te creëren voor jongeren die om uiteenlopende redenen wel wat ondersteuning kunnen gebruiken. Dat kan zijn omdat ze uit een andere stad of uit een ander land komen en daardoor plotseling geen steun meer hebben van hun ouders. Ze vallen in de Foyer onder een mentorprogramma en zitten op een opleiding of nemen deel aan begeleid werken, zodat ze in de maatschappij kunnen integreren. Hier komen dus mensen te wonen die net te jong zijn om meteen alles zelfstandig te kunnen doen. Ze leren om na verloop van tijd zelfstandig te worden en om zich verantwoordelijk te voelen voor hun gedrag.

Woondrecht wil per wooneenheid zorgen voor een 'magic mix' van jongeren met verschillende achtergronden. De ervaring die Woondrecht heeft opgedaan in het complex voor tijdelijke bewoning, de Short Stay Facility, wijst uit dat deze mix werkt. Een andere voorwaarde voor succes is dat de Foyerbewoners ieder voor zich meedoen aan een programma van wonen, werken en leren. Daarom zijn bij de ontwikkeling en het runnen van de Foyer behalve Woondrecht ook de jeugdhulpverlening, het Da Vinci College, de gemeente, ondernemers en uitzendbureaus betrokken. De eis is dat de jongeren naar school gaan of werken. Zo niet, dan vervalt hun recht op wonen. Dat recht vervalt sowieso na drie jaar. Dan moet je er aan toe zijn om op jezelf te gaan wonen.

Overigens is een aantal flats (in de Colijnstraat) al verbouwd tot kantoorruimten voor dienstverlenende instellingen, zoals de Dordtse Welzijnsorganisatie, Trivium, Woondrecht, het Werkpunt Crabbehof van de Sociale Dienst en bijvoorbeeld het kantoor voor de wijkmanager. Zo ontstaat dan dicht bij huis een nieuwe wijkpost waar de deelnemende jongeren terecht kunnen voor advies en ondersteuning.

Woondrecht wil met dit project een voorziening creëren die inhaakt op maatschappelijke ontwikkelingen. Daarnaast zorgt de Foyer voor een positieve impuls voor de wijk Crabbehof.

“Het is een naoorlogse wijk, die de laatste jaren steeds meer het karakter van een doorstromingswijk kreeg. De sociale samenhang is niet groot en de woningen verliezen hun aantrekkingskracht. Je kunt als corporatie zeggen: we gooien het plat en gaan er duurdere huurwoningen bouwen. Maar wij hebben daar bewust niet voor gekozen. Wij vinden dat je je goedkope woningvoorraad moet houden. De vorming van een Foyer zien we als een vorm van stedelijke vernieuwing.”

Het project wordt voortdurend geëvalueerd en de verbouwing en renovatie verloopt dan ook in fasen. In dit stuk wordt het beeld geschapen dat de Foyer alleen voor jongeren met problemen is. Dat is niet het geval. De magic mix wordt namelijk juist gemaakt door ook jongeren te plaatsen die wel zelfstandig en zonder intensieve begeleiding kunnen en willen wonen. Dit zijn veelal studenten of jongeren met een baan, die in de buurt van school of het werk willen wonen en die contact willen houden met leeftijdsgenoten. Deze jongeren worden dan via de school, bijvoorbeeld het Da Vinci College of de werkgever, aangemeld bij de stichting Foyer en regelen verder alles zelfstandig. Alleen in probleemsituaties wordt er contact opgenomen met een mentor of begeleider.

OP WEG NAAR HET ‘NIEUWE HERSTRUCTUREREN’

We zijn aangekomen bij het kantoor van Woondrecht. Net als in veel andere gemeenten is het corporatiekantoor naast het gemeentekantoor een plek waar het initiatief voor het nieuwe herstructureren zou kunnen worden genomen. Wat zou het nieuwe herstructureren kunnen zijn, waarin zou het moeten verschillen van de oude herstructureringsgedachten? In het flexwerkkantoor zoeken we een kamer om ons gesprek af te ronden.

De klassieke herstructurering stond bol van goede bedoelingen en grootse ambities. Portiekflats gingen in groten getale tegen de grond en er werden wijkvisies en beleidsplannen vol geschreven over sociaal beleid. Dergelijke grootse ingrepen, visies en plannen zijn aan hun eigen oprechte ambities ten onder gegaan. Ze hadden geen voeling met de praktijk en sloten niet aan bij wat mensen beweegt en tegenhoudt. De ambities hadden geen betrekking meer op de mensen hier en nu, maar richtten zich op demografische en fysieke grootheden voor later. Het tijdspad was vaak dusdanig lang dat de ambities niet aansloten bij de problemen van vandaag de dag. In het nieuwe herstructureren zouden we ons bescheiden moeten opstellen en ons niet langer moeten laten (ver)leiden door te grootse ambities. We moeten slechts meewerken aan twee praktische ambities.

Beginnen bij de bewoners met ambitie

In de 'klassieke' herstructurering waren de problemen sociaal van aard en de oplossing werden gezocht in fysieke ingrepen in de woonomgeving. Die fysieke herstructurering heeft weinig opgeleverd en veel geld gekost. Dat betekent niet dat fysieke ingrepen niet van belang zijn, allerm minst. De fysieke structuur is een belangrijk onderdeel van het maatschappelijk kapitaal van een wijk en haar bewoners. Fysieke ingrepen kunnen echter nooit op zichzelf de oplossing vormen voor sociale problemen. Mensen zijn de dragers van sociale problemen, daar moet dan ook het primaat van de oplossing gezocht worden. Welke problemen hebben de bewoners? Waar liggen hun mogelijkheden en hun ambities? Waar schiet hun sociaal-cultureel kapitaal tekort? Hoe kunnen ze geholpen worden dat kapitaal en burgerschap te ontwikkelen? Organiseer de hulpverlening rondom een persoon in plaats van dat de persoon zich moet aanpassen aan de hulpverlening. Wat heeft het tienermoedertje nodig? Waar liggen de ambities en behoeften van de vastgelopen jonge Antiliaan zonder ouders in de buurt en zonder opleiding?

Beginnen bij sociale problemen in plaats van bij een fysieke oplossing vraagt nogal wat, zowel van bewoners als van ondersteuners. De bewoner moet de ambitie hebben zijn problemen aan te pakken, te investeren. Hij of zij wordt daarmee zoveel mogelijk regisseur van zijn of haar eigen leven. En waar het vermogen tot regievorming ontbreekt, daar moeten mensen kunnen terugvallen op ondersteuners.

Relaxed regisseren

Dat vraagt om een bijzondere houding bij de hulpverlening en bij woningbouwcorporaties. Ze moeten de bewoner volgen in plaats van op de troepen vooruit te willen lopen. Dat vraagt bijvoorbeeld om fysieke onthaasting. Het fysieke herstructureringsproces kan losgezogen van andere ontwikkelingen in de wijk worden doorgezet, maar zolang de sociale structuren en de bewoners niet met dergelijke veranderingen meegroeien, heeft het fysieke herstructureringsproces nauwelijks effect. Sociale en fysieke herstructurering moeten hand in hand gaan om elkaar te versterken.

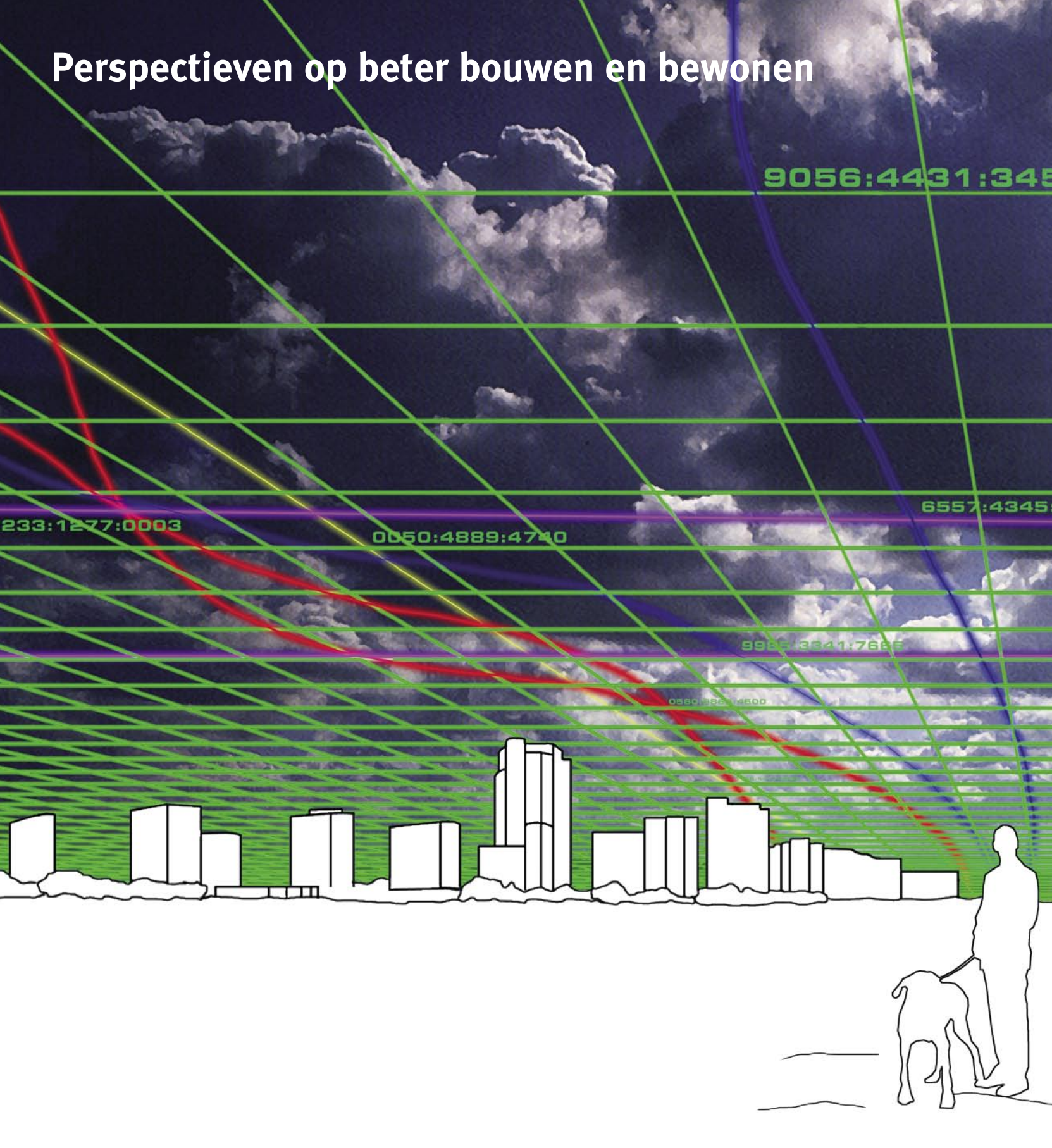
Om te zorgen voor een goede afstemming moet de sociale ontwikkeling van de wijk minutieus gevolgd worden met abstracte kwantitatieve meetinstrumenten, maar ook door als ondersteuners onderdeel te zijn van de wijk. Zorg dat je letterlijk in de wijk staat, werkt en misschien zelfs woont.

De notie om de bewoner te volgen in plaats van deze te overspoelen met abstracte ambities betekent allerm minst dat er geen algemene beleidslijnen of instrumenten ontwikkeld zouden moeten worden door professionele organisaties. Wel is het zo dat die instrumenten anders van aard zouden moeten zijn. Het nieuwe herstructureren vraagt om nieuwe instrumenten. Zowel de Short Stay Facility als ook de Foyer zijn zeer omvangrijke instrumenten die het niveau van de individuele bewoners absoluut overstijgen. Deze instrumenten kennen echter wel als basis de bewonerspraktijk en ze sluiten prima daarop aan. Ze ondersteunen de bewoner in het oplossen van zijn problemen en zijn in dat opzicht niet te groot, duren niet te lang en zijn niet abstract gericht op grote getallen of statistieken. Hoewel voor de bewoner toegankelijk en bruikbaar, zijn het allerm minst ook eenvoudige oplossingen. De complexiteit ligt echter niet aan de kant van de bewoner, maar aan de kant van de professionals. Om de Foyer of de Short Stay Facility te laten werken, moeten vele partijen samenwerken,

zaken op elkaar afstemmen en gezamenlijk optrekken. Dat levert allerlei institutionele problemen op als het gaat om zaken als beslissingbevoegdheid, verantwoordelijkheid en financiering. De bewoner wordt echter zo min mogelijk belast met een tocht langs verschillende loketten, of erger nog, van het kastje naar de muur.

Het nieuwe herstructureren vraagt grote betrokkenheid, inzicht en bijzondere vaardigheden van de professionele ondersteuners. Tegelijkertijd vraagt het om bescheidenheid en volgzaamheid. Geen grootse plannen over de hoofden van de bewoners heen, fysieke onthaasting, en in plaats van het voortouw nemen het volgen van en het aansluiten op de dynamiek van bewoners en wijk. Kortom, relaxed regisseren!

Perspectieven op beter bouwen en bewonen

9056:4431:345

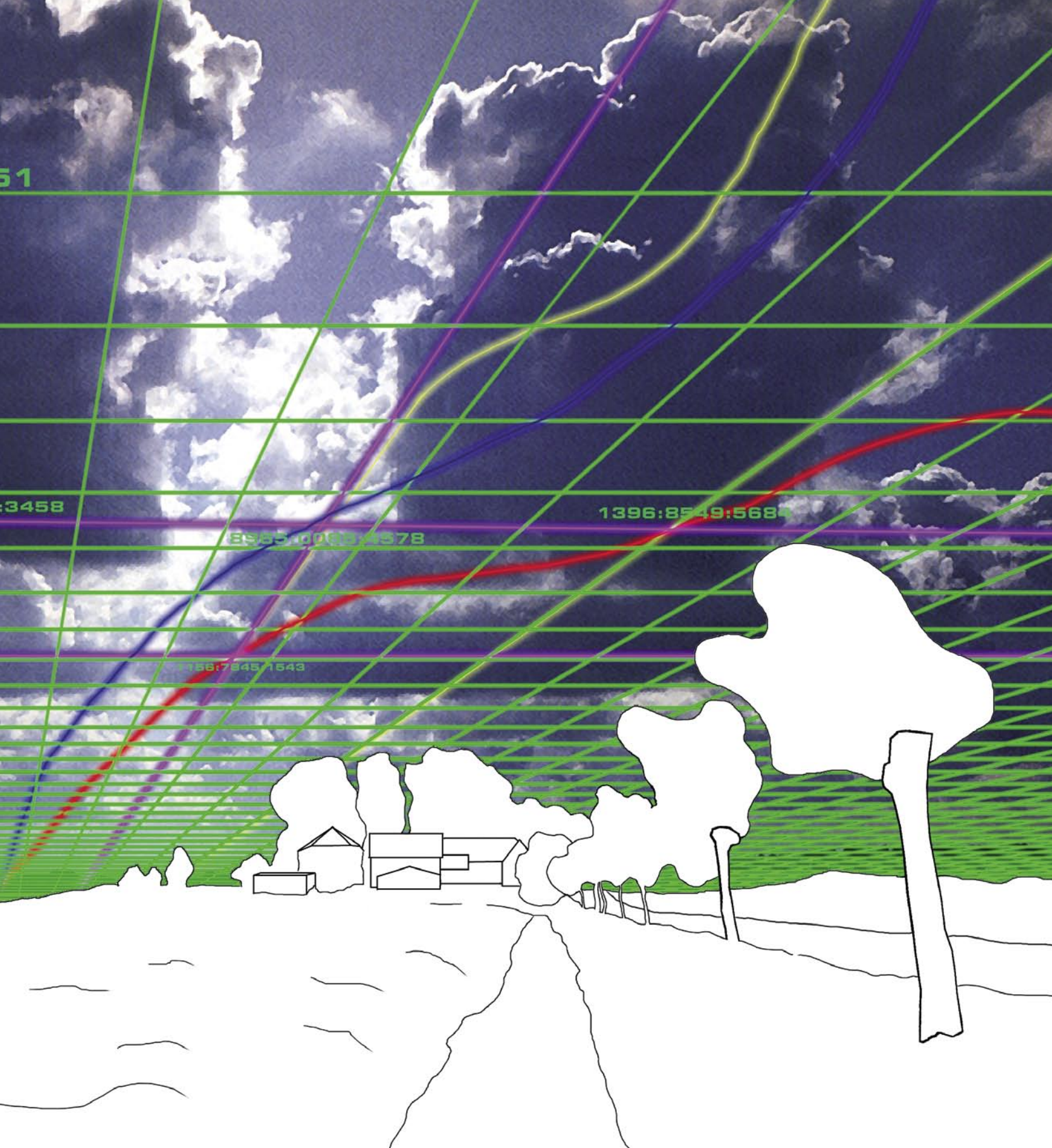
233:1277:0003

0050:4889:4740

6557:4345

9985:3341:7885

0560:385:1500

Slotbeschouwing

Michiel van Well^{1, 2}

In de 20^e eeuw was bouwen en bewonen vooral een zaak van volkshuisvesting. Daarbij werd de grote woningbouwopgave top-down gestuurd en dat resulteerde in veelal generieke woningbouwprojecten. Zo'n kader voor de volkshuisvesting is vandaag de dag niet meer bruikbaar. De verscheidenheid aan bewoners en de verschillen in zowel woonwensen als woonproblemen vragen om oplossingen op maat. Daarbij is een zorgvuldige afstemming tussen sociale en fysieke componenten noodzakelijk. Dat stelt nieuwe eisen aan zowel bewoners als professionals, beleidsmakers, en aan de fysiek-ruimtelijke omgeving.

In deze slotbeschouwing worden onder het kopje ‘*Bewonen in beweging*’ de ontwikkelingen in het bewonen aan het begin van de 21^e eeuw beschreven. De Nederlandse samenleving is een netwerk-samenleving. Daarin ontstaan nieuwe vragen over wonen en de woonomgeving. De vergrijzing leidt tot de behoefte aan en de noodzaak tot een betere afstemming van wonen en zorg. Het meerkleu-riger worden van de samenleving leidt tot nieuwe woonwensen die in lijn met de individualisering van de samenleving de behoefte aan oplossingen op maat doen ontstaan. Daarnaast is men op zoek naar mogelijkheden om uitdrukking te geven aan leefstijl en identiteit en vorm te geven aan flexibiliteit en duurzame ontwikkeling.

.....
¹ STT/Beweton, Den Haag.

² Met dank aan de stuurgroep voor hun actieve inbreng (zie hoofdstuk Organisatie).

In *'Bouwen en bewonen beter begrijpen'* wordt gezocht naar mogelijkheden om deze ontwikkelingen te interpreteren en te begrijpen, en worden ze in een theoretisch kader gezet. Daarbij wordt betoogd dat aandacht voor het 'gewone' belangrijk is bij bewonen. De beschreven ontwikkelingen kunnen het best begrepen en benaderd worden vanuit de praktijk van het bewonen. Bewonen is een samenspel van bewoners met de bewoonde omgeving. Speciale aandacht is daarom gewenst voor het netwerk van sociale en fysieke factoren die in het bewonen nauw verweven raken en de praktijk vormgeven. Dat levert verfrissende inzichten op over veranderingen in de praktijk van het bewonen en de structuur ervan.

In *'Beter bouwen en bewonen'* worden op basis van de benadering vanuit de praktijk enkele nieuwe ontwikkelingen in bouwen en bewonen besproken en worden er voorzetten voor verbetering gedaan. Naast rollen, relaties en institutionele structuren passeren leefstijlonderzoek, flexibel bouwen, domotica en ontwerpen de revue. Hoe kunnen deze worden ingezet om beter te bouwen en te bewonen?

Na de slotbeschouwing volgt een agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen. In dat hoofdstuk worden op basis van de essays en de slotbeschouwing doelen, handelingsperspectieven en kennisvragen voor beter bouwen en bewonen geformuleerd.

BEWONEN IN BEWEGING

Bewonen is in beweging, zoveel mag na het lezen van de essays duidelijk zijn. In deze paragraaf worden de ontwikkelingen kort samengevat. Daarbij wordt allereerst gekeken naar belangrijke demografische ontwikkelingen en hun gevolgen. Daarna worden de meest bepalende sociaal-culturele trends en hun implicaties beschreven. Op basis daarvan wordt vervolgens gekeken wat de betekenis voor de praktijk van het bewonen is.

DEMOGRAFISCHE BEWEGINGEN

De bevolkingssamenstelling van Nederland verandert. Nederland ‘vergrijs’ doordat de grote generatie babyboomers ouder wordt, maar ook doordat er op dit moment relatief minder kinderen geboren worden dan in vorige generaties [SCP, 2003a]. De gemiddelde leeftijd gaat daardoor omhoog. Dat heeft ook gevolgen voor het bewonen in Nederland. Met het klimmen der jaren stijgt ook de behoefte aan zorg. Om zelfstandig te blijven wonen hebben veel mensen ondersteuning nodig. Dat vraagt om een verdere ontwikkeling van de thuiszorg en om het op elkaar afstemmen van de dienstverlening voor wonen en zorg. Daarnaast is het van belang dat voor de zelfstandig wonende ouderen of voor mensen met beperkingen ook de openbare ruimte toegankelijk blijft. Dat voorkomt sociaal isolement en vereenzaming. Met het oog op de zelfredzaamheid en een eventuele hulpvraag is het van belang dat de juiste voorzieningen in de buurt aanwezig en bereikbaar zijn.

De Nederlandse bevolking vergrijs niet alleen, ze is ook meerkleuriger geworden. Mensen uit andere landen hebben de afgelopen decennia werk en toekomst in Nederland gezocht [SCP, 2003a]. Hoewel Nederland in de afgelopen jaren een emigratieland was — omdat er in totaal meer Nederlanders zijn vertrokken dan binnengekomen — geldt voor niet-westerse personen nog altijd een (weliswaar dalend) immigratieoverschot. Na 2008 verwacht het CBS echter dat de immigratie weer zal aantrekken. Waarschijnlijk zullen er dan veel mensen uit de nieuwe EU-lidstaten onder de migranten zijn [NRC, 2004, pagina 2]. De groeiende eenwording van Europa zal de arbeidsmigratie binnen Europa vereenvoudigen.

Veel van de ‘gastarbeiders’ uit het verleden zijn uiteindelijk ‘medelanders’ geworden. Dat betekent echter niet dat deze allochtonen daarmee hun culturele achtergrond hebben afgelegd: de Nederlandse samenleving is een meer multiculturele samenleving geworden. Dat vraagt ook aandacht bij het vormgeven en functioneel ontwerpen van de woonomgeving. Culturen verschillen in hun gebruik en verwachtingen van de ruimte. Om mensen de ruimte te geven is ‘vrijheid van vormgeving’ een waardevol uitgangspunt voor beleid en ontwerp, uiteraard met in achtname van kwaliteits- en welstandseisen. Daarnaast is het van belang te beseffen dat het grootste deel van de openbare maar ook van de private ruimte gedeelde ruimte is, waarvan verschillende mensen gebruikmaken. Fysieke indelingen, structuren en vormgeving hebben sociale effecten; ze generen toegankelijkheid en uitsluiting, openbaarheid en beslotenheid. Voorkomen moet worden dat de fysieke structuren de mogelijkheden tot emancipatie, culturele uitwisseling en sociale cohesie beperken.

Verscheidenheid en netwerksamenleving

Het bewonen in Nederland is niet alleen door demografische ontwikkelingen veranderd. Paul Schnabel constateert in zijn intrede aan de Universiteit van Utrecht dat dankzij de sociale zekerheid en de verzorgingsstaat de welvaart de afgelopen eeuw sterk gestegen is. Het streven naar garanties voor gelijke kwaliteit, toegang en beschikbaarheid van voorzieningen heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het verkleinen van sociale en culturele verschillen in de samenleving. Daarmee ontstaat ruimte voor nieuwe verschillen. Niet in de negatieve zin van achterstand of afwijking, noch in de verticale zin van rang of stand. De nieuwe verschillen zijn horizontale verschillen. Het gaat om diversiteit, pluriformiteit en leefstijl. Mensen zijn op zoek naar identiteit en willen zich daarin onderscheiden. Leefstijl is in een samenleving van gelijken een belangrijk sociaal selectiemechanisme [Schnabel, 2004].

Werd het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog wel een verzuielde samenleving genoemd, vandaag de dag wordt Nederland wel gekarakteriseerd als netwerksamenleving. Mensen hebben de ruimte een eigen netwerk op te bouwen en keuzes te maken. Zuilen, familie of traditie spelen daarbij een minder vanzelfsprekende rol. Op het gebied van individualisering is winst gemaakt; de prijs die daarvoor is betaald, is het verlies aan familiale saamhorigheid en het verdwijnen van religieuze binding.

De netwerksamenleving is een samenleving waarin specialisatie en technologie van groot belang zijn. De term netwerksamenleving heeft zijn oorsprong in de sociologie [Castells, 1996]. In de beschrijving van netwerken gaat de aandacht dan ook voornamelijk uit naar mensen en instituties. Veranderingen in de samenleving en zeker ook in het wonen hangen echter niet alleen af van sociale relaties en structuren. Ook fysiek-ruimtelijke structuren en technologie geven het leven en samenleven mede vorm [Bijker & Law, 1992]. Technologie is in de netwerksamenleving in toenemende mate van belang. Technologie dringt op allerlei manieren het dagelijks leven binnen. We leven in een technologische cultuur [Bijker, 1995] waarin nauwelijks nog werk- of woonsituaties bestaan waarin technologie en de gebouwde omgeving geen rol spelen. Thuiszorg, thuiswerken, maar ook recreatie en ontspanning kunnen niet meer zonder technologie. Dat brengt specialisatie en de noodzaak van afstemming en samenwerking met zich mee. De kennis en middelen om producten, diensten of beleid te realiseren zijn verspreid over veel organisaties en mensen. Als we iets willen bereiken, moeten we vaak met verschillende partijen om de tafel gaan zitten [Klijn, 2003]. De verwevenheid van wonen en technologie verdient aandacht bij het denken over de netwerksamenleving en het verbeteren van bouwen en bewonen.

In de netwerksamenleving speelt de bewoner meer dan ooit een belangrijke rol in de vormgeving van het bewonen. De verscheidenheid onder bewoners maakt dat het bewonen veel verschillende vormen kent. Daarbij gaat het zowel om de identiteit van de woonomgeving als ook om de functionaliteit. Thuiswerken, thuiszorg en homevideosystemen in combinatie met de dienstverlening van crèche, pizzakoerier en Albert³ maken een variëteit aan manieren van bewonen mogelijk. Bewoners geven meer dan ooit zelf vorm aan de identiteit en de activiteiten van het bewonen.

.....
3 Albert is de thuisbezorgdienst van de Albert Heijn supermarktketen, waar via Internet bestellingen geplaatst kunnen worden.

Omgekeerd stelt de samenleving haar bewoners meer dan ooit voor keuzes [SCP, 2003b]. Opleiding, woonplaats, levensovertuiging, pensioen, partner, zelfs de energieleverancier en (via referenda) beleidskeuzes en wetgeving vallen allemaal binnen de individuele keuzeruimte. Niet iedereen kan even eenvoudig omgaan met die keuzemogelijkheden. Meer vrijheid brengt ook meer eigen verantwoordelijkheid met zich mee. Bewoners moeten zelfstandig afwegingen maken en beslissingen nemen. Dat vraagt zowel bij maatschappelijke als individuele keuzes om vaardigheden en kennis om die keuzes en de consequenties daarvan te overzien [Swierstra & Tonkens, 2002]. Daarnaast zijn niet alle aangeboden opties voor iedereen financieel toegankelijk. Daarbij gaat het weliswaar niet om de eerste levensbehoefte, maar wel vaak om de mogelijkheid om maatschappelijk mee te doen.

De keuzeruimte wordt verder beperkt door codes en sancties die gelden binnen sociale groepen en subculturen, maar ook door eerder gemaakte keuzes. De keuze om kinderen te krijgen, een opleiding te beëindigen of geld aan een bepaald doel te besteden is onomkeerbaar en kan verstrekkende gevolgen hebben. Het individu wordt daarbij veelal afgerekend op de eigen keuzes [RMNO, 2004a]. Dat kan minder vaardige of draagkrachtige burgers op sommige momenten een welhaast claustrofobisch gevoel geven in de keuzeruimte van de netwerksamenleving waar je zelf het verschil moet maken.

Misschien laat daarom in de praktijk de mens zich bij zijn keuzes en afwegingen nog steeds leiden door de identiteit van de groep. Ook in de keuzeruimte van de netwerksamenleving is identiteit vooral een groepsgrootheid [Duijvendak & Hurenkamp, 2004]. Dat alles doet niets af aan de welvaartsstijging en het belang van identiteit. Wel zijn het aandachtspunten en handvaten voor agendavorming en beleid.

In de netwerksamenleving spelen de praktijk van het bewonen en de technologie een belangrijke rol. Beide hebben gevolgen voor de verdeling van taken en verantwoordelijkheden en voor de institutionele structuren rond bewonen. Ze zijn essentieel in het leren begrijpen van en het omgaan met de verscheidenheid in bewonen, het daarbij stellen van nieuwe doelen en het verkrijgen van inzicht in de dynamiek van bouwen en bewonen.

Duurzame ontwikkeling

Behalve de ontwikkeling van de netwerksamenleving waarin de relaties tussen mensen nieuwe vormen aannemen, zijn de afgelopen decennia ook de relaties tussen mens en milieu veranderd. Het besef is gegroeid dat natuurlijke bronnen niet onuitputtelijk zijn, dat het menselijk handelen het milieu aantast en dat dat op een zodanige schaal gebeurt dat ecosystemen die aantasting niet altijd kunnen verwerken, waardoor het milieu (blijvende) schade ondervindt. Daarmee snijden we ons zelf in de vingers, doordat leefmilieu, energiebronnen en grondstoffen verloren gaan. Het milieu is een factor van belang geworden, maar ook een factor waarmee niet altijd gemakkelijk rekening te houden is.

Milieuproblemen zijn gedeelde problemen. Vaak zijn ze niet door individuele actie ontstaan of door individuele actie op te lossen. Ze vragen om een gezamenlijke inspanning en dat valt niet mee in een

netwerksamenleving, waarin ieder individu zijn eigen keuzes maakt. Ook op wereldschaal blijken tegengestelde belangen en afwegingen gezamenlijke actie te belemmeren.

Een probleem bij het werken aan een duurzame wereld wordt wel beschreven als een ‘tragedy of the commons’ [Hardin, 1968, pp. 1243-1248]. Het is het dilemma van vissers die een zee delen. Een vangst extra levert individuele winst op, terwijl de schade aan de zee wordt verdeeld over de groep. Niet uitvaren zorgt voor individuele verliezen, terwijl de milieuwinst minimaal is zolang de andere vissers wel doorvissen. Duurzame ontwikkeling vraagt om gezamenlijke actie waarbij ook rekening moet worden gehouden met het doorgeven van een goed leefmilieu, en voldoende grondstoffen en energievoorraden aan volgende generaties. Duurzame ontwikkeling gaat daarmee zowel over hier en nu als over daar en later. Juist in een netwerksamenleving hebben duurzame acties juridische of economische ondersteuning nodig, zoals wetgeving, subsidie, of (energie)besparing.

Aandacht voor duurzaamheid is juist bij bouwen en bewonen van groot belang. Bewonen en bouwen is vormgeven aan de (fysieke) leefomgeving en zeker in geïndustrialiseerde moderne samenlevingen heeft dat grote gevolgen voor milieu en leefomgeving. Die gevolgen betreffen zowel het lokale als globale niveau en hebben daarnaast door het infrastructurele en vastgoedkarakter langetermijneffecten. In de netwerksamenleving zijn vooral veranderlijkheid en continuïteit in het bewonen en de daaraan gekoppelde overwegingen over vastgoed en flexibiliteit van belang.

BEWOONPRAKTIJKEN IN BEWEGING

Ook het bewonen is in de praktijk veranderd. Tijdsbesteding en ruimtegebruik zijn anders dan vroeger. Een voorbeeld hiervan is het eetpatroon: gezinnen eten minder vaak samen, de verhoudingen in gezinnen veranderen, men eet vaker buiten de deur en besteedt mede dankzij huishoudelijke apparaten en gemakspullen minder tijd aan de bereiding ervan.

Belangrijk is dat de verscheidenheid aan ‘bewoonpraktijken’ enorm is toegenomen. Dat wordt alleen al zichtbaar in de samenstelling van huishoudens. In de eengezinswoning van tegenwoordig woont het klassieke kerngezin of er wonen zorgbehoevende senioren, bewust kinderloze tweeverdieners, woongroepen van geestelijk gehandicapten, bijstandsmoeders, oppasgrootouders, homofiele stellen met kids, of interculturele paren. Die variëteit blijkt ook uit het feit dat huishoudens in de netwerksamenleving verschillend (willen) zijn en eigen bewoonpatronen, netwerken en woonidentiteiten ontwikkelen. Hét bewonen bestaat niet meer; bewonen is een verzamelnaam voor een verscheidenheid aan bewoonpraktijken.

BOUWEN EN BEWONEN BETER BEGRIJPEN

Hoe kunnen we de bewegingen in het bewonen beter begrijpen? In deze paragraaf wordt gezocht naar een perspectief op bewonen. Het idee is om de aandacht te vestigen op de praktijk van het bewonen. Daar ligt vandaag de dag de motor voor de veranderingen en voor de verscheidenheid aan bewonen. Om recht te doen aan zowel de sociale als de fysieke aspecten van het wonen en vooral aan de wisselwerking ertussen wordt hier voorgesteld de woonomgeving op te vatten als een netwerk waarin de verschillende factoren met elkaar verbonden zijn, maar elkaar niet bepalen. Dat levert nieuwe inzichten op over de problemen bij en de mogelijkheden tot verandering en innovatie in vastgoed en bewonen.

Bewonen is gewoon en gemakkelijk, tenminste voor bewoners. Vrijwel iedereen kan het en doet het. We zijn allemaal vanzelfsprekende bewoners. Opmerkelijk genoeg is bewonen ondanks de alledaagse praktijk ervan allerm minst gemakkelijk te begrijpen of te beschrijven. Bewonen verschilt van de meeste andere dingen die mensen doen. Bewonen is minder eenduidig; de uitspraak 'ik ga een uurtje wonen' roept meer vragen op dan dat ze beantwoordt.

WENDING NAAR DE PRAKTIJK

Bewonen heeft zich ontwikkeld tot een gevarieerde verzameling van bewoonpraktijken. Ideeën, doelen en middelen voor beter bouwen en bewonen zijn dan ook niet meer top-down vast te stellen en niet meer generiek van aard. Het oude paradigma van de volkshuisvesting en het functionalistisch programma in de architectuur voldoen niet meer.

Een nieuw kader zal in ieder geval moeten kunnen omgaan met de verscheidenheid en verschillen in de praktijk van het bewonen. In architectuur, dienstverlening en beleid moet daarvoor ruimte zijn.

Figuur 1

'Ik zit net zo lekker te wonen'. Bron: Rotterdams Dagblad. Cartoon: Djanko, Rotterdam.

Tevens kan het een leidraad zijn bij het ontwikkelen van onderzoek.

De aard en onderdelen van de verscheidenheid aan bewonen zijn nog allerm minst vastgesteld. We weten slechts waar de verschillen vandaan komen. In de handelingspraktijk van het bewonen ontstaan bewonersidentiteit en functionaliteit. Daarmee ontstaat er verschil in en verscheidenheid aan bewonen. De bewoonpraktijk is hier de drijvende kracht; meer dan regelgeving, markt, bouw of beleid.

Om het bewonen beter te begrijpen moeten we de aandacht richten op de praktijk. Dat vraagt niet slechts om een ander onderzoeksobject, maar ook om nieuwe onderzoeksbenaderingen en methoden. Een methode waarmee op kwalitatieve wijze betekenisgeving, gebruik en grenzen kunnen worden beschreven is in dat kader van waarde. Om het bewonen te begrijpen, moeten we op zoek naar een antropologie van bewoonpraktijken in de netwerksamenleving.

SOCIAAL-FYSIEKE PRAKTIJKEN

In het denken over bouwen en bewonen wordt vaak gebruikgemaakt van het onderscheid tussen sociale en fysieke factoren. Beide factoren zijn onmiskenbaar van groot belang voor het wonen. Ook de essays illustreren dat. Tegelijkertijd blijkt steeds vaker dat die kaders het bewonen tekort doen. Fysieke en sociale factoren geven inzicht in onderdelen van het bewonen, maar nauwelijks in de dynamiek ervan.

Dat neemt niet weg dat het goed mogelijk is om de woonomgeving op te delen in fysieke en sociale componenten. De woonomgeving bestaat immers uit fysieke woningen, wijken, wasmachines en dergelijke, en uit sociale relaties met de burens, de buurtvereniging, de wijkagent. Sociaal en fysiek zijn hierbij verhelderende categorieën, die gebruikt kunnen worden om een inventarisatie van de bestanddelen van de woonomgeving te maken.

Deze indeling is ook nuttig gebleken bij de toewijzing van werkzaamheden en verantwoordelijkheden in het veld van bouwen en bewonen. Het veld van professionals dat zich bezig houdt met bouwen en bewonen wordt mede georganiseerd door deze tweedeling. Architecten, stedenbouwers, technologen, en andere professionals houden zich primair bezig met de fysieke kant van bouwen en bewonen. Sociologen, welzijnswerkers, verhuurders en dienstverleners zijn vooral bezig met de sociale kant. Het onderscheid begint echter te wringen en aan beide zijden zoeken professionals in toeneemende mate dwarsverbanden. Sociale en fysieke factoren blijken elkaar steeds meer te beïnvloeden [Kemp en Bolt, 2003]. Op verschillende plaatsen wordt geprobeerd verbindingen te leggen; de vele programma's, projecten en initiatieven getuigen daarvan⁴.

.....
⁴ Zie bijvoorbeeld het programma 'Sociale verkenningen' (en het dossier 'Sociaal-fysieke verkenningen Stad') van het ministerie van VROM, het onderzoeksthema 'Het fysieke en het sociale' (en het dossier 'Sociaal/fysiek') van het Kenniscentrum Grote Steden en het KEI, Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing, www.sociaal-fysiek.nl.

De fysieke omgeving en sociale activiteiten zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bewoners in een appartementencomplex hebben andere contacten met hun burens en buurtgenoten dan mensen die op een woonerf of in een villawijk wonen. En omgekeerd zijn de praktijk van bewonen en de ideeën over relaties richtinggevend voor de manier waarop we de omgeving vormgeven. In de eengezinswoning zijn allerlei veronderstellingen over en ervaringen met omvang, wensen en gewoonten van 'het gezin' verwerkt.

In de dynamiek en praktijk van bouwen en bewonen zijn fysieke en sociale oorzaken als twee kanten van één medaille. Het valt daarbij niet aan te geven waar de ene kant overgaat in de andere. Dat maakt het moeilijk sociale en fysieke factoren los van elkaar te optimaliseren of te definiëren. Een andere manier van kijken naar bouwen en bewonen is daarom gewenst.

VERANDERING, STRUCTUUR EN HANDELEN

Bouwen en bewonen zijn handelingspraktijken waarin met verschillende middelen gewerkt wordt aan verandering en structuur. Die middelen kunnen sociaal of fysiek van aard zijn, maar ook juridisch, economisch, cultureel of anderszins. Om de dynamiek van structuurvorming en van veranderingen in de handelingspraktijk van bewonen en bouwen beter te begrijpen, is het zinnig om de structuur op te vatten als een netwerk van verschillende factoren. Dat netwerk kan bijvoorbeeld bestaan uit een eengezinswoning, uit de aansluiting op gas, water, elektra, uit verzekeringen, uit de gemeenteadministratie, burens, buurtvereniging, hypotheek, huwelijk, huisarts, supermarkt, en de automatische overschrijving.

In de handelingspraktijk gebruiken en veranderen bewoners dat netwerk. Ze ‘bewonen’ het netwerk. Daarbij ontstaan allerlei patronen, gewoonten en variatiemogelijkheden. Bijvoorbeeld een gezinstraditie als ‘woensdag patatdag’, de gewoonte om via het tuinpad en de achterdeur (de sleutel ligt onder de mat) binnen te komen, of om bij tijdgebrek een afhaalmaaltijd mee te nemen. Aankondiging, toelichting of overleg is daarbij nauwelijks nodig. Dat wil niet zeggen dat iedereen vanzelfsprekend enthousiast is over dergelijke gewoonten en patronen, noch dat alles efficiënt verloopt en optimaal georganiseerd is; het betekent wel dat deze patronen voor de bewoners vertrouwd en vanzelfsprekend zijn. In een stabiele situatie zijn de handelingspraktijk en het netwerk naadloos verweven.

Aandacht en overleg zijn pas nodig als het netwerk het plaatselijk begeeft: het restaurant waar de afhaalmaaltijd gehaald wordt, is wegens verbouwing gesloten, de elektriciteit valt uit of de sleutel is weg. Dan moet de handelingspraktijk zich aanpassen aan het gewijzigde netwerk en blijkt er opeens van alles mogelijk: ruzie, eten bij de snackbar, een bezoek aan de burens. Naast dergelijke incidenten zijn er ook structurele wijzigingen, zoals een baan in een andere stad, een verhuizing of de aanschaf van een magnetron. De complexiteit en dynamiek in het bewoonnetwerk komen pas goed tot uiting, wanneer dat soort veranderingen plaatsvinden.

Verhuizen: loskoppelen, reorganiseren en verplaatsen

Bij een verhuizing moeten de bewoners hun handelingspraktijk in hoge mate reorganiseren, en hun netwerk loskoppelen, verplaatsen en opnieuw opbouwen. In het algemeen kost dat de bewoners veel tijd, geld en of energie. Niet alleen om fysiek de meubels te verplaatsen en het nieuwe huis in te richten; bij verhuizen komt veel meer kijken. Er wordt afscheid genomen van de oude burens en men stelt zich voor aan nieuwe burens. Adreswijzigingen worden verstuurd, gas en elektriciteit wordt afgesloten en aangesloten, telefoonaansluitingen verplaatst (al dan niet voorzien van een nieuw nummer), en de gemeenteadministratie wordt op de hoogte gebracht. De verhuizers worden opgetrommeld, de verzekeringen aangepast, de meubels verplaatst, de computer opnieuw aangesloten, evenals de tv, de radio en de wasmachine. Lidmaatschappen worden opgezegd en nieuwe verenigingen gezocht. De muren worden opnieuw behangen, een muurtje doorgebroken

en de keuken vervangen. De tuin aangelegd, het winkelcentrum bekeken, een huisarts gezocht en een nieuwe kapper geprobeerd. De wijk en de voorzieningen worden verkend. Het nieuwe huis en zijn omgeving worden bewoonbaar en eigen gemaakt door een nieuw sociaal-fysiek netwerk te weven.

Uitwisselbaarheid

Het netwerkperspectief biedt een nieuwe kijk op problemen en oplossingen. Zaken die vooralsnog bijvoorbeeld als typisch fysiek werden beschouwd, kunnen vanuit het denken over het netwerk ook anders worden geconceptualiseerd. Daarmee ontstaat er ruimte voor andere oplossingen. De samenstelling en verbanden in het netwerk geven soms zicht op andere oplossingen of de mogelijkheid problemen te verplaatsen naar een andere plek in het netwerk. De relatie tussen de woning (vastgoed) en haar bewoners illustreert dat (zie kader Vastgoed en flexibele bewoners). Hier wordt de flexibiliteit in het bewonen dus niet in de fysieke woning, maar op een andere plek in het netwerk gevonden. Dat geeft een nieuwe overweging bij het denken over flexibiliteit. De oplossing is niet langer vanzelfsprekend fysiek, de afweging moet worden gemaakt in hoeverre of op welke wijze het fysieke kan bijdragen aan de flexibiliteit, en of andere oplossingen niet veel praktischer, efficiënter en wenselijker zijn.

Vastgoed en flexibele bewoners

Al sinds het begin van de volkshuisvesting denken, praten en werken professionals in de woningbouw aan de flexibiliteit van de woning. Woningen zouden verplaatsbaar, te vergroten, te verkleinen of anders in te delen moeten zijn, installaties zouden aanpasbaar moeten worden, een huis zou flexibel moeten zijn. Tegelijkertijd zijn woningen allerm minst flexibel. Woningen zijn onroerend vastgoed. In Nederland staan woningen als een huis, rotsvast, bestand tegen weer en wind, tegen natuur en of ander geweld. De roep om flexibiliteit van de woning gaat welhaast loodrecht in tegen de rol die de woning speelt in het bewonen. Eerder dan aan flexibiliteit hechten we in de Nederlandse cultuur aan betrouwbaarheid, duurzaamheid en veiligheid van de woning. Als we flexibel en vrij willen zijn, gaan we met de caravan op vakantie. Dat de woning niet flexibel is, betekent echter allerm minst dat het bewonen niet flexibel is. De flexibiliteit van het bewoonnetwerk krijgt vooral vorm door de flexibiliteit van de bewoner en de cultuur van het verhuizen. De woningen staan onveranderlijk en de bewoners verplaatsen zich daarlangs. Het onveranderlijke vastgoed in het bewoonnetwerk wordt gecompenseerd door en is verweven met flexibele bewoners en een 'verhuisinfrastructuur', bestaande uit bijvoorbeeld verhuizers, makelaars en huurwoningwachtlijsten. Kortom, met geheel eigen flexibiliteit en beperkingen.

Vastgoed

Vastgoed biedt zekerheid. Het staat vast, is praktisch onverplaatsbaar en gebouwd als stabiele structuur. Met vastgoed wordt vastheid in plaats van flexibiliteit beoogd. Vastgoed lijkt zijn stabiliteit en betrouwbaarheid op het eerste gezicht te ontlelen aan fysieke 'vastheid'. Als bouwen en bewonen wordt gezien als het vormgeven van een netwerk, blijkt de vastheid van het vastgoed echter niet langer een puur fysiek gegeven. Vastgoed ontleent ook vastheid aan sociale en culturele aspecten [Hommels, 2001].

Bewonen komt tot stand in een samenspel tussen bewoner en bewoonde. Het vastgoed, de infrastructuur, en ook de technologie zorgen voor betrouwbaarheid, veiligheid en continuïteit in het bewonen. Deze vastheid die veelal wordt toegewezen aan het materiële fysiek-ruimtelijke karakter van technologie, vastgoed en infrastructuur, blijkt onderdeel te zijn van het samenspel tussen bewoners en bewoonde. De vastheid wordt aan meer dan aan gemetselde muren en heipalen ontleend.

In navolging van Hommels kunnen we concluderen dat vastgoed haar vastheid⁵ ontleent aan vier onderscheidbare analytische componenten. Allereerst is er de *materiële vastheid*, de materiële kant van de technieken, de gebouwen en de infrastructuur, die bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat afbraak, verandering en renovatie om serieuze fysieke kracht en inspanning vragen. Ook *dominante denkstijlen* spelen een belangrijke rol. Het gaat daarbij om de manier van denken over het gebouwde, het paradigma of denkraam waardoor het gebouwde wordt gezien en beoordeeld. Dominante denkstijlen kunnen verschillen per groep en dus onderdeel van debat zijn. Wordt het gebouw bijvoorbeeld gezien als een 'sta in de weg' of als een karakteristiek onderdeel of essentiële functie van de wijk. Verscheidene architecten hebben het idee 'voor de eeuwigheid te bouwen' en leggen zelfs contractueel vast dat hun ontwerp niet gewijzigd mag worden. Verder is de mate van *inbedding* van belang voor de vastheid van een gebouw. Het gaat dan om de verwevenheid van het gebouw met het netwerk. Het gaat hierbij niet slechts om het materiële netwerk, maar ook om het sociale en culturele netwerk. Belangrijk is dan of het gebouwde gebruikt (functie) of gewaardeerd wordt (cultureel erfgoed), en of het gebouw van economische waarde is (opbrengsten en kosten van behoud, verandering of sloop). Als laatste bepalen eerder genomen besluiten die nog steeds bepalend zijn voor de ontwikkeling, de vastheid van gebouwen. We zouden kunnen spreken van ingeslagen wegen en *padafhankelijkheid*. Een voorbeeld is het QWERTY-toetsenbord. Ongeacht de vraag of dit het meest functionele toetsenbord is, blijkt het door zijn grote bekendheid, gewenning bij gebruikers en wijde verspreiding toch een nauwelijks vervangbaar en daarmee een duurzaam systeem te zijn. Wat voor vastgoed geldt, geldt onveranderd voor infrastructuur en voor technologie, hoewel de mate van vastheid uiteraard niet vastligt en per geval in vorm en omvang kan verschillen. De vastheid zal in het algemeen toenemen van technologie via vastgoed naar infrastructuur [Hommels, 2001].

Nieuwe kijk op bouwen, renoveren en innoveren

Niet alleen stenen, cement en heipalen zorgen voor vastheid. Sociale relaties en culturele patronen dragen ook daaraan bij. Het aanbrengen van verandering in een woonnetwerk is weliswaar vaak goed mogelijk, maar vraagt wel altijd om een zorgvuldige inbedding van de nieuwe 'component'. Dat kost tijd, geld en energie. Er moet aan gewerkt worden, zowel sociaal als fysiek. Innovatie is meer dan uitvinden en ontwerpen; het vraagt ook om het aangaan van relaties en het leggen van culturele verbindingen.

De magnetron (zie kader) kan bijvoorbeeld van meerwaarde zijn in het netwerk van de bewoner. Daarvoor moet hij uiteraard voldoen aan alle technische standaarden (bijv. 220 V) en aan veiligheids-eisen. De functie moet zich in redelijkheid verhouden tot prijs, betrouwbaarheid en ruimtegebruik. Daarnaast moet het apparaat ook aansluiten bij de gewoonten, wensen en handelingspraktijk van de (beoogde)gebruiker. Eenmaal onderdeel van het netwerk kan een dergelijke innovatie zich vervolgens mede dank zij die inbedding in het netwerk ontwikkelen.

.....
⁵ Hommels gebruikt in haar Engelstalige boek de term 'obduracy' dat de auteur hier vrij vertaalt met 'vastheid'.

Gewoonte en verandering

Philips speelde een vooraanstaande rol in de ontwikkeling van de magnetrontechnologie in 1921. Toch lukte het niet deze technologische voorsprong om te zetten in een marktvoorsprong. Dat is deels te wijten aan het onvermogen om een passende marketingstrategie te ontwikkelen bij de techniek, oftewel de consument te bereiken door aan te sluiten bij kooktradities van potentiële gebruikers. In de jaren dertig van die eeuw werd ingezet op grootverbruikers. In de jaren zestig werd de techniek op gezinsgebruik afgestemd vanuit de gedachte van een revolutionair nieuwe vorm van koken met gecompliceerde nieuwe receptuur. Dat sloot de alledaagse gebruikster, de huisvrouw, bij voorbaat uit. Er werd niet ingezet op de alledaagse kwaliteiten van ontdooien en opwarmen, die later voor het succes van de magnetron zouden zorgen [Oldenziel, 2001].

Nadat de magnetron werd gepresenteerd als een handig apparaat in het huishouden dat bestaande processen versnelde, werd de magnetron pas een succes. Dat hing echter onmiskenbaar samen met de tijdnood van veel huishoudens. Die hadden wel een diepvries, maar vergaten 's ochtends het vlees voor 's avonds te ontdooien en hadden bij een haastig leven geen tijd om het brood te ontdooien of zelfs het theewater op het gasfornuis te laten koken. De magnetron sloot prachtig aan bij zulke simpele alledaagse problemen.

Pas toen de magnetron onderdeel was geworden van een eetpraktijk en een netwerk waarin men met de auto naar de supermarkt ging om de voorraden voor de week te halen, die vervolgens in het vriesvak en in de koelkast werden opgeslagen, kon het gebruikersarsenaal uitgebreid worden. Tegenwoordig verkopen supermarkten een arsenaal aan gemakproducten die zijn toegesneden op magnetrongebruik. Bijvoorbeeld magnetronmaaltijden gericht op snelle bereiding en individueel gebruik. Dat maakte het gemakkelijk ook éénpersoonsporties te bereiden, waarmee de magnetron prachtig aansloot op en vorm gaf aan een individualiserende cultuur.

Reden en ruimte voor nieuwe transdisciplinaire coalities

Innovatie, renovatie en bouwen vinden plaats in processen waarin sociaal-culturele en fysiek-technologische factoren onlosmakelijk verweven zijn. Dat biedt ruimte om met oplossingen en problemen in het netwerk te schuiven en deze anders te conceptualiseren. Het geeft ook ruimte voor nieuwe coalities in het veld van bouwen en bewonen. Sterker nog: de sociale factoren in materiële verandingsprocessen maken het van essentieel belang de relevante sociale groepen te betrekken in het ontwerpproces. Daarbij kan gedacht worden aan coalities tussen diverse professies en vakgebieden, maar ook aan transdisciplinaire coalities tussen ervaringsdeskundigen, gebruikers en professionals.

Voor al het contact tussen consumenten en producenten kan meerwaarde hebben in het innovatie-, renovatie- of bouwproces. Akrich geeft daarvoor drie redenen [Akrich, 1994]. Allereerst stoppen innovatieprocessen niet nadat het product is gelanceerd. Er moeten gebruikers gevonden worden en bij de inbedding en het gebruik van het product in de praktijk kunnen zich nieuwe problemen, oplossingen en toepassingen voordoen. Daarnaast spelen gebruikers een belangrijke rol bij de ontvangst, waardering en verspreiding van de innovatie. Mond-op-mondreclame, consumententests en onderzoek zijn essentieel voor het slagen van producten. Verder zijn contacten tussen producenten en potentiële consumenten belangrijk bij het ontwikkelen van het product. Dergelijke interacties geven beide kanten de gelegenheid hun kennis (van product of praktijk) te vergroten en aanpassingen door

te voeren. Er is sprake van tweewegverkeer; de scheiding tussen consument en producent vervaagt. We zouden in dat verband kunnen spreken van ‘prosumenten’ [Bijker, 2000].

BETER BOUWEN EN BEWONEN

In de voorgaande paragrafen zijn de algemene ontwikkelingen in het bewonen geschetst en is een aanzet gegeven voor een nieuwe kijk op bewonen. In deze laatste paragraaf worden vervolgens antwoorden gegeven op de vraag hoe en waar wonen en bouwen verbeterd kunnen worden. Daartoe worden geen revolutionaire nieuwe voorstellen gedaan. Dat zou geen realistische opties opleveren, noch recht doen aan de waardevolle innovatieve ideeën en ontwikkelingen waaraan al gewerkt wordt.

Vanuit het denken over de netwerksamenleving worden allereerst enkele opmerkingen gemaakt over rollen, relaties en institutionele structuren in de netwerksamenleving en de betekenis daarvan voor bestuurs- en ontwerpprocessen. Daarna worden — in aansluiting op bestaande ontwikkelingen en met de nieuwe inzichten in aard en dynamiek van het bewonen — achtereenvolgens voorstellen gedaan voor de verdere ontwikkeling van domotica, leefstijlonderzoek, flexibel bouwen en ontwerpen, en duurzame ontwikkeling.

ROLLEN, RELATIES EN INSTITUTIONELE STRUCTUREN

Bewonen in de netwerksamenleving is meer dan ooit een complex samenspel van zeer diverse factoren. Dat heeft belangrijke gevolgen voor de rollen van zowel bewoners en bestuurders als van ontwerpers en bouwers. Veranderingen in het bewonen komen in steeds sterkere mate van bewoners. Tegelijkertijd blijven overheid, bouwers en ontwerpers een ontegenzeggelijk belangrijke rol spelen in het vormgeven van de woonomgeving en wordt de rol van dienstverleners steeds belangrijker.

Een eenvoudige, maar daarmee niet minder belangrijke conclusie over het hedendaagse bewonen is dat samenwerking en afstemming (netwerkvorming) tussen de verschillende partijen essentieel is. Dienstverlening, bouw, beheer en beleid helpen mee aan het vormgeven van het bewonen en winnen aan effectiviteit als ze samenwerken. Het ligt vanuit de diversiteit in leefwijze en het daarmee samenhangende belang van de praktijk van bewonen voor de hand dat ook de bewoner hierbij een rol moet spelen.

De aard van deze samenwerking en afstemming vraagt om bijzondere aandacht. Overheid, professies en andere partijen zijn zich daarvan bewust, maar lijken tegelijkertijd te zoeken naar manieren om de eigen rol en positie in de netwerksamenleving vorm te geven. Bewoners zijn assertiever en veeleisender geworden, maar niet vanzelfsprekend ook hoeder van het algemeen belang en niet per se deskundig in bijvoorbeeld bouw en ontwerp. Meer ruimte geven aan de bewoner leidt wellicht tot wildere vormen van bouwen en bewonen, het leidt niet vanzelfsprekend tot beter bouwen en bewonen. De verantwoordelijkheid bij de bewoner leggen en als overheid terugtreden, of als professionals een houding van u-vraagt-wij-draaien aannemen is dan ook niet altijd het meest effectief. Daarmee worden verantwoordelijkheden te gemakkelijk doorgeschoven en wordt aan de relaties, belangen en deskundigheden geen recht gedaan. De uitdaging ligt er juist in te zoeken naar een nieuwe verdeling van verantwoordelijkheden en naar een nieuwe scheiding van machten, die zowel recht doet aan de dynamiek van de netwerksamenleving als aan de kwaliteit van diezelfde samenleving.

Daarbij dient te worden opgemerkt dat de netwerksamenleving weliswaar belangrijk, maar niet alom tegenwoordig is. Niet alles is onderhandelbaar en bespreekbaar. De burgemeester, dominee en dokter zijn geen vanzelfsprekende notabelen meer; dat betekent echter niet dat ze op basis van deskundigheid en vaardigheid geen rol meer zouden kunnen spelen. Na wellicht uitgebreide aandacht voor de patiënt in de spreekkamer is de dokter in de operatiekamer de baas, wat niet wegneemt dat de patiënt ook daar nog steeds centraal staat. De arts heeft op basis van professionele status, regels en hiërarchie de leiding, net als vroeger en dat is nog steeds nuttig en effectief. Op vergelijkbare wijze moeten ook professionals in de bouw een eigen rol en verantwoordelijkheid durven blijven vormgeven.

Dat laat onverlet dat regelgeving en overheidsbestuur niet altijd meer de meest geëigende middelen zijn in de netwerksamenleving. Van de overheid wordt in verschillende situaties gevraagd verschillende rollen te spelen en verschillende bestuursstijlen te hanteren. Soms hiërarchisch en directief, soms participatief en op andere momenten meer teruggetrokken en gericht op zelfregulatie [Meuleman, 2003]. Belangrijk is echter dat die rollen duidelijk zijn en elkaar niet doorkruisen. Als op participatieve wijze plannen tot stand komen en deze uiteindelijk hiërarchisch worden afgekeurd, voelen partners zich verraden en verliest de overheid haar geloofwaardigheid.

ONTWERPEN EN ONTWIKKELEN IN DE NETWERKSAMENLEVING

De complexiteit en verwevenheid van het bewonen in de netwerksamenleving vraagt vanwege andere rollen en structuren ook om andere processen. Dat geldt voor bestuurs- en beleidsvorming [Meuleman, 2003], maar ook voor meer specifiek aan bouwen en bewonen gerelateerde processen zoals het ontwerpen en ontwikkelen van wijken en woningen.

Bij het ontwikkelen en ontwerpen van een woonomgeving is aandacht nodig voor de verscheidenheid aan leefstijlen en de complexiteit en verwevenheid van het bewonen. Dat vraagt om vakmanschap om de juiste ontwerpen en producten te kunnen maken en tegelijkertijd om vaardigheden in het proces.

Processen zijn te complex geworden om ze vooraf in detail te beschrijven. Masterplannen waarin ernaar gestreefd wordt om alle zaken voor eens en voor altijd te regelen, zijn niet realistisch meer en sluiten niet aan bij de complexe problematiek. Ontwerp, ontwikkeling en innovatie zijn veel meer gebaat bij een open planontwikkeling en een netwerksturing waarin ook ruimte is voor onzekere uitkomsten [Twillert, 2003]. Het gaat in een dergelijk open planproces om het scheppen van voorwaarden en het kiezen van een helder en gezamenlijk startpunt en een richting voor verbetering. Gaandeweg kunnen doelen worden uitgewerkt en kan de richting zonodig worden bijgesteld.

Gegeven de complexiteit van het bewonen is het goed om het gezamenlijke startpunt te laten ontstaan uit een bestaande situatie. Dat maakt de complexiteit concreet en (daarmee) hanteerbaar. Die bestaande situatie kan een sociale situatie zijn (bijv. bouwen voor een doelgroep), maar ook een fysieke situatie (bijv. nieuwbouwprojecten) of een combinatie van beide (bijv. herstructurering).

Zeker bij grootschalige projecten zoals de herstructurering van wijken is het belangrijk vanuit een bestaande situatie bescheiden te starten, en gevoel te krijgen voor de sociaal-fysieke omgeving en de dynamiek ervan, zowel op het alledaagse gebruiksniveau als op het bestuurlijk niveau. Door zich ‘in te vreten’ in de wijk krijgt men zicht op en kan men gebruik maken van de krachten en de ontwikkelingen die daar spelen. Daarbij past een ontwerpstyl die te karakteriseren valt als ‘relaxed regiseren’. Verandering vindt plaats door krachten in de juiste richting te sturen en te versterken en niet door deze af te dwingen.

Een belangrijke factor daarbij zijn de bewoners. Wat betreft de woonomgeving zijn de zittende bewoners vaak conservatief. Dat is niet zo vreemd gegeven het feit dat bij veranderingszin of ontevredenheid verhuizen (voor de meeste bewoners) de primaire optie is. Daarnaast betekent bewonen voor de meeste bewoners het hebben van een vertrouwde plek en omgeving. Verandering in die omgeving is daarmee niet de eerste behoefte of wens. Met het gegeven dat bewoners zich geëmancipeerd hebben tot krachtige burgers die opkomen voor hun wensen en rechten, vraagt dit van de ontwerper en ontwikkelaar een zorgvuldige aanpak. Grootse, van bovenaf opgelegde plannen vallen vaak verkeerd. Om een partnerschap met de bewoner tot stand te brengen moet worden aangesloten bij hun vragen en bij de problemen die zij ervaren in de woonomgeving. Dat is meer dan een ‘u-vraagt-wij-draaien afhankelijkheid’. Het vraagt van de professional het vermogen om ingrepen en ontwikkelingen voor te stellen en te ontwikkelen die ook voor de bewoners overtuigende verbeteringen zijn.

Een dergelijke ontwerpstyl is niet alleen van invloed op het contact tussen verkoper en klant, maar ook op de organisatie en inrichting van de gehele bouwkolom. Vooralsnog is deze ingericht op het produceren van standaardwoonconcepten (de eengezinswoning) en top-down herstructureringsoperaties. De vooralsnog aanbodgestuurde woningmarkt staat dat toe. Tegelijkertijd werkt het conservatisme in de hand; de woningbouw is niet innovatiegericht. Daarmee wordt niet zozeer gedoeld op het bouwproces. Daar vindt langzaam maar zeker ontwikkeling en innovatie plaats; IFD-bouw is daarvoor illustratief. De producten die op de woningmarkt worden gebracht, zijn echter nauwelijks vernieuwend. Het design past zich aan aan de mode, maar plattegrond en functionaliteit blijven in grote lijnen hetzelfde. En dat terwijl de verscheidenheid aan woonpraktijken in de netwerksamenleving wel een vooralsnog latente vraag creëert. De bouwkolom speelt daarop vooralsnog niet in, terwijl nieuwe initiatieven zoals IFD-bouw nieuwe markten openen en mogelijkheden bieden voor beter bouwen en bewonen. Daarbij gaat het om initiatieven op het gebied van vorm en functie, maar ook om nieuwe samenwerkingsvormen, financieringsproducten en ontwerpprocessen. Door de toegenomen verwevenheid van wonen met werk, zorg en recreatie ontstaat bijvoorbeeld gelegenheid voor nieuwe samenwerkingsverbanden en producten. De ontwikkelingen op het gebied van wonen en zorg zijn daarvoor illustratief. Dergelijke veranderingen vragen echter om meer dan alleen nieuwe producten. Er zijn nieuwe samenwerkingsverbanden, organisatievormen en vaak ook nieuwe regelgeving en nieuwe financieringsvormen nodig. Dat kost tijd en geld. Kleinschalige en bescheiden initiatieven bieden in een dergelijke situatie de grootste kans van slagen. De investeringen en risico's zijn dan relatief klein, terwijl de kans van slagen groot is. Dat geeft vertrouwen in de werkwijze, de partners, de producten en in de toekomst.

DOMOTICA, EEN PLEIDOOI VOOR BESCHEIDENHEID

Verskillende essays in dit boek schetsen de meerwaarde van automatiseringstechnologie in de woonomgeving. Desondanks heeft domotica, zoals huisautomatisering wel wordt genoemd, nog niet kunnen doorbreken in de praktijk van het bewonen. Hoewel er enkele toepassingen zijn in woonzorgcomplexen, is domotica nog nauwelijks in de individuele woning toegepast. Domotica lijkt het lot beschoren van een eeuwig talent, dat zijn belofte niet lijkt te kunnen waarmaken.

Domotica beoogt een netwerktechnologie te worden die bestaat bij de gratie van het vinden van aansluitingen op het elektriciteitsnet, op apparatuur als home-cinemasets, verwarmingsinstallaties of telefoon en het leggen van verbindingen. Dat zijn niet uitsluitend technische aansluitingen, afspraken over uitwisselingsprotocollen en standaarden; signaalopvolging en dienstverlening zijn eveneens noodzakelijk voor het functioneren van het systeem.

Pas als er afstemming tussen regelgeving, nevenproducten, het elektriciteitsnet en dienstverleners bestaan, kan er sprake zijn van domotica. Domotica moet ingebed raken in een netwerk van mensen, technologieën, instellingen en regelgeving. Dat is niet eenvoudig, want dergelijke netwerken hebben een geheel eigen dynamiek en zijn continu in beweging: de wetgeving verandert, instellingen worden gereorganiseerd, standaarden en protocollen worden geüpdatet of krijgen nieuwe versies. En bovendien vragen het maken van afspraken en de afstemming van werkzaamheden om inzicht in en gevoel voor verhoudingen.

Domotica krijgt meer kans om zich te ontpoppen als een technologie met toegevoegde waarde, naarmate de techniek meer aansluit bij bestaande problemen, wensen en praktijken van bewoners en zij aan zij met de gebruikerspraktijk ontwikkeld wordt. Dan kunnen techniek en praktijk elkaar mede vorm geven en wordt domotica niet alleen vóór, maar vooral ook mét de gebruiker ontworpen en ontwikkeld.

Daarbij heeft domotica de beste perspectieven, als ze een bescheiden rol zou durven spelen. De meeste huis(houd)technologieën, zoals wasmachines, telefoons en verwarmingsinstallaties ontleen daaraan hun bestaansrecht. Als domotica simpelweg kan aansluiten bij de bewonerspraktijk, een zware taak kan verlichten of tijd of geld kan besparen is dat aantrekkelijker dan het ontketenen van een revolutie in huis. Op basis van die bescheiden bijdrage kan de technologie zich in de praktijk verder ontwikkelen en nieuwe relaties aangaan. Het pleidooi voor bescheidenheid gaat dan ook hand in hand met een open zoektocht naar ontwikkelingsruimte en niches in het netwerk. Het is een innovatief paard van Troje.

In de presentatie van veel domoticasystemen lijken deze alles, altijd en overal te kunnen oplossen. Dat is niet alleen een frustrerende ambitie, maar het leidt ook af van de keuzes en krachten die in de ontwikkeling van domotica een rol spelen. In de praktijk zal domotica zich op een bepaalde manier ontwikkelen vanuit de specifieke niches in het netwerk. Daarbij zal selectie plaatsvinden op grond van de functie van domotica: een comfortabeler huis, verbetering van de thuiszorg en langere zelfstandigheid van de bewoner, of meer duurzaamheid en veiligheid van de woonomgeving.

Van mede bepalend belang is dan ook wie in domotica investeert en daarmee in belangrijke mate richting geeft aan de ontwikkelingen. Wordt dat Apple of de installateurs? Zullen verzekeraars in verband met veiligheid en zorgverlening de aanschaf vergoeden, of zullen de ministeries van VROM en VWS het initiatief nemen? Afhankelijk van dergelijke keuzes en de vorming van netwerken tussen betrokkenen kan domotica zich ontwikkelen tot een comfortabel systeem voor de ‘happy few’ of tot een ideaal systeem voor zorgverlening en thuiszorg, of wellicht tot een praktische voorziening zonder fratsen voor de bewoner.

De vraag hoe domotica straks eruit zal zien, is nu niet te beantwoorden. Maar dat maakt de aandacht voor de huidige ontwikkelingen niet minder relevant. In de loop van de tijd zal domotica zich verankeren in het bewoonnetwerk. Dan wordt duidelijk hoe domotica praktisch functioneert en wie ervan profiteert of afvalt. Tegelijkertijd wordt het dan steeds moeilijker om in dat functioneren nog verandering aan te brengen. Het gebruik is dan immers onderdeel van een netwerk en van de praktijk.

Het invoeren van domotica is niet slechts een technisch proces waarbij het gaat om efficiëntie en optimalisatie van bestaande praktijken. Domotica zal het bestaande netwerk opschudden en dat zal gepaard gaan met veranderingen in relaties en verhoudingen. Domotica ontwikkelt zich immers niet zelfstandig, maar in interactie met de (netwerk)omgeving. Het gaat daarbij niet om de invloed van de techniek op het netwerk. Het ontstaan van nieuwe technieken zoals domotica is in zichzelf een sociaal proces.

SOCIALE STURING EN FYSIEKE FLEXIBILITEIT

Op basis van de verworven gelijkheid in de vorige eeuw ontstaan nieuwe verschillen. Die verschillen uiteten zich in het bewonen vooral door leefstijlverschillen tussen bewoners. Dat betekent dat de klassieke eengezinswoning niet voor iedere bewoner ideaal is. Hoe kunnen we de woonvoorraad laten aansluiten op het bewonersarsenaal? In Nederland lijkt er sprake van twee strategieën, namelijk ‘sociale sturing’ en ‘fysieke flexibiliteit’. Bij de strategie van de sociale sturing wordt getracht mensen zorgvuldig in te delen naar leefstijl en op basis daarvan te zorgen voor de juiste woondifferentiatie. In het geval van fysieke flexibiliteit moet er flexibel gebouwd worden, zodat bewoners de woning naar eigen wens kunnen aanpassen. Beide strategieën worden hier besproken en hun grenzen worden verkend. De vraag komt daarbij op wat de strategieën voor elkaar kunnen betekenen.

Sociale sturing: doelgroepen, leefstijlen en bewoners

De nieuwe verschillen en verscheidenheid leiden tot een gevarieerder pakket aan leefwijzen en bewoonpraktijken. Een onmiskenbaar gevolg daarvan is dat bewoners niet meer eenvoudig in doelgroepen te classificeren zijn op basis van huishoudsamenstelling, inkomen en leeftijd. Het leefstijlonderzoek legt in reactie daarop de nadruk op de verschillen in identiteit en probeert die verschillen tegelijkertijd te categoriseren. Woonomgevingen en woningen zouden op basis daarvan moeten worden vormgegeven; voor iedere leefstijl moet de juiste fysieke woonomgeving worden gezocht of ontworpen.

Leefstijlonderzoek zou een middel kunnen zijn om aandacht te besteden aan de verschillende preferenties en gedragingen van mensen. Dat vraagt echter wel om verdere conceptuele en methodologische uitwerking van en onderzoek naar de toepasbaarheid van deze benadering. Aandacht voor de

dynamiek van leefstijlen, de vertaling van leefstijlinzichten naar de gebouwde omgeving en de relatie tussen leefstijl en leefwijze zijn daarbij belangrijke uitgangspunten.

Het begrip leefstijl is niet nieuw [Woude, & Kullberg, 2002], het huidige leefstijlonderzoek beoogt dat wel te zijn. Het werd ontwikkeld als modern marketinginstrument. Hoewel leefstijlonderzoek veelbelovend is en kansen lijkt te bieden voor het onderbrengen van verschillen, is het op dit moment nog weinig behulpzaam in het ontwerpen van de woonomgeving. Dat komt onder andere doordat een duidelijke begrenzing ontbreekt [RMNO, 2004a]. Leefstijl is vooralsnog een containerbegrip waarin alles van gedrag en attitudes tot normen en waarden is ondergebracht. Het dreigt daarmee een alomvattend en leeg begrip te worden. In navolging van de RMNO wordt hier gekozen voor een restrictieve invulling van het begrip leefstijl. Zij definieert leefstijl als ‘voorkeuren en smaakuitingen, dan wel codes en sancties, waarmee mensen onderling uitdrukking geven aan hun sociale positie’.

Leefstijlonderzoek vanuit een dergelijke afbakening heeft als probleem dat voorkeuren en smaakuitingen, en in mindere mate ook codes en sancties, tijdgebonden zijn. Leefstijlen zijn in die zin trendgevoelig; gevoelig voor de seizoenen van modetrends of van muziekstijlen. De leefstijlen van tien jaar geleden zijn verdwenen of in ieder geval in (uiterlijke) vorm veranderd. Zelfs de meer uitgesproken en stabiele ‘leefstijlen’ uit het verzuilde verleden hebben kwalitatief (en ook kwantitatief) grote veranderingen doorgemaakt. Oude leefstijlen zoals christelijk gereformeerd, punk, antroposofisch en communistisch zijn niet meer wat ze geweest zijn. Kwantitatief, maar zeker ook kwalitatief zijn ze door de jaren heen allerm minst stabiel gebleken.

De vraag is in hoeverre het leefstijlonderzoek de dynamiek in leefstijlen kan accommoderen. Dat geldt voor de dynamiek in leefstijl tussen generaties, maar ook op individuele schaal. Mensen zijn allerm minst leefstijlvast, ze veranderen van leefstijl. Voorkeuren en smaakuitingen veranderen met de seizoenen; voor de individuele mens veranderen ze ook per levensfase. Waar bewoners cafébezoek als adolescent hoog waarderen en belangrijk vinden, geven ze er als bejaarde vaak minder om. In leefstijlonderzoek lijkt vooralsnog weinig ruimte voor verandering. In dat opzicht biedt leefstijlonderzoek vooralsnog een statische momentopname, waarin er nog maar weinig aandacht is voor continuïteit en dynamiek. Dat maakt dat leefstijlonderzoek niet gemakkelijk historische aspecten van bewonen laat meewegen. Gewoonten, tradities en ontwikkelingspaden vallen buiten het gezichtsveld.

Het statische karakter van leefstijlen maakt het moeilijk om op basis van leefstijlonderzoek een beleidsplan op te zetten. Beleid is een ontwikkelingsinstrument en is gebaat bij inzicht in dynamiek en ontwikkeling. Dat geldt zeker voor beleid op het gebied van bewonen. De fysieke componenten van het bewonen gaan relatief lang mee; vastgoed overleeft normaal gesproken verschillende gebruikers, generaties en daarmee ook verschillende leefstijlen.

Het verdient aanbeveling om bij de ontwikkeling van leefstijlonderzoek leefstijlen consistent te koppelen aan bouwstijlen en programma's van eisen. Hoewel de leefstijlen van bewoners duidelijk worden uit een leefstijlonderzoek, is de betekenis en vertaling van leefstijlen naar vorm, functie of constructie van de woning of de wijk allerm minst eenvoudig.

De voorkeuren en smaakuitingen (dan wel codes en sancties) waarmee mensen onderling uitdrukking geven aan hun sociale positie zijn niet vanzelfsprekend ook informatief bij het vaststellen van woonbehoeften. In leefstijlonderzoek staan de wensen, dromen en idealen van de respondenten centraal. Er is veel minder aandacht voor de middelen, mogelijkheden, gewoonten en omstandigheden van bewoners. Leefstijl richt de aandacht primair op 'lifestyle' en veel minder op leefwijze. Leefstijlonderzoek verdient aanvulling of wellicht uitbreiding op het gebied van de leefwijze die vorm krijgt in de woonpraktijk. Zo kan een completer beeld worden verkregen hoe mensen in de praktijk hun bewonen vorm en invulling geven. Daarnaast kan men in een dergelijk onderzoek inzicht krijgen in de verwevenheid van sociale en fysieke factoren. Leefwijzen ontwikkelen zich niet onafhankelijk van de omgeving, maar worden daardoor mede gevormd. Leefwijze en sociaal-fysieke woonomgeving co-evolueren.

Leefstijlonderzoek verdient aanvulling met onderzoek naar de leefwijze van de bewoners. Naast of bij het leefstijlonderzoek is de ontwikkeling van een antropologie van het bewonen gewenst, waarin dat tot zijn recht kan komen.

Fysieke flexibiliteit

De fysieke variant van het omgaan met verscheidenheid is het zoeken naar de flexibiliteit van de woonomgeving. Dat betekent dat er niet doelgroep- of leefstijlgericht ontworpen wordt of dat er maatwerk wordt geleverd. Woningen worden zo ontworpen dat ze zich in de loop der tijd flexibel kunnen vormen naar en aanpassen aan de wensen van verschillende generaties en bewoners met verschillende leefstijlen.

Flexibiliteit is net als leefstijlen niet iets van vandaag de dag. Flexibiliteit heeft een lange geschiedenis en vele variaties die praktisch weinig navolging en uitwerking hebben gekregen. Al in 1924 ontwierp Rietveld het flexibele Rietveld Schröderhuis in Utrecht. Deze vrij indeelbare woning was zijn tijd ver vooruit. Met de grote woningnood en de standaardisering van de woningbouw na de Tweede Wereldoorlog deed de behoefte aan flexibele uitbreiding van de woning zijn intrede. De duplexwoning waarbij men van twee woningen er één kon maken werd ontwikkeld, in de jaren zestig gevolgd door een experiment met de flexibele hal die naar eigen inzicht gebruikt kon worden als eetkamer, werkkamer of speelruimte. Nadat de grootse woningnood geledigd was, ontstonden in de jaren negentig van de vorige eeuw vrij indeelbare woningen en steeg ook de diversiteit in het woningaanbod [Huisman, 2000]. Flexibiliteit kent kortom vele vormen.

Ruimtelijke flexibiliteit (verplaatsbaarheid), aanbouwflexibiliteit, indelingsflexibiliteit, flexibel gebruik en technische flexibiliteit (bijv. aanpassen of vervangen van installaties) bestaan vandaag de dag naast elkaar [Venemans, 1997]. Sinds het einde van de jaren negentig worden ze vaak verzameld onder de term Industrieel, Flexibel en Demontabel Bouwen (IFD Bouwen). Het ministerie van VROM en het ministerie van Economische Zaken namen in die tijd het initiatief om onder deze noemer de innovatie in de bouwwereld te bevorderen. Met IFD-bouwen werd beoogd gebouwen aanpasbaar te maken en daarmee geschikt voor verschillende (achtereenvolgende) gebruikers. IFD-bouwen moet op die manier recht doen aan de belangen van bewoners, aan het milieu en aan de economie in de bouwsector. Het gaat daarbij om een manier van ontwerpen, ontwikkelen en bouwen, waarbij via

een geïntegreerde benadering industriële, flexibele en demontabele aspecten gezamenlijk een rol spelen. IFD-Bouwen betreft onder andere vernieuwing op onderdelen als techniek, ontwerphulpmiddelen, de manier van samenwerken tussen bouwpartijen, contractvormen en concepten.

De vraag is in hoeverre deze flexibele vormen en varianten aansluiten bij de variatie in leefstijlen en de behoefte van bewoners. Waar leefstijlen niet eenvoudig te vertalen zijn in ontwerpen voor de woonomgeving, lijkt de aanpasbaarheid van de woning niet altijd het antwoord op de flexibiliteitswensen en -problemen in de praktijk van het bewonen. Leupen spreekt in dat kader over de dualiteiten van het bewonen. De existentiële, temporele en productietechnische aspecten van het bewonen liggen niet altijd in elkaars verlengde. Veel mensen hebben bijvoorbeeld de behoefte om zich van tijd tot tijd als nomaden te verplaatsen. Een flexibel huis verandert weinig daaraan. Bekend is verder dat bewoners weinig veranderen aan hun woning behalve na een verhuizing. In hoeverre is daarmee rekening gehouden bij de technische varianten van flexibiliteit? Vastheid en veranderbaarheid zijn niet alleen technische gegevens, ze hebben ook een sociaal-culturele component [Hommels, 2001]. Het huidige denken over en ontwerpen van flexibiliteit laat zich daardoor vooralsnog weinig inspireren.

In de praktijk van het bewonen wordt de flexibiliteit slechts mondjesmaat in de woning en in technische systemen gezocht. Behalve enige flexibele kastsystemen en draadloze netwerken zijn het vooral de momenten van verhuizen, van doe-het-zelfactiviteiten en de klusjesman die in samenwerking met de bouwmarkten voor flexibiliteit zorgen. Bij hen valt te zien hoe, waar en wanneer de woning flexibel gemaakt wordt. Dat opent wellicht nieuwe mogelijkheden om met IFD-bouw aan te sluiten bij de praktijk van het bewonen en daar innovatie op gang te brengen die recht doet aan de belangen van bewoners, milieu en economie. Het denken over en het ontwikkelen van flexibiliteit in het bewonen zou zijn voordeel kunnen doen met een antropologie van de woonomgeving zoals voorgestaan door Amos Rapoport. Hij benadrukt dat het bouwen van een woning ook een cultureel fenomeen is: *“Het bieden van beschutting is een passieve functie van een woning, maar het positieve doel is het creëren van een sociale ruimtelijke eenheid, van een omgeving die optimaal geschikt is voor de levenswijze van een volk.”* De woonomgeving moet daarom geproduceerd worden in een samenspel van klimaat, beschikbare materialen en constructietechnieken, door de keuze van locatie, door functionele vereisten en door sociaal-culturele factoren [Heijnen, 2001].

Naar leefstijlflexibiliteit in het woonnetwerk

Aandacht voor de samenhang tussen sociale en fysieke factoren in het denken over flexibiliteit is van groot belang. Eerder werd al aangegeven dat flexibiliteit op dit moment in de praktijk van het bewonen vooral vorm krijgt door een verplaatsing (verhuizing) van mensen langs woningen. Ook architecten hebben aandacht geschonken aan deze samenhang. Het veel geciteerde boek van Habraken over flexibiliteit draagt niet voor niets de titel ‘De dragers en de mensen’ [Habraken, 1961]. Hij gaat daarin in op de verdeling van verantwoordelijkheid van mensen over de verschillende onderdelen van de fysieke woonomgeving. Om het individu in staat te stellen een eigen woondomein in een massaal vervaardigde woning te ontwerpen, introduceerde hij het concept van de scheiding van drager en inbouw. De drager vertegenwoordigt de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid in de productie van de massawoning, terwijl de inbouw voor de individuele zeggenschap staat.

Voornamelijk aan het technische aspect van Habrakens denken is veel aandacht besteed. De sociale kant lijkt daarbij wat uit het zicht verdwenen. Het verdient aanbeveling juist deze sociale aspecten in verband te brengen met de fysieke aspecten van flexibiliteit.

Er is een zeer voor de hand liggende reden om een dergelijk verband te leggen. Sociale sturing en fysieke flexibiliteit zijn verschillende oplossingsstrategieën voor hetzelfde probleem, namelijk zorgen voor afstemming tussen bewoner en bewoonde. Beide strategieën blijken waardevol en verdienen verdere ontwikkeling, maar hebben ook grenzen. In de sociale strategie is er vooralsnog een blinde vlek voor de invloed van de woonomgeving op de leefwijze van bewoners. Verder blijkt de vertaling van leefstijl naar het ontwerp van de woonomgeving hier een probleem. In de fysieke strategie is er evengoed nauwelijks aandacht voor het gebruik van de woonomgeving door (groepen) bewoners en ontbreekt inzicht in de behoefte aan flexibiliteitsvormen bij bewoners.

Zowel de strategie van sociale sturing als die van fysieke flexibiliteit zijn gebaat bij een wending naar de praktijk. Die wending kan plaatsvinden door bewoners te betrekken bij het ontwerp en of het onderzoeksproces en zo tot participatieve ontwerpvormen⁶ te komen. Daarnaast kan inzicht in de praktijk verkregen worden door middel van antropologisch onderzoek naar de praktijk van het bewonen. Daarmee kunnen inzichten verkregen worden in het gebruik, de betekenis en de problemen van bewonen.

In die praktijk kunnen sociale sturing en fysieke flexibiliteit elkaar 'ontmoeten' en inspireren. De beide strategieën benadrukken immers verschillende aspecten van eenzelfde probleem: woonnetwerken zijn niet afgestemd op de leefwijze van bewoners. Als beide strategieën samen optrekken, wordt het geheel aan inzichten, ontwerpen en oplossingen meer dan de som der delen. De beide strategieën vullen elkaar aan met kennis en ervaring, en de samenwerking doorbreekt de grenzen waar de strategieën los van elkaar tegenaan lopen. Er ontstaat ruimte om in onderzoek en ontwerp vorm te geven aan de wisselwerking tussen fysiek en sociaal. Hier ligt een uitdaging om op basis van leefstijlonderzoek, flexibel ontwerp en inzichten uit de praktijk tot nieuwe onderzoeks- en ontwerpstrategieën te komen. Strategieën die als het ware op zoek gaan naar het ontwikkelen van woonomgevingen met 'leefstijlflexibiliteit'. Dat vraagt op dit moment allereerst om ruimte voor kennismaking en kennisuitwisseling tussen de verschillende betrokkenen en kennisvelden. Op basis daarvan kunnen nieuwe vragen en antwoorden geformuleerd worden.

DUURZAME ONTWIKKELING

Een duurzame samenleving vraagt om zorgvuldig gebruik van natuurlijke hulpbronnen en om beperking van afval en uitstoot. Duurzame ontwikkeling is een fysiek probleem, de oplossingen vragen echter om zowel fysieke als om sociale inbedding in het woonnetwerk. De fysieke componenten moeten uiteraard energiezuinig en herbruikbaar zijn en een passende levensduur hebben. Om echter tot de juiste vormen van flexibiliteit en materiaalgebruik te komen is (net als bij leefstijlflexibiliteit) inzicht in het gebruik ervan noodzakelijk. De fysieke oplossingen moeten aansluiten op de dynamiek en continuïteit van het sociaal-fysieke woonnetwerk. Onderzoeks- en ontwerpstrategieën die bijdragen aan leefstijlflexibiliteit kunnen daarom ook waardevol zijn bij het ontwikkelen van een duurzame woonomgeving.

.....
⁶ Op het gebied van technologieontwikkeling zijn verschillende methoden ontwikkeld en ervaringen opgedaan voor participatief ontwerpen, zie bijvoorbeeld [Rip, 1994; Grin, 1997].

Een duurzame woonomgeving vraagt echter om meer. Duurzaamheidsproblemen zijn gedeelde problemen die vragen om gezamenlijke actie. Individuele bijdragen zijn essentieel, maar individuele oplossingen zijn er niet. Het woonnetwerk moet worden uitgebreid met nieuwe partners. In een netwerksamenleving waar hiërarchie en beleid van bovenaf minder vanzelfsprekend zijn en de overheid teruggaat, is het niet eenvoudig om tot gedeelde actie te komen en daartoe een gezamenlijk netwerk te creëren. Dat pleit ervoor dat de overheid juist hier een initiërende en structurerende rol speelt als vertegenwoordiger van het publieke belang voor deze en volgende generaties. Hoe kan de overheid deze rol invullen en het netwerk vormen en ondersteunen? Wetgeving en top-down beleid zijn daarbij nuttig, maar niet voldoende. Aansluiten bij de eigenschappen van de omgeving [RMNO, 2004b] en streven naar een culturele verandering in de waardering van gebouwen kunnen daarbij helpen. De meerwaarde van het bestaande verdient zeker meer aandacht [Twillett, 2003].

Duurzame ontwikkeling lijkt vooralsnog slechts voorbehouden te zijn aan nieuwbouwprojecten. Desondanks wordt, anders dan in de auto-industrie, de (nieuw)bouw van woonomgevingen vooral gestuurd en beoordeeld te worden in termen van stichtingskosten. Inruilwaarde en onderhoudskosten lijken minder belangrijk. Dat zijn echter juist de factoren waarbij tijd en gebruik van de woonomgeving meewegen en zodoende van invloed zijn op de duurzaamheid ervan.

Bij renovatie en stedelijke herstructureringsprojecten is een veelgehoord argument dat de zaken al complex genoeg zijn en dat het daarom teveel gevraagd is ook nog rekening te houden met duurzame ontwikkeling. Dit doet zowel onrecht aan het belang van duurzame ontwikkeling als aan de vermogens van de professionals die zich met herstructurering en renovatie bezighouden. Juist bij herstructurering van bestaande situaties liggen er kansen tot duurzame ontwikkeling. Die situaties kennen al een netwerk waarop aangesloten kan worden. Er is al een geschiedenis, er zijn bewoners en woonpraktijken.

Duurzame ontwikkeling heeft zowel bij nieuwbouw als bij herstructurering en renovatie baat bij een sociaal-culturele verankering in het woonnetwerk. Om dat te bewerkstelligen moeten bewoners en bouwers zich anders verhouden tot de bewoonde en gebouwde omgeving. Dat sluit aan bij trends als individualisering en leefstijlontwikkeling. Mensen willen niet langer in een stapel bakstenen en beton wonen. Ze willen wonen 'in een verhaal' en zo identiteit ontwikkelen en een relatie aangaan met hun omgeving.

De meerwaarde van de bestaande woonomgeving moet daartoe zichtbaar worden. Dat kan op verschillende manieren. In economische zin door te denken in termen van 'total costs of ownership' en inruilwaarde, maar ook in bredere zin door het aanleggen van gebouwdossiers [VROM, 2000]. Daarmee komt de (duurzame) tijdsfactor onder de aandacht. Met gebouwdossiers wordt vooralsnog beoogd om de technische kwaliteit van een gebouw tijdens de hele levensduur te bewaken. Naast technische kwaliteitsbewaking lijkt het daarbij met het oog op duurzame ontwikkeling wenselijk ook kostenaspecten van bouw en onderhoud op te nemen.

Om de bewoner te helpen bij het ontwikkelen van een duurzame relatie met de woonomgeving

is uitbreiding van het gebouwdossier noodzakelijk. Naast de fysieke staat van het gebouw is het vastleggen van de sociaal-culturele bouwgeschiedenis gewenst. Daarmee kan bijvoorbeeld ook de culturele achtergrond (bouwstijl, geschiedenis) van de woonomgeving worden overgedragen. Het gaat daarbij niet slechts om de eigen woning, maar ook om de bredere sociaal-culturele context van wijk en buurt. De woonomgeving wordt daarmee meer dan de omgeving waarin het individu leeft. De bewoner bewoont niet slechts een functionele constructie, maar een unieke plaats met een eigen verhaal. De woonomgeving wordt een omgeving waar ontwikkelingen plaatsvonden, waarover gedacht en waaraan gewerkt is. Het wordt daarmee tevens een gedeelde woonomgeving waaraan professionals mede vorm gaven en waarin bijvoorbeeld buurtgenoten en vorige en volgende generaties een rol spelen.

Duurzaamheid is niet slechts een producteigenschap. Duurzame ontwikkeling hangt af van zowel gebruiker als product. Steeds meer worden wegwerpproducten gemaakt en door de snelle technologische ontwikkelingen krijgen producten niet meer de tijd om te verslijten; ze worden eerder vervangen door nieuwe modellen en producten. Vooralsnog wordt daarmee slechts in het afvalverwerkingsproces rekening gehouden. Hoewel in de woonomgeving vastgoed een belangrijke rol speelt, is het hedendaagse bewonen onvoorstelbaar zonder huishoudelijke en ingebouwde technologieën. De praktische levensduur van deze producten wordt steeds korter. De filosoof Verbeek stelt voor om bij het ontwerpen te zorgen voor duurzame relaties tussen product en gebruiker door combinaties van vorm en functie te ontwikkelen, die bewoners helpen een relatie met product en omgeving aan te gaan. Door de eigenheid van fysieke producten en omgeving beter te leren kennen en te gebruiken worden beide meer gewaardeerd en niet gezien als een wegwerpproduct, een onzichtbaar in de muur weggewerkte installatie of als een toevallige locatie [Verbeek, 2000].

AFSLUITING

Door te bouwen geven we vorm aan de ruimte. Zo worden binnen en buiten bepaald en daarmee de grenzen tussen de private en de publieke ruimte (de woning). Door het metselen van muren en het plaatsen van deuren worden ook normen en waarden vastgelegd. Bijvoorbeeld normen over toegang en uitsluiting, verbondenheid en zelfstandigheid, verdeling, vrijheid en verantwoordelijkheid. Het Landelijk Bureau Toegankelijkheid heeft niet voor niets ‘drempels weg!’ als slogan. Bouwen is mede vormgeven van de samenleving en verdient dus politieke aandacht, zeker als het gaat om de vormgeving van de woonomgeving.

De grens tussen binnen en buiten is tegelijkertijd ook een verbinding tussen beide. Binnen en buiten, publiek en privé zijn gescheiden, maar kunnen niet zonder elkaar. Autarkisch wonen in Nederland is vrijwel onmogelijk en een samenleving zonder privé-ruimten al evenmin. De binnenruimte haalt energie, voedsel, maar ook informatie van buiten. De maatschappij krijgt mede structuur door de (organisatie van) privé-plaatsen en problemen als duurzame ontwikkeling kunnen slechts gezamenlijk worden gerealiseerd.

De grenzen en het grensverkeer tussen binnen en buiten zijn niet slechts fysiek-ruimtelijk gestructureerd. Ook hier is er samenhang tussen de fysieke en de sociale component. Toegankelijkheid is

afhankelijk van drempels en deuren, maar ook van gastvrijheid, behulpzaamheid en solidariteit.

De filosoof Levinas beschrijft de woning als het privé-domein waar de bewoner zich kan terugtrekken uit het drukke maatschappelijke leven. De woning is een plek om tot rust te komen en intimiteit te ervaren. Vanuit deze plaats voor inkeer en zorg voor zichzelf kan de bewoner volgens Levinas de samenleving in gaan, werken, gastvrij zijn en zich betrokken voelen bij de wereld [Keij, 2004]. Bewonen maakt leven en samenleven mogelijk, en verdient daarom blijvende aandacht.

REFERENTIES

- Akrich, M (1994). User Representations: Practices, Methods and Sociology. In: A. Rip, *Managing Technology in Society, the Approach of Constructive Technology Assessment*. Chapter 8. Pinter Publishers, London
- Bijker, WE, J Law (eds.) (1992). *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. MIT Press, Cambridge Massachusetts
- Bijker, WE (1995). *Democratisering van de technologische cultuur*. Universiteit Maastricht
- Bijker, WE (2000). *Toekomst@werk.nl*. STT/Beweton, Den Haag
- Castells, M (1996). *The Rise of the Network Society. Information I*. Blackwell Publishers, Oxford
- Duijvendak, JW, M Hurenkamp (2004). *Kiezen voor de kudde*. De Balie, Amsterdam
- Grin, J, H van de Graaf, R Hoppe (1997). *Technology Assessment through Interaction*. Rathenau Instituut, Den Haag
- Habraken, NJ (1961). *De dragers en de mensen, het einde van de massawoningbouw*. Scheltema en Holkema, Amsterdam
- Hardin, G (1968). *The Tragedy of the Commons*. Science, vol. 162, pp. 1243-1248
- Heijnen, H, A Loeckx, L de Cauter, K van Herck (2001). *Dat is architectuur*. 010, Rotterdam
- Hommels, A (2001). *Unbuilding Cities, Obduracy in Urban Sociotechnical Change*. Universitaire Pers, Maastricht
- Huisman, J, I Cieraad, K Gaillard, R van Engelsdorp Gastelaars (2000). *Honderd jaar wonen in Nederland*. 010, Rotterdam
- Keij, JA (2004). Plaats en voorbij-de-plaats, wonen en tijd bij Emmanuel Levinas. *Kunst en Wetenschap*, pp. 29-32
- Kempen, R van, G Bolt (2003). *Tussen fysiek en sociaal, een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden*. Onderzoek in opdracht van NWO en Kenniscentrum Grote Steden
- Klijn, EH (2003). *Leven met onzekerheid*. KEI en NIDO, Leeuwarden
- Meuleman, L (2003). *The Pegasus Principle: Reinventing a Credible Public Sector*. Lemma, Utrecht
- Rip, A (1994). *Managing Technology in Society, the Approach of Constructive Technology Assessment*. Pinter Publishers, London
- RMNO (2004a). *Demografie en leefstijlen, over migratie, segregatie en leefstijlen*. RMNO, Den Haag
- RMNO, Eijsackers, H, J Jonkers (2004b). *De ruimte spreekt voor zich*. Lemma, Utrecht

- Schnabel, P (2004). *Een eeuw van verschil. Van achterstelling tot zelfontplooiing: de dynamiek van het gelijkheidsideaal*. SCP, Den Haag
- SCP (2003a). *De sociale staat van Nederland 2003*. SCP, Den Haag
- SCP, Breedveld, K, A van den Broek (2003b). *De meerkeuzemaatschappij, facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. SCP, Den Haag
- Swierstra, T, E Tonkens (2002). Klakkeloze keuzevrijheid. *Christen Democratische Verkenningen*. Themanummer Ontketening door vraagsturing? nrs. 7/8/9, pp. 23-33
- Twillert, NW van (2003). *Agenda voor vernieuwing*. KEI/ NIDO, Leeuwarden
- Veenis, M, R Oldenziel (2001). Barsten in het bolwerk: de consumptie betwist, 1968-1980. In: R Oldenziel (red.). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel IV: Huishouden, Medische Techniek*. Walburg Pers, Zutphen. pp. 37-62
- Venemans, A (1997). *Bouwwijs, materialen en methoden voor toekomstige gebouwen*. Delwel, Den Haag
- Verbeek, PP (2000). *De daadkracht der dingen, over techniek, filosofie en vormgeving*. Boom, Amsterdam
- VROM (2000). Gebouwdossier levensvatbaar? VROM neemt praktijkproef. *Nieuwsbrief bouwen met kwaliteit*, nr. 2, p. 7
- Woude, R van der, J Kullberg (2002). Stijloefeningen, leefstijlen in onderzoek en praktijk. *Stedebouw en ruimtelijke ordening*, nr. 6, pp. 11-22

Agenda voor de toekomst van bouwen en bewonen

Michiel van Well^{1, 2}

INTRODUCTIE

De essays in dit boek geven een beeld van de ingrijpende veranderingen in bouwen en bewonen. Die veranderingen zijn het gevolg van zowel technische als maatschappelijke factoren. Dat vraagt om veranderingsbereidheid en veranderingsbekwaamheid bij vrijwel alle spelers in het veld. Om te beginnen bij de bewoners zelf, maar ook bij onder andere onderzoekers, ontwerpers, bouwers, beleidsmakers en beheerders. Daarnaast is een inhoudelijke agenda nodig om de ontwikkelingsrichting te bepalen.

Met de agenda wordt kort en krachtig een aanzet gegeven voor debat en (politieke) oordeelsvorming over bouwen en bewonen aan het begin van de 21^e eeuw. De agenda is niet bedoeld als eindpunt, veel meer is de ambitie een opening voor verdere en vernieuwende ontwikkeling te geven. Dat kan niet zonder aanvullingen en aanpassing, uitwerking en uitvoering vanuit het veld.

In de agenda wordt een breed scala aan onderwerpen en aandachtspunten gepresenteerd. Naast nieuwe aandachtspunten zijn enkele agendapunten reeds op andere plaatsen geagendeerd; gezien hun relevantie zijn ze hier opnieuw opgenomen. De agenda opent met een korte presentatie van enkele algemene kenmerken van het hedendaags bewonen. In aansluiting daarop worden agendapunten gepresenteerd die voor het hedendaagse bouwen en bewonen in het algemeen van belang zijn. Daarna worden drie meer specifieke agendapunten gepresenteerd die aansluiten bij de maatschappelijke ontwikkelingen: vergrijzing, multiculturalisering en duurzame ontwikkeling.

.....
¹ STT/Beweton, Den Haag.

² Met dank aan de stuurgroep voor hun actieve inbreng (zie hoofdstuk Organisatie).

AGENDA

Het bewonen aan het begin van de 21^e eeuw kenmerkt zich door de volgende aspecten.

Verscheidenheid

Bewoners geven op eigen wijze vorm aan hun bewonen. Zo ontwikkelt zich in de samenleving een variëteit aan leefstijlen en leefwijzen.

Ontwikkeling van onderop

Veranderingen in het bewonen zijn in toenemende mate afhankelijk van de praktijk van de bewoners en hetgeen daaruit voortvloeit.

Sociaal-fysieke verwevenheid

Bewonen is meer dan ooit verweven met technologie en fysiek-ruimtelijke structuren. We leven in een technologische cultuur waarin het bewonen niet meer voorstelbaar is zonder mobiele telefoons, magnetrons, auto's en winkelcentra.

Deze kenmerken brengen met zich mee dat een aantal thema's hoog op de agenda voor beter bouwen en bewonen moeten worden gezet.

KIJK NAAR DE PRAKTIJK!

- Besteed aandacht aan de praktijk van het bewonen in beleid, ontwerp en onderzoek. Dat is nodig om rekening te kunnen houden met de verscheidenheid van bewonen en met situationele en specifieke problemen en vragen.
- Ontwikkel een antropologie van het bewonen: antropologisch onderzoek heeft oog voor de verwevenheid en specificiteit van praktijken en is daarom zeer geschikt om empirisch onderzoek te doen naar praktijken van bewonen.
- Onderzoek en beschrijf bewonen in termen van sociaal-fysieke netwerken en werk deze benadering verder uit. Een dergelijke benadering helpt de relaties en dynamiek tussen sociale en fysieke aspecten van het bewonen beter te begrijpen.
- Ontwikkel nieuwe methoden en werkwijzen om specifieke kennis van bewoonpraktijken bruikbaar te maken voor de meer algemene planning en voor beleidsopgaven.

OPEN ONTWIKKELINGSPROCESSEN

- Zorg voor open ontwikkelingsprocessen waarin ruimte is voor voortschrijdend inzicht en inbreng van andere partijen.
- Durf relaxed te regisseren en samen te werken vanuit een gedeelde ambitie en gerechtvaardigd onderling vertrouwen.
- Maak gebruik van de kennis en ervaring van bewoners. Zij zijn de ervaringsdeskundigen uit de praktijk.

ZOEK NIEUWE ROLLEN EN RELATIES

- Ontwikkel nieuwe professionele rollen en verantwoordelijkheden. Beter bouwen en bewonen kan niet zonder professionals zoals: ontwerpers, ontwikkelaars, architecten, bouwers, bestuurders en beleidsmakers. De ontwikkelingen in het bewonen maken het echter noodzakelijk dat zij zichzelf en hun rol opnieuw ‘uitvinden’.
- Ontwikkel behalve nieuwe rollen ook nieuwe relaties en netwerken waarmee kan worden ingespeeld op de ontwikkelingen in de praktijk van het bewonen.
- Stimuleer bewonersparticipatie en laat bewoners een medebepalende rol spelen.
- Zorg voor behartiging van consumentenbelangen voor het integrale woonnetwerk. Gegeven de verwevenheid van technologische en fysiek-ruimtelijke factoren in de woonomgeving is belangenbehartiging per product niet langer afdoende.

BOUW AAN MULTICULTUREEL BEWONEN

- Onderzoek de betekenis en sociaal structurerende werking van de gebouwde omgeving voor zowel autochtonen als allochtonen. Bouwen is immers ook cultuur en bouwen geeft maatschappelijke structuur. In een multiculturele samenleving zijn de taal en de tekens van de gebouwde omgeving echter niet langer vanzelfsprekend en gedeeld.
- Zorg voor onderzoek naar leefstijlflexibiliteit (zie kader) onder allochtonen en voor participatie van allochtonen in het ontwerpproces van de woonomgeving. Dat geeft bruikbare inzichten voor ontwerp, beheer en beleid.
- Ga uit van ‘vrijheid van vormgeving’ bij het bouwen aan een multiculturele samenleving. Uiteraard moet daarbij wel voldaan worden aan bouwkwaliteitseisen (veiligheid) en recht gedaan worden aan omgevingsfactoren (welstand).

Leefstijlflexibiliteit

De resultaten van leefstijlonderzoek blijken nauwelijks te vertalen in programma's van eisen of bouwstijlen. IFD-bouwsystemen zijn vooral bedacht vanuit de technische mogelijkheden en niet gericht op de flexibiliteitswensen van bewoners. Met leefstijlflexibiliteit wordt beoogd de wederzijdse afhankelijkheid en co-evolutie van de sociale en fysieke aspecten van flexibel bewonen recht te doen.

- Zorg voor verdere uitwerking en ontwikkeling van de benadering van leefstijlflexibiliteit, waarvoor in dit boek een eerste aanzet is gegeven.
- Werk aan nieuwe (duurzame) relaties door nieuwe relaties tussen gebruiker en woonomgeving te ontwikkelen op basis van leefstijlflexibiliteit [Verbeek, 2000].
- Zet het onderzoek naar leefstijlflexibiliteit en -ontwerp in als proeftuin voor onderzoek naar de sociaal-fysieke innovatie in het bewonen.

ZORG VOOR WOON-ZORGNETWERKEN

- Onttrek de schotten tussen woon-, zorg- en welzijnsinstellingen aan het oog van de bewoner. De institutionele verkaveling mag in tijden van vergrijzing niet het probleem van de bewoner zijn!
- Ondersteun de praktijk van en de dienstverlening voor het bewonen met moderne informatie- en communicatietechnologie (zie kader domotica).
- Voorkom vereenzaming: doe onderzoek naar sociale verbondenheid en ontwikkel middelen ter

bevordering daarvan. Welzijn vraagt immers naast functionele zelfredzaamheid ook om sociale aansluiting en verbondenheid.

- Geef de woonomgeving buiten het huis de aandacht in ontwerp en beheer die ze verdient. De juiste voorzieningen op loopafstand en een goed onderhouden, veilige buitenruimte maakt ontmoeting mogelijk en de omgeving zelfstandig bewoonbaar voor zowel ouderen als (gezinnen met) kinderen.

Domotica

Domotica is een waardevolle technologie die verdere ontwikkeling verdient. Tegelijkertijd is het een illusie om te denken dat we in 2015 over een domoticasysteem beschikken dat alles met elkaar verbindt. Dan vragen we teveel van zowel de technologie als van de gebruiker.

- Ontwikkel domotica in aansluiting op praktische vragen en lokale situaties. Woon-zorgsituaties lijken daarvoor zeer geschikt.
- Zorg door monitoring en evaluatie van lokale domoticaprojecten voor leereffecten en verdere ontwikkeling.
- Besteed in ontwikkelingsplannen en in de evaluatie expliciet aandacht aan de veranderingen in rollen en relaties die de ontwikkeling en het gebruik van domotica met zich meebrengen.

WERK AAN DUURZAME ONTWIKKELING

- Erken de meerwaarde van het bestaande. Naast duurzame nieuwbouw is aandacht voor duurzame stedelijke vernieuwing en duurzame renovatie gewenst [Twillert, 2003].
- Besteed aandacht aan leefstijlflexibiliteit in het denken over duurzaam bouwen en bewonen (zie kader leefstijlflexibiliteit). Daarmee kan de bruikbaarheid van vastgoed en flexibele bouwvormen (IFD) worden vergroot en het gebruik ervan worden verlengd.
- Introduceer een sociaal-fysiek gebouwdossier in de woning. Het draagt bij aan het verhaal en de identiteit van de woonomgeving, stimuleert de betrokkenheid van bewoners en draagt daarmee bij aan de vorming van duurzame relaties met de woonomgeving.

Met bouwen en bewonen vormen we binnen en buiten, openbare en privé-ruimte en daarmee ook relaties tussen individuen en samenleving. Of het nu gaat om verscheidenheid, duurzame ontwikkeling, multiculturaliteit of wonen en zorg. Bouwen en bewonen is vormgeven aan de verdeling van vrijheden en verantwoordelijkheden. Behalve de vraag hoe we ruimte indelen en vormgeven is het daarom minstens zo belangrijk om de vraag te stellen hoe we de ruimte verdelen, en hoe we ruimte creëren voor het goede leven en een open samenleving.

REFERENTIES

- Twillert, NW van (2003). *Agenda voor vernieuwing*. KEI/ NIDO
- Verbeek, PP (2000). *De daadkracht der dingen, over techniek, filosofie en vormgeving*. Boom, Amsterdam

Organisatie van de verkenning

Michiel D.J. van Well¹

Voorafgaand aan de voorliggende publicatie heeft het merendeel van de auteurs geparticipeerd in de toekomstverkenning over wonen, architectuur en technologie.

Een transdisciplinair gezelschap van deskundigen en betrokkenen werd uitgenodigd om te participeren. In de bijeenkomsten was gelegenheid tot kennismaking en kennisuitwisseling. Een groot deel van dit proces werkten de deelnemers in drie verschillende ontwerpgroepen.

Het onderwerp bouwen en bewonen werd in iedere ontwerpgroep geconcretiseerd door de aandacht te richten op de bewoonpraktijk van een fictieve, maar realistische en herkenbare bewoner. De fictieve maar waarheidsgetrouwe bewoners waren: Ahmed Chehab van acht jaar die met zijn Afghaanse ouders in een rijtjeshuis in de Nijmeegse wijk Malburgen woont, Tjeerd de Man, een 29-jarige administratief medewerker die pas is gaan samenwonen met zijn vriendin Nicolien in een eengezinswoning in Leidsche Rijn in Utrecht en de 71-jarige weduwe mevrouw De Roos, die in Jubbega in een arbeiderswoninkje woont. Tijdens de tweedaagse workshop participeerden deze personages in het werkproces. De personages werden tijdens die bijeenkomst gespeeld door acteurs.

Door de aandacht te richten op de bewonerspraktijk begaven de deelnemers zich op vertrouwd terrein. De praktijk van het bewonen is vanuit de eigen ervaring voor iedere deelnemer herkenbaar. Terwijl de praktijk van de personages tegelijkertijd ruimte gaf om los te komen van professionele of institutionele vanzelfsprekendheden en te komen tot nieuwe ideeën. De bewonerspraktijken vormde een gedeelde basis voor kennisuitwisseling waar de genodigden elkaar inhoudelijk op gelijkwaardige manier konden ontmoeten.

¹ STT/Beweton, Den Haag.

Daarbij was er speciale aandacht voor de wijze waarop de personages met hun huisgenoten en buurtbewoners bewonen, en daarbij gebruik maken van hun woning en wijk. Welke wensen hebben deze personages, tegen welke problemen lopen ze op en welke oplossingen worden daarvoor gevonden of gezocht?

In het kader van de toekomstverkenning hebben de volgende bijeenkomsten plaatsgevonden:

- Startbijeenkomst op 17 juli 2003 te Den Haag.
- Bijeenkomsten ontwerpgroepen:
 - ontwerpgroep Achmed Chehab 22 september 2003 te Den Haag.
 - ontwerpgroep Tjeerd en Nicolien 17 september 2003 te Den Haag.
 - ontwerpgroep Mevrouw De Roos 17 september 2003 te Den Haag.
- Tweedaagse workshop 28-29 oktober 2003 te Veldhoven.

Na de bijeenkomsten werden de deelnemers uitgenodigd om hun ideeën over beter bouwen en bewonen in de toekomst verder uit te werken in een essay. Deze essays vormen de basis van de voorliggende publicatie. Het mag daarbij duidelijk zijn dat niet gestreefd is naar een volledig overzicht van de gedachtevorming over bouwen en bewonen. Veel meer is het streven geweest om te komen tot variatie en verdieping van en wisselwerking tussen perspectieven.

DANKWOORD

De verkenning en deze publicatie zijn tot stand gekomen met de actieve medewerking van tientallen deskundigen. STT/Beweton is veel dank verschuldigd aan al diegenen die belangeloos veel tijd en energie aan dit project hebben besteed. Speciale dank gaat uit naar de volgende personen. De leden van de stuurgroep voor hun betrokkenheid en deskundige sturing. Rosemarijke Otten wordt bedankt voor haar onmisbare steun bij de organisatie van de verkenning en de redactie van dit boek. Annette Potting en het overige secretariaat voor hun flexibiliteit en bijdrage aan de redactie van dit boek. Marinka van Vliet en Elisabeth Dobbinga van de RMNO hebben op inspirerende en intelligente wijze vanaf het begin meegedacht over en meegewerkt aan de verkenning. Louis Neven heeft als stagiair niet alleen een essay geschreven, maar tevens op verschillende momenten meegedacht en hand- en spandiensten verleend. Willem Halffman heeft meegedacht over en meegewerkt aan de workshop. Piet Driest, Rein Sohilaït, Chris Veldhuysen en Pieter Schmitz leverden een grote bijdrage aan het ontwikkelen van de personages voor de verkenning. Marijn Schenk dacht mee over het gebruik van het beeldmateriaal en heeft de serie afbeeldingen in de publicatie gemaakt. Peter Weustink wordt hartelijk bedankt voor zijn geduld en de vormgeving van het boek. Remco de Boer heeft waardevolle adviezen over de teksten gegeven. De collega-projectleiders bij STT/Beweton hebben bijgedragen aan deze verkenning door hun ervaringen met het organiseren van projecten, waarin deelnemers worden aangespoord tot toekomstgericht en innovatief denken, te delen met de projectleiding.

STUURGROEP

jhr. dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland (<i>voorzitter</i>)	Utrecht
prof.dr.ir. W.E. Bijker	Faculteit Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht, Maastricht
mw. H.C.M. Eggenkamp	VAC. Wonen, Utrecht
ir. P. Jonquièrre bnSP	Royal Haskoning, Utrecht. Q-consult, Delft
drs. A.A.M. Meuleman	Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), Den Haag
W. Reedijk	Aedes, Hilversum
prof.dr. R. Soeting RA	Zeist
ir. J.H. van der Veen	STT/Beweton, Den Haag

ONTWERPGROEP AHMED CHEHAB

mw. ir. S. Beekman	Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Gemeente Eindhoven
M.C. Cohen	Architectenbureau Cepezed b.v., Delft
prof.dr.ir. A.G. Doree	Faculteit BBT, Universiteit Twente, Enschede
mw. prof.dr. V.A.J. Frissen	TNO Strategie, Technologie en Beleid, Delft
W.G.M. Giezeman	Urban Support stedelijke vernieuwing bv, Rijswijk
drs. R.J.W. Hagens	Woondrecht, Dordrecht
ir. P. Jonquièrre bnSP (<i>voorzitter</i>)	Royal Haskoning, Utrecht. Q-consult, Delft
mw. ir. M.C.G.C. Klep (<i>verslag</i>)	Delft
prof.dr. P.J.H. Kockelkoren	Faculteit GW, Universiteit Twente, Enschede
mw. N. Koolen	ARC Architecten, Den Haag
mw. C. Linders	Labeled, Amsterdam
L.B.M. Neven (<i>verslag</i>)	Faculteit Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht, Maastricht
drs. R.B.J. Prins	ARCADIS Regio BV, Rotterdam
drs. P. Schmitz	Peter Schmitz script+film, Ellecom
drs. R.J.J. Sohilaït	Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, Utrecht
mw. ir. N.W. van Twillert	Habiforum, Gouda
drs. C. Veldhuysen	Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, Utrecht

ONTWERPGROEP MEVROUW DE ROOS

W.J. Bakker, arch avb ing. A.H.H. Beernink	Woonzorg Nederland, Amsterdam Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Gemeente Eindhoven
dr.ir. A. van Berlo	Smart Homes - Nationaal Kenniscentrum Domotica en Slim Wonen, Eindhoven
mw. drs. I.G. Cieraad mw. I.P.M. Coolen (<i>verslag</i>)	Faculteit der Bouwkunde, Technische Universiteit Delft, Delft Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), Den Haag
mw. dr. E.C. Dobbinga (<i>verslag</i>)	Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), Den Haag
drs. P.F. Driest mw. C. van Leeuwen-Smits	NIZW, Utrecht VAC Advies Commissie voor woningbouw en woonomgeving, Amersfoort
drs. A.A.M. Meuleman (<i>voorzitter</i>)	Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), Den Haag
prof.dr. C.J.H. Midden	Faculteit Technologie Management, Technische Universiteit Eindhoven, Eindhoven
mw. dr. M.E.J. Savelkoul mw. drs. P. Terreehorst dr. J.L. de Vries prof.ir. J. Westra	STG/Health Management Forum, Leiden AMFI, Hogeschool Amsterdam, Amsterdam Sinus Sociovision GmbH, Heidelberg Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Eindhoven, Eindhoven
prof.dr. R. de Wilde	Faculteit der Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht, Maastricht
dr. Ch.G. Willems drs. F. Wittenberg	iRv, kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap, Hoensbroek ARCADIS Ruimte & Milieu BV, Arnhem

ONTWERPGROEP TJEERD EN NICOLIEN

prof.dr. E.H.L. Aarts ir. B. Alkemade mw. drs. M.J. Bronkhorst K.W. van Dijk prof.ir. C.A.J. Duijvestein dr. W. Halffman (<i>voorzitter</i>) ir. W. van Honstede	Philips Research, Eindhoven SEV, Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, Rotterdam de Architecten Cie./Stawon, Amsterdam UNETO-VNI, Zoetermeer BOOM-Duijvestein BV, Delft Faculteit BBT, Universiteit Twente, Enschede Directoraat-Generaal Wonen (DGW), Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag
dr. J. Jelsma	Stichting Energieonderzoek Centrum Nederland, Petten

D.J. Joustra
dr.ir. B.A.J. Leupen
ir. M. Schenk
prof.dr. B. van Steenbergen
mw. drs. M.E. van Vliet (*verslag*)

dr. J.M.G. Vorstenbosch
ir. E.M.M. Willems

NIDO, Leeuwarden
Faculteit der Bouwkunde, Technische Universiteit Delft, Delft
NEXT Architects, Amsterdam
Universiteit Nyenrode, Breukelen
Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO),
Den Haag
Faculteit der Wijsbegeerte, Universiteit Utrecht, Utrecht
Cauberg-Huygen Raadgevende Ingenieurs BV, Rotterdam

OVERIGE AUTEURS

mw. dr. E.M.L. Bervoets

ir. N.J. Beun
E.J. Dorsman
P. Geenen
prof.ir. N.J. Habraken
dr. J.H.A. Hillebrand
prof.dr.ir. G.R.W. de Kam

mw. dr.ir. C.J.M. Karsten
mw. drs. M.J.F. Kroese
mw. drs. E.W.J.T. Nijhuis M.A.
J. Reyngoud
ir. A.R.F. te Riele
A.T. Scheltema
mw. ir. L. Tummers
dr. V. Veldheer
drs. F.J.M. Vlaskamp
ir. C.A. de Vries
drs. H. van Wetering

Vakgroep Politicologie, Universiteit van Amsterdam,
Amsterdam
InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag
Groningen
Amsterdam
Apeldoorn
InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag
Faculteit der Managementwetenschappen, Universiteit
Nijmegen, Nijmegen
Karsten Sociaal-Ruimtelijk Onderzoek en Advies, Amsterdam
Kroese & Kroese, Amsterdam
Storrm C.S. architecten en consultants, Den Haag
Rotterdam
Storrm C.S. architecten en consultants, Den Haag
3d product en proces innovatie (3dp2), Arnhem
Tussen-Ruimte, Rotterdam
Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
iRv, kenniscentrum voor Revalidatie en Handicap, Hoensbroek
learnRing Nederland B.V., Driebergen Rijsenburg
de Architecten Cie./Stawon, Amsterdam

Samenwerkingspartners voor deze verkenning

In deze verkenning is nauw samengewerkt met de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO). De samenwerking is geformaliseerd in het kader van de Commissie van Overleg Sectorraden COS, waarvan het RMNO en STT/Beweton beide lid zijn. Behalve RMNO en de COS heeft ook Aedes de verkenning financieel ondersteund. Daarnaast heeft STT/Beweton inhoudelijk samengewerkt met FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, NIZW Zorg en NEXT architects.

RAAD VOOR RUIMTELIJK, MILIEU- EN NATUURONDERZOEK (RMNO)

De RMNO heeft de ambitie om kennis en inzicht op het gebied van ruimte, milieu en natuur voor iedereen beter toegankelijk te maken, zowel in Nederland als in Europees verband. De Raad streeft naar een samenleving waarin kennisontwikkeling en kennisbenutting optimaal beantwoorden aan maatschappelijke behoeften. Uitgangspunt daarbij vormen maatschappelijke, landschappelijke en esthetische waarden ten aanzien van ruimte, milieu en natuur. Als onafhankelijk kennisintermediair is de RMNO de verbindende schakel tussen de beleidsarena en de kennisarena, die richting geeft aan de kennisinfrastructuur. De RMNO wijst politiek, wetenschap en maatschappij de weg naar een duurzame toekomst.

Meer informatie is te vinden op de website: www.rmno.nl

COS

De Commissie van Overleg Sectorraden COS is het onder de Raamwet Sectorraden voor onderzoek en ontwikkeling opererende parapluorgaan van samenwerkende Sectorraden en andere verkenning-colleges. De COS is een overlegplatform en heeft tot doel het bevorderen van samenwerking tussen leden bij verkenningen en (programmerings)studies, bevordering van methodiek- en instrumentontwikkeling en gemeenschappelijke belangenbehartiging. De sectorraden, die onder de COS-paraplu functioneren, zijn onafhankelijke verkenning- en programmeringscolleges. Ze zijn interdisciplinair van opzet en bestaan uit vertegenwoordigers van maatschappij en bedrijfsleven, onderzoekswereld en overheid (adviserend lid). Op basis van bijvoorbeeld middellange- en langetermijnverkenningen en gesignaleerde trends formuleren zij prioriteiten voor het van overheidswege gefinancierde maatschappijgerichte onderzoek. Ook niet-sectorraden kunnen onder bepaalde voorwaarden lid zijn van de COS. COS-leden zijn:

- Raad voor Gezondheidsonderzoek (RGO).
- Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO).
- InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster/NRLO.
- Raad voor het Wetenschappelijk Onderzoek in het kader van de Ontwikkelingssamenwerking (RAWOO).
- Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT/Beweton).

Voor de volgende terreinen is een sectorraad in voorbereiding of worden de mogelijkheden van het sectorraadsmodel gezien:

- Openbaar bestuur, justitie en veiligheid (2004).
- Onderwijs.
- Verkeer, vervoer en infrastructuur.
- Arbeid.

Meer informatie over de COS-leden en de projecten vindt u op de website: www.minocw.nl/cos.

AEDES VERENIGING VAN WONINGCORPORATIES

Aedes is de brancheorganisatie van woningcorporaties in Nederland. De leden van Aedes hebben in totaal 2,5 miljoen woningen in hun bezit, waarin 6 miljoen mensen wonen. Naast woningen leveren corporaties woondiensten die aan het wonen extra veiligheid, comfort en kwaliteit toevoegen. Corporaties blijven daarbij aanspreekbaar op hun maatschappelijke functie. Ze zorgen voor woonkwaliteit, voor goed wonen in de breedste zin van het woord, voor iedereen die daar aanspraak op maakt. Hun missie is het goed en betaalbaar huisvesten van groepen in een kwetsbare positie op de woningmarkt.

Een thuis is daarbij meer dan een huis: de burens, een schone, veilige woonomgeving, voorzieningen, enz. Daar ligt het werkterrein van de zorg, het welzijnswerk, de gemeente en vele anderen. In partnerschap met anderen en gestoeld op keiharde afspraken werken aan goed wonen. Daar kan de samenleving woningcorporaties op aanspreken.

Aedes richt zich op het behartigen van de belangen van de bij haar aangesloten ondernemingen. Daarmee schept Aedes voorwaarden voor corporaties om zich optimaal te ontwikkelen en doeltreffend hun werk te kunnen doen als maatschappelijke ondernemingen. Aedes is regelmatig aanwezig in politiek Den Haag en is in gesprek met organisaties die veel met het werk van corporaties en hun klanten te maken hebben.

Aedes is Latijn voor: huis met vele kamers. Dat is precies wat Aedes wil zijn voor haar leden. De missie van Aedes luidt dan ook: alle aangesloten maatschappelijke ondernemingen herkennen in Aedes hun branchevereniging die inspireert en de belangen optimaal behartigt.

Meer informatie kunt u vinden op de website: www.aedes.nl.

FORUM, INSTITUUT VOOR MULTICULTURELE ONTWIKKELING

FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, heeft bij zijn oprichting de opdracht gekregen “een actieve bijdrage te leveren aan het ontstaan van een harmonieuze multiculturele samenleving: een gemeenschap waarin een ieder voldoende kans heeft om een volwaardig bestaan op te bouwen. Een gemeenschap ook waarvoor een ieder zich verantwoordelijk voelt, ongeacht etnische herkomst of culturele achtergrond, en bovenal een gemeenschap waarin mensen en groepen elkaar respecteren en waarin diversiteit niet als een bedreiging wordt gezien, maar als bron van mogelijkheden.”

Voor 1 april 2004 was de hoofdopdrachtgever (subsidiërende ministerie) het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Sinds 1 april 2004 is de hoofdopdrachtgever, subsidiërende ministerie, het ministerie van Justitie, Dienst Coördinatie Integratie Minderheden (DCIM).

Meer informatie kunt u vinden op de website: www.forum.nl

NIZW ZORG

NIZW Zorg staat voor verbetering en vernieuwing van de zorg aan mensen die daar, veelal langdurig, een beroep op doen. Daarbij kijkt NIZW Zorg ook naar de verbanden van zorg met wonen, welzijn, dienstverlening, onderwijs en werk. Voor zorgvragers zijn deze aspecten immers ook van groot belang voor de kwaliteit van hun bestaan.

NIZW Zorg helpt het werkveld en beleidsmakers met een veelheid aan instrumenten, methodieken en goed gefundeerde inzichten en adviezen.

NIZW Zorg maakt deel uit van het NIZW. Dit is een onafhankelijke organisatie die zich samen met instellingen, professionals, beleidsmakers en burgers inzet voor de kwaliteit en vernieuwing van de sector zorg en welzijn. Het NIZW informeert, innoveert en ondersteunt deze sector en draagt zo bij aan een zorgzame samenleving waarin de eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid van burgers vooropstaan.

Meer informatie kunt u vinden op de website: www.nizw.nl.

NEXT ARCHITECTS

NEXT architects is een architectenbureau dat opereert in de volle breedte van het architectonisch domein. Al vanaf de eerste projecten, 'Het Gelaagde Land' en 'The Image of Metropolis', worden de grenzen van het vakgebied verkend en wordt de overlap gezocht met andere disciplines. Deze verkennende houding resulteert in een portfolio dat zich uitstrekt van het schaalniveau van een meubelstuk tot een onderzoeksproject als het 'Werklandschap van de 21ste eeuw'.

De wisselwerking tussen een onderzoekende en een ontwerpende praktijk versterkt het innovatieve karakter van het werk van NEXT architects. Binnen dit uitgangspunt van ontwikkeling en verkenning is de koppeling met de praktijk echter essentieel. Het gaat niet alleen om de ontwikkeling van ideeën, maar ook om de tastbare implicaties daarvan. Om de ontwikkelde concepten ook daadwerkelijk te realiseren werkt NEXT architects samen met ervaren adviseurs. Ten behoeve van een optimaal proces wordt op projectbasis samengewerkt met adviseurs op het gebied van constructie, bouwfysica, bouwkostenbeheersing en landschapsarchitecten.

NEXT architects werkt voor overheden, marktpartijen en particuliere opdrachtgevers. Het werkterrein van NEXT architects beperkt zich niet tot Nederland: recentelijk is een samenwerking gestart met het Chinese bureau Huan Yang Architects.

Voor meer informatie kunt u terecht op de website: www.nextarchitects.com.

STT-publicaties

Alle publicaties waarbij het ISBN is vermeld, zijn verkrijgbaar via STT/Beweton of via de boekhandel.

De overige publicaties zijn alleen te verkrijgen bij

STT/Beweton

Postbus 30424

2500 GK Den Haag

Telefoon + 31 70 302 98 30

Fax + 31 70 361 61 85

E-mail info@stt.nl

De meest recente publicatielijst is op de homepage te vinden:

<http://www.stt.nl>

- 68 Beter bouwen en bewonen. Een praktijkgerichte toekomstverkenning
Redactie: drs. Michiel D.J. van Well, 2004 (ISBN 90 804496 9 5)
- 67 Zee in zicht, zilte waarden duurzaam benut
Redactie: dr. Esther Luiten, 2004 (ISBN 90 804496 8 7)
- 66 Zorgtechnologie, kansen voor innovatie en gebruik
Redactie: dr.ir. Jessika van Kammen, 2002 (ISBN 90 804496 7 9)
- 65 Dealing with the data flood, mining data, text and multimedia
Edited by Jeroen Meij, 2002 (ISBN 90 804496 6 0)
- 64 Betrouwbaarheid van technische systemen, anticiperen op trends
Redactie: dr. M.R. de Graef, 2001 (ISBN 9084496 5 2)
- 63 Toekomst@werk.nl, reflecties op economie, technologie en arbeid
Redactie: drs. Rifka M. Weehuizen, 2000 (ISBN 9084496 4 4)
- 62 Vernieuwing in productontwikkeling, strategie voor de toekomst
Redactie: ir. Arie Korbijn, 1999
- 61 Stroomversnelling, de volgende elektrische innovatiegolf
Redactie: ir. J.M. Meij, 1999 (ISBN 90 804496 2 8)
- 60 Nanotechnology, towards a molecular construction kit
Edited by Arthur ten Wolde, 1998
- 59 Bouwwijs, materialen en methoden voor toekomstige gebouwen
Redactie: ir. Annemieke Venemans, 1997 (ISBN 90 6155 816 6)
- 58 Gezonde productiviteit, innoveren voor betere arbeidsomstandigheden
Redactie: ir. Arie Korbijn, 1996 (ISBN 90 6155 744 5)
- 57 Digitale leermiddelen in beroepsopleidingen (incl. cd-i en samenvatting)
Redactie: dr. A. ten Wolde, 1996
- 56 Microsystem technology: exploring opportunities
Edited by Gerben Klein Lebbink, 1994 (ISBN 90 14 05088 7)
- 55 Schone kansen, denkbeelden over ondernemerschap en milieumanagement
Redactie: ir. E.W.L. van Engelen, J. van Goor, 1994 (ISBN 90 14 04929 3)
- 54 Goederenvervoer over korte afstand
Redactie: ir. M.J. Venemans, 1994 (ISBN 90 14 04928 5)
- 53 Elektriciteit in perspectief, 'energie en milieu'
Redactie: ir. E.W.L. van Engelen, 1992
- 52 Inspelen op complexiteit
Redactie: drs. M.J.A. Alkemade, 1992 (ISBN 90 14 03883 6)
- 51 Plantaardige grondstoffen voor de industrie
Redactie: drs. W.G.J. Brouwer, 1991 (ISBN 9014 03882 8)
- 50 Opleiden voor de toekomst: onderdeel van bedrijfsbeleid
ir. H.B. van Terwisga en drs. E. van Sluijs, 1990
- 49 Grenzen aan techniek
Redactie: ir. A.J. van Griethuysen, 1989 (ISBN 90 14 03880 1)
- 48 Kennissystemen in de industrie
Redactie: ir. J.J.S.C. de Witte en drs. A.Y.L. Kwee, 1988

- 47 Kennissystemen in de dienstensector
Redactie: drs. A.Y.L. Kwee en ir. J.J.S.C. de Witte, 1987
- 46 Kennissystemen en medische besluitvorming
Redactie: ir. J.J.S.C. de Witte en drs. A.Y.L. Kwee, 1987
- 45 Kennissystemen in het onderwijs
Redactie: ir. J.J.S.C. de Witte en drs. A.Y.L. Kwee, 1987
- 44 Onderhoudsbewust ontwerpen nu en in de toekomst
Redactie: ir. G. Laurentius, 1987
- 43 Nieuwe toepassingen van materialen
Redactie: ir. A.J. van Griethuysen, 1986
- 42 Techniek voor ouderen
Redactie: ir. M.H. Blom Fuhri Snethlage, 1986 (ISBN 90 14 03822 4)
- 41 De toekomst van onze voedingsmiddelenindustrie
Redactie: drs. J.C.M. Schogt en prof.dr.ir. W.J. Beek, 1985
- 40 Bedrijf, kennis en innovatie
Redactie: ir. H. Timmerman, 1985
- 39 De kwetsbaarheid van de stad; verstoringen in water, gas, elektriciteit en telefonie
Samensteller: ir. G. Laurentius, 1984
- 38 Man and information technology: towards friendlier systems
Edited by J.H.F. van Apeldoorn, 1983
- 37 Nederland en de rijkdommen van de zee: industrieel perspectief en het nieuwe zeerecht
Redactie: ir. J.F.P. Schönfeld en mr.drs. Ph.J. de Koning Gans, 1983
- 36 Informatietechniek in het kantoor; ervaringen in zeven organisaties
Samensteller: drs. F.J.G. Fransen, 1983
- 35 Automatisering in de fabriek; vertrekpunten voor beleid
Redactie: ir. H. Timmerman, 1983
- 34 Flexibele automatisering in Nederland; ervaringen en opinies
Redactie: ir. G. Laurentius, ir. H. Timmerman en ir. A.A.M. Vermeulen, 1982
- 33 Toekomstige verwarming van woningen en gebouwen
Eindredactie: ir. A.C. Sjoerdsma, 1982
- 32 Micro-elektronica voor onze toekomst; een kritische beschouwing
Samenstellers: burggraaf E. Davignon e.a., 1982
- 31-9 Micro-elektronica: de belastingdienst
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-8 Micro-elektronica: het reiswezen
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-7 Micro-elektronica: het kantoor
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-6 Micro-elektronica: het bankwezen
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-5 Micro-elektronica: het ontwerpproces
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981

- 31-4 Micro-elektronica: productinnovatie van consumentenprodukten en diensten voor gebruik in huis
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-3 Micro-elektronica: procesinnovatie in de sector elektrometaal
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-2 Micro-elektronica: de grafische industrie en uitgeverijen
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31-1 Micro-elektronica: de rundveehouderij
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 31 Micro-elektronica in beroep en bedrijf; balans en verwachting
Samensteller: ir. H.K. Boswijk, 1981
- 30 Biotechnology; a Dutch perspective
Edited by J.H.F. van Apeldoorn, 1981
- 29 Wonen en techniek; ervaringen van gisteren, ideeën voor morgen
Redactie: ir. J. Overeem en dr. G.H. Jansen, 1981
- 28 Distributie van consumentengoederen; informatie en communicatie in perspectief
Redactie: ir. R.G.F. de Groot, 1980
- 27 Steenkool voor onze toekomst
Eindredactie: ir. A.C. Sjoerdsma, 1980
- 26 Bos en hout voor onze toekomst
Redactie: ir. T.K. de Haas, ir. J.H.F. van Apeldoorn, ir. A.C. Sjoerdsma, 1979
- 25 Arts en gegevensverwerking
Redactie: ir. R.G.F. de Groot, 1979
- 24 Toekomstbeeld der industrie
prof.dr. P. de Wolff e.a., 1978
- 23 De industrie in Nederland: verkenning van knelpunten en mogelijkheden
Redactie: ir. H.K. Boswijk en ir. R.G.F. de Groot, 1978
- 22 Materialen voor onze samenleving
Redactie: ir. J.A. Over, 1976
- 21 Stedelijk verkeer en vervoer langs nieuwe banen?
Redactie: ir. J. Overeem, 1976
- 20 Voedsel voor allen, plaats en rol van de EEG
prof.dr. J. Tinbergen e.a., 1976
- 19 Energy conservation: ways and means
edited by J.A. Over and A.C. Sjoerdsma, 1974
- 18 Mens en milieu: kringlopen van materie
Stuurgroep en Werkgroepen voor Milieuzorg, 1973
- 17 Mens en milieu: zorg voor zuivere lucht
Stuurgroep en Werkgroepen voor Milieuzorg, 1973
- 16 Mens en milieu: beheerste groei
Stuurgroep en Werkgroepen voor Milieuzorg, 1973
- 15 Technologisch verkennen: methoden en mogelijkheden

- ir. A. van der Lee e.a., 1973
- 14 Techniek en preventief gezondheidsonderzoek
dr. M.J. Hartgerink e.a., 1973
- 13 Communicatiestad 1985: elektronische communicatie met huis en bedrijf
prof.dr.ir. J.L. Bordewijk e.a., 1973
- 12 Elektriciteit in onze toekomstige energievoorziening: mogelijkheden en consequenties
dr.ir. H. Hoog e.a., 1972
- 11 Transmissiesystemen voor elektrische energie in Nederland
prof.dr. J.J. Went e.a., 1972
- 10 Barge carriers: some technical, economic and legal aspects
drs. W. Cordia e.a., 1972
- 9 Het voeden van Nederland nu en in de toekomst
prof.dr.ir. M.J.L. Dols e.a., 1971
- 8 Mens en milieu: prioriteiten en keuze
ir. L. Schepers e.a., 1971
- 7 Electrical energy needs and environmental problems, now and in the future
ir. J.H. Bakker e.a., 1971
- 6 De invloed van goedkope elektrische energie op de technische ontwikkeling in Nederland
dr. P.J. van Duin, 1971
- 5 De overgangsprocedures in het verkeer
prof.ir. J.L.A. Cuperus e.a., 1969
- 4 Hoe komt een beleidsvisie tot stand?
Ir. P.H. Bosboom, 1969
- 3 Verkeersmiddelen
prof.ir. J.L.A. Cuperus e.a., 1968
- 2 Techniek en toekomstbeeld; telecommunicatie in telescopisch beeld
prof.dr.ir. R.M.M. Oberman, 1968
- 1 Toekomstbeeld der techniek
ir. J. Smit, 1968

Overige uitgaven:

- New applications of materials;
edited by A.J. van Griethuysen, 1988 (ISBN 0 95 13623 0 5)
- Mariene ontwikkelingen in de Verenigde Staten, Japan, Frankrijk,
West-Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Nederland: organisatie, aandachtsgebieden en
budgets
Redactie: ir. J.F.P. Schönfeld en mr.drs. Ph.J. de Koning Gans, 1984
- Het belang van STT (toespraak bij het 15-jarig bestaan van STT)
door prof.ir. Th. Quené, 1983
- De innovatienota; een aanvulling;
H.K. Boswijk, J.G. Wissema, en W.C.L. Zegveld, 1980

Deze verkenning kwam tot stand dankzij de financiële steun van het bedrijfsleven, de overheid en KIVI-NIRIA.

Subsidieverleners STT/Beweton

Aalberts Industries
Aedes
Akzo Nobel
Arcadis
Atos Origin Nederland
CMG Nederland
Commissie van Overleg Sectorraden
Corus Group
CSM
DHV Groep
DSM
Eldim
Fugro
Heineken Nederland
Holland Railconsult
Hollandsche Beton Groep
ING Bank
IQUIP Informatica

KEMA
KIVI-NIRIA
Koninklijke KPN
Lucent Technologies
Micro*Montage
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Nederlandse Gasunie
Nederlandse Unilever Bedrijven
Océ-Technologies
Philips Electronics
PinkRocade
Rabobank Nederland
Royal Haskoning
Schneider MGTE
Sdu
Shell Nederland
Siemens Nederland
Solvay Nederland
Stichting Energieonderzoek Centrum Nederland
Stork
TBI Holdings
TNO
TPG
Urenco
VNU
Vopak Oil Logistics Europe & Middle East

Bewonen is in beweging. Welvaart, mobiliteit en communicatiemogelijkheden zijn toegenomen. Bewoners vormen andere netwerken en ontwikkelen nieuwe leefstijlen. De woning is vandaag de dag meer dan een veilig en gezond dak boven je hoofd, het is ook een plek om te zorgen, werken, recreëren. Daarbij wordt meer dan ooit gebruikgemaakt van technologie. Wonen is niet meer los te denken van de wijk, van wasmachines, verwarmingsinstallaties en computerapparatuur.

Deze ontwikkelingen passen niet vanzelfsprekend in het vastgoed en de beleidskaders van de vorige eeuw. Kaders en vastgoed die nog altijd overeind staan, maar voortkomen uit de woningnood en volkshuisvestingsproblemen van de vorige eeuw. In de praktijk van de bewoners van vandaag spelen vragen en problemen over culturele diversiteit, dag-indeling, duurzame ontwikkeling, (thuis)zorg en (stedelijke) vernieuwing van de woonomgeving. Om die problemen aan te pakken zijn nieuwe kaders en concepten nodig. Hoe kunnen we komen tot innovatie en beleidsvorming die aansluit bij de vragen uit de praktijk van het bewonen aan het begin van de 21^e eeuw? Deze problematiek lag ten grondslag aan dit boek over bouwen, bewonen en technologie.

Het boek is het resultaat van de samenwerking tussen STT/Beweton, RMNO en een keur aan deskundigen met verschillende achtergronden. Hun expertise en gedachte-wisselingen hebben geleid tot visies, voorstellen en een agenda voor beter bouwen en bewonen in de toekomst.

'Beter bouwen en bewonen. Een praktijkgerichte toekomst-verkenning' is bedoeld voor architecten, ontwerpers, onderzoekers en beleidsmakers die zich bezighouden met bouwen en bewonen bij overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijven en kennisinstellingen. Verder is het interessant voor iedereen die geïnteresseerd is in de ontwikkelingen op het gebied van bouwen en bewonen.

ISBN 90-804496-9-5

Laser Proof

9 789080 449695 >